

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (559)
липень–серпень 2021

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №7 від 06.07.2021 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:

Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УДЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 300 прим. Зам. №417. Підписано до друку 26.08.2021 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПР
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ «ДІА»
Свідоцтво ДК №1149 від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УДЖ»

ЗМІСТ

***

До 30-річчя проголошення незалежності України

Даниленко В. (Київ), Коцур В. (Переяслав). Українська незалежність як історична неминучість..... 4

***

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Брайчевська О. (Київ). «Посли до інших народів»: критерії вибору кандидатур за даними візантійських писемних джерел V–XIII ст. 23

Заторський Н. (Фрібур, Швейцарія). Висвячення митрополита Спиридона в контексті «Послання Мисаїла» 1476 р. 31

Шевчук А. (Житомир). Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність 50

Матяш І. (Київ). Українська дипломатична служба 1917–1921 рр.: формування інструментарію публічної й культурної дипломатії 65

Ковальков О. (Кропивницький), Городня Н. (Київ). Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан 80

Чура В. (Львів), Марчук В. (Івано-Франківськ). Участь партійно-державної номенклатури західних областей УРСР у заколоті ДКНС (серпень 1991 р.) 91

Мелещенко Т. (Київ), Волошин І. (Черкаси). Шлях України до НАТО: основні проблеми, здобутки та перспективи євроатлантичної інтеграції 104

Aleksiiivets L. (Ternopil), Valion O. (Ternopil). Trade and Economic Cooperation Between Ukraine and the Republic of Belarus: Historical Discourse (1991–2020) 114

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Затилюк Я. (Київ), Арістов В. (Київ). «Короткий історичний опис про Малу Росію...» та українська історіографія кінця XVIII ст. 127

Сегеда С. (Київ), Шевчук В. (Київ). Створення та розвиток Збройних сил України: історіографічний вимір 148

ПЕРСОНАЛІЇ

- Уткін О. (Київ).** Професор Б.Мартос: організаторська та науково-педагогічна діяльність 163
- Бонь О. (Київ), Савченко С. (Київ).** О.Апанович: еволюція поглядів української радянської історикіні у світлі її інтелектуальної біографії 175

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

- Харковенко Р. (Київ), Рішняк О. (Львів).** З історії пам'яткоохоронної справи в Україні: питання культурної політики та збереження національної спадщини 187

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Колесник І. Глобальна історія. Історія понять (*Ю.Мартинов, Київ*) 202
- Черкащина: історія краю та його людності (*В.Ластовський, Київ; Д.Куштан, Київ*) 206
- Казачество в тюркском и славянском мирах (*В.Андрєєв, Київ; С.Андрєєва, Київ*) 211
- Кожухаров А. Личните академични документи на българската морска образователна система (1892–1946) (*В.Савченко, Одеса*) 220
- Калішук О. Волинь⁴³: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті (*О.Добржанський, Чернівці; Л.Стрільчук, Луцьк*) 222
- Буренков В. Дніпропетровський клан серед політичних еліт УРСР та СРСР (кінець 1920-х – початок 1990-х рр. (*М.Каміонка, Краків, Польща*) 226

ХРОНІКА

- Морозова О. (Миколаїв), Гайдай О. (Миколаїв).** Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини: до 100-річчя підписання Ризького договору» 228
- Таранець С. (Київ).** Документальна спадщина Куренівського тримонастир'я: нові археографічні відкриття 233

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ. 238

***

До 30-річчя проголошення незалежності України

Віктор ДАНИЛЕНКО

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), shln_2010@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5317-3381>

Віталій КОЦУР

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри публічного управління та адміністрування,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), kotsurv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6647-7678>

Українська незалежність як історична неминучість

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.004>

УДК: 325.86(477):(47+57)

Анотація. **Мета дослідження** – показати, що відновлення незалежності України в 1991 р. – не випадковість, історичний парадокс чи аномалія, а закономірність історичного процесу. **Методологія** спирається на принципи історизму, системності, науковості. Застосовано загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні прийоми наукового пізнання, а також теоретичні напрацювання провідних фахівців з історії України ХХ ст. й суміжних дисциплін. **Наукова новизна.** На основі нових і по-новому прочитаних відомих історичних та історіографічних джерел доводиться незворотність соціально-культурних, економічних, політичних змін, які відбувалися в Україні та загалом у СРСР, упродовж другої половини ХХ ст. **Висновки.** У другій половині ХХ ст. радянська система прискореними темпами вичерпувала свій ресурс, потенціал та саморуйнувалася. Тотальна уніфікація й монополізація, як характерні її риси, суперечили принципу багатоманітності, що завжди є умовою саморозвитку. Найвиразнішими ознаками системи були неконкурентоспроможна милітаризована економіка, нерациональне використання людських і природних багатств, витратні й неефективні методи управління, масові порушення прав, основоположних свобод людини. Антигуманні та протиправні засоби досягнення стратегічних цілей комуністичного режиму, невирішеність національного питання робили неминучим його зміну.

Ключові слова: Україна, СРСР, системна криза, незалежність.

Феномен розпаду багатонаціональної радянської імперії та постання на історичній карті світу незалежної України, як й інших республік, особливо країн Балтії та Грузії, – предмет вивчення для багатьох поколінь істориків. Осягти весь комплекс

пов'язаних з ним проблем не під силу не лише одній людині, а навіть цілим науковим інституціям. Для цього потрібно багато часу і багато томів наукових праць. Але це треба робити, бо чим менш осмисленим буде досвід минулого, тим більш утопічними виглядатимуть проекти на майбутнє.

У вивченні історії України другої половини ХХ ст. зроблено чимало. Відомі українські вчені О.Бойко, В.Баран, С.Кульчицький, М.Томенко, М.Михальченко, В.Андрущенко, Я.Грицак, О.Бажан, В.Литвин, О.Рафальський, О.Гарань, Л.Шкляр, О.Майборода, Ю.Шаповал, В.Котигоренко, В.Кремень, О.Лісничук, А.Русначенко, Л.Тупчієнко та інші визначили основні орієнтири наукового осягнення теми, розкрили важливі її складові. Значний інтерес становлять праці зарубіжних фахівців – Є.Вітгенберга, Є.Гайдара, В.Корельського, В.Кузнецова, С.Попова, А.Бутенка, В.Максимова, М.Малютіна, Р.Піхої, В.Пастухова, Д.Фурмана, О.Барсенкова, Р.Сакви, С.Вайта, Т.Кузьо, Е.Вілсона, М.Урбана, С.Коткіна, Р.Даніельса, С.Коена, А.Брауна та ін. Вони дослідили причини кризи радянської системи, роль М.Хрущова й М.Горбачова у проведенні перетворень, виборчу реформу, витоки багатопартійності. Проблеми «перебудови» в УРСР вивчали представники української діаспори – А.Камінський, Б.Кравченко, Р.Сольчаник, О.Субтельний, С.Плохий, Р.Шпорлюк, В.Гришко, І.Коропецький, Р.Купчинський, А.Жуковський та ін.¹

Повний перелік праць названих авторів, думаємо, зайвий, він займе не одну сторінку, однак проблема незалежності України залишатиметься ще довго актуальною і для історичної науки, і для соціальної практики. Реально нашій країні дуже важко та складно відірватися від Росії, яка поглинала її впродовж кількох століть, інкорпорувала у своє тіло, а сьогодні відкрито розглядає українську територію як свою «історичну частину», свою «серцевину», а український народ – як «південну гілку» російського, мову українців – як «наріччя». Тому всебічне осмислення змісту й суті українських реалій другої половини ХХ ст. може певною мірою допомогти в розв'язанні політичних, соціально-економічних проблем сучасної України, її реального усамостворення. Це перше. А друге – увагу привертають сучасні тенденції внутрішнього соціально-економічного й суспільно-політичного функціонування Української держави, які полягають у приватизації та монополізації всіх сфер життя невеликою групою найбільш активних громадян. Вони не є об'єктивно зумовленими. Це важкі рецидиви й наслідки радянщини. Радянська чи олігархічна монополія на владу, на економіку, тотальний контроль суспільної думки – це завжди застій, відсутність самовдосконалення, самоочищення, саморегуляції та, у підсумку, – саморозвитку. Прагнення влади впродовж останніх 30 років утримати все в одних або небагатьох руках шкідливе.

¹ Див., напр.: Політична історія України: ХХ століття: У 6 т. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О.М.Майборода, Ю.І.Шаповал, О.В.Гарань та ін. – К., 2003. – 696 с.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г.Аркуша, С.О.Біла, В.Ф.Верстюк та ін. – К., 2008. – 988 с.; Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990). – К., 2021. – 544 с.; Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Л., 2003. – 670 с.; Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації ХІХ–ХХ ст. – 3-тє вид. – К., 2019. – 656 с.; Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.3. – К., 2013. – 388 с.; Гайдар Е.Т. Гибель імперии: уроки для современной России. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 2006. – 440 с.; Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти 1945–1991. – 2-е изд., испр. и доп. – Новосибирск, 2000. – 680 с.; Вдовин А.И. Причины распада Советского Союза в российской научной и публицистической литературе // Мир и политика. – 2011. – №12. – С.43–52; Sakwa R. Gorbachev and His Reforms, 1985–1991. – New Jersey, 1991. – 459 p.; Kotkin S. Armageddon Averted: The Soviet Collaps, 1970–2010. – Oxford, 2001. – 288 p.; Кантелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – 360 с.; Коэн С. «Вопрос вопросов: почему не стало Советского Союза?». – Москва, 2011. – 216 с.; Браун А. Взлёт и падение коммунизма. – Москва, 2014. – 863 с.; Камінський А. На перехідному етапі («Гласність», «перебудова» і демократизація на Україні). – Мюнхен, 1990. – 624 с.; Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна. Росія. Польща / Пер. з англ., 2-ге вид. – К., 2016. – 552 с.; Плохий С. Остання імперія: Занепад і крах Радянського Союзу / Пер. з англ. – Х., 2019. – 512 с.

Минуле, двадцятье, століття переконало: авторитет сили ніколи не зрівняється з силою авторитету. Історія підтверджує це.

У 1917–1921 рр. українці не зуміли відстояти свою державність. Усі їх етнічні землі опинилися у складі сусідніх держав – Росії, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Російсько-більшовицькі війська перемогли армію Української Народної Республіки й окупували центральну частину України. На червоних багнетах була принесена радянська влада, а насправді – російсько-більшовицька диктатура. Як справедливо зазначив С.Кульчицький, вона надовго, аж до конституційної реформи 1988 р., позбавила суверенності громадян Радянського Союзу².

У 1920-х рр. в Україні перебувало і млн 200 тис. регулярного війська – п'ята частина загальної кількості Червоної армії. На 85% воно складалося з росіян, були і наймані війська – китайські, монгольські, литовські полки. А ще були частини особливого призначення, НК, ДПУ, РКП(б)–ВКП(б), централізовані профспілки, комсомол. Ради, що проявили себе в роки революції як органи народовладдя, більшовики перетворили на інструмент своєї диктатури.

Більшовики декларували право на самовизначення за всіма націями, але механізм реалізації цього права за всі роки радянської влади так і не був вироблений. У реальності для колишніх народних республік було запроваджено дозований і контрольований культурний автономізм, терористичний контроль над народами й, передусім, інтелекцією, тотальна ідеологізація та – ніяких політичних свобод. Національні рухи загнано в підпілля й утримувано під міцним замком. Більшовизм насправді був, використовуючи сучасну термінологію, лише версією «русского мира». І це розумів та усвідомлював світ, провідники країни, продовжуючи називати новостворену радянську імперію, СРСР – Росією. «Нова» держава залишалася втіленням імперської ідеї, теорії «Москва – третій Рим», принципів «православ'я, самодержавство, народність». «Росія і під червоним прапором лишалася Росією», – зазначав Р.Шпорлюк³.

Україну формально конституювали як державу у складі СРСР, а реально вона залишалася колонією Росії, як й інші союзні республіки. Колоніальний статус України «забезпечив» їй голодомори, репресії, терор, насилля, денационалізацію та асиміляцію. Природні ресурси республіки було поставлено на службу імперії. Людські використовувалися довільно, не тільки з економічною, а й з політичною мотивацією. Національні інтереси українського етносу ігнорувалися. Великодержавний шовінізм уже з 1930-х рр. перестав згадуватися в партійно-радянських документах, а основною загрозою для влади визнаний «український буржуазний націоналізм». Репресії й терор, фізичний і морально-духовний, стали основним методом державного управління. Від нього особливо постраждала Україна. «Коли узагальнити ці, вже ніби найбільші узагальнення української історії ХХ ст., – пише С.Білокінь, – ми одержимо нове знання. Проміжок часу 1917–1941 р., який охоплюють ще й дві світові війни, не можна визначити інакше, як національну катастрофу»⁴.

Переможне завершення союзниками Другої світової війни дало СРСР нові територіальні надбання – Східну Пруссію, Галичину, Закарпаття та ін. У вигляді «країн народної демократії», а згодом «міжнародної соціалістичної системи», створена буферна зона між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала

² *Кульчицький С.* Капустиння та кочан Жовтневого перевороту у Росії [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5be20c962de04/>

³ *Шпорлюк Р.* Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/sporl/sh06.htm>

⁴ *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. – К., 2017. – С.7.

могутньою як ніколи, однією з двох наддержав, озброєною найбільшим у світі ядерним арсеналом, що породило в керівництві ілюзію незламної сили й досконалості комуністичного ладу. Зовні СРСР видавався, як зазначав Н.Дейвіс, «несказанно могутнім, неприступною фортецею... Водночас усі внутрішні процеси полягали в безпрецедентно швидкому розпаді». Насправді «держава була уражена політичним еквівалентом раку», це був не просто колос на глиняних ногах, а «панцерний динозавр, що вмирав стоячи»⁵.

У новій силі й величі СРСР виявлялися та потужніли такі суперечності, що загрожували в перспективі самому існуванню великої імперії. «Радянський інтернаціоналізм», основним змістом якого була експансія, постійно сіяв, за словами Р.Шпорлюка, «насіння майбутнього розпаду СРСР»⁶. Це стосувалося й меж України, які імперська Росія неухильно посувала зі сходу на захід. Упродовж 1918–1954 рр. відбулося чотири корекції українсько-російського кордону. За цей час до Росії відійшло 80 тис. км² українських етнічних земель, що в понад три рази перевищували площу Кримського півострова, який у 1954 р. став частиною УРСР. Українське населення цих територій відзначалося високим рівнем російської асиміляції, адже, як писав до газети «Радянська Україна» кореспондент із Криму, «одним створені умови, що вони не забувають своєї рідної мови, побут і культуру, інші ж цієї можливості позбавлені. Конкретно: для росіян на Україні створені російські школи, інститути, бібліотеки, театри, кіно та інші привілеї, але чомусь немає цього для українців у РРФСР»⁷.

Відстоюючи нові західні кордони СРСР, як справедливо констатує С.Віднянський, Й.Сталін «вирішував питання не української соборності, а великоросійської цілісності»⁸. Включення Західної України до складу СРСР та УРСР історики трактують по-різному: «возз'єднання», «приєднання», «прилучення», «окупація», «анексія», «злука», «входження» тощо. Українець із Канади М.Садовський свого часу писав, що для мешканців Західної України «це був перехід із однієї тюрми до другої»⁹. О.Рубльов і Ю.Черченко зазначили, що возз'єднання – це реальність, але реальність «з обличчям сталінщини»¹⁰. За словами С.Кульчицького, возз'єднання Західної України з УРСР одночасно означало її приєднання до тоталітарної наддержави¹¹.

Між тим, входження до України на заході Галичини, Буковини, Закарпаття з переважно національно свідомим та європейськи орієнтованим населенням значно посилювало «українськість» союзної республіки. Відповідно значно зріс її національно-державницький потенціал. «Отримавши населені здебільшого українцями території колишньої Австро-Угорщини, – зазначав С.Плохий, – Сталін приніс у радянську Україну добре розвинені традиції автономії, парламентської демократії, національної та громадської самоорганізації, що були відсутні в східноукраїнських землях»¹². До того ж існування поряд з УРСР самостійних європейських держав, хоч і підконтрольних Радянському Союзу, також об'єктивно сприяло зміцненню тенденцій до української самостійності.

⁵ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2014. – С.1125.

⁶ Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) [Електронний ресурс]: <http://litorups.org.ua/sporl/sh06.htm>

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4796. – Арк.66–67.

⁸ Віднянський С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? // Український історичний журнал. – 2015. – №6. – С.179.

⁹ Садовський М. Дорога до миру й добра. – Саскатун, 1961. – С.268.

¹⁰ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.17.

¹¹ Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. – №6. – С.95.

¹² Плохий С. Брама Європи: Історія України від Скіфських воєн до незалежності. – Х., 2016. – С.371–372.

У результаті зміни кордонів більшість українців та українських етнічних земель опинилися в повоєнний період у складі однієї держави – СРСР і квазідержавного утворення – Української РСР. Змінився національний склад населення України. Унаслідок бойових дій, депортацій, післявоєнного обміну населенням зменшилася питома вага низки національних меншин. Водночас кількість українців зі входженням Західної України до складу Української РСР збільшилася на 7 млн осіб. Як вдало зазначила Л.Костенко, об'єднання «Малоросії» з «Малопольщею» дало Велику Україну¹³. Міжнародне співтовариство гідно оцінило внесок України й Білорусії в перемогу над гітлерівською Німеччиною та її сателітами, визнавши їх членами-засновниками ООН. Відповідно рівень міжнародної правосуб'єктності України значно зріс.

Західна Україна від часу включення до складу СРСР стала істотним і постійним чинником політичного життя не лише України, а й усієї комуністичної держави. Збагачена європейським політичним досвідом, демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску з радянського Сходу справляла і зворотній вплив. Західні українці мали значно вищий рівень національної свідомості, ніж східні. Об'єднання в єдиному державному утворенні, хай і неповноцінному, сприяло посиленню взаємовпливів по лінії схід – захід, а значить, прискорювало політичну консолідацію нації, зміцнювало її у протидії чужонаціональним впливам. Цей процес підсилювався поширенням прозахідних настроїв серед радянських громадян. До 1947 р. з Німеччини в Україну повернулися 1 млн 250 тис. осіб – близько 40% українців, насильно депортованих на роботу в Райх. Вони принесли з собою певний досвід західного способу життя, світоглядні ідеї, трофейні кінофільми, товари масового вжитку – і все це вступало у суперечність із радянськими офіціозом та дійсністю.

У повоєнний період Західна Україна була найменш радянизованою та зросійщеною територією, а отже, такою, що становила найбільшу загрозу для радянської системи, для «російсько-української єдності». Саме тому основні зусилля радянського режиму в перший післявоєнний період були спрямовані на «приручення» й радянізацію Західної України, її прискорену інкорпорацію до складу СРСР–Росії.

Спроби західних українців збройно відстояти інтереси України, її державність, попри велику кількість героїчних жертв, закінчилися поразкою. Інтелектуально та кадрово знесилена Україна в її радянському обрамленні залишилася в орбіті інтересів Росії. Вона й далі інкорпорувалася до складу останньої. При цьому національно-визвольний рух не припинявся ніколи, змінюючи форми та методи свого вияву. Особливо зріс він у 1960–1980-х рр. в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, яка ознаменувала собою відхід від «казармового соціалізму», трансформації владного механізму СРСР у бік лібералізації суспільно-політичного та культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління.

Прагнучи лібералізувати систему, комуністичний режим водночас посилював свої впливи на всі сфери життя суспільства. Однак бажаного ефекту це не давало. Особливо вразливою була радянська економіка, в якій ринкові відносини тотально придушувалися адміністративно-силовими методами управління й визначалися не природним способом ведення господарства.

Уже в 1960-х рр. економічна система СРСР вичерпала можливості екстенсивного зростання за рахунок своєї європейської частини – освоєння земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили. Розпочався стійкий спад. Правда, тоді ж, у кінці 1960-х рр., у країні було відкрито нові великі запаси нафти й газу, тож на початку

¹³ Див.: *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.268.

1970-х рр., завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя. За Л.Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад 0,5 трлн доларів. Але, як слушно зауважив свого часу німецький політекономіст Ф.Ліст, «здатність створювати багатство значно важливіша, ніж саме багатство». Пожвавлення було тимчасовим явищем, мало характер радше винятку, ніж правила. Із 1974 р. щодо СРСР діяла ухвалена Конгресом США поправка Джексона – Вейніка, якою обмежувалася торгівля з ним як із державою, де немає свободи еміграції (скасована стосовно Росії лише 21 листопада 2012 р.). Після американських санкцій, запроваджених у 1981–1982 рр. у відповідь на введення радянських військ в Афганістан, репресій відносно польського народу й оголошення воєнного стану в Польщі, процес дезінтеграції СРСР пішов особливо бурхливо. У 1985 р. ціна на нафту у світі несподівано впала і швидко накопичилися борги, які на 1991 р. становили вже понад 80 млрд доларів¹⁴. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а отже й усі поєднані однією долею республіки, неухильно сповзала в економічну кризу.

Із другої половини 1960-х рр. змінилося й становище УРСР. Зменшувалася так звана «українська присутність» у середовищі вищого партійно-радянського керівництва. Російська політична еліта, підтримавши Л.Брежнєва у його прагненні першості, потіснила вихідців із радянської України у вищих ешелонах влади.

Партійний контроль та ідеологічна регламентація в Компартії України, як і загалом у КПРС, ставали всеохопними. Серйозно звужувалася й без того обмежена сфера внутріпартійної демократії. Комунисти мали безумовно підпорядковуватися рішенням партійних органів, де б вони не працювали і які б посади не обіймали. Статут партії брав гору на законом. Право на політичну та ідеологічну істину мало лише вище парткерівництво. Про фракційну діяльність чи якесь «вільнодумство» навіть не йшлося. Претенденти на відповідальні партійні посади підбиралися й фактично призначалися згори, тому абсолютного характеру набула залежність нижчих партійців від вищих. До того ж діяльність органів КПУ дедалі більше покривалася пеленою секретності. «Я все частіше і частіше замислююсь, – записав у 1972 р. у своєму щоденнику один із керівників Компартії України П.Шелест, – чому серед нас, комуністів-одномумців, серед керівного складу, існує така підлість, жорстокість, необ'єктивність і несправедливість щодо колишніх товаришів по роботі у разі зміни місця і посади. Де ж гуманність, про яку ми так “прекрасно” говоримо? Де товаришування, повага одне до одного? Всього цього по-справжньому і немає. Нас гублять, роз'їдають підлабузництво, лестощі, догідництво, побоювання за своє становище. Боротьба за владу стала ще запеклішою і жорстокішою, ніж колись за приватну власність. Влада – значить усе»¹⁵.

У 1970–1980-х рр. Компартія України остаточно втратила будь-які автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилася на слухняний інструмент російщення України. А партійно-державна верхівка, користуючись усілякими привілеями й діючи поза національними інтересами, законом, критикою, трансформувалася у закритий клан. Політичні права і свободи громадян лише декларувалися, але їх влада не дотримувалася. У країні діяла жорстка цензура на всі друковані видання та засоби масової інформації.

На службі охорони інтересів КПРС у радянських республіках, як і раніше, стояли структури політичного розшуку та репресій. Постійно розширювалося 5-те управління КДБ СРСР, спрямоване саме на боротьбу з інакодумством та національними рухами. Спочатку в ньому було шість відділів, а згодом воно розрослося до п'ятнадцяти.

¹⁴ Качковський Л. Іржаві аргументи російської великодержавності // Вечірній Київ. – 2000. – 1 грудня.

¹⁵ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду» / Заг. ред. та вступ Ю.Шаповала. – К., 2011. – С.612.

Штат центрального управління союзного КДБ у 1980-х рр. нараховував понад 400 осіб. Окрім центрального, відповідні управління було створено «на місцях». У складі КДБ УРСР, одному з найреакційніших підрозділів радянської держбезпеки, був спеціальний відділ КДБ СРСР, який контролював діяльність Компартії України й усіх посадовців¹⁶. Агентурний апарат у кожній області становив у середньому 200 осіб¹⁷. На 1974 р. кадровий склад «органів» в УРСР налічував 7839 співробітників¹⁸.

Показові зміни відбувалися й у сфері економіки радянської України. 90% підприємств республіки після згортання хрущовських реформ знову було перепідпорядковано Москві. У розпорядженні республіканських властей залишилася фактично лише місцева промисловість. Це все вело до нового посилення централізаторських тенденцій та адміністративно-командних методів управління. Але головним було те, що вже на середину 1960-х рр. УРСР перестала бути дешевою базою індустріального розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися, або їх використання ставало дорожчим, ніж в інших районах країни. Відповідно у 1970–1980-х рр. суттєво вповільнилися темпи розвитку економіки республіки. Неухильно зменшувалася її частка у загальносоюзних капіталовкладеннях. УРСР продовжувала індустріалізацію, у той час як високорозвинуті держави досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства та вступили в технотронну еру.

Уповільнення економічного розвитку УРСР визначалося багатьма причинами. Однією з них було те, що республіка вирізнялася високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових і людських ресурсів у межах СРСР. До того ж й у ці роки тут продовжували спеціалізуватися на енерго- та матеріалоемному виробництві за істотної (кам'яне вугілля) або майже повної (нафта, газ) вичерпаності розвіданих корисних копалин. Так, уже в 1970-х рр. середня глибина шахтних розробок на Донеччині сягала 700 м, десятки копалень вели роботи на глибині понад 1000 м, протяжність підтримуваних виробітків становила понад 9000 км, кожна шахта розробляла пласти, небезпечні за раптовим викидом газу. Видобувні підприємства області мали найстаріші у СРСР і дуже зношені основні фонди. Половина їх будувалися ще в дореволюційний період, 70% працювали без реконструкції по 20 і більше років¹⁹.

Постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних і людських ресурсів. За розрахунками британського дослідника П.Вайлза, УРСР систематично вносила до радянського бюджету на 10% більше, ніж отримувала з нього. Вилучення поточного доходу республіки й використання його в інших регіонах країни, за твердженням американського економіста Г.Гантера, було визначальною ознакою економічної історії України²⁰.

У період брежнєвського правління частка УРСР у загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвічі, хоча до 60% зайнятих у промисловості республіки працювали в галузях, які обслуговували весь господарський комплекс держави: вугільна промисловість, чорна металургія, важке машинобудування²¹. У розвитку

¹⁶ Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу: Усна історія незалежної України – 1988–1991 [Електронний ресурс]: <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>

¹⁷ Макаревич Э.Ф. Филипп Бобков – профессионал холодной войны на внутреннем фронте // Политический сыск: Истории, судьбы, версии. – Москва, 2002. – С.206.

¹⁸ Політичні протести й інакودумство в Україні (1960–1990) / Упор. Василь Даниленко. – К., 2013. – С.32.

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2464. – Арк.49.

²⁰ 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Г.В.Боряк (кер. авт. кол.), В.В.Головко (координатор проекту), В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.М.Майборода, В.А.Смолій (відп. ред.), Л.Д.Якубова, С.О.Янішевський. – К., 2016. – С.34.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.217.

господарства партійно-радянське керівництво почало надавати перевагу східним районам. Це було обумовлено тим, що на території, яка дорівнювала майже половині площі СРСР, зосереджувалося практично три чверті всіх мінеральних і паливно-енергетичних, більше половини гідроресурсів, значна частина загальносоюзних покладів руд кольорових металів, до половини запасів промислової деревини та прісної води.

Освоєння нових теренів на сході СРСР після того, як ресурси УРСР було вичерпано, цілком відповідало тим традиційним методам господарювання, якими по-слуговувалася радянська система, директивна економіка. Остання могла розвиватися переважно екстенсивно, тобто за рахунок залучення у виробництво додаткових потужностей, сировини, робочої сили. Підвищення продуктивності праці або зменшення енерго- та матеріалоемності, тобто якісні чинники економічного росту, відігравали другорядну роль. Навіть нові виробництва, новостворювані галузі промисловості нерідко базувалися на застарілій техніці й таких самих технологіях.

Криза радянської соціально-економічної системи великою мірою визначалася абсолютною несприйнятливістю виробництва до наукових і технічних досягнень. Незважаючи на те, що в 1970–1980-х рр. було прийнято 40 постанов ЦК КПРС із питань науково-технічного розвитку, майже 200 комплексних програм «розвитку народного господарства» (енергетична, продовольча, меліоративна тощо), кардинальних позитивних зрушень не відбувалося. Відповідно науково-технічний рівень СРСР став на порядок нижчим від країн Заходу, темпи індустріального росту невідворотно знижувалися. В УРСР їх падіння було особливо помітним унаслідок прискореного вичерпування можливостей додаткового залучення у виробництво дешевої сировини й робочої сили, зменшення частки республіки у загальносоюзних капіталовкладеннях.

Однак зростали капіталовкладення в електроенергетику, що призвело до збільшення вдвічі виробництва електроенергії в УРСР у 1965–1985 рр.²² Особливо інтенсивно розвивалася атомна галузь. Якщо питома вага електроенергії, виробленої на АЕС у світі, складала 16,5%, у США – 18%, у СРСР – 12%, то в УРСР це було 24,4%²³. Нові електростанції будувалися переважно з метою постачання енергії до країн «соціалістичної співдружності», звідки в Радянський Союз завозилася велика кількість товарів народного споживання, що їх мілітаризована промисловість не могла виробляти в достатній кількості й необхідної якості. Вироблена в республіці електроенергія експортувалася, зокрема, до Болгарії, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, Німеччини, Польщі, а також Італії. Її ціна, за даними преси, становила 1 коп. за 1 кВт·год.²⁴

Структура радянської економіки з часом набувала найбільш спотвореного вигляду внаслідок незбалансованості її провідних блоків, адже за всі роки соціалізму переважно розвивалося виробництво засобів виробництва (група «А»). У легкій і харчовій галузях (група «Б») було зосереджено лише 10% основних виробничих фондів. Тому у загальному обсязі промислової продукції систематично знижувалася частка предметів споживання, яка в 1986 р. становила лише 24,7%. Це означало, що економіка не орієнтувалася на людей, на задоволення їхніх першочергових потреб.

У цьому сенсі стратегії радянської «соціалістичної» економіки та економіки «капіталістичних» країн були кардинально відмінними. Характерною рисою останньої в постіндустріальну добу стала відмова від стратегії безупинного розширення виробничо-технічної бази як пріоритетної мети та спрямування дедалі зростаючої частини національних ресурсів на виробництво високоякісних споживчих товарів тривалого користування й послуг. Водночас «соціалістична» економіка СРСР і далі

²² Кульчицький С. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 2000. – №12. – С.83.

²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.5.

²⁴ Вісник Руху. – 1990. – №3. – С.15.

спрямовувалася на випуск засобів виробництва, посилення військово-промислового комплексу на шкоду матеріальним і життєвим інтересам населення. Відповідно, «ві найважливіші сектори цивільної економіки страшенно були занедбані [...]. В цивільній сфері наука і технології значно відставали від мистецтва. Радянські умови виявилися у край ворожими до комп'ютеризації і до вільного потоку інформації поза сферою центральної бюрократії»²⁵. У 1980-х рр. кількість комп'ютерів у СРСР становила лише 1% від показників США: 200 тис. і 25 млн відповідно²⁶.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік було постійне зростання питомої ваги військових витрат. Розгалужений військово-промисловий комплекс складав основу, становив хребет вищою мірою монополізованої радянської економіки. Вартість виробів військового призначення втричі перевищувала вартість цивільної продукції. Рівень радянських військових витрат оцінювався у 250–300 млрд доларів на рік²⁷.

Високим рівнем мілітаризації відзначалася економіка УРСР. Наприкінці 1980-х рр. на її території було зосереджено близько 30% потужностей союзного ВПК, тобто приблизно 3,5 тис. підприємств та організацій, в яких працювали близько 3 млн осіб. В Українській РСР концентрувалося виробництво різних видів озброєння, зокрема масового знищення, розташовувалися військові полігони, ракетні комплекси, зберігалася величезна кількість боєприпасів.

У 1970–1980-х рр. фактично всі підприємства республіки так чи інакше працювали на військових. При цьому українська частина союзного ВПК фактично не мала замкненого циклу виробництва. 70–80% кінцевої продукції збиралося в РРФСР, до 80% комплектувальних виробів постачалося з інших республік. Випуск зброї та військової техніки із закінченим циклом виробництва становив в УРСР лише 3–4% усієї номенклатури²⁸.

Військово-промисловий комплекс став державою в державі. Військові бази, аеродроми, полігони, радгоспи, порти, військові містечка, розгалужена мережа закритих міст-невидимок, містоутворювальних номерних підприємств і науково-виробничих центрів розкинулися на площі 42 млн га²⁹. Країна постійно виробляла нові танки, ракети, гвинтокрили, але не сучасні телевізори, холодильники чи пральні машини.

Радянська директивна економіка, хоча й мала двоїтий характер, не могла забезпечити високу ефективність так званого «єдиного народногосподарського комплексу». Вона не стимулювала ініціативу, не раціоналізувала природним шляхом міжреспубліканський поділ праці та кооперацію. Із часом усе більше падала дисципліна обов'язкових поставок, далеко не завжди виправданою була їх доцільність, почастишали зустрічні мандри тих самих матеріалів, сировини й палива. Відповідно знижувалися темпи зростання продуктивності праці, національного доходу. Хронічним стало невиконання «накреслених» партійними з'їздами планів.

І це стосувалося всіх галузей економіки, у тому числі й сільського господарства УРСР, яке в 1970–1980-х рр. давало понад половину загальносоюзного виробництва, майже половину соняшника, близько третини овочів та фруктів. Капіталовкладення в нього у загальній структурі видатків хоч і зростали, зміцнювалася матеріально-технічна

²⁵ Дейвіс Н. Європа: Історія. – С.1132–1133.

²⁶ Присланд Д. Красный флаг: история коммунизма. – Москва, 2011. – С.635.

²⁷ Арбатов А.Г. Современная Россия: преемственность или разрыв? [Електронний ресурс]: <https://www.yabloko.ru/Publ/Articles/arbato-18.html>

²⁸ Даниленко В., Крушина В. Від тоталітаризму до тотального дефіциту: економіка УРСР у системі координат ресурсної економіки // Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990). – К., 2021. – С.422; Горбулін В.П. Без права на покаяння. – Х., 2009. – С.137.

²⁹ Даниленко В., Крушина В. Від тоталітаризму до тотального дефіциту... – С.422.

база, однак очікуваної віддачі від галузі не було. Колгоспи й радгоспи, як закостенілі структури, прогнати зростаюче міське населення та армію не могли. Вихід зі становища керівництво країни бачило в нарощуванні обсягів виробництва сільсько-господарської продукції шляхом розширення посівних площ. Відповідно зростав ступінь розораності сільгоспугідь, що активізувало ерозійні процеси. Меліоровані ґрунти засолонувалися або заболочувалися.

Проблема із забезпечення населення країни продовольством постійно мала загрозливий характер. Із другої половини 1960-х рр. СРСР перетворився на імпортера зерна. За даними Є.Гайдара, у 1960-х рр. продукція сільського господарства зростала приблизно на 3% в рік, у 1970-х – на 1–2%, а з 1971 по 1985 рр. її зростання було нульовим. І це при суттєвому збільшенні капітальних вкладень в агропромисловий комплекс³⁰. У 1982 р. було оприлюднено Продовольчу програму, представлену як ще одне свідчення «турботи партії та уряду про добробут радянських людей». Ця програма, як й інші проекти, успішно провалилася. Аграрний сектор економіки залишався найслабшою її ланкою. Уже у середині 1980-х рр. у низці промислових центрів Росії та України почалися нові серйозні труднощі з поставками продовольства, що викликало спалахи соціального напруження. Між тим, коли нестача продовольства відчувалася майже по всьому «соцтабору», частка сільського господарства у загальному обсязі економіки, за підрахунками Всесвітнього банку, у СРСР перевищувала 20%. У найбільш розвинених країнах Західної Європи вона була на рівні 2%.

Споживацький підхід до природних ресурсів, масове використання недосконалої техніки й відсталих технологій призводили до погіршення екологічної ситуації та стану здоров'я населення. Це особливо гостро відчувалося в УРСР, перевантаженій підприємствами важкої й хімічної промисловості. Загалом на території республіки, що становила 2,7% площі країни, було зосереджено майже 25% промислового й аграрного потенціалу СРСР, 92% земельного фонду України перебувало в господарському обігу³¹. Один із найрозвиненіших промислових районів республіки – Донецько-Придніпровський – за ступенем забруднення та деградації природного середовища лідирував у Радянському Союзі: викиди шкідливих речовин на одиницю загальної площі – 1-ше місце; на одиницю урбанізованої площі – 5-те місце; ураження лісів – 4-те місце; забруднення річок, дефіцит води – 1-ше місце; забруднення й ерозія ґрунтів – 4-те місце; сукупність антропогенних впливів – 1-ше місце³². До міст із критичним рівнем забрудненості атмосфери Держкомгидромет СРСР відносив Дніпродзержинськ, Донецьк, Запоріжжя, Київ, Комунарськ, Кривий Ріг, Лисичанськ, Макіївку, Маріуполь, Одесу, Северодонецьк³³. Територія УРСР забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж усього Союзу загалом. А рівень використання твердих відходів складав усього 15–30%³⁴.

Неприродність економічного розвитку СРСР зумовлювала масштабність «тіньової економіки», яка з часом набувала дедалі більш загрозливого для системи характеру. Її поява в радянській країні пов'язана з 1920-ми рр., коли більшовицька влада відмовилася від нової економічної політики й було заборонено займатися підприємницькою діяльністю. Низка легальних форм економіки трансформувалася в невідконтрольні державі сфери. Основні з них – скуповування антикваріату, дорогоцінних

³⁰ Гайдар Е. Гибель империи: Уроки для современной России. – С.39.

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.3.

³² Охрана окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов в СССР: статистический сборник. – Москва, 1989. – С.9.

³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.102.

³⁴ Кухар В.П. До питання переходу України на принципи сталого розвитку // Проблеми сталого розвитку України. – К., 1998. – С.19.

металів і каміння для наступних махінацій у системі магазинів «Торгзін» («торгівля з іноземцями»), поява «чорних бірж», «чорних ринків», крадіжки у сфері торгівлі, постачання, кооперації, використання комісійної та базарної торгівлі для реалізації підпільно виробленої продукції.

Новий етап у поширенні «тіньової економіки» – це 1960–1980-ті рр., коли у СРСР було запроваджено певні ліберальні зміни в економіці та суспільному житті й водночас здійснено тотальне одержавлення господарських структур. У цей період був остаточно ліквідований легальний недержавний сектор економіки (підприємства промислової кооперації, розширені присадибні ділянки колгоспників), який забезпечував виробництво значної частини промислових товарів (одяг, взуття, меблі, посуд, іграшки та ін.), продуктів (овочі, продукція тваринництва, птахівництва, рибальства), а також побутових послуг. В умовах тотального одержавлення, зростання й, з одного боку, прагнення людей до матеріального забезпеченого життя, купівлі якісних і модних речей, а з іншого, – малоефективного виробництва, великих надлишків різноманітних видів сировини та матеріалів в одному місці і їх дефіциту в іншому, «тіньова економіка» набувала все більших масштабів, проникаючи в різноманітні сфери економічного життя. До неї відносились як індивідуальна трудова діяльність (кустарне виробництво, медичні послуги, побутове обслуговування населення), яка суворо заборонялась або обмежувалася, так і суто кримінальна за радянськими законами діяльність, пов'язана з великими крадіжками товарів, сировини, махінаціями зі звітністю, виготовленням на державних підприємствах неврахованої продукції та її подальший продаж через державну торговельну мережу, спекуляція, валютні операції й т. ін. Із 1950 до 1980 рр. частка «тіньової економіки» СРСР збільшилася до 60% валового внутрішнього продукту³⁵. У 1980 р. ЦК КПРС уживав заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією, «тіньовиками». У 1981–1982 рр. відбулося кілька гучних судових процесів.

На відміну від зарубіжних країн, де нелегальна економічна діяльність розвивалася шляхом виробництва й реалізації переважно заборонених товарів і послуг – наркотики, проституція, торгівля зброєю, азартні ігри тощо, у СРСР ділки «тіньової економіки» здебільшого заповнювали ніші, утворені дефіцитом звичайних товарів народного споживання: одяг, взуття, продукти харчування та ін. Упродовж 1960–1980-х рр. «тіньовий сектор» економіки зріс у 30 разів і сягав 20% національного прибутку. Його капітали складали 70–80 млрд руб., що було свідченням історичної неспроможності «розвинутого соціалізму». За даними Держплану СРСР, «тіньові доходи» у сфері послуг у 1986–1987 рр. становили 14–16 млрд руб. Близько 18 млн осіб займалися індивідуальною трудовою діяльністю без реєстрації, оформлення патентів і, зрозуміло, не сплачуючи податків³⁶.

У 1960–1980-х рр. «тіньова економіка» СРСР поглибила зв'язки з «тіньовою політикою», яка всупереч цільовим деклараціям набувала дедалі більшої суспільної ваги. Зв'язуючою ланкою між ними була легальна та «тіньова ідеологія». Для однієї й іншої сфери остання була надійним прикриттям відтворення та існування. Хоч і «тіньова економіка», і «тіньова політика» були окремими автономними явищами, та їх єднала показна відданість комуністичній ідеї та вірність партійній лінії. На ідеологічному ґрунті виростали можливості певних економічних свобод, що формувалися за межами, власне, директив, адміністративних рішень, партикулярних стосунків, кар'єрного росту, матеріально-фінансового забезпечення та ін.

³⁵ *Неклюдов Є.С.* Тіньова економіка України: від СРСР до сьогодення // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 51. – Запоріжжя, 2018. – С. 133.

³⁶ *Даниленко В., Крушина В.* Від тоталітаризму до тотального дефіциту... – С. 413.

У роки «перебудови» єдність «тіньовиків» із номенклатурою фактично легалізувалася і зміцнилася, коли була дозволена так звана індивідуальна трудова діяльність, тож підпільне виробництво втратило сенс. У 1990 р., за даними компетентних органів, у Києві налічувалося близько 150 підпільних мільйонерів, а по республіці – від 2 до 3,5 тис. У «тіньовому секторі» економіки УРСР було зайнято не менш як 2–3 млн осіб, загальний обсяг її обороту становив приблизно 15–20 млрд руб. (у цінах 1990 р.)³⁷.

На середину 1980-х рр. всеохопна криза вразила всі галузі радянської економіки. Згідно з офіційними даними, ріст національного доходу з 1965 до 1985 рр. знизився у середньому на рік – із 6,5% до 3,6%. Ріст промисловості знизився з 8,6% до 3,7%, а сільського господарства – з 2,3% до 1,1%. За виробництвом валового внутрішнього продукту на душу населення СРСР у 1985 р. займав 68-ме місце у світі. Головною причиною такого становища був різкий спад росту продуктивності праці – він знизився майже наполовину, із 6,1% до 3,1% на рік. Фактично ж зниження було ще більшим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані повною мірою не враховували³⁸. Економіка радянської України залишалася тісно інтегрованою в економіку СРСР. У республіку постачали у значній кількості нафту, газ, лісоматеріали, бавовну, каучук, кольорові метали, парфумерно-косметичні вироби та ін. Натомість із неї вивозили шосту частину ВВП³⁹. На кінець 1980-х рр. на РРФСР замикалося 72% господарських зв'язків УРСР. При цьому перша мала забезпечити виробництво 65% кінцевого продукту, а друга – лише 15%. Поставки з РРФСР були складовою виробництв 67% кінцевого продукту УРСР, а українські – тільки 1% продукту Росії⁴⁰.

За визначенням пізніших офіційних документів, характерними ознаками радянської економіки було майже повне її одержавлення, існування значної кількості нерентабельних підприємств, наявність глибокої диспропорції між галузями засобів виробництва й товарами народного споживання, панування командно-адміністративних методів в управлінні, слабке використання економічних важелів, відчуження робітників від засобів виробництва та результатів праці, значна мілітаризація, надмірна централізація при перерозподілі національного доходу, низька продуктивність праці через фізичне й моральне зношення основних фондів⁴¹.

Економічний механізм країни являв собою симбіоз планово-адміністративної системи з напівлегальним ринком ресурсів. Ідеологічно ринковий та адміністративний механізми господарювання протиставлялися, визначалися як несумісні, антиподи, а в реальному житті вони взаємодіяли і сприяли підтримці відповідного тону радянської економіки. Для директивної економіки СРСР, у тому числі УРСР, була характерною наявність ринкових відносин. Однак співвідношення «плану» й «ринку» у Радянському Союзі та «капіталістичних країнах» було різним, як і різними були умови їх функціонування та, головне, соціальні наслідки.

Поглиблення економічної кризи у СРСР супроводжувалося посиленням невдоволення, зневіри й байдужості серед широких мас населення, наростанням кризових явищ у політичній та ідеологічній сферах. Деінтелектуалізація комуністичного керівництва привела на початок 1980-х рр. до формування геронтократичного й

³⁷ Вечірній Київ. – 1990. – 26 червня.

³⁸ Див.: Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К., 2018. – С.19–20.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2799. – Арк.166–168.

⁴⁰ Кремінь В. Росія – Україна – Білорусь: чи можливий східнослов'янський трикутник? // Нова політика. – 1995. – Червень – липень. – С.18; Крушина В.О. Міжреспубліканські економічні зв'язки // Економічна історія України: історико-економічне дослідження: У 2 т. – Т.2. – К., 2011. – С.474.

⁴¹ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь. – К., 2009. – С.5.

нездатного до прийняття осмислених рішень політбюро ЦК КПРС⁴². Спроби системи зберегти соціально-політичний статус-кво, замінивши одного пристарілого консерватора – генерального секретаря – на іншого та розпочавши її «косметичний ремонт», не дали позитивних зрушень, а ще більше ускладнили ситуацію. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль. Потужна репресивна машина нещадно придушувала будь-які вияви незалежної громадської чи особистої думки. Звичайна людина залишалася безправним гвинтиком у радянській системі суспільних відносин. Велику частину свого життя вона проводила у чергах – за «дефіцитом», за різного роду довідками й дозволами, у приймальнях начальства. Показовими рисами суспільної свідомості стали брехня, обман, лицемірство.

У складних умовах радянської соціально-економічної практики найкомфортніше почувався такий соціальний прошарок, як партійно-державна номенклатура. На її утримання витрачалися величезні кошти. У відсотковому відношенні до всього населення бюрократичний апарат був одним із найчисленніших у світі. Тільки союзних міністерств і центральних відомств налічувалося понад 300. За одну десятирічку, із 1960 по 1970 рр., чисельність апарату органів державного управління, органів управління кооперативних і громадських організацій в УРСР зросла з 273 тис. до 376 тис. осіб⁴³. «Апаратники» перебували й поза законом, і поза критикою, користувалися різними привілеями та послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, недоступних для простого народу. Свої посади вони розглядали як можливість користуватися частиною державної власності. Прагнучи кращого, ніж в основної маси населення, життя радянське «чиновництво» прямо й опосередковано сприяло становленню буржуазних відносин у країні. Використовуючи систему привілейованої освіти, а потім призначень і просувань по службі, «господарі життя» прагнули створити систему передачі влади або хоча б привілеїв у спадщину. Водночас посилювалися прагнення «нового класу» – номенклатури й «тіньовиків» не лише управляти, а й володіти суспільною власністю.

Ядром та основою «нового класу» залишалася партія. У міру капіталізації економіки роль її неухильно зменшувалася. Це була об'єктивна реальність. Ініціативна, якоюсь мірою діяльна в минулому під впливом пропаганди, вона перетворювалася на аморфний додаток провідників «нового класу». «Партія народжує клас, – писав М.Джилас. – Потім клас зростає уже і власними силами, використовуючи партію – свою основу. Клас посилюється, партія слабшає – така незворотна доля кожної правлячої комуністичної партії»⁴⁴. Посилення класу власників та експлуататорів поглиблювало соціальне розшарування.

У 1980-х рр. на психологічний стан українського суспільства вкрай негативно вплинула Афганська війна. Батьки призовників шукали різні шляхи, аби тільки їхні діти не потрапили в Афганістан. Величезної шкоди соціальному самопочуттю і здоров'ю населення УРСР завдала Чорнобильська катастрофа. Вона суттєво прискорила крах радянської системи.

Низький загальний рівень життя, демографічна «яма», екологія, а також інші чинники спричинили вповільнення темпів приросту населення УРСР у 1960–1980-х рр. у чотири рази. Рівень природного приросту мешканців республіки впав з 13,6 осіб на 1 тис. у 1960 р. до 1,7 – у 1989 р. За народжуваністю Україна посідала у СРСР у 1990 р. останнє, 15-те, місце. При цьому 80% дітей хворіли. Чорнобильська катастрофа підвищила рівень масових захворювань. У містах зі шкідливими виробництвами в кожних

⁴² Див.: Чазов Е. Здоровье и власть: Воспоминания «кремлёвского врача». – Москва, 1992. – С.117, 144, 149.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.550. – Арк.93.

⁴⁴ Джилас М. Лицо тоталитаризма. – Москва, 1992. – С.200.

двох із трьох дітей спостерігалася алергія. Кожна сьома – дев'ята дитина з'являлася на світ із вродженими вадами. До 30% дітей шестирічного віку за станом здоров'я не були готові до навчання у школі.

Уповільнення народжуваності супроводжувалося поступовим підвищенням показників смертності населення, за яким УРСР посідала 3-тє місце серед усіх республік. У деяких областях, зокрема Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській та Чернігівській, спостерігалася загрозлива картина переважання кількості померлих над народженими. Близькими до цих показників наприкінці 1980-х рр. були Донеччина, Хмельниччина, Луганщина. За тривалістю життя на початку 1990-х рр. Україна посідала 32-тє місце у світі, а за рівнем дитячої смертності – одне з перших.

Лицемірною, деструктивною й безперспективною залишалася національна політика КПРС. Основною метою її було прагнення зберегти під контролем Росії приєднані до неї в різні історичні періоди й різними шляхами землі та народи. Проводилася ця політика під гаслами «інтернаціоналізму», «зближення народів і націй», «зміцнення нової спільності людей – радянського народу». Насправді це означало російщення та асиміляцію населення країни. Російські колонізатори централізували етнічну перевагу над народами, якими вони правили, і національні проблеми залишалися невирішеними, як й економічні, соціальні чи політичні.

У 1960–1980-х рр. нав'язлива ідея створення «радянського народу» спричинила нову хвилю російщення. Тільки тепер комуністичні ідеологи перестали наголошувати на національних особливостях, а робили акцент на спільних радянських рисах, щоб формувати відчуття колективної ідентичності й мети. Головним у формуванні «радянського народу», за визначенням сучасного російського історика О.Барсенкова, було подолання етнічності, етнічного начала, акцент на «об'єднуючій» концепції⁴⁵.

Комуністична пропаганда послідовно та наполегливо насаджувала думку про етнічну «єдність» росіян, українців, білорусів. Необхідність масштабної кампанії у цьому напрямі зумовлювалася тим, що доля росіян у складі населення СРСР зменшувалася, тоді як мусульманських мешканців у союзних республіках та деяких російських автономіях швидко зростала. Так, за переписом 1959 р. питома вага росіян у державі становила 54,1%, а перепис 1989 р. засвідчив, що їх уже 50,8%. Отже домінування неросійського населення в росієцентричному СРСР ставало справою недалекого майбутнього. Це дуже непокоїло російську партійно-державну олігархію, і вихід їй убачався у прискореній асиміляції українців та білорусів. Саме тому спрямовуваний партією тиск на «молодших братів» набув у 1970–1980-х рр. потворних форм. Агентами російщення виступали партійно-державні органи, освітні структури, канали культурного та інформаційного впливу, армія, православна церква. Насаджувалася думка, що російська мова – «загальнорадянська цінність»⁴⁶. Наприкінці 1980-х рр. режим визнав за можливе відкрито оприлюднити свої прагнення у сфері національно-мовної політики й надати їм юридичного оформлення. Пленум ЦК КПРС 1989 р. прийняв постанову про «законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної», а наступного року Верховна Рада СРСР ухвалила закон про мови народів СРСР, відповідно до якого російській надавався статус офіційної.

⁴⁵ Барсенков А.С. К вопросу о факторах формирования современной русской идентичности в России // Русская идентичность на постсоветском пространстве. – Москва, 2008. – С.61; Політична система для України: історичний довід і виклики сучасності / Гол. ред. В.М.Литвин. – К., 2008. – С.580.

⁴⁶ Холмогоров Н. Новая историческая общность людей. – Москва, 1975. – С.29.

Національна політика КПРС стримувала природний процес формування в межах СРСР модерних націй, знесилувала їх політично й цивілізаційно, перетворюючи якоюсь мірою на етнографічний релікт. Між 1959 і 1989 рр. чисельність українців, що вважали українську мову рідною, зменшилася з 93,4% до 87,7%⁴⁷. Водночас меншою ставала й кількість українців на власній території – з 76,8% у 1959 р. до 72,7% у 1989 р. Це явище було зумовлене не лише зростанням темпів масового переселення росіян в УРСР, а й українців – на неосвоєні (або занедбані) простори РРФСР.

Наростання кризових явищ у соціально-економічному житті СРСР не змогло зупинити й нове політичне керівництво країни. У квітні 1985 р. генеральний секретар ЦК КПРС М.Горбачов кваліфікував ситуацію в економіці як небезпечну. Курс, котрий мав забезпечити реалізацію змін, ініційованих новим генсеком, дістав назву «перебудова». Це була остання спроба реформування комуністичної системи, переходу від моделі державно-бюрократичного соціалізму до так званого «соціалізму з людським обличчям». Вона мала своєю причиною системну дезінтеграцію планової економіки й політичного режиму. Звичайно, М.Горбачов не прагнув позбавити себе влади та зруйнувати партію. Він бачив, що КПРС втрачає вплив як усередині країни, так і за її межами, що радянська економіка не здатна конкурувати з ринковою. Відповідаючи на суспільні очікування й невдоволення, генсек намагався створити більш ефективний суспільно-економічний механізм, який дозволив би компартійно-радянській номенклатурі утримати владу. Будучи цілком індоктринованою людиною, М.Горбачов не міг інтелектуально осягнути того, що штучно створена суспільно-політична та соціально-економічна конструкція комуністичного соціалізму не могла існувати нескінченно довго. Радянське суспільство рано чи пізно мусило шукати шляхи переходу до природних способів життя.

Однак спроби реформ засвідчили, що комуністична політична система не може функціонувати поза адміністративно-командною економікою. Тому половинчасті економічні перетворення провалилися. До кінця 1980-х рр. кремлівські реформатори остаточно вичерпали свій творчий потенціал. Вони вже не могли зупинити процес руйнування позаекономічних зв'язків господарюючих об'єктів, промислового й аграрного потенціалу. У країні було фактично припинено виробництво побутової техніки та електроніки, зупинився науково-технічний розвиток, скорочувалися інвестиції. Наукоємні виробничі об'єкти закривалися, почалася еміграція фахівців.

Принципові зміни відбулися у сфері державної влади. Закон «Про зміни й доповнення до Конституції СРСР», ухвалений у грудні 1988 р., вніс суттєві зміни у виборчу систему, запровадивши принцип альтернативності. У ході «перебудови» компартія втрачала реальну владу, політичну монополію, свою єдність. Критиці піддавалася не лише ситуація, яка склалася у країні, а й основи ідеології марксизму. Почали формуватися опозиційні рухи. Суспільство ставало відкритішим для зовнішнього світу.

Відбулися зміни й у сфері міжнародних відносин. Передусім було покладено край небезпечному протистоянню двох наддержав. Напруженість у відносинах між СРСР і США значно зменшилася. У 1989 р. з Афганістану виведено радянські війська. СРСР вичерпав можливості підтримувати прорадянські режими в інших країнах. «Соціалістичний табір» почав руйнуватися. Знаковою подією стало падіння Берлінського муру, що по праву вважається завершенням «холодної війни».

⁴⁷ Котигоренко В. Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991) // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С.478.

«Перебудова» у СРСР завдала нищівного удару по старій, від початку нежиттєздатній централізованій адміністративно-командній системі й довела, що вона не підлягає докорінному реформуванню. Її можна або поновити, або зруйнувати.

Серед об'єктивних причин дезінтеграції СРСР були внутрішні національні суперечності. Спроба провідників «перебудови» послабити надмірну централізацію, яка домінувала в усіх сферах життя, призвела до відцентрових тенденцій, піднесення національних рухів і, у підсумку, – до національно-визвольних революцій. Наслідком став розпад Російської імперії в її радянській оболонці й утворення незалежних держав, у тому числі України, за що боролися покоління українців.

Один із лідерів цієї боротьби В.Чорновіл зазначав: «СРСР розвалився тому, що радянська система вичерпала сама себе й розвалилася під тягарем власних суперечностей [...] Як тільки система захиталася, у дію вступив ще один несподіваний для багатьох чинник, що остаточно розвалив європейську псевдокомуністичну імперію. Його ім'я – націоналізм». І йдеться, зрозуміло, не тільки про український, грузинський, литовський чи будь-який інший націоналізм пригноблених націй. Потужний вплив на процеси мав також націоналізм державоутворюючої нації – російський: як «народний», так і «верхівковий». «Жодна сила не розвалила б Радянський Союз, якби цього не побажала російська еліта»⁴⁸, – зазначав свого часу лідер Народного фронту Естонії академік М.Бронштейн. Російський історик і громадський діяч українського походження В.Мироненко також стверджує, що «біля колиски державної незалежності України стояла Російська Федерація»⁴⁹.

Саме поява російського чинника як самостійного на політичній арені, тобто московське двовладдя, відіграло вирішальну роль у дезінтеграції СРСР, принаймні на початковому, спорадично-імпульсивному, етапі. А на завершальному мали вирішальне значення вже інші фактори. Можна погодитися з професором Гарвардського університету С.Плохієм: «Майбутнє радянської імперії в останні тижні її існування визначили стосунки Росії з Україною – другою за кількістю населення республікою, і аж ніяк не стосунки Росії із знекровленим союзним центром»⁵⁰.

Звичайно, і колективний Захід «допоміг» Радянському Союзу у прискоренні його розвалу. Важливу роль відіграли такі важелі впливу, як демонстрація явно вищого рівня життя, ембарго на сучасні технології подвійного (цивільного й військового) призначення, падіння цін на нафту. Протиставити цьому щось суттєве радянські вожді не змогли.

Керівництво УРСР, як відомо, не мало власної моделі «перебудови», оскільки, за словами тодішнього керівника КПУ В.Щербицького, «характер перебудовчих процесів у всіх регіонах країни спільний, тому що він обумовлений єдиною теорією і політикою оновлення»⁵¹. Звичайно, проблема полягала не тільки й не стільки у відсутності політичної волі у провідників радянської України, а в тому (і про це пишуть сучасні дослідники О.Бойко, С.Кульчицький, В.Литвин, С.Пирожков та ін.), що Україна політично й економічно була повністю залежною від московського центру. Українська верхівка дуже важко адаптувала перебудовчі ініціативи «згори» й зі страхом спостерігала за наростанням змін «знизу». А революційні події у країнах

⁴⁸ Цит. за: *Симонян Р.* Страны Балтии и распад СССР // Политические исследования. – 2002. – №6. – С.154.

⁴⁹ *Мироненко В.И.* Российско-украинские отношения в 1991–2002 гг.: Историкографический очерк [Електронний ресурс]: http://www.studmed.ru/view/mironenko-vi-rossiysko-ukrainskie-otnosheniya-v-1991-2002-gg-istoriograficheskiy-ocherk_d5a815e2771.html

⁵⁰ *Плохий С.* Останні дні Радянського Союзу [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1471-serhii-plokhii-ostanni-dni-radianskoho-soiuzu>

⁵¹ Цит. за: *Бойко О.* На шляху до незалежності (1985–1991) // Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С.917.

Центральної Європи 1989 р. не лише деморалізували, а й паралізували партійно-радянську номенклатуру. Як зовнішній чинник, вони постали рубіконом між «революцією згори» та «революцією знизу». В українське суспільно-політичне життя влилися сотні тисяч нових активістів, і воно стало некерованим для радянських структур, генеруючи радикальні перетворення.

Для України важливим наслідком «перебудови» виявилася демілітаризація суспільства. У радянські часи українців мобілізували для участі в усіх війнах, в яких СРСР брав участь. У 1990 р. в республіці вважалися ветеранами учасники чотирьох десятків воєнних конфліктів на різних континентах. Тільки з кінця того року мешканці УРСР почали проходити військову службу в межах своєї республіки.

Найважливіше, що в українському суспільстві було порушено задушливу атмосферу страху й деморалізації. Загальна боязнь поступово вивітрювалася зі свідомості українців, що значно посилювало зусилля громадськості, спрямовані на руйнацію, а в підсумку – і на демонтаж адміністративно-командної системи.

Потужним чинником суспільних трансформацій у часи «перебудови», розвитку й формування громадської думки були гласність та демократизація. Завдяки їм населення СРСР довідалося багато нового з історії своєї країни, зокрема про обидві світові війни, революцію 1917 р. та громадянську війну, сталінський режим, репресії, розстріли польських офіцерів у Катині, зміст домовленостей між Третім Райхом і СРСР (пакт Молотова – Ріббентропа) та ін. Українцям значно більше стало відомо про голодомори, репресії, депортації, національні утиски. Поступово формувалася правдива картина історичного минулого народу. В історичне й національно-культурне поле поверталися сотні, тисячі імен українських борців за волю і незалежність, соціальну справедливість, героїв та патріотів, громадських, державних діячів, письменників, митців, затаврованих у різні часи російською пропагандою як «зрадників», «буржуазних націоналістів» тощо. Важливо те, що складовою національної пам'яті українського народу поступово ставала киеворуська спадщина. Україна реально розпочала відновлювати свою ідентичність, сприйматися населенням як єдиний, цілісний державний організм. Історія стала важливим інструментом політичної боротьби.

Хоч період «перебудови» тривав недовго – усього шість років – він увібрав у себе величезну кількість подій, фактів, явищ, котрі корінним чином вплинули на історичний процес. Ініційовані М.Горбачовим зміни суттєво відрізнялися від реформ М.Хрущова, які не отримали необхідної підтримки ані суспільства, ані правлячого класу. «Перебудову» сприйняли широкі народні маси, які, позбавляючись страху перед системою, рухали її все далі й далі від меж, запрограмованих М.Горбачовим і його соратниками. За ці роки завдяки тиску народу країна пройшла шлях від спроб перебудови комуністичної системи до зміни моделі соціального розвитку.

Як «революція згори», коли головним суб'єктом перетворень була державна влада, «перебудова» не досягла поставлених цілей, адже намагалася поєднати непеєднуване: ринок із централізованим плануванням, політичний плюралізм – із керівною роллю КПРС, суверенітет республік – зі збереженням єдності союзної держави. Через десять років після початку «перебудови» М.Горбачов визнає, що «вона зазнала поразки, ставши жертвою жорстоких нападок, захлинувшись у власних суперечностях»⁵². Але, за великим рахунком, вона все ж перемогла, зробивши світ безпечнішим,

⁵² Див.: Свободная мысль. – 1995. – №3. – С.7–11.

ініціювавши розпад радянської імперії, відновлення або становлення державності народів, які до цього природно дозріли, повернувши їх у бік світового цивілізаційного розвитку.

«Заповідником застою» без елементів суверенітету й незалежності від центру тривалий час залишалася радянська Україна. Тут була найсильніша протидія змінам із боку ортодоксальної, вірної Кремлю КПУ, консервативних сил у ній на чолі зі В.Щербицьким. Тож закономірно, що в республіці «бюрократична перебудова переросла в національну революцію – третю в історії українського народу, після революцій середини XVII ст. і початку XX ст.»⁵³.

Історична практика СРСР, побудована на неприродних засадах, не могла бути довговічною. Соціальні, міжнаціональні, економічні, політичні, морально-духовні й культурні зв'язки мали слабкий внутрішній потенціал для саморозвитку. Тож крах імперської конструкції був неминучим, як і поява незалежних держав. Відновлення незалежності України відкрило нову сторінку її історії – важку, складну, суперечливу, але вже за межами російсько-радянської системи.

REFERENCES

1. Barsenkov, A.S. (2008). K voprosu o faktorakh formirovaniya sovremennoy russkoy identichnosti v Rossii. *Russkaya identichnost na postsovetskom prostranstve*, 61–65. Moskva. [in Russian].
2. Bilokin, S. (2017). *Masovyi teror yak zasib derzhavnobu upravlinnia v SRSR: 1917–1941 rr.: dzbereloznavche doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Boiko, O. (2007). Na shliakhu do nezalezhnosti (1985–1991). *Ukraina: politychna istoriia: XX – pochatok XXI st.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Danylenko, V. & Krupyna, V. (2021). Vid totalitaryzmu do totalnoho dyfitytsu: ekonomika URSR u systemi koordynat resursnoy ekonomiky. *Ukraina v epitsentri protystoianni svitovykh system (1939–1990)*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Danylenko, V.M. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia blava radianskoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Deivis, N. (2020). *Yevropa: Istoriia*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Dzhilas, M. (1992). *Litso totalitarizma*. Moskva. [in Russian].
8. Gorbunin, V.P. (2009). *Bez prava na pokaianye*. Kharkov. [in Russian].
9. Hrytsak, Ya. (2019). *Narys istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi natsii XIX–XX st.* (3th ed.). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kholmogorov, N. (1975). *Novaya istoricheskaya obshchnost lyudey*. Moskva. [in Russian].
11. Kremin, V. (1995). Rossiia – Ukraina – Bilorus: chy mozhlyvyi skhidnoslovianskyi trykutnyk? *Nova polityka*, cherven – lypen. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kukhar, V.P. (1998). Do pytannia perekhodu Ukrainy na pryntsyipy staloho rozvytku. *Problemy staloho rozvytku Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi, S. (2000). Ukraina: vid imperskoi peryferii do suverennoi derzhavy. *Suchasnist*, 2, 64–90. [in Ukrainian].
14. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervoniy vyklyk: Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*, 3. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kulchytskyi, S. (n.d.). *Kapustynnia ta kochan Zbovnevoho perevoratu u Rossii*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/5be20c962de04/> [in Ukrainian].
16. Lytvyn, V.M. (Ed.). (2008). *Politychna systema dlia Ukrainy: istorychni dosvid i vyklyky suchasnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Mironenko, V.I. (n.d.). *Rossiysko-ukrainskie otnosheniya v 1991–2002 gg.: Istoriograficheskii ocherk*. Retrieved from http://www.studmed.ru/view/mironenko-vi-rossiysko-ukrainskie-otnosheniya-v-1991-2002-gg-istoriograficheskii-ocherk_d5a815e2771.html [in Russian].
18. Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy: Istoriia Ukrainy vid Skifskyykh voien do nezalezhnosti*. Kharkiv. [in Ukrainian].
19. Plokhii, S. (n.d.). *Ostanni dni Radianskoho Soiuzu*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1471-serhii-plokhii-ostanni-dni-radianskoho-soiuzu> [in Ukrainian].
20. Prislend, D. (2011). *Krasnyy flag: istoriya kommunizma*. Moskva. [in Russian].
21. Rublov, O. & Cherchenko, Yu. (1991). Stalinshchyna i dolia zakhidnoukrainskoi intelihtentsii (20-ti – 40-vi roky XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 5, 17–28. [in Ukrainian].
22. Sadovskiy, M. (1961). *Doroba do myru i dobra*. Saskatun. [in Ukrainian].
23. Shelest, P. (2011). „Spravzhnii sud istorii sbche poperedu”. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Shporliuk, R. (n.d.). *Imperiia ta natsii (z istorychnoho dosvidu Ukrainy, Rosii, Polschi ta Bilorusi)*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/sporl/sh06.htm> [in Ukrainian].
25. Simonyan, R. (2002). Strany Baltii i raspad SSSR. *Politiccheskiye issledovaniya*, 6, 151–154. [in Russian].
26. Vidnianskyi, S. (2015). Chomu ta yak Ukrainska RSR stala odniieiu z krain-zasnovnyts OON? *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 6, 175–194. [in Ukrainian].

⁵³ Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – С.286.

Viktor DANYLENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shln_2010@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5317-3381>

Vitalii KOTSUR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of Public Administration,
H.Skovoroda University in Pereiaslav
(Pereiaslav, Ukraine), kotsurv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6647-7678>

Ukrainian Independence as a Historical Inevitability

Abstract. The main aim of the research is to uncover, that regain of Ukrainian independence in 1991 is not an accident, historical paradox or anomaly, but regularity of the historical process. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematization, scientificity. General scientific, special and interdisciplinary methods of scientific knowledge are applied, as well as theoretical developments of leading Ukrainian history scientists and related disciplines. **Scientific novelty.** Based on a new and newly read historical and historiographical sources, the irreversibility of cultural, economic and political changes that took place in Ukraine and in the USSR during the second half of the twentieth century are proved. **Conclusions.** In the second half of the twentieth century Soviet system was rapidly depleting its resources, potential, destroying itself on its own. Total unification and monopolization among its features contradicted the principle of diversity, which is always a condition of self-development. The most important features of the system were non-competitive militarized economy, irrational use of human and natural resources, inefficient management methods, mass violations of fundamental human rights and freedoms. Antihumane and illegal means of achieving the strategic goals of the communist regime, the unresolved national question resulted in inevitable regime downfall.

Keywords: Ukraine, USSR, system crisis, independence.

***

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Олена БРАЙЧЕВСЬКА

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародних відносин та міжнародного права,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), oab@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8438-2365>

«Посли до інших народів»: критерії вибору кандидатур за даними візантійських писемних джерел V–XIII ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.023>

УДК: 341.7:94(450.621)«04/13»

Анотація. Мета студії полягає у вивченні практики освітньої, комунікативної та адміністративно-управлінської підготовки візантійської політичної еліти – імператорських послів за даними історико-літературних творів та епістолярною спадщиною. **Методологічну основу** складає принцип історизму, який спирається на дослідницьку стратегію історії життя від першої особи. **Наукова новизна.** Уперше в українській історіографії досліджуються критерії вибору, процедура призначення, підготовка імператорських послів та інших учасників посольства до виконання дипломатичних доручень, рівень їх освіти, особисті риси, протокольні вимоги до поведінки, ризики й небезпеки діяльності. **Висновки.** Головним критерієм при визначенні кандидатури імператорського посла була довіра з боку імператора та доволі вузького кола його радників до особи, якій доручалося очолити дипломатичну місію. Посол був безпосереднім представником монарха, тож мав відповідати певним соціальним, освітнім, управлінським, репутаційним критеріям. Послами призначали високопоставлених сановників, представників константинопольської знаті, воєначальників. Велике значення при виборі кандидатури мала освіта, знання історії, філософії, юриспруденції, володіння ораторським мистецтвом, уміння переконувати й вести перемовини. Цінувалися також природний розум, статечність, розважливність, мудрість. Крім того, імператорські послы повинні були мати бездоганну репутацію, а також адміністративний або військовий досвід.

Ключові слова: Візантійська імперія, дипломатія, імператорські послы, посольські місії, дипломатична практика, переговори.

Дипломатичним акціям Візантійської імперії, спрямованим на утвердження її політичного й економічного впливу на сусідні держави, народи, захист власних кордонів, присвячено величезний масив публікацій. Водночас діяльність послів, перекладачів, інших членів посольських місій, які були безпосередніми виконавцями дипломатичних доручень, здійснювали відповідну комунікацію як із союзниками, так і ворогами імперії в різні періоди її існування, не набула належного висвітлення в

науковому дискурсі, зокрема й українському. Окремі аспекти цієї проблематики досліджували К.Нечаєва, О.Бекер, Н.Дрокур, А.Пікін, В.Кузовков¹. Незважаючи на певний поступ у вивченні зазначених питань, критерії вибору очільників та учасників місій, їх підготовка, труднощі, виклики, ризики, небезпеки посольської справи, особливості дипломатичної комунікації в різні періоди існування Візантійській імперії потребують більш детального розгляду.

Згадки про посольства, описи переговорів, імена послів, їх характеристики, дипломатичні успіхи та невдачі неодноразово зустрічаються у візантійських писемних джерелах. Особливий інтерес серед них становлять історико-літературні та епістолярні твори, авторами яких були самі послы або ж інші учасники місій.

Пріск Панійський (між 410–420 – після 472 рр.), Петро Патрикій (бл. 500–565 рр.) та Ноннос (дати народження і смерті невідомі) були послами Візантії в V–VI ст., коли спостерігався сплеск її дипломатичної активності, спрямованої на відновлення колишніх кордонів Римської імперії. Першочерговими завданнями дипломатії тоді стало протистояння гунам на Дунаї та забезпечення нейтралітету Остготського королівства під час війни з вандалами в Північній Африці. Після розгрому остготів і захоплення південно-східної частини володінь вестготів на Піренеях візантійська дипломатія вела складні переговори з персами, метою котрих було припинення їх постійних вторгнень та посилення власного впливу на кочові арабські племена в долинах р. Євфрат, на державні утворення Кавказу. Інтенсивні дипломатичні контакти з народами Аравійського півострова й Ефіопією спрямовувалися на встановлення союзницьких відносин та послаблення перського впливу у цьому регіоні.

Найбільш відомим візантійським дипломатом у цей період був «софіст і ритор» Пріск Панійський². Народився він у фракійському місті Паніоні, у заможній родині провінційних аристократів³. Здобув добру філософську й риторську освіту, що дало змогу обійняти посаду при імператорському дворі. Згодом став радником і секретарем високопоставленого сановника Максиміна. Дипломатична діяльність Пріска розпочалася 448 р., коли у складі відправленого візантійським імператором Феодосієм II посольства, яке очолював його патрон Максимін, він відвідав ставку гунського вождя Аттіли. Брав безпосередню участь у переговорах із «багатом Божим» та в усіх протокольних заходах, якими вони супроводжувалися. Двома роками пізніше у складі візантійського посольства Пріск перебував у Римі, де вів переговори з Хільдеріком I, сином франкського короля Меровея, намагаючись схилити його до союзу з Візантією. Згодом, знову в почті посла Максиміна, відвідав Сирію та Єгипет, беручи участь у

¹ *Нечаева Е.Н.* Участие врачей в позднеримской дипломатии // Жебелевские чтения-3. – Санкт-Петербург, 2001. – С.194–200; *Нечаева Е.* Les activités secrètes des ambassadeurs dans l'antiquité tardive // *Ambassadeurs et ambassades au coeur des relations diplomatiques: Rome, Occident Médiéval, Byzance (VIIe s. avant J.C. – XIIe s. après J.C.)* / Eds. A.Becker, N.Drocourt. – Metz, 2012. – P.183–202; *Becker A.* Les relations diplomatiques romano-barbares en Occident au Ve siècle: acteurs, fonctions, modalités. – Paris, 2013; *Drocourt N.* Introduction // *La figure de l'ambassadeur entre mondes éloignés: Ambassades, envoyés officiels et représentations diplomatiques entre Orient islamique, Occident latin et Orient chrétien (XIe au XVIe siècle)*. – Rennes, 2015. – P.9–16; *Idem.* Au nez et à la barbe de l'ambassadeur: Cheveux, poils et pilosité dans les contacts diplomatiques entre Byzance et l'Occident (VIe – XIIe s.) / Ed. E.Juhász // *Byzanz und das Abendland. IV, Studia Byzantino-Occidentalia (Antiquitas, Byzantium, renaissance XXI)*. – Budapest, 2016. – P.107–134; *Idem.* *Byzantine Diplomacy* // *Encyclopedia of Diplomacy* / Ed. G.Martel. – Vol.I. – Chichester, West Sussex, 2018. – P.247–263; *Пікін А.В.* Соціальний статус кандидатів для посольської місії Східної імперії в 430–470-х гг. (на матеріалі Пріска Панійського) // *Вестник Ивановского государственного университета: Серия «Гуманитарные науки»*. – Вып.4(15). – Иваново, 2015. – С.20–28; *Кузовков В.* Дипломатія Східної Римської імперії кінця IV – початку VI ст. у працях раннях візантійських істориків // *Емінак*. – Вып.1/2. – Миколаїв, 2015. – С.45–49; *Його ж.* Візантійська дипломатія у творах Константина VII Багрянородного // *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського: Серія «Історичні науки»*. – Вып.1. – Миколаїв, 2019. – С.57–62.

² *Удальцова З.В.* Мироззрение византийского историка V в. Приска Панийского // *Византийский временник*. – Т.33. – Москва, 1972. – С.48.

³ Там же.

перемовинах з арабськими й нубійськими кочовиками. Від 456 р. Пріск перебував у Константинополі, на службі в Євфимія, магістра офіцій часів правління наступника Феодосія II – імператора Маркіана⁴.

Дипломатична діяльність Пріска знайшла відображення в його історичному творі «Візантійська історія й діяння Аттілі», в основу якого лягли власні враження і спостереження, занотовані під час подорожі та перебування у ставці вождя гунів. Фрагменти цієї праці збереглися у збірці ексцерптів «Про посольства» Константина Багрянородного та у вигляді окремих уривків у творах інших авторів⁵. За свідченнями Пріска, рішення про встановлення дипломатичних контактів, відправлення посольських місій і вибір людей, котрі мали їх очолювати, ухвалював безпосередньо імператор за участі високопоставлених і наближених осіб. Описуючи підготовку посольства до Аттілі, в якому він сам брав участь, Пріск зазначив, що рішення про це василевс прийняв не одноосібно, а разом із сановником Хрисафієм та магістром офіцій Мартилієм. За словами автора, участь магістра офіцій, коли йшлося про підготовку посольства, була обов'язковою⁶. Очолити місію доручили придворному Максиміну, який запропонував Пріску, уже відомому на той час у Константинополі ритору та софісту, стати його радником і секретарем. Офіційні завдання, про які повідомляли посла, не завжди збігалися з таємними, що ставилися перед іншими учасниками місії. Так, озвученим дорученням посольства Максиміна до гунів були переговори з Аттілою, а негласним, за пропозицією євнуха Хрисафія, – убивство гунського вождя⁷. Про це секретне завдання ані посол, ані його секретар і радник попереджені не були. Коли ж про потаємні наміри візантійців дізнався Аттіла, Максиміну та Пріску довелося докласти значних зусиль і майстерності, щоб не просто зберегти власні життя, а й урегулювати ситуацію, продовжити перемовини⁸.

Дипломатичний досвід описав у своїх історичних працях і Петро Патрикій. Він був вихідцем із заможної провінційної родини, здобув юридичну освіту в Константинополі, мав там відповідну практику. Сучасник Петра Іоанн Лід, знайомий із ним особисто, характеризував того як неперевершеного знавця законів, успішно го захисника своїх клієнтів у судах⁹. На відомого у столиці юриста звернула увагу імператриця Феодора, котра й переконала імператора Юстиніана I призначити його в 534 р. послом до остготської королеви-вдови Аламасунти, а 535 р. – до її наступника Теодага¹⁰. Після повернення з Італії, де, попри статус дипломата, йому довелося кілька років провести у в'язниці, Петра призначили магістром офіцій. У 550 р., уже маючи титул патрикія, він очолював посольство до перського шаха Хосрова I, а в 551–553 рр. – до папи Віглія. У 561 р. за дорученням василевса він знову вів переговори з Хосровом та уклав мирний договір, що поклав кінець війні між Візантією й Персією на Кавказі¹¹.

Петро Патрикій став автором кількох історичних праць, які також збереглися лише у вигляді фрагментів. У них він виклав свої роздуми щодо війни та миру,

⁴ Дестунис С. Сказания Приска Панийского / Пер. С.Дестуниса, вступ. ст., комм. Г.Дестуниса // Учёные записки второго отделения Имп. академии наук. – Кн.7, вып.1. – Санкт-Петербург, 1860. – С.1–4.

⁵ Удальцова З.В. Мировоззрение византийского историка... – С.50.

⁶ Див.: Дестунис С. Сказания Приска Панийского. – С.30–33.

⁷ Там же. – С.31–32.

⁸ Там же. – С.38–43.

⁹ Дестунис С. Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Пётр Патрикий, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. с гр. С.Дестуниса. – Санкт-Петербург, 1860. – С.290.

¹⁰ Кесарийский Прокопий. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Пер., вступ. ст., комм. А.А.Чекаловой. – Москва, 1993. – С.280–283.

¹¹ Удальцова З.В. Дипломатия ранней Византии в изображении современников // Культура Византии. – Т.1. – Москва, 1989. – С.280–283.

обов'язків посла, детально описав процедуру укладення мирних договорів, проведення переговорів, їх зміст. Він був одним із перших візантійських авторів, який описав історію посади магістра оффіцій (обіймав її впродовж 26 років) і придворні церемонії. Уривки його праці «Про цивільний устрій», де йдеться про палацовий церемоніал, згодом були включені до збірки Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору»¹². Дипломатичну діяльність та історичні праці Петра Патрикія високо оцінювали його сучасники. Так, описи посольських місій і звіти про переговори з перськими послами й шахом Хосровом I використовував Менандр Протектор при написанні своєї «Історії». Саме завдяки цьому фрагменти творів Петра Патрикія дійшли до нашого часу. За словами Менандра, у Петра можна прочитати, про що та як говорили повірені двох держав¹³.

Дипломатичні таланти, успіхи й невдачі, особисті риси Петра Патрикія неодноразово згадувалися у працях інших візантійських авторів. Його називали ритором, істориком, знаменитим ученим, блискучим знавцем законів, вихованим на філософії перемагати словами. Сучасники захоплювалися освіченістю, ерудицією, постійним потягом до знань, природним розумом, лагідністю, умінням вести переговори й переконувати інших, нездоланністю у красномовстві, здатністю пом'якшувати «варварські непохитні та пихаті уми»¹⁴. Обіймаючи посаду магістра оффіцій, який опікувався дорогами, збройними майстернями, прийманням іноземних посольств, Петро Патрикій зарекомендував себе сановником, котрий дбав про велич держави й неухильно дотримувався її законів¹⁵. Подані в писемних джерелах його дипломатичні та управлінські риси дуже нагадують вимоги до візантійських послів, відомі з ексцерптів Константина Багрянородного. Так, посланець повинен дотримуватися певних етикетних норм: бути якомога приємнішим у спілкуванні, великодушним, благодійником, уміти хвалити як своє, так і чуже, не принижувати чужого. Від посла вимагалось вести справи розсудливо, стежити за зміною обставин, а не бездумно виконувати те, що йому наказано (якщо тільки не було розпорядження зробити щось за всяку ціну). Візантійські послы мали бути благочестивими, вільними від звинувачення у злочині та від публічного засудження, розумні від природи, віддані державі, готові жертвувати заради неї¹⁶. Такі вимоги і правила поведінки імператорських дипломатів, наведені Константином Багрянородним, сформувалися, вочевидь, уже в V–VII ст. У X ст. це вже були усталені норми, включені в довідник «Про посольство», над укладанням якого працював василевс.

Опис власної місії залишив також Ноннос, посол Юстиніана I до Аравії та Ефіопії. Він з'явився на світ у родині сирійських вихідців, котрі мешкали в Константинополі. Представники трьох поколінь його сім'ї, знаючи східні мови, виконували дипломатичні доручення імператорів Анастасія, Юстина I, Юстиніана I, п'ять разів упродовж 502–530 рр. очолюючи візантійські посольства до Аравії й Ефіопії¹⁷. Дипломатична діяльність діда та батька Нонноса була спрямована на посилення впливу імперії на арабські племена південного заходу, центру Аравійського півострова. Ноннос продовжив родинну справу, був послом до хім'яритів, до південноаравійських володарів, їздив в Аксумське царство. Метою очолюваних ним місій було схилити їх до союзу з Візантією та заручитися підтримкою у протистоянні з персами в

¹² *Дестунис С.* Візантійские историки... – С.288.

¹³ Див.: Там же. – С.355.

¹⁴ Там же. – С.291.

¹⁵ Там же. – С.290.

¹⁶ Там же. – С.X–XIII.

¹⁷ *Bowersock G.W. (Glen Warren).* Nonnosus and Byzantine diplomacy in Arabia // *Rivista storica italiana.* – Vol.124. – №1. – 2012. – P.282–290.

Аравії. У своєму звіті Ноннос описав прийом у негуса Аксума¹⁸, незвичний спосіб життя народів, які траплялися на шляху дипломата, місцевий клімат, природу, труднощі й небезпеки та ін.¹⁹

Чималий внесок у висвітлення історії дипломатичної практики IX – початку XI ст. зробили Лев Хіросфакт (бл. 840 – після 913 рр.) і Никифор Уран (бл. 950 – бл. 1010 рр.). Обидва були послами в період розквіту імперії, коли Візантія зайняла своє чітко визначене місце між двома світами – Сходом і Заходом²⁰. Залежно від зовнішньополітичних інтересів дипломатія служила різним цілям. У часи територіальної експансії Константинополя головним завданням було замирення агресивних сусідів і недопущення їхніх вторгнень у володіння василевса, натомість за політичної й воєнної стабільності – розширення впливу на прилеглі території, зокрема на Кавказі, Балканах, у Північному Причорномор'ї. Основну загрозу для Візантії у цей період становили її східні сусіди (перси, араби), а на півночі – слов'янські держави Балканського півострова. Імперія намагалася протидіяти як силою, так і дипломатичними засобами.

Джерелом відомостей про дипломатичну кар'єру вихідця із заможної та знаної пелопоннеської родини, учня Лева Математика, автора анакреонтичних віршів, епіграм, гімнографічних творів, родича четвертої дружини імператора Лева VI Зої Карбонопсини Лева Хіросфакта стала його епістолярна спадщина²¹. Збереглися 14 послань із листування з болгарським царем Симеоном, 6 – адресованих імператорові та ін.²² Свого часу він був високопоставленим сановником при дворі Василя I – мав титул містика й відповідав за палацову кореспонденцію та оформлення грамот. У роки правління Лева VI Хіросфакт отримав титул патрикія, виконував обов'язки судді, а згодом – дипломатичні доручення василевса²³. Тричі був послом до болгарського володаря Симеона, до патріархів Александрії, Антіохії та Єрусалима, кілька разів очолював місії в Багдад, де вів переговори з халіфом аль-Муктафі.

Дипломатична діяльність Лева Хіросфакта була пов'язана переважно з вирішенням питань повернення візантійських полонеників, захоплених у ході війн із болгарами та нападу арабів на Фессалоніки 904 р.²⁴ Під час посольських місій до Болгарії він двічі побував у в'язниці, куди його кинув цар Симеон (не вислухавши й не зваживши на статус посла). Утім навіть з ув'язнення за допомогою листування він вів переговори з болгарським володарем про обмін бранців. Результатом посольських місій Хіросфакта до Болгарії стало підписання мирного договору, повернення у Візантію кількох тисяч полонених, передача під контроль імперії 30 фортець в області Діррахій з «усіма багатствами та їхніми жителями»²⁵. Йому також удалося переконати царя Симеона не захоплювати розорені арабами в 904 р. Фессалоніки в обмін на низку поступок із боку Константинополя.

Лев Хіросфакт підписав мир із халіфом аль-Муктафі. Він домовився про повернення додому захоплених під час розграбування Фессалонік візантійців, привів у Константинополь для подальших перемовин послів від багдадського володаря, забезпечив виплату данини правителями двох прикордонних областей, уклав вигідні для Візантії угоди з напівнезалежними від Аббасидського халіфату емірами Мелітини й Тарсу. Результати посольської місії Лева Хіросфакта на Сході високо оцінив

¹⁸ Удальцова З.В. Дипломатия ранней Византии... – С.383.

¹⁹ Дестунис С. Византийские историки... – С.483–487.

²⁰ Острогорский Г. История Византии. – Л., 2002. – С.205.

²¹ Хирсофакт Лев. Сочинения / Пер. с гр., комм., вступ. ст. Т.А.Сениной. – Санкт-Петербург, 2017. – С.6.

²² Там же. – С.202–238.

²³ Там же. – С.7–8.

²⁴ Острогорский Г. История Византии. – С.233.

²⁵ Хирсофакт Лев. Сочинения. – С.226.

імператор, про що у своєму листі до дипломата повідомляв придворний Генесій, називаючи його найвидатнішим переговорником²⁶. Однак після повернення у столицю Хіросфакт став жертвою наклепу, потрапив у немилість до Лева VI, відтак його кар'єра скінчилася.

Дипломатичні доручення виконував і воєначальник та придворний письменник Никифор Уран. Він був вихідцем із константинопольського аристократичного роду, представники якого неодноразово згадувалися в писемних джерелах початку X ст., зокрема у «Книзі церемоній» Константина Багрянородного²⁷. Свою політичну кар'єру розпочав в імператорській канцелярії, де отримав титул магістра, а згодом став особистим секретарем Василя II. У 980–981 та 982–983 рр. Никифор очолював візантійське посольство до правителя Ірану, Іраку й ал-Джезіру Адуда ал-Даули. Він мав виконати (навіть шляхом підкупу) доручення імператора та повернути в Константинополь бунтівного полководця Варду Скліра, котрий після поразки втік до Багдада, де перебував у почесному полоні²⁸. Під час чергових переговорів Никифора Урана звинуватили у спробі отруїти Варду Скліра, адже домовитися про його видачу не вдавалося. Адуд ал-Даула кинув посла у в'язницю²⁹. Лише за кілька років по смерті халіфа Никифора звільнили, тож він із великими труднощами зміг повернутися додому.

До авторів історичних праць, де є згадки про їхню дипломатичну діяльність, належав і Георгій Акрополіт (1217 – кінець 1282/початок 1283 рр.). У часи існування Нікейської імперії та після відвоювання 1261 р. Константинополя він неодноразово виконував дипломатичні доручення Феодора II Ласкаріса й Михаїла VIII Палеолога. За власними свідченнями, походив він із константинопольського аристократичного роду³⁰. У 16-річному віці закінчив курс граматики, після чого батьки відправили його до двору Іоанна III Дуки Ватаца. За розпорядженням василевса впродовж трьох років вивчав риторику в популярного серед візантійської знаті Феодора Екзаптерига. Згодом студював філософію в Никифора Влемміда, надихаючись напутнім словом володаря про те, що найзнаменитіші серед усіх людей – імператор і філософ³¹. Цікавився також природничими науками, медициною. Після завершення навчання був призначений учителем логіки та філософії до спадкоємця престолу – майбутнього імператора Феодора II Ласкаріса.

Дипломатична кар'єра Георгія Акрополіта розпочалася 1252 р., коли він очолив посольство до епірського деспота Михаїла II Ангела, яке увінчалось підписанням вигідного для Нікейської імперії мирного договору. У 1256 р. брав участь в укладенні миру з II Болгарським царством. Згодом, побоюючись, що домовленості можуть бути не виконані, Феодор II Ласкаріс звинуватив Акрополіта в недбалості та відсутності дипломатичних здібностей. Тож ані освіта, ані широкі знання, ані приязні стосунки з імператором, якого він у дитинстві навчав логіки й філософії, не врятували посла від високого гніву та ганебного покарання – публічного побиття палицями, після чого він довго хворів³². Вершиною дипломатичної кар'єри Георгія Акрополіта стало очолюване ним 1274 р. посольство до Ліона на XIV Вселенський собор, де він

²⁶ Там же. – С.211.

²⁷ *Мохов А.С.* «Хозяин Востока» магистр Никифор Уран // Уральский исторический вестник. – Вып.3(32). – Екатеринбург, 2011. – С.42.

²⁸ *Розен В.Р.* Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. – Санкт-Петербург, 1883. – С.12–13.

²⁹ Там же. – С.14.

³⁰ *Акрополит Георгий.* История / Пер., вступ. ст., комм. и прил. П.И.Жаворонкова; отв. ред. Г.Г.Литаврин. – Санкт-Петербург, 2005. – С.16–17.

³¹ Там же. – С.68–69.

³² Там же. – С.109–111.

представляв Михаїла VIII Палеолога під час підписання унії між Західною і Східною церквами³³.

Писемні свідчення Пріска Панійського, Петра Патрикія, Нонноса, Лева Хіросфакта, Никифора Урана, Георгія Акрополіта дозволяють зробити висновок, що посол у Візантійській імперії в усі періоди її існування був основною фігурою в дипломатичній комунікації як із союзниками, так і ворогами. Головним критерієм вибору кандидатури виступала довіра імператора до того, кому доручалося очолити місію. Рішення про встановлення дипломатичних контактів, відправлення посольств та вибір послів володар ухвалював як самостійно, так і за участі високопоставлених або наближених сановників. Дипломатичні доручення василевса вважалися великою честю, від якої не прийнято відмовлятися, навіть попри те, що нерідко місії були пов'язані з небезпеками й ризиками для життя. У системі візантійського державного управління не було постійного штату послів і спеціальної структури, яка опікувалася б належною підготовкою таких людей. Функції посла доручали виконувати поважним та освіченим достойникам, представникам константинопольської знаті, воєначальникам. «Посли до інших народів» у різні періоди існування імперії відзначалися знанням риторики, історії, філософії, юриспруденції, володіли ораторським мистецтвом, умінням перекопувати й вести переговорний процес. Дехто з них був відомий своїми літературними, науковими творами. Перед відправленням місій їх очільників перевіряли на здатність виконувати поставлені завдання. Посол як представник імператора повинен був мати бездоганну репутацію, досвід адміністративного управління або командування військами. Зазвичай це були особи, здатні вирішувати поставлені перед ними складні завдання, що й забезпечувало дипломатичні успіхи Візантійської імперії впродовж усього періоду її існування.

REFERENCES

1. Akropolit, Georgij. (2013) *Istoriia* (Transl. P.I.Zhavoronkov). Sankt-Peterburg: Aletejya. [in Russian].
2. Becker, A. (2013). *Les relations diplomatiques romano-barbares en Occident au Ve siècle: acteurs, fonctions, modalités*. Paris: De Boccard. [in French].
3. Bowersock, G. (Glen Warren). (2012). Nonnosus and Byzantine diplomacy in Arabia. *Rivista storica italiana*, 124, 1, 282–290.
4. Drocourt, N. (2015). Introduction. *La figure de l'ambassadeur entre mondes éloignés: Ambassadeurs, envoyés officiels et représentations diplomatiques entre Orient islamique, Occident latin et Orient chrétien (XIe au XVIe siècle)*, 9–16. Rennes: Presses universitaires de Rennes. [in French].
5. Drocourt, N. (2016). Au nez et à la barbe de l'ambassadeur: Cheveux, poils et pilosité dans les contacts diplomatiques entre Byzance et l'Occident (VIe – XIIe). *Byzanz und das Abendland. IV. Studia Byzantino-Occidentalia (Antiquitas, Byzantium, renaissance XXI)*, 107–134. Budapest. [in French].
6. Drocourt, N. (2018). Byzantine Diplomacy. *The Encyclopaedia of Diplomacy*, 1, 247–263. Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell.
7. Kesarijskij, Prokopij. (1993). *Vojna s persami. Vojna s vandalami. Tajnaya istoriya* (Transl., introd., comm. A.A.Chekalova). Moskva: Nauka. [in Russian].
8. Khirosfakt, Lev. (2017). *Sobineniya* (Transl. T.Senina). Sankt-Peterburg: Aletejya. [in Russian].
9. Kuzovkov, V. (2015). Dyplomatiiia Skhidnoi Rymskoi imperii kintsia IV – pochatku VI st. u pratsiakh rannikh vizantijskykh istorykyv. *Eminak*, 1-2, 45–49. [in Ukrainian].
10. Kuzovkov, V. (2019). Vizantiiska dyplomatiiia u tvorakh Konstanytna VII Bahrianorodnoho. *Naukovyi visnyk Mykolajivskoho natsionalnogo universytetu im. V.O.Sukhomlynskoho: Seriya „Istorychni nauky”*, 1, 57–62. [in Ukrainian].
11. Mokhov, A.S. (2011). «Khozyain Vostoka» magistr Nikifor Uran. *Uralskij istoricheskiy vestnik*, 3(32), 41–49. [in Russian].
12. Nechaeva, E.N. (2001). Uchastie vrachej v Pozdneantichnoj diplomatii. *Zbebeleuskie chteniya-3*, 194–200. [in Russian].
13. Nechaeva, E. (2012). Les activités secrètes des ambassadeurs dans l'antiquité tardive. Eds. A.Becker, N.Drocourt. *Ambassadeurs et ambassades au coeur des relations diplomatiques: Rome, Occident Médiéval, Byzance (VIIIe s. avant J.C. – XIIe s. après J.C.)*, 183–202. Metz: Presses Universitaires de Lorraine. [in French].
14. Ostrohorskyi, H. (2002). *Istoriia Vizantii*. Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
15. Pikin, A.V. (2015). Sotsialnyj status kandidatov dlya posolskoj missii Vostochnoj imperii v 430–470 gg. (na materiale Priska Panijskogo). *Vestnik Ivanovskogo gosudarstvennogo universiteta: Seriya “Gumanitarnye nauki”*, 4(15), 20–28. [in Russian].
16. Udaltsova, Z.V. (1972). Mitrovozzrenie vizantijskogo istorika V v. Priska Panijskogo. *Vizantijskij vremennik*, 33, 47–55. [in Russian].
17. Udaltsova, Z.V. (1989). Diplomatija rannej Vizantii v izobrazhenii sovremennikov. *Kultura Vizantii*, 1, 371–392. Moskva: Nauka. [in Russian].

³³ Там же. – С.17.

Olena BRAICHEVSKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of International Relations and International Law,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), oab@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8438-2365>

“Ambassadors to Other Nations”: Criteria for Selecting Candidates According to Byzantine Written Sources of the Fifth – Thirteenth Centuries

Abstract. The purpose of the study is to show up the practice of educational, communicative and administrative training of the Byzantine political elite – the imperial ambassadors according to their historical and literary works and epistolary heritage. **The methodological basis** of the study constitutes the principle of historicism, which is based on the research strategy of the life stories from the first person. **Scientific novelty.** For the first time in Ukrainian historiography the criteria for selecting an imperial ambassador, the procedure for his appointment, the preparation of the ambassador and the other embassy staff for the diplomatic missions, their level of education, personal qualities, protocol requirements for the ambassador’s behaviour, risks and dangers of diplomatic activities are studied. **Conclusions.** The main criterion for the appointment of the imperial ambassador in the Byzantine Empire was the trust of the emperor and a narrow circle of his advisers to the person who was entrusted to head the diplomatic mission. The ambassador was a direct representative of the byzantine emperor and had to meet certain social, educational, presentative and managerial criteria. Ambassadors were appointed not simply from the high-ranking officials, representatives of the Constantinople nobility and military leaders. Of great importance in choosing the candidacy of ambassador was his education level: knowledge of history, philosophy, law, public speaking, the ability to persuade and negotiate, knowledge of protocol rules of diplomatic conduct. The natural intelligence, sedateness, prudence and wisdom were also valued. In addition, the imperial ambassadors had to have an excellent reputation, experience in administrative or military management.

Keywords: Byzantine Empire, diplomacy, imperial ambassadors, ambassadorial missions, diplomatic practice, negotiations.

Назар ЗАТОРСЬКИЙ

кандидат історичних наук,
докторант богослов'я,
Фрібурзький університет
(Фрібур, Швейцарія), nazar.zatorsky@unifr.ch
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

Висвячення митрополита Спиридона в контексті «Послання Мисаїла» 1476 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.031>

УДК: 94(477)«XV»

Анотація. Мета дослідження – розглянути висвяту у Царгороді у середині 1470-х рр. рення Спиридона на київського митрополита у ситуації, яка склалася в Київській митрополії після Флорентійської унії 1439 р., із залученням свідчень «Послання Мисаїла» 1476 р. про конфесійні настрої й акції русько-литовської церковної і світської еліти. **Методологія.** Застосовано історіографічний та джерельний аналіз для виявлення нових можливих прочитань біографічних даних про Спиридона. **Наукова новизна.** Запропоновано нове тлумачення місії Спиридона в Константинополі й, відповідно, осіб, які за нею стояли. Також скориговано датування втечі / звільнення його з ув'язнення в Литві. **Висновки.** Підсумовуючи наявні джерельні та літописні свідчення, зауважено про необґрунтованість датування поділу Київської митрополії 1448-м чи 1458-м роками. Дії всіх зацікавлених осіб указують на те, що навіть наприкінці 1460-х рр. вони мислили її неподільною і прагнули контролювати всю її територію. При цьому дії польсько-литовського монарха Казимира IV щодо митрополита Григорія Болгариновича свідчать про намагання усталити новий *modus vivendi* для підвладних йому русинів грецької віри, передбачаючи подвійну юрисдикційну підлеглість як Риму, так і Константинополю. Вибір Мисаїла на митрополічу кафедру на початку 1473 р. було зроблено насамперед з огляду на перспективність його визнання на контрольованих Московою територіях. Відповідні уривки «Послання Мисаїла» 1476 р. свідчать про продовження політики подвійного співпричастя та її підтримку руською церковною і світською елітою. Під цим оглядом стає очевидною не лише причина посольства Спиридона до Царгорода, а й значення літописних звісток про вдачу посланця та здобуття митрополичого сану підкупом.

Ключові слова: Спиридон Сатана, Мисаїл, «Послання Мисаїла», Флорентійська унія, Київська митрополія.

У постаті митрополита Спиридона, як свого часу цілком слушно відзначив В.Ульяновський¹, відображається тогочасна епоха – період настільки великих церковних змін і зсувів, що їх доречно назвати тектонічними. Серед головних подій насамперед слід згадати Ферраро-Флорентійський собор і підписану 1439 р. унію між Східною й Західною церквами. Потім було захоплення турками в 1453 р. Константинополя – осідку матірної для Київської митрополії церкви. Довершує перелік переломних подій у житті згаданої митрополії XV ст. вихід на завершальний етап процесу її поділу на Московську та Київську. Саме на тлі цих епохальних явищ і з'являється на історичній арені постать Спиридона з прізвиськом Сатана. Звісно, такі величезні зрушення

¹ Див.: Ульяновський В. Митрополит Київський Спиридон: Образ крізь епоху, епоха крізь образ. – К., 2004.

ані тоді, ані сьогодні не мали й не мають однозначної оцінки і тлумачення. Тож на сприйняття особи цього ієрарха впливали в ті часи та впливають досі не лише його бурхлива епоха, а й способи її рецепції та розуміння впродовж віків.

У цій статті звернемо увагу на деякі неясні аспекти біографії церковного діяча, що їх через сильний вплив попередньої історіографічної традиції дослідники або взагалі не помічали, або трактували досить однобоко. Ідеться насамперед про питання його висвячення, особливо з огляду на вибраного вже на той момент на київський митрополичий престол Мисаїла та намагання останнього дістати затвердження в Римі, засвідчені в розлогому листі понтифіку від 1476 р.² Саме «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» може дати ключ до розуміння подій, що супроводжували подорож Спиридона в Константинополь і висвячення його там на київського митрополита, адже це автентичний церковно-історичний документ доби, в якому події та настрій головних дійових осіб описані ними самими.

Щоб запропонувати нове бачення згаданих аспектів, слід нагадати історичний контекст, звернувши увагу на деякі моменти, які досі залишалися поза увагою істориків. На перший погляд видається, що Флорентійська унія провела демаркаційну лінію по території Київської митрополії, відділивши підлегли їй єпархії на теренах Польсько-Литовської держави від єпархій на територіях Північної Русі, які перебували під впливом Великого князівства Московського. Для цього доленосного феномену І.Скочиляс і А.Гіль запропонували термін «великий поділ»³.

Однак при детальнішому розгляді документів і подій стає очевидним, що такий погляд на тогочасні реалії є проекцією наших знань про подальший розвиток ситуації та не відповідає інтенціям і сприйняттю тих-таки історичних обставин головними дійовими особами й центрами впливу. Так, каталізатором цього поділу запропоновано вважати вибір на київський митрополичий престол 1448 р. без згоди та затвердження з боку константинопольського патріарха ставленика московського князя рязанського єпископа Йони Одноушева⁴, попри те, що живим іще був чинний і визнаний доти митрополит Ісидор, який, однак, із 1443 р. перебував поза межами своєї митрополії⁵. Проте ця подія не була безпрецедентною в історії київського митрополичого осідку. З огляду на постійну боротьбу за спадок Русі місцеві єпископи на бажання свого монарха постійно обирали власного предстоятеля, на противагу обраному конкуруючою стороною, і така практика була радше правилом, ніж винятком уже понад сто років до вибору Йони.

Першою ластівкою тут, напевно, слід уважати виокремлення в 1303 р. з Київської митрополії осібної Галицької та поставлення для неї очільника з юрисдикцією над єпархіями на території Руського королівства⁶, спричинене перенесенням 1299 р.

² «Послання Мисаїла» під назвою «Поселство до папежа рымского Сикста д̄ от духовенства и от княжат и панов руских, з Вилни року ва.р.ос. [1476], месяца марта д̄и [14] дня через послов в том же листе ниже именованных» уперше видав 1605 р. унійний митрополит Іпатій Потій за списком, знайденим у церкві міста Крева. Його публікація, здійснена у ситуації полеміки та у відповідних цілях, була сприйнята опонентами з недовірою. Лише у другій половині XIX ст. православні дослідники почали визнавати грамоту Мисаїла автентичним документом. Остаточну крапку тут поставило відкриття наприкінці XX ст. двох списків першої половини XVI ст. Критичне видання послання з урахуванням нововідкритих списків і компіляцій на його основі було здійснене щойно 2018 р., відтак наступного року побачило світ виправлене видання (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу. – 2-ге, випр. й доп. вид. – Л., 2019 (серія «Київське християнство», т.XV)).

³ Див.: *Gil A., Skoczylas I.* Przed wielkim podziałem: prawosławna metropolia kijowska do 1458 roku. – Lublin; Lwów, 2013.
⁴ *Gil A., Skoczylas I.* Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795. – Lublin; Lwów, 2014. – S.83 («Fakt mianowania metropolita calej Rusi Jonasza (Jon), władcy riazanckiego, wywołał falę wydarzeń prowadzących do rozbitcia Cerkwi na ziemiach ruskich»).

⁵ *Лужницький Г.* Українська церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія, 1954. – С.188.

⁶ Див.: *Скочиляс І.* Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу // *Княжа доба: історія і культура.* – Вип.4. – Л., 2011. – С.252–259.

митрополитом Максимом свого осідку з Києва на північ: спершу до Владимира-на-Клязьмі⁷, а за його наступника Петра в 1320-х рр. – до Москви⁸. Із тієї ж причини тоді ж, на початку XIV ст., почали вимагати в Константинополі утворення окремої митрополії для підлеглих їм територій і великі князі литовські, тож у 1315–1317 рр. було засновано Литовську з центром у Новгородку⁹. Однак назагал патріархія вельми неохоче йшла на поділ Київської митрополії, тож як Галицька, так і Литовська то скасовувалися, то знову відновлювалися внаслідок тиску відповідних володарів¹⁰. Тому з часом тактика польсько-литовських монархів щодо руської церкви змінилася: замість постійної боротьби за існування окремої митрополії в їхніх володіннях їм було простіше поставити свого претендента на митрополита київського¹¹.

Упродовж цілого XIV та початку XV ст. простежуємо дві головні тенденції в Київській митрополії, перша з яких полягала в поставленні альтернативних очільників: для північних теренів, що перебували під впливом Москви, з осідком у Владимирі-на-Клязьмі, а відтак у Москві, та для південно-західних земель у володіннях Руського королівства (згодом Польщі) й Великого князівства Литовського з центром у Києві, Вільні чи Новгородку. При цьому спостерігаємо й іншу, не менш важливу тенденцію: намагання цих паралельних ієрархів поширити свою владу на всю територію митрополії, домігшись визнання від конкуруючої сторони¹². Головним засобом у цьому протистоянні було висвячення чи благословення з боку константинопольського патріарха, яке, проте, не гарантувало такого визнання, а лише давало перевагу в боротьбі за нього, остаточно ж слово залишалося за місцевим монархом¹³.

Як свідчить історія Київської митрополії XIV–XV ст., ані самовільне обрання Йони (попри наявність чинного митрополита Ісидора), ані відсутність для Йони патріаршого благословення не може служити аргументом на користь того, що в 1448 р. відбулась якась безпрецедентна для митрополії подія. Більше того, великий князь московський Василій II Темний таки добився визнання митрополичих прав Йони також на теренах Польсько-Литовської держави: король польський і водночас великий князь литовський Казимир IV Ягеллончик у 1451 р. підтвердив їх відповідною грамотою¹⁴, яка, отже, відновила єдність Київської митрополії під одним предстоятелем на всіх її дотеперішніх теренах. Тож Йона Одноушев став, фактично, останнім митрополитом, влада котрого впродовж семи років поширювалася на всю Київську митрополію.

Виглядає спокусливим обрати моментом поділу Київської митрополії 1458-й рік, коли папа римський Пій II, продовжуючи починання свого попередника

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – К., 1993. – С.269.

⁸ Там само.

⁹ Див.: Цукерман К. Из ранньої історії Литовської митрополії // Ruthenica. – Т. XIV. – К., 2017. – С.187.

¹⁰ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – К., 1994. – С.385–404; Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. – С.151–153.

¹¹ Уперше це сталося, як виглядає, у 1352–1353 рр., коли на протривагу до поставленого в Константинополі київського митрополита Теогноста з резиденцією в Москві, у Києві митрополичий престол посів поставлений болгарським патріархом Теодорит, якому підпорядковувалися південно-західні єпархії (див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.386–389).

¹² Так, попри наявність у Москві митрополита київського Олексія (помер 1378 р.), для південних земель 1375 р. був поставлений митрополитом київським Кипріан, якому вдалося добитися ліквідації Галицької митрополії, а з часом поширити свою владу й на північноруські єпархії (див.: Там само. – С.393–397).

¹³ Це добре простежується на прикладі митрополита Кипріана. Так само було, зрештою, і пізніше, коли, наприклад, попри існування поставленого в Константинополі митрополита київського Фотія, великий князь литовський Вітовт спонукав єпископів підлеглих йому земель обрати в 1415 р. паралельного митрополита Григорія Цамблака, який керував своєю частиною митрополії без будь-якого визнання з боку патріарха в Константинополі, ба навіть усупереч його волі, до 1420 р. (див.: Там само. – С.399–403).

¹⁴ Див.: Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI вв. / Сост. А.Плигузов. – Москва, 2008. – №29. – С.151–152.

Калліста III¹⁵, поділив її територію на Верхню (Московську) й Нижню (Київську)¹⁶, призначивши митрополитом останньої учня Ісидора та його довголітнього супутника Григорія Болгариновича¹⁷. Утім більшість істориків, які посилаються на цей поділ, цілком ігнорують факт зміни політики Пія у цьому питанні, адже вже за кілька місяців той самий папа підпорядкував Григорієві всю Київську митрополію¹⁸, вимагаючи від короля та великого князя Казимира IV подбати про забезпечення прав Григорія й ужити заходів для відсторонення самозванця Йони¹⁹. Крім документів понтифіка про це свідчать також листи до Казимира від обох грецьких вигнанців, котрі перебували в Римі та були архітекторами римської політики щодо Київської митрополії – колишнього вже київського митрополита Ісидора та константинопольського патріарха у вигнанні Григорія Мамми, який у міжчасі й висвятив Григорія на митрополита²⁰. Слід зауважити, що ця зміна політики відбулася ще до виїзду нововисвяченого предстоятеля Київської митрополії з Рима²¹, тобто до своєї пастви він прибув уже як митрополит усєї Русі.

З огляду на це польсько-литовський володар Казимир IV після прибуття в його землі Григорія Болгариновича систематично вживав заходів із метою добитися визнання останнього митрополитом також у Москві. Для цього вже у серпні 1460 р.²² до тамтешнього правителя було споряджено відповідне посольство, а коли воно не досягло успіху, Казимир Ягеллончик вирішив домогтися спершу благословення від патріарха в Константинополі, яке мало стати вагомим аргументом на користь митрополичих прав Григорія. Коли ж Симеон Трапезундський у 1465 р. відмовив, польсько-литовський державець вислав повторне посольство з такою ж місією до його наступника, патріарха Діонісія, яке 1467 р. поставленої мети таки добилось. Тож уже навесні 1468 р. до Москви вирушило ще одне посольство від Казимира IV²³, яке мало в руках солідний резон у вигляді патріаршої грамоти з підтвердженням митрополичих

¹⁵ Перші кроки у цьому напрямі здійснив іще папа Калліст III, а Пій II довершив цю справу (див.: *Halecki O. From Florence to Brest (1439–1596)*. – Rome; New York, 1958. – P.83–88).

¹⁶ Б.Гудзяк зауважує, що «декрет папи Пія окреслив нові юрисдикційні межі Київської митрополії і на кінець XV ст. їх явно чи неявно визнавали всі зацікавлені сторони» (див.: *Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*. – Л., 2000. – С.65). Проте нові юрисдикційні межі Київської митрополії насправді визначалися не стільки декретом папи Пія II, скільки фактичними кордонами між Польсько-Литовською державою та північними теренами, які знаходилися під впливом Москви, а папські булли лише відтворили наявні на момент їх видання кордони. Яскраво ілюструє цю закономірність ситуація навколо Смоленської єпархії: після переходу в 1514 р. Смоленська під владу Москви вона автоматично опинилася під владою московського митрополита, хоча за декретом Пія II належала до Нижньої (власне Київської) митрополії (пор.: *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)* / [coll. Welykyj A. G.] // *Analecta OSBM. – Series II. – Sectio III. – Vol. I. – Romae, 1953. – №82. – P.146*). Щодо термінів «Верхня» та «Нижня» Русь див.: *Русина О. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV–XVI ст.* // *Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С.14*.

¹⁷ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia...* – P.145–147.

¹⁸ Так, у папських документах осені 1458 р. постійно наголошувалося, що від Московської та Верхньої Русі відділяється Київська руська церква, територію якої окреслено як «Нижню Литовську та всієї нижньої Русі», указуючи, що саме ця частина підпорядкована Григорієві, називаючи його митрополитом «Київським Литовським і всієї Нижньої Русі» та перелічуючи всі 9 підлеглих йому єпархій, які знаходилися в межах Польсько-Литовської держави (пор.: *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia...* – №82–86. – P.145–151). Проте вже в документах зими 1458–1459 рр. йшлося про підпорядкування «церкви Київської та Русі» (без зазначення окремих її частин) Григорієві, щодо якого тепер ужито титул «митрополит Київський та всієї Русі» (пор.: *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia...* – №91, 93. – P.155, 157).

¹⁹ Пор.: *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia...* – №91. – P.155–156.

²⁰ *Ваврик о. М.* Флорентійські унійні традиції в київській митрополії 1450–1460 рр. // *Analecta OSBM 4 (10), (3–4) (1963)*. – P.348–349.

²¹ Григорія представлено як «*Archiepiscopum Chiennensem et totius Russie*» у супровідній грамоті для нього від папи Пія II, датованій 17 січня 1459 р. (пор.: *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia...* – №93. – P.156–157).

²² *Синицына Н.В.* Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции. – Москва, 1998. – С.92.

²³ Там же. – С.112.

прав Григорія на всю територію Київської митрополії та відкиненням Йони і його наступників як самозванців²⁴. Згадана грамота Діонісія важлива й тим, що засвідчує позицію Константинополя в питанні поділу митрополії. І позиція ця однозначна: уся вона у своїх давніх межах повинна підлягати Григорієві²⁵.

Не вважали Київську митрополію поділеною також у Москві, де як світська, так і церковна влада вимагали не лише від «своїх», але й від єпископів у межах Польсько-Литовської держави – не приймати Григорія та наполягали на правах митрополита Йони на всю територію митрополії, включно з південними єпархіями²⁶.

Як бачимо, і папа Пій II, і унійний константинопольський патріарх у Римі, і константинопольський патріарх у Стамбулі, і великий князь московський²⁷, і польсько-литовський монарх намагалися поширити владу свого митрополита на всю територію Київської митрополії²⁸. Тому вважати 1458-й рік датою її поділу цілком хибно, адже всі зацікавлені сторони мислили її в давніх межах і прагнули досягти контролю над усіма її єпархіями, а не лише над Верхньою чи Нижньою частинами. Тож поширений серед багатьох дослідників поділ на митрополитів литовських (київських) і московських²⁹ не відповідає ані реаліям 1450–1470-х рр., ані самоідентифікації

²⁴ Див.: *Щапов Я.Н.* Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. – Ч.2. – Москва, 1976. – С.145–147. Усупереч тексту грамоти, російські історики, навіть ті, які намагаються переосмислити міфи, пов'язані з московським церковним розколом, досі повторюють тезу, мовляв, із відповіді патріарха випливає, що митрополит Григорій звернувся у Царгород із покайним листом, а звернення це свідчить про відхід як Григорія, так і Казимира IV (без санкції котрого таке звернення було б неможливим) від унії (пор.: *Лурье В.М.* Русское православие между Киевом и Москвой. – Москва, 2009. – С.79–80). Ось чому вибір Мисаїла та обидва звернення останнього до папи були потрактовані як зміна вектора (тобто спершу прийняття уніата Григорія, тоді «тактична поступка» у вигляді пошуку благословення патріарха константинопольського, тоді знову повернення до проунійної позиції) (пор.: Там же. – С.88–89). Проте жодних подібних мотивів у грамоті патріарха Діонісія 1467 р. не прочитується, а тому говорити про зміну вектора немає жодних підстав. Радше навпаки: лист Мисаїла засвідчує тяглість церковної політики Казимира IV, котрий намагався утримати зв'язок як із Римом, так і з Константинополем та поширити владу свого митрополита на всю територію Київської митрополії.

²⁵ «Про тож годность (годно есть), только бы тот одинь былъ митрополитъ истинный (и) правый на всей русской земли подлугъ старого обычая и звичая руского. Не подобно бо есть, абы старый обычай и звичай изламанъ былъ старый. а ест тотъ митрополит истинно Киевский и вся руси кир Григорий человек на велеумынъ нарощень, и вскормленъ, и научень во цариграде великими добротами и духовными щедротами освященъ. а што вделали (дѣлали) на Москве, ажь бы того перестали делати, как же указываетъ и приказуетъ святая головная великая церква соборная, бо то ест противъ правилъ и противъ закону божего; елико именовали на Москве от ионы и до сихъ часовъ митрополитовъ, тыхъ всихъ великая зборная наша святая церковь не имаетъ, а ні дръжить, а ні именуется за митрополитовъ» (див.: *Щапов Я.Н.* Восточнославянские и южнославянские рукописные книги... – С.146).

²⁶ *Синицына Н.В.* Третий Рим... – С.90–108.

²⁷ Переконливі аргументи щодо питання самоідентифікації наступників митрополита Йони навів В.Лурье: «На основі наявних документальних даних мені видається найбільш розумним уважати, що титул “митрополита московського та всієї Русі” ввійшов у вжиток лише тоді, коли великокнязівська влада остаточно відмовилася від думки про об'єднання митрополії. Можливо, це відбулося тільки у XVI ст. Що ж до саме митрополита Феодосія, то є непрямі, утім вагомий довід на користь того, що його теж зводили на престол “київський і всієї Русі”. Збереглася соборна грамота тверському єпископові Геннадієві з повідомленням про кінчину митрополита Йони та із запрошенням до Москви на настановлення обраного самим Йоною наступника (РІВ, 1908, стлб. 685–688). Там про обрання Феодосія сказано такими словами: “И господин наш и отец Иона, митрополит Киевский и вся Руси, разсудив [...] избрал и благословил на тот превеликий степень святительства”. Указівний займенник “гот” уповні однозначно вказує на титул митрополита київського, і це в тексті, написаному за декілька тижнів до настановлення Феодосія» (див.: *Лурье В.М.* Русское православие между Киевом и Москвой. – С.75–76). Це спостереження В.Лурье дозволяє дещо скоригувати висновки А.Плігузова (див.: *Плигузов А.И.* О титуле «митрополит киевский и вся Руси» // Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI вв. – Ч.5. – Москва, 1992. – С.1034–1042).

²⁸ Що цілком слушно відзначив о. П.Біланюк, зауважуючи, що поділ митрополії папою Каллістом III «не поклав край політичному маневруванню всіх зацікавлених сторін і спробам отримати контроль над обома частинами митрополії» (див.: *Bilaniuk P.B.T.* The Five-Hundredth Anniversary of the Letter of Misael, Metropolitan-Elect of Kiev, to Pope Sixtus IV (1476–1976) // Studies in Eastern Christianity. – Munich; Toronto, 1992. – P.131).

²⁹ Пор.: *Махарий (Вулгаков).* История русской церкви. – Кн.4–5. – Т.6–9. – Москва, 1994–1996; *Синицына Н.В.* Третий Рим... – С.113. Натомість П.Дмитрієва в біографії митрополита Спиридона цілком слушно відзначила, що «у 70-х рр. XV ст. йшла запекла боротьба за митрополію “всія Русі” між московським і литовським митрополитами» (див.: *Дмитриева Р.П.* Спиридон-Савва, киевский митрополит // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып.2 (Вторая пол. XIV – XVI в.). – Ч.2: Л–Я. – Ленинград, 1989. – С.408).

безпосередніх учасників подій. Поділ Київської митрополії був не одномоментним актом, а складним процесом, що супроводжував боротьбу за спадщину Київської Русі – із великою кількістю учасників, інтересів, різнобіжних тенденцій, що й зумовило його кількостітнівне тривання³⁰.

Лише усвідомивши цю обставину, можемо правильно оцінити вибір наступника спочилого наприкінці 1472 або на початку 1473 р. митрополита Григорія³¹. А вибрано було кандидата, який мав найбільші шанси на визнання також у Москві – смоленського єпископа Мисаїла. Про те, що вибір цей робився саме з прицілом на поширення його влади на всю територію Київської митрополії, а не лише її литовську частину, свідчать два важливі моменти з його біографії: 1) Мисаїла поставив єпископом митрополит Йона Одноушев³², тож вибір першого на митрополичий престол свідчив і про визнання другого за правочинного митрополита та святителя, усупереч заявам грамоти патріарха Діонісія від 1467 р.; 2) Мисаїл був добре знаний також світській владі в Москві (від якої, власне, найбільше залежало визнання його митрополичих прав), адже в 1456 р., ще як смоленський єпископ, він приїздив туди з великим почетом і вів переговори з московським князем щодо повернення до Смоленська забраної звідти чудотворної ікони Божої Матері. Щобільше, та місія Мисаїла мала успіх: великий князь із митрополитом Йоною, після врочистих богослужінь, процесії і благословення князя й цілого двору, «відпустили» образ. Таким чином, на момент свого обрання на престол київського митрополита Мисаїл був добре відомий Іванові III Васильовичу, котрому на час приїзду того до Москви по ікону було вже 16 років і він, без сумніву, пам'ятав і гостинне прийняття смоленського єпископа своїм батьком, великим князем московським Васи́лієм II Васи́льовичем (Темним), і виявлену йому пошану через задоволення висловленого прохання. Тож якщо котрийсь з єпископів Польсько-Литовської держави й міг добитися визнання як митрополит київський на підконтрольних Москві теренах, то лише Мисаїл. Принаймні з того, що нам відомо, його шанси на це були найбільшими і його вибір на митрополита яскраво свідчив про такі устремління Казимира IV та всіх, хто був причетний до Мисаїлового обрання.

Для здобуття такого визнання з боку Москви вельми підходив й історичний момент, адже якраз 5 квітня 1473 р. помер московський митрополит Філіп I. Це сталося буквально за кілька тижнів після вибору Мисаїла (якщо прийняти за момент вибору сейм у Вільні наприкінці лютого 1473 р.³³) або під час вибору (якщо елекційний собор

³⁰ Важко сказати, коли процес поділу Київської митрополії завершився, це вимагало б окремого дослідження. Наразі можна вказати на надання Московській церкві статусу патріархату в 1589–1593 рр. як на завершальний етап цього процесу. А для розглядуваної нами теми достатньо звернути увагу на те, що в 1470-х рр. Київська митрополія ще сприймалася всіма учасниками подій у своїх давніх межах.

³¹ Датування смерті митрополита Григорія щойно кінцем 1473 р. пояснюється намаганням В.Ульяновського обґрунтувати первинність «акції Спиридона» та вторинність обрання Мисаїла, яке він, відповідно, датує 1476-м роком (див.: *Ульяновский В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.14). Однак така хронологія, поперше, не оперта на жодні свідчення джерел, які натомість датують смерть Григорія Болгариновича осінню 1472 чи зимою 1473 рр. (пор.: *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). – Т.4. – IVV: Новгородские и псковские летописи. – Санкт-Петербург, 1848. – С.246); по-друге, така хронологія подій цілком ігнорує свідчення «Послання Мисаїла» про соборний лист від 1473 р., в якому найвірогідніше йшлося про вибір Мисаїла на митрополита та прохання до папи його затвердити.

³² Збереглася ставлена грамота митрополита Йони для Мисаїла як смоленського єпископа, що постала між 9 лютого 1451 та 31 серпня 1454 р. (див.: *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI вв.* – Ч.3. – Москва, 1987. – С.600–601). Вочевидь Мисаїл користувався в Йони особливою довірою, адже крім ставленої нам відомо ще дві грамоти від цього очільника Київської митрополії до смоленського єпископа – стільки не було надіслано більше до жодного єпископа в Литовсько-Польській державі (див.: *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI вв.* – Москва, 2008. – №24, 60. – С.137–140, 209–210).

³³ Про виборчий сейм у Вільні «всередині Великого посту» згадує Ян Длугош (див.: *Długosz J.* Dzieje polskie. – Т.V. – Кs.XII. – Krakow, 1870. – S.545). При цьому хроніст уживає специфічного терміна «śródoście», що вказує на день, до якого були прив'язані певні народні традиції та який обходили у середу через 20 днів після Попільної середи (яка того

відбувався вже після Пасхи, котра тогоріч припадала на 23 березня). За умови справедливості останнього припущення (хоча сейм як нагода для вибору митрополита виглядає ймовірніше), ця обставина була ще одним вагомим аргументом для вибору смоленського єпископа саме з огляду на перспективу його визнання в Москві (якщо, звісно, інформація про смерть митрополита-конкурента встигла дійти до учасників елекційного собору).

Важливою для визначення дати обрання Мисаїла є згадка в «Посланні Мисаїла» про лист до папи, доручений легатові Антонію Бонумбре³⁴ (що саме повертався з Московії), яким, судячи зі соборного характеру цього документа, і повідомлялося Сикстові IV про вибір нового митрополита та прохалося благословити його³⁵. На користь саме такого тлумачення змісту втраченого листа 1473 р. свідчать і певні спостереження щодо змісту «Послання Мисаїла» 1476 р. По-перше, у листі 1476 р. цілком відсутнє прохання благословити Мисаїла на митрополичий престол Києва. По-друге, попри твердження Б.Флорі³⁶, у грамоті Мисаїла 1476 р., на відміну від Берестейських артикулів 1595 р., з якими дослідник її порівнює, не тільки не висувалися умови прийняття Флорентійської унії, але відсутні навіть натяки на переговори щодо неї. Автори послання відштовхувалися від своєї унійності як від доконаного факту³⁷, у зв'язку з чим скаржилися на переслідування їх і нападки з боку місцевого латинського духовництва³⁸. По-третє, натомість укладачі наполегливо благали папу відповісти на їхнє попереднє звернення від 1473 р.³⁹, в якому, отже, і було висловлено прохання, пов'язані з необхідністю благословити новообраного предстоятеля Київської митрополії. Що стосується маршруту Антонію Бонумбре, то ще на початку квітня 1473 р. він

року припадала на 5 лютого). Тож «śróbroście» в 1473 р. було 26 лютого, коли, відповідно до звістки Я.Длугоша, і відбувався сейм у Вільні.

³⁴ «трохи часу минуло відтоді, як послали до вашої, до всенаясвятішої святості від наших сторін наші святі отці, чесні прееосвященні єпископи, а також і пренайясніші великославні князі й вельможні та многочесні благородні пани, й усі благочестиві нарочиті мужі певне послання своєчасно вашим легатом на ім'я Антоній, мужем чесним і достойним у святості, якого ваша всенаясвятіша святість послали до великого князя московського» (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... – С.468–469).

³⁵ Такі ж висновки про вибір Мисаїла митрополитом на початку 1473 р. на підставі аналізу характеристик переданого папі через Антонію Бонумбре листа зробили й інші дослідники (див.: *Флоря Б.Н.* Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском в последней четверти XV – начале XVI в. // *Славяне и их соседи.* – Вып.7. – Москва, 1999. – С.45; *Halecki O.* From Florence to Brest... – P.100–101). Суперечливою є оцінка подій та змісту листа 1473 р. М.Грушевським: з одного боку, він також приймав, що на соборі весни того року йшлося про вибір Мисаїла, оскільки описував його як «православний собор... – мабуть той, що зібрався був для обсади митрополії» (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.5. – С.531). Хоча в тому ж томі дещо раніше історик постулював, що Мисаїла було вибрано за невідомих обставин щойно кілька років по смерті Григорія, себто невдовзі перед укладенням «Послання Мисаїла» 1476 р. (пор.: Там само. – С.409–410).

³⁶ Пор.: *Флоря Б.Н.* Исследования по истории церкви: Древнерусское и славянское средневековье. – Москва, 2007. – С.253–254.

³⁷ «Задля цього й ми припадаємо звідси до тебе й молимо твоє людинолюбство: о владико, будь милостивим до нас, які живемо далеко в півничних краях, у місті ясновельможної руської череди, згідно з устроєм і порядком Східної церкви, дотримуючися святých семи вселенських соборів, разом із ними ж і восьмий Флорентійський схвалюючи, і всього того, що на них постановлено святими отцями, тримаючися у повноті та міцно у вірі святих, істини пильнуючи, дотримуюмо» (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... – С.427–428).

³⁸ «Ми ж віруємо всій вашій найсвятішій, великорозумній, у розважливості вельми глибокій премудрості, що не ймете віри цим, а також іншим, подібним до цього, речам, якими брешуть на нас, незгідно з істиною, бажаючи розгнівити твоє незлобове, благає милосердя до нас. Тому й умовляємо та благаємо властиве твоєї вдачі милостиве твоє милосердя: заступайся милостиво і за нас перед Богом, аби спас задля тебе душі наші. [...] Ми-бо всі віруємо й визнаємо, що ти всенаясвятіший пастир і вселенський всеначальніший старійшина для всіх священних отців і верховний праотець православних патріархів, та схиляємо голови наші з усяким послухом зичливим» (див.: Там само. – С.419).

³⁹ «Та не знаємо, що з цим таке, чи донесені були ті писання наші перед ваше святительське всенаясвятіше лице, чи ні. [...] Повідай нам се, всенаясвятіший отче: з якої причини сталася ця річ із таким заганям, що не отримали ми бажаної милості від вашої всенаясвятішої святості? Бо ми віруємо вашій великій премудрості, що з цього не пізнається жодного якогось вашого недбалства щодо нас у цих речах, але на все це нам із любов'ю відпишеш, як милостивий отець наше смирення і жадання миру в усьому сповниш, а не засмутиш відтепер уже більше наших сердець» (див.: Там само. – С.469–470).

перебував у Вільні, як свідчить його грамота від 1 квітня того року⁴⁰. А оскільки наступна відома нам грамота легата, датована 22 травня, видана у Старгарді⁴¹, то з огляду на відносно невелику відстань між обома містами, навіть якщо папський посланець вирушив із Вільна щойно наприкінці квітня, у нього було достатньо часу, аби досягти Старгарда ще перед цієї датою. Тому таке пізнє датування вибору Мисаїла на митрополита (після смерті Філіпа I в Москві 5 квітня 1473 р.) теж можливе, оскільки й у цьому випадку було достатньо часу, щоби вручити Антонію Бонумбре листа від собору руських єпископів і князів із проханням папського благословення для новообраного київського митрополита.

При цьому сподіванням Казимира IV домогтися визнання «свого» митрополита Москвою жодним чином не суперечить факт унійності останнього, виразно виявлений у переданому 1473 р. через апостольського нунція Антонію Бонумбре соборному проханні до папи затвердити Мисаїла на митрополичому престолі та в повторному нагадуванні про необхідність це зробити посланням від 1476 р. Радше навпаки: ці кроки свідчать про намагання польсько-литовського монарха виробити новий *modus vivendi* для підлеглих йому русинів грецької віри, моделлю для якого був Григорій Болгаринович. Зі змісту листа 1476 р. можна зробити висновок, що для Мисаїла передбачалося не лише затвердження його Римом на київському престолі, а й здобуття, як колись і для Григорія, паралельного визнання з боку патріарха в Константинополі, що мало стати важливим аргументом для Москви та підлеглих їй єпархій. Саме тому в «Посланні Мисаїла» наявні не лише визнання власної унійності й папської влади, а і влади константинопольських патріархів⁴², що видавалося незрозумілим для пізніших дослідників, котрі мислили в постберестейській парадигмі: якщо з Римом, то не з Константинополем. Відповідні пасажі грамоти Мисаїла свідчать про підтримку руською світською та церковною елітою Литви такого курсу свого правителя і продовження намагань об'єднати під владою одного очільника всю Київську митрополію, чому мала сприяти вже сама особа новообраного предстоятеля. Адже, на відміну від його попередника Григорія, котрий був супутником невинного Москві Исидора і призначений папою в Римі, Мисаїл був місцевим, висвяченим на єпископа смоленського московським ставлеником Йоною та обраним на митрополію собором місцевого духовництва, князів і шляхти⁴³, що мало усунути всі перешкоди до його прийняття в північноруських землях.

Ці вступні зауваги необхідні, щоб мати змогу поглянути на факт висвячення Спиридона на київського митрополита у Царгороді свіжими очима. Отже, нам відомо про дві спроби добитися для Мисаїла як митрополита київського благословення від папи римського: у 1473 р. через легата Антонію Бонумбре було передано соборне

⁴⁰ Див.: *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej (1468–1501) = Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilmensis (1468–1501)* / Wyd. J.Fijałek, W.Semkowicz. – T.1. – Zesz. 2. – Kraków, 1939. – №280. – S.327–328.

⁴¹ Див.: *Untergebrer W. Die päpstlichen nuntii und legati im Reich (1447–1484): Zu Personal und Organisation des kurialen Gesandtenwesens.* – München, 2012. – S.631–632.

⁴² «Та в усьому цьому твоєму такому премудрому дбанні й піклуванні про божественних овец, усі ми тут, у краю далекому, словесні овечата того ж стада Христового з кошари Його святої, Святої Соборної тієї ж Апостольської Церкви, від чотирьох євангелістів, вселенських пресвятіших патріархів грецьких, згідно з уставом їхнього звичаю та через навчання передання їхнього грецького церковного породжені будши від купелі святої та життєначальної Трійці [омовінням відродження] [і] [оновлення[м]] згори благодаттю Святого Духа. Ті-бо (патріархи) нас добре пасуть в істинному благовір'ї на пасовиськах живоносних, на квітучих горах північної країни» (див.: *Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року...* – С.411–412).

⁴³ Тому цілком хибною є теза, що Мисаїл був номінований «з наказу короля» Казимира (див.: *Ульяновський В. Митрополит Київський Спиридон...* – С.112, 123). Як показує згадка про лист 1473 р., Мисаїл був не номінований, а саме обраний, і то обраний соборно руською духовною та світською елітою. Зрештою, на хибність тези про можливість одноосібного затвердження митрополита монархом указує і процедура затвердження присланого з Риму попередника Мисаїла – митрополита Григорія, якого затверджено на сеймі 1461 р. (пор.: *Halecki O. From Florence to Brest...* – P.93).

послання з проханням про це, а в 1476 р. надіслано нагадування про необхідність відповісти на попередній запит⁴⁴ із символічною кількістю підписів представників еліти.

Проте нам нічого не відомо про намагання добитися визнання від патріарха у Царгороді, хоча відповідні уривки «Послання Мисаїла» свідчать, що такі кроки на 1476 р. якщо ще не були зроблені, то планувалися. Тим більше, хронологічний проміжок між обома посланнями до папи цілком достатній для того, аби в міжчасі домогтися визнання від патріарха. І саме тут доцільно звернути погляд на висвячення в Константинополі Спиридона Сатани на київського митрополита. Дотеперішні дослідники, керуючись логікою постберестейського періоду (якщо з Римом – то не з Константинополем), не звернули уваги на найпростіше та найлогічніше припущення стосовно посольства Спиридона до Константинополя: він їхав туди не як кандидат у митрополити, а як посол, щоб випросити патріарше благословення для вибраного на митрополита Мисаїла. Тому всі намагання відшукати якихось таємних покровителів Спиридона, котрі начебто стояли за його висланням до патріарха як альтернативного кандидата⁴⁵, досі виявлялися марними – адже їх просто не було. Насправді за посольством Спиридона стояли не якісь могутні таємні інтригани, а ті самі особи, що й за обранням Мисаїла. Просто слід розділяти посольство Спиридона до Константинополя та факт його висвячення там на митрополита.

На користь такого припущення свідчить низка спостережень:

1) Саме монахам не раз доручалася ця місія також у випадку наступних після Мисаїла митрополитів київських. Так, прохання про затвердження Макарія Чорта двадцятьма роками пізніше возили в Константинополь ченці Діонісій і Герасим, про що згадує патріарша благословенна грамота⁴⁶.

2) Висвячення цілком іншої особи, замість тієї, для якої первісно мало прохати-ся благословення, теж не було безпрецедентним явищем – за сто років до цього саме так замість висланого московським князем, але померлого під час подорожі кандидата на Київську митрополію Михаїла (Мітєя) благословення в Константинополі здобув один з учасників посольства Пімен⁴⁷. Ми не випадково подаємо тут повне церковне ім'я цього кандидата на митрополію – Михаїл, яке є паронімом до імені Мисаїл, що могло викликати відповідні асоціації і сподівання в посланого з такою ж місією, як і Пімен, монаха Спиридона. Особливо спокусливою могла видатися така ідея в тому випадку, якщо посол у часі подорожі чи перебування у Царгороді отримав звістку про важку хворобу та/або близьку смерть Мисаїла, який на момент обрання на митрополію мав поважний вік, адже до того вже понад 20 років був єпископом смоленським.

3) Спиридон, поза всяким сумнівом, був особою вельми амбітною та честолюбною, що визнають навіть його пошанувачі⁴⁸. Тож він цілком міг уважати себе за

⁴⁴ Тут не має значення, чи отримав адресат ці документи. Судячи з усього – ні (див.: *Заторський Н.* Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.26. – К., 2017. – С.11–30). Проте це вже наше апостеріорне знання, якого учасники подій не мали, тому пишучи 1476 р. нову грамоту, виходили з того, що їхнього першого листа було вручено. Це важливо для розуміння логіки їхніх дій.

⁴⁵ Розгорнутий аналіз усіх теорій щодо таких таємних покровителів подав В.Ульяновський (див.: *Ульяновський В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.50–78).

⁴⁶ Див.: *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI вв.* – Ч.3. – №20. – С.633.

⁴⁷ Див.: *Chodyncki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: zarys historyczny, 1370–1632. – Warszawa, 1934. – S.21–25. Докладно історію Михаїла (Мітєя) див.: *Прохоров Г.М.* Повесть о Митяе: Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. – Ленинград, 1978.

⁴⁸ Це, зокрема, проявилось при написанні ним на засланні у Ферапонтовому монастирі «Життя святих преподобних Зосими та Савватія Соловецьких». Як слушно зауважив В.Ульяновський: «Одразу зазначимо, що особливості агіографічного жанру вимагали самоприниження й непомірної скромності автора. Але Спиридон не дотримується цієї традиційної та добре відомої етикетної форми. Вже на початку він називає Зосиму і Савватія **рабами Божими** і тут

достойнішого, кращого чи відповіднішого кандидата, ніж Мисаїл. Не останню роль у підігріванні амбіцій Спиридона відіграла його вченість і високі інтелектуальні здібності⁴⁹, які, швидше за все, послужили підставою обрання саме його кандидатури для посольської місії.

4) Будучи послом короля й великого князя Казимира, а також духовної верхівки Київської митрополії, Спиридон, без сумніву, мав на руках відповідні документи, що засвідчували його повноваження.

5) Як посланий із такою важливою місією він мав і достатньо коштів для того, щоб добитися бажаного. Про те, що він прибув у Константинополь зі справді великим фінансовим забезпеченням, свідчить як його довге там перебування⁵⁰, так і те, що він домігся для себе уряду веститора Великої церкви⁵¹.

6) Раннє датування В.Ульяновським приїзду Спиридона в Константинополь 1474-м роком⁵² цілком збігається у часі з вибором на київський митрополичий престол Мисаїла (не пізніше травня 1473 р.) та опосередковано свідчить на користь висловленого здогаду, що Спиридон був висланий до Константинополя саме для здобуття патріаршого благословення новообраному митрополитові.

7) Припущення про те, що Спиридон скористався наявними в нього ресурсами для отримання висвячення, дає змогу в новому світлі потрактувати слова джерел з описом вдачі посланця: говорячи, що він був за «резвость свою прозван Сатаною»⁵³, літописці, вочевидь, мали на увазі не так холеричний чи сангвінічний темперамент Спиридона⁵⁴, як саме його хитрість. Адже слово «рѣзвый» означає «проворный, ловкий», а для слова «рѣзвость» подається переклад «бойкость», беручи за приклад якраз згадку про Спиридона⁵⁵.

8) Отже стає зрозумілою згадка про поставлення Спиридона в Константинополі «по мздѣ»⁵⁶: тут шлося не про виплату за висвячення (оскільки за це платили всі митрополити), а про незаконність його поставлення, адже він не був передбаченим та обраним кандидатом, а добився свячень винятково завдяки наявним у його розпорядженні засобам.

9) На користь того, що поставлення Спиридона митрополитом не планувалося, свідчить й отримання ним усіх ступенів священства щойно в Константинополі⁵⁷. Якби котрісь дуже впливові та багаті таємні покровителі справді існували (а такі мусили

же іменує себе повною титулатурою, відмовившись від традиційного саме для агіографа **раба Божого**. Цим Спиридон явно демонструє, що складання ним *Житія* є чесно не для нього, а для засновників Соловецького монастиря» (див.: *Ульяновський В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.26).

⁴⁹ Тому при розгляді одного з його творів В.Ульяновський пише: «Ця побіжна замітка є характерною рисою інтелектуала-митрополита, котрий часто демонструє свою обізнаність. Цікавим є те, що Спиридон, нічого не сказавши про рішення собору, уточнює місце його проведення, ніби хизуючись своєю обізнаністю. Таке “хизування”, як уже зазначалося, є характерною рисою автора й важливим штрихом до його психологічного портрета. Принаймні, проблема – бути і здаватися, створити враження і виконати щось не задля враження – для нашого героя не вирішувалася однозначно. Враження про його особу все-таки дуже хвилювало Спиридона» (див.: Там само. – С.164).

⁵⁰ На переконання В.Ульяновського, Спиридон перебував у Царгороді принаймні кілька років (див.: Там само. – С.14–16).

⁵¹ Див.: *Турилов А.А.* Забытое сочинение митрополита Саввы-Спиридона литовского периода его творчества // *Славяне и их соседи.* – Вып.7. – С.121–122, 127.

⁵² Див.: *Ульяновський В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.14–16.

⁵³ ПСРЛ. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1853. – С.233; Т.20. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1910. – С.348.

⁵⁴ Пор.: *Ульяновський В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.43–44.

⁵⁵ Див.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* – Вып.22. – Москва, 1997. – С.136.

⁵⁶ Пор.: ПСРЛ. – Т.24. – Петроград, 1921. – С.195.

⁵⁷ Натомість зроблені В.Ульяновським висновки, коли він додає якийсь глибокий богословський зміст за словами Спиридона про отримане в Константинополі «рѣхположение чѣснаго презьвтерства ї иж о хѣѣ дьяконьства», є цілком необґрунтованими (пор.: *Ульяновський В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.16–17). Насправді цей зворот – просто парафраза мирної ектенії, яку співають на численних богослужіннях (як-от вечірня, утрєня, божественна літургія): «О архієпісѣ нашем їмрк чѣснаго прѣзвтерства и еже ѿ хѣ дїаконства и всего причта и людех

бути, щоб забезпечити фінансовий бік цього заходу) та висилали його до патріарха як альтернативного кандидата до вибраного на митрополита Мисаїла (чи московського ставленника Геронтія), то вони без зайвого ризику могли подбати про висвячення Спиридона в диякони та ієреї (ієромонахи) ще в Київській митрополії, тож патріархові залишалося б лише хіротонізувати його на єпископа й поставити на митрополита. Натомість до Константинополя приїхав простий чернець, без жодних, навіть дияконських, свячень. Про яких багатих і впливових покровителів може бути мова, якщо вони не могли забезпечити своєму кандидатіві бодай дияконських та ієрейських свячень перед висиланням до патріарха?! Коли ж вони навіть таких елементарних та очевидних (якщо Спиридон справді передбачався як альтернативний митрополит) речей не могли досягти, то як тоді збиралися обстоювати його митрополичі права супроти Мисаїла, вибраного соборно всіма руськими єпископами, князями й панами та затвердженого королем і великим князем Казимиром IV, чи ж Геронтія, котрого підтримував московський великий князь і підвладні йому єпископи? Такі міркування роблять припущення про висилання Спиридона до Константинополя в ролі альтернативного кандидата вельми сумнівними. Усе це свідчить радше на користь того, що він прибув з офіційною місією, метою якої було затвердження Мисаїла⁵⁸ у сані митрополита київського, проте скористався своїм становищем і наявними в його розпорядженні документами, коштами й подарунками для того, щоб отримати поставлення на митрополію для себе самого. Ось чому його мусили спершу висвятити на диякона, відтак на священика та лише потім на єпископа – адже він сам не мав жодних свячень і ніхто його на митрополита ставити не планував. І тут не так уже й важливо, коли та з якої причини йому спало на думку скористатися слушною нагодою для власних інтересів.

ю) Якби за висвяченням Спиридона справді стояли дуже багаті та впливові покровителі, котрі бажали висунути його на митрополичий престол попри наявність обраного соборно й затвердженого монархом Мисаїла, то в них мала б бути програма утвердження в ролі митрополита першого та усунення другого, а отже задіяти цей план після успішного висвячення їхнього ставленника в Константинополі, чи хоча б підняти свій голос на захист законно поставленого патріархом архіпастиря. Проте замість цього ми спостерігаємо цілковите ігнорування факту ув'язнення Спиридона після його приїзду до Польсько-Литовської держави як із боку місцевих світських і церковних еліт⁵⁹, так і сусідів, котрих часом пропонують на роль таких таємних покровителів – великих князів тверського й московського.

п) Сама теза про таємних покровителів Спиридона внутрішньо дуже суперечлива. Адже, з одного боку, її прихильники представляють цих протекторів такими могутніми, що вони можуть забезпечити свого протеже необхідними фінансами та зв'язками для отримання хіротонії в Константинополі, а з іншого боку – ці патрони виявляються настільки слабкими й незначними, що мусять залишатися в тіні, і то не лише до свячень Спиридона, що було б цілком зрозуміло через конспірацію, а й після, коли вони не тільки могли б дозволити собі виступити як його прибічники, а просто зобов'язані були це зробити, якщо справді мали серйозні наміри висунути Спиридона

гоу помолі». Рук.83 (Службеник). – XVI в. – Л.85 об. (Российская государственная библиотека (Москва). Научно-исследовательский отдел рукописей. – Ф.113).

⁵⁸ Бо для московських властей, судячи з документів того часу, навіть мови не могло бути про те, щоб звернутися до Царгорода по затвердження для Геронтія (див.: *Синицина Н.В.* Третий Рим... – С.108–115).

⁵⁹ Єдиним аргументом на користь прийняття Спиридона на території Польсько-Литовської держави з боку еліт, на який спромоглися дослідники, є лагідний тон його послання (див.: *Макарий (Булгаков)*. История русской церкви. – С.52). Цікаво, а як інакше він міг звертатися, перебуваючи в ув'язненні чи то пак на засланині? Адже він явно був не в тому становищі, щоб говорити з позиції сили.

як альтернативу до Мисаїла (чи Геронтія). Проте жодні протектори на його підтримку не виступають ані після отримання Спиридоном свячень і повернення в Литву, ані після ув'язнення його Казимиром IV. Із цього випливає, що або Спиридон не мав ніяких покровителів, або ж це були вельми незначні особи, принаймні не з численних представників князівських родів Рюриковичів чи Гедиміновичів. Однак у такому разі стає незрозумілим, звідки в нього взялися необхідні дипломатичні та фінансові засоби, необхідні для досягнення митрополичого сану в Константинополі. Лише відкинення теорії змови щодо Спиридона та прийняття тези про нього як про офіційного посланця до Царгорода задля отримання патріаршого благословення для Мисаїла дозволяє пояснити ці моменти, а також факт його ув'язнення в Литві – адже всупереч завданню отримати благословення для останнього, Спиридон здобув висвячення для себе.

У цьому контексті вельми малоймовірною виглядає теза про київських князів Олельковичів у ролі таємних покровителів Спиридона, позаяк і вони теж не виступили на його підтримку після прибуття того в Литву та ув'язнення⁶⁰. Непереконливим є припущення про мотивацію Олельковичів як покровителів Спиридона задля піднесення Києва⁶¹, адже воно не враховує, що якби Спиридона визнав Казимир IV (що, зрештою, мало бути кінцевою метою, якби його справді посилали в ролі альтернативного кандидата), то він перебував би не в Києві, а в одній з офіційних тогочасних резиденцій київських митрополитів – у Вільні чи Новгородку, як перебував там митрополит-елект Мисаїл, котрого в Польсько-Литовській державі визнавали правним очільником Київської митрополії⁶². А теза про плани Олельковичів тримати Спиридона в Києві в ролі невизнаного митрополита⁶³ надто неправдоподібна, оскільки наївно було б розраховувати, що Казимир дозволив би вільно «гуляти» по своїх землях якомусь зайшлому ієрархові з претензіями на Київську митрополію, і ув'язнення ним Спиридона відразу після прибуття останнього до Литви чудово про це свідчить. При цьому цілковите ігнорування Олельковичами факту ув'язнення Спиридона та підписи князів Михайла Олельковича і його двоюрідного брата Федора Більського під «Посланням Мисаїла» якраз у той час, коли в Київській митрополії дізналися про ставленика Царгорода, найкраще засвідчують підтримку Олельковичами (та їхніми союзниками) саме Мисаїла як митрополита київського⁶⁴ й офіційного курсу польсько-литовського монарха на подвійне співпричастя русинів: як із Римом, так і з Константинополем.

⁶⁰ Хоча з тексту їхніх підписів у «Посланні Мисаїла» стає очевидним, що нащадки київського князя Володимира Ольгердовича не зреклися своїх претензій на королівський престол Польщі та великокняжий Литви – претензій, що врешті вилилися у «змову князів» 1481 р. Так, Михайло Олелькович підписався як «великославний князь, ясновроджений Михайло, брат по плоті пресвітлого короля польського [...] Казимира, [князя] литовського й руського пана». Подібно і його двоюрідний брат князь Більський: «Благовірний князь Теодор із Білої, брат по крові великого князя литовського Андрія» (див.: *Заторський о. Н.* «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... – С.398–399).

⁶¹ Див.: *Ульяновський В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.81, 86 та ін.

⁶² Про перебування Мисаїла у Вільні свідчить «Послання Мисаїла», місцем постановня якого зазначено саме це місто. Про перебування в Новгородку знаємо з його грамоти (заповіту?) з наданням місцевому кафедральному собору Свв. Бориса та Гліба від 5 лютого 1480 р. (див.: *Мікульські Ю.М.* Беларускія граматы 1460–1544 гг. са сховіщаў Вільні і Варшавы // Беларуская даўніна: Studia et fontes. – Вып.3. – Мінск, 2016. – С.142–143; Жалованная грамота митрополита Мисаїла соборной церкви в Новоградке 1480 г. // Там жа. – Вып.1. – Мінск, 2014. – С.144–145).

⁶³ Саме таку позицію див.: *Ульяновський В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.86–88).

⁶⁴ В.Ульяновський убачає за підписом князя Михайла Олельковича на «Посланні Мисаїла» 1476 р. лише маневр, тоді як насправді Олельковичі начебто таємно підтримували Спиридона (пор.: *Ульяновський В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.20, 83, 88). Проте жодних історичних звісток, які могли б дати підстави для таких тлумачень, немає, тому видається доречнішим покладатися на наявні свідчення, інакше будь-яке історичне джерело можна трактувати в дусі «теорії змови», проглядаючи за ним якісь приховані мотиви та відчитуючи там що завгодно, навіть щось цілком протилежне тому, що сказано у самому джерелі.

12) На відсутність покровителів Спиридона як альтернативи Мисаїлу та Геронтію в межах Київської митрополії (і то як у Нижній, так і у Верхній її частинах) указує також тривале перебування в Константинополі: його становище як митрополита було надто непевним. Адже якби за ним справді стояли певні впливові особи, то він поспішив би до своєї митрополії, щоб зміцнити власну позицію як єдиного предстоятеля (тим більше, що В.Ульяновський обстоює тезу про пізнє обрання Мисаїла, щойно після висвячення Спиридона) та захопити митрополичий престол, а не сидів би роками у Царгороді. Проте, не маючи достатньої підтримки ані в Литві (де не пізніше травня 1473 р. митрополитом був обраний Мисаїл), ані на підмосковських теренах (де з кінця червня 1473 р. митрополичий престол посів Геронтій), він, вочевидь, намагався заручитися тим більшою підтримкою з боку султана, патріарха та місцевого грецького духовництва, що справді вимагало тривалішого перебування для нав'язування і зміцнення контактів.

13) При цьому заслуговує на увагу припущення В.Ульяновського, що «довіру султана Спиридон міг здобути спеціальною інформацією»⁶⁵. Однак навряд чи відомості про поїздку митрополита Кафи (яка до 1475 р. була генуезькою колонією) до Литви могли бути підставою для висвячення на київську кафедру. Радше такою інформацією була звістка Спиридона про паралельні контакти Мисаїла (за яким стояв Казимир IV) із папою, що не могло не викликати занепокоєння султана, для якого римський понтифік був загрозою через небезпеку скликання нового хрестового походу проти турків задля визволення Константинополя⁶⁶. Особливо актуальною як надана інформація, так і кандидатура Спиридона виявилися з огляду на переговори щодо створення антитурецької коаліції, які саме в 1473–1476 рр. дуже пошквалилися при дворі Казимира Ягеллончика⁶⁷. Не дивно, що Мегмед II вирішив вплинути на патріарха, щоб посадити на митрополичий престол Києва «свого» ставленика. Контакти Мисаїла з папою були небезпечними і для патріарха⁶⁸, котрий втрачав виняткове право на обсаджування Київської митрополії. Тож такий хід був вигідний і для очільника Константинопольського патріархату, адже після втрати впливу на Москву з її митрополитами-розкольниками⁶⁹ він не міг собі дозволити, щоб і єпархії в Польсько-Литовській державі вислизнули з-під його контролю. Тому якраз звістка

⁶⁵ Ульяновський В. Митрополит Київський Спиридон... – С.74.

⁶⁶ Так, напр., папа Пій II (помер 1464 р.) робив активні кроки у цій справі (див.: *Helmuth J. Pius II. und die Türken // Europa und die Türken in der Renaissance* [Her. B.Guthmüller]. – Tübingen, 2000. – С.79–137).

⁶⁷ Одним із головних учасників цього процесу був молдавський воєвода Стефан III Мушат, який висловлював готовність стати васалом Казимира IV, просячи натомість військову допомогу в боротьбі проти турків. Інший активний учасник – перський шах Узун Гасан – навіть пропонував віддати одну зі своїх дочок заміж за одного з синів Казимира, обіцяючи як посаг відвоювати Константинополь і всю Грецію та посадити там королевича правителем, якщо польсько-литовський володар долучиться зі своїми полками до його 300-тисячного війська у війні проти турків. Тема антитурецької коаліції в 1473–1476 рр. стала враз дуже актуальною при дворі Ягеллончика, як свідчив один із найпоінформованіших тогочасних польських літописців Я.Длугош (див.: *Dlugosz J. Dzieje polskie...* – S.566–567, 586–589, 591–595, 607–613). Тож мова про необхідність такої коаліції в «Посланні Мисаїла» цілком відповідала політичним реаліям тих років: «Тому-то повинен еси, всенайсвятійший отче, як найвищий пастир, про такі речі дбати й трудитися: про вівці стада Христового, щоб не розійшлися по горах і не були пожерті дикими вовками або злодіями й розбійниками [...] покрадені в їхні власні двори. Це ж мовимо про турків та про татар і про всіх інших поган. Бачачи розлад і непомірну поміж нами нелюбов, вони багато країв християнських посіли й у свій закон Магометів багатьох із них навернули. Уже-бо нині вони й біля нас самих близько, а що вчинили вони (з тими), що були близько, про них не знаємо – Бог один знає. Проти таких слід ворогувати спільно всьому родові християнському, проти ворогів хреста Христового й віри Христової» (див.: *Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року...* – С.441–442).

⁶⁸ Припущення, що патріарх Рафаїл зважився на висвяту Спиридона саме через унійність Мисаїла висловлював, зокрема, А.Карташов (хитно постулюючи при цьому, що Спиридона висвячували лише для Литви) (див.: *Карташов А.В. Очерки по истории русской церкви.* – Москва, 1993. – С.551).

⁶⁹ Переконливі аргументи про невизнання московських митрополитів константинопольськими патріархами навів іще О.Шпаков (див.: *Шпаков А.Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской унии до учреждения патриаршества.* – К., 1904).

про одночасні відносини Мисаїла з папою могла стати тією краплею, що змусила як світську, так і церковну владу у Царгороді замість листа з благословенням Мисаїлові висвятити на його місце Спиридона⁷⁰ (якщо мав місце не обман із підміною імені, як колись у випадку Мітїя, а, що ймовірно, саме інтрига)⁷¹.

14) Малоімовірним є припущення, що за висвяченням Спиридона стояли якісь особи на підконтрольних Москві територіях, адже там чудово знали, що патріархи не визнавали поділу митрополії та поставлених за наказом московського князя митрополитів. Тому причин посилати кандидата, який у силу своїх свячень патріархом міг претендувати й на північноруські терени, у Москви явно не було. Остання обставина вельми важлива для розуміння мотивів ув'язнення Спиридона після його прибуття до Московії після 1482 р.: на противагу до невизнаних Константинополем «Ионы и бывших по немъ» митрополитів, Спиридон, будучи висвяченим патріархом, мав набагато більше прав на митрополичий престол і ставився у Царгороді митрополитом для всієї території Київської митрополії, включаючи північні підмосковські терени.

На те, що Спиридона в Константинополі ставили на всю Київську митрополію, включно з підмосковськими епархіями, указують, зокрема, його власні слова, зафіксовані як у Софійському, так і Львовському літописах, де безпрестольний митрополит передає через свого посланця до великого князя московського: «Много, рече, мощей отъ патриарха везохъ къ тебѣ»⁷². Якщо Спиридона ставили лише для Литви, то чому він віз мощі від патріарха саме для великого князя московського? Вочевидь для того, щоб задобрити його, аби той, прийнявши висвяченого в Константинополі митрополита також і для своєї території, визнав владу патріарха та закінчив період розколу. Хоча Типографський літопис повідомляє, що Спиридон «приїде изъ Царяграда в Литовскоую землю»⁷³, проте це була лише перша зупинка на його шляху, яка відповідала географії подорожі з Константинополя, а далі передбачалася поїздка до великого князя московського, про що свідчить наведений вище уривок зі словами невизнаного митрополита, що він віз для московського князя багато «мощей отъ патриарха».

Додатковим свідченням на користь того, що й Москва сприймала Спиридона як поставленого на всю територію Київської митрополії, включно з північними епархіями, котрі контролював великий князь московський, була практика, відома лише для підмосковських теренів і цілком незнана в епархіях Польсько-Литовської держави – відречення від Спиридона у чині поставлення єпископа⁷⁴. Зокрема в «повольній»

⁷⁰ В.Ульяновський цілком слушно зауважує: «Власна ж ініціатива султана і патріарха видається досить сумнівною, принаймні менш достовірною» (див.: *Ульяновський В.* Митрополит Київський Спиридон... – С.75). Та у цьому і справа, що ініціатива була Спиридона, а обидва можновладці пристали на неї, побоюючись нового хрестового походу проти турків (у випадку султана) та втрати виняткового впливу на епархії в Литві й Польщі (у випадку патріарха).

⁷¹ Це дозволяє по-новому поглянути й на слова Типографського літопису, що Спиридона поставили «повельніємъ Турскаго царя» (пор.: ПСРА. – Т.24. – С.195). У випадку, якщо Спиридона поставили замість Мисаїла, то ці слова означають не лише, що його поставлено у захопленому турками Константинополі, а й те, що за висвятою стояв султан. Цю тезу обстоював, серед інших, о. П.Біланюк, наводячи як мотивацію для такого вчинку сиробу тиску Мегмеда II на польсько-литовську церковну й політичну еліту. З огляду на перемовини про антитурецьку коаліцію при дворі Казимира IV в 1473–1476 рр. така мотивація виглядає цілком правдоподібно (див.: *Bilanuk P.B.T.* The Five-Hundredth Anniversary of the Letter of Misael... – P.134).

⁷² ПСРА. – Т.6. – С.233; Т.20. – Ч.1. – С.348.

⁷³ Там же. – Т.24. – С.195.

⁷⁴ Те, наскільки історики були засліплені анахронічною (принаймні для 1470-х рр.) концепцією окремих литовських і московських митрополитів, промовисто ілюструє біографія Спиридона, укладена А.Нікольським, який спершу зауважував, що «обраного, рукоположеного і присланого цареградським патріархом Рафаїлом в Литовську церкву митрополита С(пиридона) король Казимир не прийняв». І тут же цитував присягу підмосковських кандидатів на єпископство з відреченням від Спиридона, з якої однозначно випливає, що її укладачі сприймали Київську митрополію єдиною: «У Москві повірили, що він був поставлений по мзді і у запобігання подібних випадків на майбутній час у саму присягу єпископську внесено було такі слова: “отрицаюся [...] послѣ Исидора и Григорія Болгарина и Спиридона, нарицаемаго Сатана [...] также и всѣхъ тѣхъ отрицаюся, еже по немъ когда случится прийти на Кіевъ»

грамоті тверського єпископа Вассіана, виданій близько 6 грудня 1477 р., читаємо: «А к митрополиту к Спиридону, нарицаемому Сатане, възыскавшого в Цариграде поставления, во области безбожных турков от поганого царя, или кто будеть иный митрополит поставлен от латыни или от турскаго области, не приступити мне к нему, ни соединения ми с ним не имети никакова»⁷⁵. Якби московська світська та церковна влада сприймали Київську митрополію остаточно поділеною, а Спиридона – як митрополита лише для Литви, його не розглядали б як загрозу для себе та не вимагали б у кандидата на єпископа відречення від нього⁷⁶.

І саме тому московський правитель не міг залишити Спиридона на свободі після прибуття на підконтрольні йому терени, адже канонічні права на митрополичий престол були набагато вагомішими за права самовільно вибраних за наказом великого князя московського й не визнаних жодним авторитетом митрополитів. Власне в такому ключі слід розуміти Спиридонове представлення себе «митрополитомъ киевскимъ Спиридономъ, всеа Рѣсии архіеіспмъ»⁷⁷ у «Житії святих преподобних Зосими та Савватія Соловецких», створеному ним уже на засланні, у Ферапонтовому монастирі⁷⁸: як наполягання на власних прероґативах правно висвяченого патріархом константинопольським митрополита супроти самозваних, поставлених за наказом світської влади Москви.

На користь висловлених вище припущень свідчить і момент утечі Спиридона з ув'язнення в Литві. В.Ульяновський датує її кінцем 1481-го, а радше першою половиною 1482 р., напередодні захоплення і зруйнування татарами Києва⁷⁹. При цьому він намагається довести, що від Спиридона перед цим вимагали зречення від митрополитства. Проте, посилаючись на марґінальну помітку в рукописі 762 головного зібрання Трійце-Сергієвої лаври (фонд 304/І Російської державної бібліотеки в Москві), дослідник помилково долучив коментар писця про Спиридона до зауваження про насильницьке усунення з престолу московським великим князем новгородського архієпископа Теофіла. Рукопис 762 оцифровано й викладено у Всесвітню мережу, тож ознайомлення з ним дозволяє зауважити, що згадка про Спиридона зроблена

отъ Рима латинскаго или отъ Царьграда турецкія державы». Слова ці містилися ще в архієрейській присязі за митрополита московського Симона (1495–1511)» (див.: *Никольский А.* Спиридон, митрополит Киевский // *Русский биографический словарь.* – Т.19. – Санкт-Петербург, 1909. – С.259–260; пор.: *Русская историческая библиотека.* – Т.6. – Санкт-Петербург, 1880. – Ст.451, прим.3). Навіщо єпископам Московської митрополії відрікатися від Спиридона, якщо він був присланий для окремої (за словами А.Нікольського) Київської (Литовської) митрополії (чи інших митрополитів для Києва, поставлених не в Москві), історик так і не пояснив, бо навіть не зауважив внутрішньої суперечності наведених тверджень. Непереконливим є припущення Р.Дмитрієвої, що «Москва побоювалася його більш за все як представника тверської політичної сили» (див.: *Дмитрисва Р.П.* Спиридон-Савва... – С.408). Якби це було так, то необхідності відрікатися від Спиридона після підкорення Твері 1485 р. більше не було б, натомість сама дослідниця вказує на відречення від нього ще за часів митрополита Симона (1495–1511) (див.: Там же). Тому найочевиднішою причиною відречення від Спиридона був саме факт його поставлення патріархом, що робило його права на митрополичий престол набагато вагомішими за права поставлених у Москві митрополитів-самозванців.

⁷⁵ Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI вв. – Ч.3. – С.690. Тут, знову-таки, явно простежується сприйняття Київської митрополії як єдиної, навіть попри її тимчасовий (як тоді вважали) поділ, адже мова у цьому відреченні просто про митрополита, поставленого чи то в Римі, чи то у Царгороді, себто митрополита київського, без характерного для пізніших істориків означення «литовського» чи «московського».

⁷⁶ Тому хибним є тлумачення Н.Синіциної, що Спиридон висував претензії також на Московську митрополію. Жодних таких зазіхань не могло бути вже тому, що подібної митрополії на той час просто не існувало, натомість у свідомості всіх учасників подій далі існувала Київська, як свідчить цитований самою ж авторкою текст присяжної грамоти тверського єпископа Вассіана (пор.: *Синицина Н.В.* Третий Рим... – С.113–114). Зрештою, Спиридон називав себе митрополитом київським, тому його претензії на підмосковські єпархії могли висуватися лише в рамках його повноважень київського митрополита, для якого Київська митрополія включала у себе як литовські, так і московські території.

⁷⁷ Великие Минеи Чети, собранные всероссийским митрополитом Макарием. – Апрель, тетрадь вторая. – Дни 8–21. – Москва, 1912. – С.551.

⁷⁸ Див.: *Дмитрисва Р.П.* Житие Зосими и Савватия Соловецких в редакции Спиридона-Саввы // *Книжные центры Древней Руси XI–XVI вв.* – Санкт-Петербург, 1991. – С.222.

⁷⁹ *Ульяновский В.* Митрополит Киевский Спиридон... – С.257–258.

писцем не в контексті примушування Іваном III Васильовичем новгородського архіпастиря зректися престолу, а щодо зовсім іншої події, а саме «стояння на Угрі». Так, безпосередньо перед заміткою про Спиридона мовиться: «цѣр на оу/грѣ стаял / да и пабѣ/жалѣ нае/мврия ѿг» (де під «царем» мається на увазі татарський володар Ахмат, адже московського правителя називали великим князем, як свідчать інші маргіналії цього рукопису). Тобто «цар (татарський) стояв на Угрі та й утік». І тут же під цим написом іде згадка Спиридона: «тогдаж и спиридонъ»⁸⁰. Тобто, якщо слідувати за матрицею тлумачення В.Ульяновського, коли одна помітка змістовно прив'язується до іншої, то від Спиридона не зречення від митрополитства вимагали, а тоді він «пабѣ-жалѣ». Себто втечу його з литовського ув'язнення слід датувати саме кінцем 1480 р. Більше того, перед записом про «стояння на Угрі» також немає запису про зречення Теофіла з новгородської кафедри, як подає дослідник⁸¹, а йдеться про його ув'язнення в Москві: «влдк8 новго/родцкаѣ на мо/скву приве/зли теофіла». А оскільки це, як свідчить сам автор, відбулося 1480 р.⁸², то замітка про Спиридона належить до того ж 1480 р., що й обидві інші маргінальні помітки на арк. 251 зв. Натомість про насильницьке усунення Теофіла з престолу архієпископа Новгороду розповідає запис наступного арк. 252, де описуються події 1481–1482 рр., але й там це не перша маргіналія, тому прив'язувати її до мови про Спиридона немає жодних підстав⁸³. Отже оповідь про втечу Спиридона стосується кінця 1480 р., приблизно того ж часу, коли відбулося «стояння на Угрі». Однак В.Ульяновський, усупереч свідченню збірника 762, намагається прив'язати замітку про втечу Спиридона саме до примусового зречення новгородського архієпископа Теофіла⁸⁴, хоч ця подія відділена від звістки про Спиридона двома іншими нотатками, тоді як насправді втеча, за свідченням маргіналії збірника 762, мала місце наприкінці 1480 р. При цьому звістку про втечу Спиридона слід трактувати з такою ж обережністю, як і про втечу татарського царя з Угрі: опис розходження військ московського князя Івана III Васильовича та хана Ахмата терміном «пабѣжалѣ» щодо останнього відображає радше суб'єктивну оцінку, ніж реальний стан справ. Тому мова про Спиридона в тому ж контексті швидше за все також відображає скоріше чутки, які дійшли до автора маргіналії, та його власні уявлення. Цілком певним є лише те, що наприкінці 1480 р. Спиридон уже не був ув'язненим і змінив місце свого перебування – факт, який міг викликати погolos про його втечу та

⁸⁰ Див.: Рук. 762 (Сборник). – XV в. – Л.251 об. (Российская государственная библиотека (Москва). Научно-исследовательский отдел рукописей. – Ф.304.1) [Електронний ресурс]: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-762/#image-252>

⁸¹ Пор.: Ульяновський В. Митрополит Київський Спиридон... – С.45.

⁸² Див.: Ульяновський В. Митрополит Київський Спиридон... – С. 46. При цьому впадає у вічі, що всі маргінальні помітки рукопису 762 зроблені у хронологічному порядку: так, на арк. 250 зв. йдеться про мирну поїздку великого князя московського Івана III Васильовича до Новгороду: «княз велікі/ в новгород/ миром ходил/ ѿхтомерия кѣв» – тобто мова про в'їзд до Новгороду 23 жовтня 1475 р. (у записі датовану 22 жовтня). На наступному арк. 251 указано вже про взяття Новгороду, яке відбулося після московсько-новгородської війни 1477–1478 рр.: «кнз велікі/ възл великі/ новгород за ци/томѣ». Тобто бачимо, що маргінальні замітки розташовано за хронологією подій (до речі, з огляду на велике зацікавлення справами Новгороду, у затертому записі про постриг на арк. 252 могло йтися про постриг Марфи-посадниці.) Маргінальні записи збірника завершуються на арк. 254 звісткою про смерть великого князя Івана Івановича (вочевидь йдеться про Івана Івановича Молодого, який помер 1490 р.), а завершення загального опису «круга» на арк. 254 зв. свідчить, швидше за все, про очікування близького кінця світу на 1492 р., адже там читаємо: «сеже послѣдне/е лѣто седми тысоуць», а тоді: «конець. седми тысоуцам . грце стая слава тобѣ».

⁸³ Так, перша маргіналія на арк. 252 стосується вже 1481 р.: «прѣставися/ кнз андрѣи/ июля ѿ». Під цим «князем Андрієм» мається на увазі, без сумніву, Андрій Васильович Менший, який помер у липні 1481 р. І лише після цього запису знаходиться згадка В.Ульяновським помітка про зречення Теофіла: «влдка нового/родци теофил/ ѿтписался св/ѣ архієпспѣ». Відтак іде затертий запис про постриг (Марфи-посадниці?). Тоді на лівому маргінесі того ж арк. 252 внизу йде вертикально запис про взяття Києва Менгі Гіреєм 1 вересня 1482 р.: «сел а киев мингирѣ възл (тоді внизу під головним текстом горизонтально продовжено – Н.З.) и монастырь печерски прчѣтя бѣа».

⁸⁴ Ульяновський В. Митрополит Київський Спиридон... – С.45–47.

дати підстави авторів маргіналій збірника 762 тлумачити цю подію в такому ж ключі, як і «втечу» хана Ахмата.

Таке раннє датування звільнення Спиридона з ув'язнення в Литві 1480-м роком відповідає хронології та логіці подій, адже саме на першу його половину припали смерть Мисаїла й обрання наступного митрополита Симеона, конкурентом якого світська влада Литви з тих чи інших причин Спиридона вже не розглядала. Тому останньому цілком могли як замінити в'язницю на заслання, так і просто дати можливість утекти, бажаючи позбутися висвяченого в Константинополі Спиридона перед тим, як просити в патріарха благословення для вибраного на митрополію Симеона.

Наступна звістка, яку ми маємо щодо Спиридона, стосується 1482 р., коли він почав перемовини через «пана з Литви» з московським великим князем Іваном III Васильовичем⁸⁵. Тут цілком доречно постає питання про місце його перебування між 1480 та 1482 рр. Можливими видаються два припущення, залежно від того, що насправді відбулося зі Спиридоном у 1480 р. Якщо мала місце зміна ув'язнення на заслання, то слушним виглядає припустити, що віддалене м. Пуня цілком могло бути не місцем ув'язнення Спиридона до 1480 р., а місцем його заслання після обрання нового митрополита Симеона, де безпрестольний ставленик Царгорода втішався певною свободою. На користь такого припущення свідчить факт створення ним тут «Слова на Зішестя Святого Духа» та, імовірно, «Викладу про православну віру»⁸⁶. Це вказує не лише на доступ Спиридона до бібліотеки, а й на можливість писати власні твори, що ледве чи було б йому дозволено в той час, коли його розглядали як конкурента Мисаїла і тримали в ув'язненні, себто до 1480 р.

У випадку ж, якщо Спиридонові 1480 р. дали втекти, то єдиним імовірним напрямком такої втечі могли бути північноруські землі, що було вельми вигідно як для світських, так і для церковних еліт Польсько-Литовської держави, оскільки переклало проблему наявності законно висвяченого митрополита з повноваженнями на всю територію Київської митрополії на голову сусіда, якому доти так і не вдалося добитися визнання своїх митрополитів у Константинополі. Проте той факт, що 1482 р. на перемовини до Івана III Васильовича прибув «пан із Литви», а не з якихось інших земель, свідчить радше на користь першого припущення. На користь того ж таки припущення, що 1480 р. мала місце зміна суворого ув'язнення на лагідніше заслання в Пуні, говорить і контекст звістки літопису, з якої випливає, що Спиридон уже мав достатню свободи, щоб могли послати певного пана до великого князя московського, але на волі ще не перебував, адже як за словами посланця, так і за відповіддю московського правителя проглядає тема війни за остаточне звільнення Спиридона⁸⁷.

У перемовинах із Москвою 1482 р. знову проявилася «рѣзвость» Спиридона, адже саме на той рік припала сварка Івана III Васильовича з тодішнім митрополитом

⁸⁵ Опис цього посольства знаходиться у 2-му Софійському літописі: «Того же лѣта прїѣздилъ панъ изъ Литвы, “отъ митрополіи же здѣ чернець бываль, его же Сотоною зовуть за рѣзвость его, и шедъ въ Царьградъ ста въ митрополиты на Русь, и приѣхавъ Литву, король же ять его и посади в заточеніи”, и сказа отъ него князю великому: “яко много, рече, мощей отъ патріарха везохъ къ тебѣ, король же все поима къ себѣ”; князь же велики держа долго пана того и отпусти, рекъ: “не подымати рати, ни воеватися съ королемъ про се”» (див.: ПСРЛ. – Т.6. – С.233).

⁸⁶ Стосовно місця постановлення обох творів певність є лише щодо першого, в якому це прямо зазначено, тоді як із приводу «Викладу...» думки розділилися: одні дослідники вважають, що його написано ще в Литві, тоді як інші схиляються до думки, що це був Ферантонів монастир, куди Спиридона запроторили після прибуття до Московії (див.: Ульяновський В. Митрополит Київський Спиридон... – С.115–120; критику аргументів В.Ульяновського див.: Алексеев А.И. «Спиридон рекомый, Савва глаголемый» (заметки о сочинения Киевского митрополита Спиридона) // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Вып.3(41). – Москва, 2010. – С.5–16).

⁸⁷ Хоча синтаксис дозволяє віднести мову про війну також до моців (пор. прим. 85), проте навряд чи таке тлумачення правильне, адже серйозно пропонувати відібрані моці як привід для війни такий вправний інтриган як Спиридон навряд чи міг.

з осідком у Москві Геронтієм⁸⁸, яку безпрестольний ієрарх вочевидь намагався використати задля просування власних інтересів. За такою його активністю простежується певний типовий для нього спосіб дій, який також свідчить на користь висловленої раніше гіпотези про те, що у Царгороді Спиридон добився власного поставлення замість патріаршого благословення для обраного митрополитом Мисаїла, використавши для цього тамтешню світську владу. У перемовинах 1482 р. він намагався повторити успішно апробовану в Константинополі модель: через контакти зі світським правителем добитися митрополичого престолу для себе та відтіснити наявного конкурента – цього разу Геронтія, до речі, поставленого на митрополію того ж самого, що й Мисаїл, 1473 р., себто також раніше за Спиридона.

REFERENCES

1. Alekseev, A.I. (2010). "Spiridon rekomyj, Savva glagolemyj" (zametki o sochineniyakh Kievskogo mitropolita Spiridona). *Drevnyaya Rus: Voprosy medicistiki*, 3(41), 5–16. [in Russian].
2. Bilaniuk, P.B.T. (1992). The Five-Hundredth Anniversary of the Letter of Misael, Metropolitan-Elect of Kiev, to Pope Sixtus IV (1476–1976). *Studies in Eastern Christianity*, 131–141.
3. Bulgakov, Makarij. (1994–1996). *Istoriya Russkoj Tserkvi* (12 vols., repr. ed.). Moskva. [in Russian].
4. Dmitrieva, R.P. (1989). Spiridon-Savva, kievskij mitropolit. *Slovar knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi*, 2, 2, 408–411. Leningrad. [in Russian].
5. Dmitrieva, R.P. (1991). Zhitie Zosimy i Savvatiya solovetskikh v redaktsii Spiridona-Savvy. *Knizhnye tsesny Drevnej Rusi XI–XVI vv.*, 220–282. [in Russian].
6. Florya, B.N. (1999). Popytka osushchestvleniya tserkovnoj unii v Velikom knyazhestve Litovskom v poslednej chetverti XV – nachale XVI v. *Slavyane i ikh sosedi*, 7, 40–81. Moskva. [in Russian].
7. Florya, B.N. (2007). *Issledovaniya po istorii tserkvi: Drevnerusskoe i slavyanskoe srednevekovje*. Moskva. [in Russian].
8. Gil, A. & Skoczylas, I. (2013). *Przed wielkim podzialem: prawoslawna metropolia kijowska do 1458 roku*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej; Lwów: Ukraiński Uniwersytet Katolicki. [in Polish].
9. Gil, A. & Skoczylas, I. (2014). *Kościoly Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej; Lwów: Ukraiński Uniwersytet Katolicki. [in Polish].
10. Gudziak, B. (2000). *Kryza i reforma: Kyivska mytropolii, Tzarborodskij patriarkhat i beneza Berestejskoj unii*. Lviv. [in Ukrainian].
11. Halecki, O. (1958). *From Florence to Brest (1439–1596)*. Rome; New York: Sacrum Poloniae Millennium.
12. Helmreich, J. (2000). Pius II. und die Türken. *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen. [in German].
13. Hrushevskiy, M. (1991–1998). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (11 vols., repr. ed.). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Kartashev, A.V. (1993). *Ocherki po istorii Russkoj tserkvi*. Moskva. [in Russian].
15. Lure, V.M. (2009). *Russkoe pravoslavie mezhdu Kievom i Moskvoy*. Moskva. [in Russian].
16. Luzhnytskyi, H. (1954). *Ukrainska tserkva mizh Skhodom i Zakhodom*. Filadelfiia. [in Ukrainian].
17. Mikulski, Yu.M. (2014). Zhalovannaya gramota mitropolita Misaila sobornoj tserkvi v Novogrudke 1480 g. *Belaruskaia daunina: Studia et fontes*, 1, 144–146. Minsk. [in Russian].
18. Mikulski, Yu.M. (2016). Belaruskii hramaty 1460–1544 hh. sa skhovichchou Vilni i Varshavy. *Belaruskaia daunina: Studia et fontes*, 3, 131–184. Minsk. [in Belarusian].
19. Pliguzov, A.I. (1992). O titule „mitropolit kievskij i vseya Rusi”. *Russkij feodalnyj arkhiv XIV – pervoj treti XVI vv.*, 5, 1034–1042. Moskva. [in Russian].
20. Prokhorov, G.M. (1978). *Povest o Mityae: Rus i Vizantiya v epokhu Kulikovskoj bitvy*. Leningrad. [in Russian].
21. Rusyna, O. (2017). Polityko-konfesiini orientyry pravoslavnykh kantseliariystiv rubezhu XV–XVI st. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 5, 4–23. [in Ukrainian].
22. Sinitysna, N.V. (1998). *Tretij Rim: Istoki i evolyutsiya russkoj srednevekovoj kontsepcii*. Moskva. [in Russian].
23. Skochylas, I. (2011). Halytska mytropolii XIV – pershoi polovyny XV st.: osoblyvosti eklezialnoho, pravovoho ta suspilnoho statusu. *Kniazha doba: istoria i kultura*, 4, 246–279. [in Ukrainian].
24. Tsukerman, K. (2017). Iz rannoi istorii Lytovskoi mytropolii. *Rutbenica*, XIV, 185–197. [in Ukrainian].
25. Turilov, A.A. (1999). Zabytoe socheniie mitropolita Savvy-Spiridona litovskogo perioda ego tvorchestva. *Slavyane i ikh sosedi*, 7. Moskva. [in Russian].
26. Ulianovskiy, V. (2004). *Mytropolyt Kyivskiy Spyrydon: Obraz kriz epokhu, epokha kriz obraz*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
27. Untergheer, W. (2012). *Die päpstlichen nuntii und legati im Reich (1447–1484): Zu Personal und Organisation des kurialen Gesandtenwesens*. München. [in German].
28. Vavryk, M. (1963). Florentiiskii uniini tradytsii v Kyivskii mytropolii 1450–1460 rr. *Analecta OSBM*, 4(10), (3–4), 329–362. [in Ukrainian].
29. Zatorskyi, N. (2017). Posolstvo do papy Syksta IV z poslanniam Mysaila u svitli deiakyykh dokumentiv Vatykanskoho taiemnoho arkhivu. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy posbuky i znakhidky*, 26, 11–30. [in Ukrainian].
30. Zatorskyi, N. (2019). „Poslannia Mysaila do papy Syksta IV” 1476 roku: rekonstruktsiia arkhetypu, 2nd ed. Lviv: Vyd-vo UKU. [in Ukrainian].

⁸⁸ Слід зауважити, що тут на руку московському монархові грала не лише сварка з Геронтієм і нагода його провчити, погрожуючи прийняти та визнати Спиридона. Думка використати висвяченого в Константинополі ієрарха для подолання неканонічності своєї церкви й одночасного оголошення претензій на єпархії в Польсько-Литовській державі могла видаватися йому veľmi спекулятивно – вочевидь саме на це Спиридон і розраховував.

Nazar ZATORSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Doctoral Student in Theology,

University of Fribourg

(Fribourg, Switzerland), nazar.zatorsky@unifr.ch

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

The Consecration of Metropolitan Spyridon in the Context of the *Epistle of Misael* 1476

Abstract. The paper aims at shedding a new light on the consecration of the monk Spyridon the Metropolitan of Kyiv in the mid-1470s in Constantinople, considering the situation in the Kyiv metropolitanate after the Florentine Union (1439) with a due regard to the witness of the *Epistle of Misael* (1476) concerning the confessional attitude and actions of the Ruthenian and Lithuanian secular and spiritual elite. **On the basis** of historiographical and source analysis the author discovers new possible readings of Spyridon the Satan's biographical data and proposes a new interpretation of his mission to Constantinople and identification of patrons behind him. The author also adjusted the date of Spyridon's escape or release from imprisonment in Lithuania. The author considers the dating of the division of Kyiv metropolitanate by 1448 or 1458 ungrounded. The documents and behavior of all interested parties indicate that even in the late 1460s they regarded it as a unit and tried to control its entire territory. Furthermore, the actions of the Polish-Lithuanian monarch Casimir IV with regard to Metropolitan Hryhorii Bolharynovych testify to his attempt to introduce a new *modus vivendi* for the Orthodox Ruthenians by providing them with a dual jurisdiction: both of Rome and of Constantinople. The election of Misael for the metropolitan see of Kyiv in early 1473 was made primarily in view of the prospects for his recognition in the territories controlled by Moscow. Some passages of the *Epistle of Misael* of 1476 testify to the continuing policy of double communion and its support by the Ruthenian secular and spiritual elite. This approach reveals not only the reason for Spyridon's embassy in Constantinople, but also the importance of chronicles' information on cunning nature of the envoy and acquisition of the Metropolitan dignity by bribery.

Keywords: Spyridon the Satan, Misael, *Epistle of Misael*, Union of Florentine, Kyivan Metropolitanate.

Андрій ШЕВЧУК

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Житомирський державний університет ім. І.Франка
(Житомир, Україна), shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050>

УДК: 94(477.43/.44)«1797/1840»

Анотація. Мета статті полягає в дослідженні організації діяльності повітових і головних судів Правобережної України в 1797–1831 рр., аналізується їх кадровий склад та юридичні практики. Імперська влада, прагнучи здобути лояльність локальної шляхти й утвердитися в регіоні, відновила окремі елементи річпосполитської судової системи. **Методологія дослідження** базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного, просопографічного) методів із принципами історизму, системності, науковості, що дозволило зосередитися на функціонуванні судових органів в умовах імперської політики пошуку компромісу з місцевою знаттю. Просопографічний метод використано для аналізу кадрового складу судів. **Наукова новизна** полягає в дослідженні імперської практики надання поступок місцевій шляхті у судовій сфері за умови лояльності до політики центру. Відновлені елементи річпосполитської судової системи переконували еліту у збереженні її впливу в регіоні, проте одночасно влада здійснювала корекцію діяльності судів. **Результати дослідження.** Катерина II запровадила на Правобережжі імперські судові установи. Політика Павла I була більш раціональною: для збереження стабільності він розпочав співробітничати з місцевими елітами. Головним елементом домовленостей стало повернення окремих елементів річпосполитської судової традиції. У діяльності повітових судів шляхта отримала свій виборний кадровий склад, польську мову, Литовський статут і конституції. Ці фактори, поряд із розширенням юрисдикції на інші категорії населення, переконали еліту у своєму домінуванні. Для контролю й корекції було створено губернські суди, які загалом вдало здійснювали ревізування кримінальних справ й апеляцію цивільних проваджень, забезпечуючи спокій у регіоні.

Ключові слова: Правобережна Україна, імперська політика співробітництва з елітами, річпосполитська судова процедура, повітовий суд, головний суд, кадровий склад, кримінальні й цивільні провадження.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої Правобережна Україна була інкорпорована до складу Російської імперії, що відкрило новий етап в історії регіону. На зміну шляхетській демократії зі слабкою королівською владою й розвиненим судочинством прийшло самодержавство. Катерина II розпочала запровадження на набутих територіях російської адміністративної та судової систем згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Павло I, заради бюрократизації та централізації, започаткував політику співробітництва з місцевими елітами, що на Правобережжі проявлялося в наданні поступок

місцевій польській шляхті. Головними елементами змін стали збереження системи аграрних відносин і відновлення окремих елементів річпосполитського судівництва. Олександр I продовжив політику непрямого керівництва, зберігши регіональну судову владу з Литовським статутом і польськими конституціями, виборними посадовцями, адвокатурою тощо. Головними завданнями судової влади мали стати примирення знаті з російським пануванням і мінімізація соціальної напруги в регіоні. Централізаторська політика Миколи I викликала польське повстання 1830–1831 рр., після придушення якого було запроваджено загальноімперські судові органи.

Імперське облаштування та, особливо, соціальне значення судової влади у Правобережній Україні не знайшли належної рефлексії в історіографії. Причини полягають, на нашу думку, у складнощах вивчення історії польсько-українських і польсько-російських відносин, що свого часу вдало зауважив Я. Дашкевич¹, у перебуванні об'єкта дослідження на стику юриспруденції й історії.

Вивченням судової влади в російській державі та на набутих імперією територіях займалися чимало істориків і правознавців, юристів-практиків. В аналізі історіографічного доробку соціального значення судової влади нам видається доцільним виділити три традиційні етапи: дорадянський, радянський і пострадянський.

Найбільш досліджуваною була система станових, позастанових та спеціальних судів, що їх запропонувала Катерина II. До неї зверталось не одне покоління істориків і правознавців. Історики права в дорадянський період звертали увагу передусім на теоретичні положення процесу створення й функціонування станової судової системи. Дореволюційні дослідники зауважували ефективність новоствореної судової системи², колегіальність і виборність у частини судових установ, відокремлення цивільного судочинства від кримінального³, наближення вищих і центральних установ до населення⁴, професійний рівень чиновників і суддів⁵, впливи губернаторів на суди⁶, поєднання призначуваного з виборним принципами формування судових установ тощо. Ключовими проблемами було встановлення залежності/незалежності судової влади від адміністративної, вирішальний/формальний вплив губернаторів на процес схвалення вироків, позитивна/негативна оцінка великої кількості апеляційно-ревізійних установ⁷. Окремо слід згадати про працю П. Жуковича, який звернувся до дослідження організації та розвитку систем управління й суду у західних губерніях за правління Катерини II⁸.

Радянські історики масово залучали до наукового обігу архівні документи. Проте, з огляду на зрозумілі причини, в їхніх висновках домінували «класові» оцінки.

¹ Дашкевич Я. Даниель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С. 3–48.

² Кавелин К. Основные начала русского судостроительства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. – Москва, 1844. – 191 с.

³ Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях. – Москва, 1859. – С. 525, 532–533.

⁴ Самоквасов Д. Я. История русского права. – Москва, 1906. – С. 581–582.

⁵ Лаппо-Данилевский А. Собрание и свод законов Российской империи, составленные в царствование императрицы Екатерины II. – Санкт-Петербург, 1898. – С. 28–29, 39; Гессен И. В. Судебная реформа. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 8–9, 12–13, 15–16; Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 гг. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 349–350, 437, 443.

⁶ Блинов И. Губернаторы: Историко-юридический очерк. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 222–225.

⁷ Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры. – Санкт-Петербург, 1866. – С. 202, 225–228; Его же. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Политика, история и администрация: Критические и политические статьи. – Санкт-Петербург; Москва, 1871. – С. 415–449; Его же. Начала русского государственного права. – Т. III: Органы местного управления. – Санкт-Петербург, 1883. – 384 с.

⁸ Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал министерства народного просвещения. – 1914: Новая серия. – Ч. 49 [№2]: Февраль. – С. 265–315; Ч. 50 [№3]: Март. – С. 88–120; Ч. 50 [№4]: Апрель. – С. 314–355; Ч. 51 [№5]: Май. – С. 1–60; Ч. 52 [№7]: Июль. – С. 1–43.

Дослідження дозволили встановити роль дворянства у функціонуванні повітових станових органів і містян – для магістратів⁹, участь канцелярського апарату в розгляді проваджень¹⁰, неефективну роботу судів¹¹. На конкретних прикладах ілюструвалося втручання губернаторів у судові рішення, бюрократична тяганина, низький професійний рівень службовців установ. Ми не можемо стверджувати про принципові дискусії у середовищі істориків стосовно суперечливих питань: усе повинно було вкладатися в наперед визначену схему «класової боротьби» й негативної оцінки станової судової системи.

У пострадянський період з'явилася можливість об'єктивно й неупереджено вивчати особливості судової системи кінця XVIII – першої третини XIX ст. Безсумнівними здобутками можна вважати появу нових тем, які відкривають перед дослідником інші аспекти здавалося б уже давно розглянутих і зрозумілих процесів. Великим позитивом виступає переосмислення епохи Катерини II, її реформаційної діяльності¹², яка доволі однобоко трактувалася в попередній час. Новий погляд на станову судову систему дозволяє зрозуміти ідеї, успіхи та невдачі верховної влади у забезпеченні ефективного судочинства¹³, крах спроб запровадження європейських інституцій¹⁴, статус чиновників та канцеляристів і гострий дефіцит кадрів¹⁵. Особливе місце займають праці зарубіжних істориків¹⁶, які дають можливість зрозуміти мотиви реформування станових судових установ верховною владою. Зокрема польські правники зазначали проблеми у функціонуванні шляхетської станової системи¹⁷.

Українська історіографія збагатилася дослідженнями, присвяченими совісним судам і службі чиновників¹⁸, повноваженням та складу правобережних магістратів¹⁹. Спробою зробити певні висновки, збагнути основні аспекти функціонування судової влади на українських землях стала колективна монографія авторства співробітників Інституту держава і права ім. В.Корецького НАН України²⁰. Оцінюючи політику у судовій сфері, правознавці обґрунтовують послідовність та активність уніфікації

⁹ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва, 1983. – С.114, 120, 123–124; *Павлова-Сильванская М.П.* Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.) / Под ред. Н.М.Дружинина и др. – Москва, 1964. – С.460–491.

¹⁰ *Дубровіна А.Б.* Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). – К., 1966. – С.77, 82–86.

¹¹ *Коротких М.Г.* Самодержавие и судебная реформа 1864 г. в России. – Воронеж, 1989. – С.12–28.

¹² *Камєнський А.Б.* От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII в. (опыт целостного анализа). – Москва, 2001. – С.403, 423, 427, 429–430; *Его же.* Элиты Российской империи и механизмы административного управления // Российская империя в сравнительной перспективе. / Под ред. А.И.Миллера. – Москва, 2004. – С.115–139.

¹³ *Мигунова Т.Л.* Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. – Санкт-Петербург, 2002. – С.201–219; *Её же.* «Для умножения порядка и беспрепятственного течения правосудия...»: Административно-судебная реформа Екатерины II. – Москва, 2008. – 560 с.

¹⁴ *Алексеева Е.В.* Диффузия европейских инноваций в России (XVIII – начало XX в.). – Москва, 2007. – С.142–144.

¹⁵ *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII в.: Эволюция бюрократической системы. – Москва, 2007. – С.470–472, 476–480, 498–501, 522–527; *Её же.* Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX в. // Человек. – Вып.4. – Москва, 1995. – С.147–158.

¹⁶ *Уртман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – Москва, 2004. – С.96, 121–122, 404–411; *Мадариаза И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.439–463; *Бербанк Дж.* Местные суды, имперское право и гражданство в России // Российская империя в сравнительной перспективе / Под ред. А.И.Миллера. – Москва, 2004. – С.320–358.

¹⁷ *Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М.* История государства и права Польши. – Москва, 1980. – 559 с.

¹⁸ *Шандра В.С.* Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). – К., 2011. – 266 с.; *Її ж.* Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.143–158; *Її ж.* Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вып.22. – К., 2013. – С.5–13.

¹⁹ *Карліна О.* Склад і повноваження магістратів повітових міст Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вып.87. – Чернігів, 2011. – С.50–54.

²⁰ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За ред. І.Усенка – К., 2014. – 503 с.

культивованим в імперії освіченим абсолютизмом, що мало наслідком нехтування історичними традиціями. Розглядаючи систему перегляду судових рішень (апеляцію, ревізію), на підставі домінування ревізійного порядку, робиться висновок про перетворення судової системи на стійку адміністративну вертикаль, кожна з інстанцій якої не була самодостатньою. Оцінюючи зміни Павла I у системі судових органів на українських землях, констатується, що політика стосовно «окраїн» стала дещо ліберальнішою. Олександр I у сфері місцевого судового апарату відновлював катерининську систему²¹.

Поряд із цим, менше уваги спрямовувалося на вивчення реалізації ідей станової судової системи на практиці в набутих імперією регіонах. Чи функціонували суди на катерининських принципах, чи зазнавали трансформацій, і якщо так, то чому? Наскільки теоретичні положення витримували випробування повсякденним життям? Яким був склад посадовців та канцеляристів судових установ? Більшість істориків і правознавців зосередилися на катерининській становій судовій системі центральних губерній, оминаючи складні у соціоетнічному аспекті терени Правобережної України.

Надалі спробуємо з'ясувати, як за допомогою відновлення елементів річпосполитської судової традиції імперська влада утвердилася у складному регіоні. Для цього зосередимо увагу на судовій системі Речі Посполитої, дворянських судових установах катерининської Росії, процесі улаштування та кадровому складі повітових судів і їх юрисдикції, конструюванні головних судів, їх складі, проаналізуємо юридичні практики ревізійно-апеляційних судів. Головним є відповідь на запитання: чи виконала судова влада свої основні завдання, тобто чи примирила шляхту з імперським пануванням і забезпечила спокій у краї?

***

На новоприєднаних теренах Російська імперія зустрілася з судовою системою, яка була незалежною від адміністративної влади, мала інституцію адвокатури, незмінність суддів. Судова система у Правобережній Україні регламентувалася Литовським статутом. Судами першої інстанції були земський, гродський і підкоморський²², апеляційною установою – трибунал²³.

Земський суд у складі судді, котрий самостійно призначав підсудка й писаря, утворювався в кожному повіті. Кандидат на уряд голови мав відповідати певним цензам: професійному, становому, осілості, релігійному. Юрисдикція поширювалася на цивільне судочинство, підсудними були шляхта, причому використовувалася спочатку руська мова²⁴, а 1696 р. Варшавський сейм ухвалив: «Писар повинен по-польськи, а не по-руськи писати»²⁵. Грошове утримання відбувалося зі встановлених відрахувань від присуджених сум і судових послуг. Терміни засідань (рочки) встановлювалися тричі на рік по два тижні – у червні, із 29 вересня і 6 січня²⁶. Гродський був судом у

²¹ Там само. – С.179, 185, 188, 192–194.

²² Див. докл.: Шевчук А. Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.) // Український історичний журнал. – 2020. – №4. – С.29–45.

²³ Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар // Статути Великого князівства Литовського. – Т.ІІІ: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. – Кн.2. – Одеса, 2004. – С.393 (далі – Третій ЛС).

²⁴ Статути Великого князівства Литовського. – Т.ІІ: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. – Одеса, 2003. – С.316–317 (далі – Другий ЛС).

²⁵ Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 2004. – С.150.

²⁶ Другий ЛС. – С.308.

кримінальних справах, причому суддя призначався воєводою, старостою або державцем. Із вимог констатуємо шляхетство, проживання в повіті, належність до християнства. Робота оплачувалася за рахунок судових процесів і записів до судових книг²⁷. Ураховуючи юрисдикцію суду, рочки розпочиналися щомісяця в перший день і тривали два тижні²⁸. Польські дослідники зазначають про занепад земських судів, у деяких землях вони не збиралися десятиріччями, посади суддів були вакантними через суперечки шляхти. Натомість гродський суд, який додатково почав займатися цивільним судочинством, зберіг і розширив свою юрисдикцію²⁹. Люблінський трибунал був найвищою апеляційною інстанцією для шляхетських судів малопольських та українських воєводств. Діловодство для українських земель велося руською мовою. До складу виборного органу входили «світські» (до другої половини XVII ст. 27, потім 50) і «духовні» (відповідно, спочатку 6, згодом 8) судді. Перших обирали щороку у вересні на шляхетських сеймиках (по 1–2 від воєводства), їхня каденція розпочиналася в листопаді. Духовних суддів обирали єпископські ради. Засідання відбувалися зазвичай весною та влітку³⁰. Упродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст. відзначалося сутяжництво, процеси тривали десятки років і навіть остаточні вирокі трибуналу оскаржувалися³¹.

***

Наступним етапом стало конструювання Катериною II станової судової системи згідно з «Учреждениями...» 1775 р. Проте підготовчий етап з огляду на великі обсяги організаційної роботи дещо затягнувся: на Брацлавщині нові установи було відкрито 20 лютого, на Поділлі – 1 травня, Волині – 6 серпня 1796 р.³²

Для дворянства першою судовою ланкою були повітові суди. До їх складу входили суддя 8-го і два засідателі 9-го класів «Табелі про ранги», яких обирала шляхта повіту на три роки зі схваленням на посадах губернатором. Юрисдикція поширювалася на кримінальні й цивільні провадження, земельні суперечки. Передбачалося три сесії засідань: з 8 січня до Страсної неділі, після Трійці – до 27 червня та з 2 жовтня по 18 грудня. На вимогу губернатора або апеляційної установи суд повинен був засідати й в інший час³³. Апеляційною ланкою виступали верхні земські суди в губернському місті. Вони склалися з департаментів кримінальних і цивільних справ на чолі з головами 6-го та поділеними порівну десятьма засідателями 7-го класів. Здійснювалося поєднання двох принципів формування кадрового складу: призначуваного імператрицею за поданням Сенату довічного голови й обраних на три роки губернським дворянством засідателів. Зазначимо, що до складу установи входили професійні чиновники – прокурор 7-го і двоє стряпчих 8-го класів казенних і кримінальних справ. Засідання відбувалися в терміни, установлені для повітових установ³⁴.

²⁷ Там само. – С.296, 304–305.

²⁸ Третій ЛС. – С.144.

²⁹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – С.228–229.

³⁰ Гурбик А. Люблінський трибунал // Енциклопедія історії України. – Т.6: Ла–Мі. – К., 2009. – С.382.

³¹ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – С.257.

³² Григорьев В.А. Реформа местного управления при Екатерине II. – Санкт-Петербург, 1910. – С.311–312.

³³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПС ЗРИ). – Собр.1. – Т.20 (1775–1780). – Санкт-Петербург, 1830. – №14392. – С.234–235, 246–247.

³⁴ Там же. – С.243–246.

Третьою ланкою на губернському рівні, фактично державним судом виступали палати кримінального та цивільного судів. До складу кожної входили призначений імператорською владою голова 5-го (на рівні віце-губернатора), призначувані Сенатом два радники 6-го і два асесори 8-го класів. Для здійснення контролю були передбачені прокурор 6-го та два стряпчих 7-го класів казенних і кримінальних справ. До палати кримінального суду в обов'язковому порядку надходили всі кримінальні провадження для ревізування, палата цивільного суду розглядала справи, які надходили по апеляції³⁵. Вищою інстанцією був Сенат³⁶.

Запровадження російського судоустрою здійснювалося шляхом відмов від ідеї незалежності судів і пожиттєвого обіймання посад, скасування інституції адвокатури, вирішенням усіх кримінальних, цивільних і земельних справ одним судом, установленням контролю з боку повітового стряпчого. Держава намагалася відмовитися від сесійних засідань та запровадити постійність роботи. В умовах російської військової присутності місцева шляхта змушена була погодитися на правила, запропоновані сильнішою стороною.

***

Із приходом до влади Павла I правобережні Київську, Подільську та Волинську губернії було віднесено до категорії тих, що перебувають «на особливих правах і привілеях», які повинні були управлятися за колишнім річпосполитським законодавством. Тому, згідно зі штатами від 31 грудня 1796 р., судова система набувала стрункості: верхні земські суди скасовувалися, замість палат кримінального й цивільного судів створювався головний суд. Усі невирішені провадження та арештанти передавалися до повітових і головного судів³⁷.

Першою ланкою був повітовий суд, до складу якого входили земський суддя 7-го, два підсудки або асесори 8-го, земський нотарій або писар 10-го, чотири возних 14-го класів. Окремо було передбачено, що жалування посадовцям не виплачувалося, як і за часів Речі Посполитої³⁸. Зазначимо, що повітовий суддя у внутрішніх губерніях мав нижчий клас – 8-й та отримував жалування 300 руб., два засідателі 9-го класу із зарплатнею у 250 руб. і секретар 14-го класу отримував 200 руб.³⁹ Фактично влада за допомогою підвищення посадовців у класах прагнула підняти їхній авторитет у середовищі повітового шляхетства, але не платячи за це жодних коштів.

Перші вибори відбулися 1797 р. (у Волинській губернії 13 квітня⁴⁰). При цьому консультантами виступала місцева шляхта⁴¹. Згідно з конституцією 1768 р., до виборів допускалися всі природні шляхтичі з 23-річного віку, які мали дійсно спадкове заставне чи пожиттєве право у земських маєтках, королівських або за емфітевтичним правом⁴². Від виборів до виборів верховна влада робила спроби «поліпшити» кадровий склад виборців, щоб залучати лише маєтних поміщиків. Під час чергового

³⁵ Там же. – С.233–234, 239–241.

³⁶ Там же. – С.241.

³⁷ Державний архів Вінницької обл. – Ф.906. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3–4.

³⁸ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44, Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – Санкт-Петербург, 1830. – С.396–397.

³⁹ Там же. – С.395.

⁴⁰ Державний архів Житомирської обл. (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф.16. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.1.

⁴¹ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796 – 1797). – Санкт-Петербург, 1830. – №18135. – С.730.

⁴² Державний архів Хмельницької обл. (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.151.

повернення до проведення виборів у 1809 р. міністр внутрішніх справ О.Куракін запропонував відмовитися від виборів та замінити посадовців чиновниками. Проте Комітет міністрів не був готовий до настільки радикальних перетворень⁴³.

Ще однією важливою проблемою для верховної влади став термін перебування на посадах. За річпосполитських часів земські судді служили безстроково, за катерининською реформою 1775 р. – три роки. У 1800 р. завершився трирічний строк, проте Павло І ще 23 вересня 1797 р. визначив, що діяльність повітових судів повинна регламентуватися Литовським статутом, а отже, вони займали свої посади безстроково, що й було підтверджено 1800 р.⁴⁴ Через великі обсяги та нові види діяльності повітових судів, контроль за ними шляхта «охолонула» до судових посад. 25 січня 1800 р. шляхта Київської губернії одногослосно (проте марно) через маршалка просила призначення трирічного терміну⁴⁵. Олександр І, після звернення шляхти Волині, запровадив цей термін⁴⁶.

Для місцевої шляхти надзвичайно важливим було збереження зовнішніх атрибутів влади, одним з яких були вибори до складу повітового суду. Домінування її у судовій владі повіту мало переконати інші категорії населення у збереженні впливу на суспільне життя. Для верховної влади завдання було складнішим: з одного боку, необхідно переконати еліту у збереженні впливу, з іншого – тримати судову владу під контролем. Місцева адміністрація прагнула отримати лояльний кадровий склад та одночасно не дратувати шляхетство. Аналіз даних по Волинській губернії за 1797–1829 рр. переконує, що посада судді була привабливою для еліти краю. Суддями при одній вакансії за 10 каденцій (у 12 повітах це 120 термінів) було 75 осіб. Із зазначених 120 – 73 терміни (61%) посади обіймали судді два та більше разів. Своєрідним рекордсменом став Ф.Козловський із Володимир-Волинського суду, котрий обирався п'ять разів, а до цього був підсудком. З суддів відбули по чотири каденції, 6 – по три і 19 – по дві⁴⁷. Посада підсудка також була привабливою. За 10 каденцій у Волинській губернії (240 термінів, адже в кожному повіті по два підсудки) було 162 підсудків, із них 51 особа (31%) перебувала на посаді два та більше термінів. Найдовше був підсудком Кременецького суду Й.Подгорський (1802–1817 рр.). По чотири каденції були з осіб, по три – 16, по дві – 31⁴⁸. Найнижчою виборною посадою, яка мала безпосереднє відношення до судових справ, були писарі. За аналізований період зі 120 термінів у Волинській губернії двічі й більше на посадах перебували з 84 писарів 26 (31%), що становило 62 терміни (52%). Чотири терміни перебував писар Луцького повітового суду І.Кавецький (1797–1811 рр.), по три каденції відслужили 8 писарів, по дві – 17⁴⁹.

⁴³ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.30 (1808–1809). – Санкт-Петербург, 1830. – №23513. – С.839–842.

⁴⁴ Там же. – Собр.1. – Т.26 (1800–1801). – №19628. – С.367.

⁴⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.308. – Арк.1, 3–3 зв.

⁴⁶ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.27 (1802–1803). – Санкт-Петербург, 1830. – №20273. – С.146–147.

⁴⁷ 1797 р.: Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова (далі – Месяцеслов) 1802. – Санкт-Петербург, 1802. – С.264–269; 1802 р.: Месяцеслов 1803. – Санкт-Петербург, 1803. – С.300–305; 1805 р.: Месяцеслов 1806: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1806. – С.465–473; 1808 р.: Месяцеслов 1809: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1809. – С.448–457; 1811 р.: Державний архів Рівненської обл. (далі – Держархів Рівненської обл.). – Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35 зв. – 36 зв.; 1814 р.: Месяцеслов 1815: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1815. – С.488–499; 1817 р.: Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.11–13; Месяцеслов 1818: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1818. – С.515–524; 1820 р.: Месяцеслов 1821: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1821. – С.531–541; 1823 р.: Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5–6 зв.; 1826 р.: Месяцеслов 1827: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1827. – С.473–480.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

З архівних справ не вдалося достеменно встановити причини такого тривалого перебування на посадах, адже служба не оплачувалася, а будь-які порушення каралися штрафами. Очевидно, що кожен суддя мав свої причини: бажання реалізуватися в нових умовах російського панування, отримання високого статусу у краї, сімейні причини тощо. Робочою версією може слугувати припущення про бажання локальної еліти зберегти свій вплив за допомогою судової системи, тому навіть складні умови виборної служби їх не зупиняли (складається враження, що шляхтичі розуміли: у випадку абсентеїзму верховна влада призначить російських чиновників).

Служба повітового судді була непростою. Із 1800 р. суддею Радомишльського повіту був В.Чоповський, який 1804 р. перебував під судом кримінального департаменту Київського головного суду за службові упущення. За попередні чотири роки суддя, підсудки й секретар штрафувалися шість разів на загальну суму 180 руб. (передусім за приховування справ від ревізування, неправильні рішення, ненадання відомостей)⁵⁰. 1810 р. В.Чоповський уже був київським повітовим суддею і знову був оштрафований за поданням губернського прокурора на 100 руб. за самовільне залишення місця служби, хоча насправді його відрядив цивільний департамент головного суду для вирішення конкурсної справи, що мало принести державі 10 тис. руб. мита. Посадовець марно скаржився на великі обсяги роботи, згадував про відсутність бажання балотуватися. Робота ж у Києві вимагала багато зусиль. Головна ж образа полягала в тому, що він «не отримував жалування, як інші чиновники»⁵¹.

Важливим є розуміння юрисдикції повітового суду. Згідно з річпосполитською традицією, земський і гродський суди судили шляхтичів, згідно з російською повітовий також. Проте після змін Павла I Волинське губернське правління у жовтні 1797 р. розпорядилося, що юрисдикція повітових судів поширювалася на шляхтичів і їхніх селян та, у зв'язку зі скасуванням нижніх розправ, на казенних поселенців⁵². Під юрисдикцію повітового суду потрапляли навіть особи духовного звання за участі представника від духівництва. У 1802 р. за ненавмисне вбивство священику присудили сплатити нав'язки 25 кіп грошей⁵³ (31 руб. 25 коп.) і піддали церковному покаяттю⁵⁴.

При вирішенні кримінальних злочинів влада повинна була поєднати силу й розважливість зі справедливістю. За допомогою старої річпосполитської судової процедури вона переконувала шляхту у збереженні колишнього впливу. У судових провадженнях між шляхтичами робилися спроби об'єктивних рішень. У справах з іншими станами преференції за можливості надавалися саме представникам еліти. Особливо важким було становище кріпаків, котрі мали обмаль шансів добитися справедливості. Свідченням втрати авторитету судів можна вважати звернення конфліктуючих сторін до губернського правління. Окремо необхідно зупинитися на високій ціні участі у судових процесах, адже написання найпростішого звернення обходилося від 10 руб. сріблом⁵⁵.

Цивільні провадження («интересные дела») були партикулярними і стосувалися шляхти, тому верховна влада готова була не втручатися в їх розгляд за умови правильного оформлення документів, якщо це не загрожувало казенним інтересам. За допомогою збереження основних складових річпосполитської судової процедури демонструвалася готовність до компромісів. Важливим було продемонструвати соціуму

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.9–10, 43.

⁵¹ Там само. – Спр.1169. – Арк.2–4, 10, 12–12 зв., 14 зв.

⁵² Держархів Хмельницької обл. – Ф.722. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.265.

⁵³ Станом на 1799 р. штрафи за Литовським статутом становили: 1 правна копа – 1 руб. 20 коп. російськими мідними грошима (див.: ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.13).

⁵⁴ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.1, 16–16 зв., 31–31 зв.

⁵⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.278. – Арк.1–3, 431–431 зв.

домінування: повітовий суд, який формувався з виборних представників свого стану, Литовський статут і конституції, польська мова. Подальші апеляції стосувалися більше самих сторін процесу, а оточуючі про них мало знали. Саме тому до Миколи І ситуація у судовій владі переконувала шляхту в її домінуванні.

***

Наступною ланкою судової системи на Правобережжі стали створені згідно зі штатами 31 грудня 1796 р. Київський, Волинський, Подільський головні суди, розподілені на департаменти кримінальних і цивільних справ. У формуванні кадрового складу було поєднано виборний принцип (до складу кожного департаменту входили обрані на три роки голова 5-го класу і три засідателі⁵⁶, кандидатури яких схвалювали Сенат (голова) та губернатор (засідателі)) із призначуванням радником (6-й клас) та секретарем⁵⁷, який в умовах формального судового процесу відповідав за документообіг. Кандидатури канцелярських службовців схвалювало на посадах губернське правління, а питання призначення секретарів регулювалося цивільним губернатором⁵⁸.

При заснуванні головних судів Павло І визначив склад і зазначив обсяги фінансування⁵⁹. Решту питань доводилося самостійно вирішувати управляючому Мінською, Волинською й Подільською губерніями генералові від інфантерії О.Беклешову. Зважаючи на реалії бюрократичної системи не дивним є розгляд Сенатом 11 вересня 1797 р. (тобто судова система дев'ять місяців була в підвищеному стані) рапорту чиновника з пропозиціями, схваленими сенатським указом. На перше місце було поставлене мовне питання, причому рішення посадовця про оформлення документації у дві колонки: ліворуч писати польською, праворуч – російською мовами постфактум схвалив Сенат⁶⁰. Важливим було питання контролю за діяльністю судів першої інстанції. Визначалося підозрюваних у кримінальних злочинах відправляти до головного суду з екстрактом (формальною копією) провадження та своїми пропозиціями щодо покарання – для ревізії. Цивільний департамент приймав апеляцію на рішення суду першої інстанції. Повітовий суд повинен був виконувати всі розпорядження головного суду й регулярно звітуватися про арештантів та хід розгляду поточних проваджень⁶¹.

Для верховної влади головною ознакою ефективності роботи судової системи було забезпечення спокою у краї. Найбільшими захисниками інтересів імперського центру на Правобережжі виступали губернські прокурори, прибулі зі внутрішніх російських губерній і не знайомі з місцевою специфікою. У 1802 р. київський прокурор Гудима скаржився у столицю на порушення порядку судочинства цивільним департаментом головного суду, що проявилось у приховуванні справ від апеляції та використанні польських мови й законів. Проте Сенат став на бік суду, адже сплачувалися необхідні платежі та укладалися угоди на гербовому папері. Проти позиції прокурора виступив і київський цивільний губернатор М.Короб'їн, який, не без гордощів за свій адміністративний таланти, доповідав, що департамент успішно вирішував справи й, мовляв, ніхто не скаржився. Тому пропонувалося, щоб суд і надалі працював згідно з наявними законами⁶².

⁵⁶ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44, Ч.2: Штаты по духовной... (1715–1800). – С.397–398.

⁵⁷ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796 – 1797). – №18135. – С.730.

⁵⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1.

⁵⁹ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной... (1715–1800). – С.396–397.

⁶⁰ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796 – 1797). – №18135. – С.727–728, 731.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27, 68.

⁶² Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.535. – Арк.2–2 зв., 3 зв., 6–6 зв.

Природно, що головна роль у роботі департаменту відводилася голові. Ознакою престижності посади слугував той факт, що у випадку відсутності в губернії цивільного губернатора та віце-губернатора очільник одного з департаментів виконував функції головного чиновника. Для прикладу, голова цивільного департаменту Волинського головного суду А.Домбровський неодноразово робив це. У 1818 р. обов'язки губернатора виконував керівник цивільного департаменту цього ж суду Й.Пінінський⁶³. На посади голів підбиралися заможні місцеві поміщики, бажано з досвідом роботи в юридичній сфері. Нам удалося встановити, що до виборів 1820 р. посади голів обіймали досвідчені посадовці-професіонали⁶⁴. Проте відтоді їх почали займати шляхтичі без відповідних навичок в юриспруденції⁶⁵. Такий поворот можна пояснити кількома причинами: виходом у відставку попереднього покоління службовців і політикою місцевої адміністрації. Хоча ця посада була виборною та мала бути неоплачуваною, проте Павло І установив жалування в розмірі 840 руб. сріблом на рік і передбачив отримання чину 5-го класу (утім, ця практика не прижилася).

Важливою була ефективна робота засідателів, які обиралися з числа впливових шляхтичів. Проте, згідно зі штатами 1796 р., для них не було передбачено чинів, а їхні посади мали утримуватися місцевим дворянством, у той час, як для асесорів палати суду й розправи у внутрішніх губерніях передбачався оклад 300 руб.⁶⁶ Зрозуміло, що ніхто не платив засідателям ніякого жалування, тож у 1814 р. у Подільському головному суді вибухнув гучний скандал. Скарга дійшла до Сенату, але пропозицію головного суду дозволити зі всіх вирішених справ стягувати з підсудних для засідателів по 34 злотих і 8 грошей (тобто 5 руб. 14 коп.) за конституцією 1726 р. було відкинуто як незаконну⁶⁷. З архівних матеріалів нам не вдалося встановити, чи сплачувалося жалування засідателям надалі.

У Подільській губернії відбулося поєднання двох систем підбору кадрів. До першої категорії входили засідателі з досвідом роботи ще в річпосполитських судових структурах⁶⁸. До другої належали засідателі молодшого віку, які набували практичних навичок безпосередньо у судах. Станом на 1831 р. засідателем був 32-річний Р.Хлебовський, батьки якого мали 695 кріпаків. У 1819 р. після закінчення Кременецького публічного училища він для опанування правознавства вступив до Подільського головного суду. Після завершення трирічного навчання в 1823 і 1826 рр. був обраний засідателем⁶⁹. Обраний 1826 р. 25-річний А.Янушкевич, закінчивши Вінницьку гімназію, приєднався до бажаючих вивчати правознавство в головному суді. Після трирічного курсу впродовж року студіював у Віленській академії крайове право, відтак його було обрано засідателем⁷⁰.

До керівного складу департаментів входили призначувані верховною владою радники. Саме вони повинні були уособлювати політику центру у судовій сфері, не лише захищаючи державні інтереси, але й корелюючи вироки згідно з нормами права. Чиновники мали високий статус – 6-й клас і жалування 600 руб. сріблом⁷¹.

⁶³ Держархів Житомирської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.183. – Арк.1.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.1–2; Ф.484. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.4.

⁶⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1 зв. – 2; Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1196 зв. – 1197; Спр.3342. – Арк.1474 зв. – 1475.

⁶⁶ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44. Ч.2: Штаты по духовной... (1715–1800). – С.394, 397.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1389. – Арк.4, 12 зв.

⁶⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1201 зв. – 1206.

⁶⁹ Там само. – Арк.1479 зв. – 1480.

⁷⁰ Там само. – Арк.1606 зв. – 1607.

⁷¹ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.44, Ч.2: Штаты по духовной... (1715–1800). – С.394, 397.

Аналіз інформації про перебування на посаді радників Волинського головного суду за період 1800–1829 рр.⁷² свідчить про певну стабільність: у кримінальному департаменті за 29 років змінилося 7 осіб, у цивільному – 5. Так, Й.Залеський п'ять разів був обраний засідателем (1806–1818 рр.), а потім принаймні до 1829 р. був радником. Формування корпусу радників відбувалося двома способами: представники місцевого шляхетства⁷³, які мали досвід роботи у судових установах; чиновники з військовим досвідом⁷⁴.

Від ефективної діяльності судових установ повітового рівня й головних судів залежало ставлення місцевої шляхти до російського панування. В умовах формального судочинства забезпечення нормальної роботи залежало від канцелярських службовців департаментів головних судів на чолі з секретарем⁷⁵. До останніх, окрім лояльності, висувалися кваліфікаційні вимоги: 1798 р. секретарі Київського головного суду повинні були володіти польською мовою і знати місцеве право та порядок судочинства⁷⁶. Аналіз інформації про кадровий склад секретарів Волинського головного суду за 1797–1827 рр. дає можливість зрозуміти, що влада була зацікавлена у стабільності функціонування департаментів, тому ключова фігура – секретар, як правило, обіймав посаду тривалий термін. У кожному з департаментів змінилося по чотири чиновники⁷⁷, які набували наступних чинів або ставали радниками департаментів. Із наявних даних стає зрозумілим, що частина секретарів були вихідцями з Лівобережної України, у лояльності котрих ніхто не сумнівався. Проте на початковому етапі це стосувалося керівництва, решта ж канцеляристів рекрутувалися з місцевого населення⁷⁸. Однією зі складових ефективності роботи службовця є достатнє матеріальне забезпечення. Станом на 1800 р. розмір жалування у цивільному департаменті Київського головного суду становив: секретареві – 350 руб. сріблом на рік, протоколістові – 250 руб., реєстраторові й архіваріусові – по 200 руб., двом канцеляристам – по 150 руб., двом підканцеляристам – по 100 руб., чотирьом копіїстам – по 80 руб., вахмістрові – 40 руб. і сторожеві – 24 руб. Окремо було визначено 160 руб. на канцелярські витрати⁷⁹.

Головним завданням кримінального департаменту було ревізування проваджень повітових судів. Для цього застосовувалася особлива процедура:

- із повітової інстанції до головного суду надходила справа на ревізію з думкою (фактично – пропозицією щодо вироку), яка містила посилання на відповідні закони, передусім Литовський статут і польські конституції;

- головний суд ухвалював вирок, але, не приступаючи до виконання, подавав його в оригіналі разом з екстрактом (формальною копією) справи на розгляд цивільному губернаторові;

⁷² Шевчук А. Радники головних судів Правобережної України: реалізатори імперських практик (1797–1831) // *Evropský filozofický a historický diskurz*. – Vol.6, iss.1. – Praha, 2020. – S.11–18.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1782. – Арк.1–1 зв., 4–4 зв.; Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1 зв. – 3; Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1196 зв. – 1201; Спр.3342. – Арк.1474 зв.

⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.7. – Арк.4.

⁷⁵ ПСЗ РИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796 – 1797). – №18135. – С.728.

⁷⁶ Там же. – Т.25 (1798–1799). – №18670. – С.386.

⁷⁷ Кримінальний департамент: Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1; Месяцеслов 1803: Санкт-Петербург, 1803. – С.300; Месяцеслов 1808: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1808. – С.476; Месяцеслов 1820: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1820. – С.530. Цивільний департамент: Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1; Месяцеслов 1802: Санкт-Петербург, 1802. – С.263; Месяцеслов 1816: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1816. – С.495; Месяцеслов 1826: Ч.2. – Санкт-Петербург, 1826. – С.458.

⁷⁸ Держархів Житомирської області. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.6 зв. – 7, 8 зв. – 11.

⁷⁹ Там само. – Ф.484. – Оп.5. – Спр.15. – Арк.1.

- цивільний губернатор схвалював вирок і повертав його до головного суду, звідки вирок із копією надсилалися для виконання до губернського правління;
- губернське правління виконувало вирок і повідомляло головний суд;
- із головного суду оригінал справи з указом та вироком надсилалися для зберігання до суду першої інстанції⁸⁰.

Якщо справа стосувалася злочинів шляхтичів, то після схвалення вироку губернатором застосовувалася окрема процедура: провадження надсилалося до 5-го департаменту Сенату й вирок затверджувався імператором, відтак виконувалися губернським правлінням⁸¹.

Необхідність надходження на ревізію кримінальних справ із повітових судів стимулювала дотримуватися законності. Функція кримінального департаменту й губернатора полягала в мінімізації соціальної напруги в регіоні. У випадку порушень законності судовими інстанціями першого рівня головний суд мав коригувати вирок. Якщо ж кримінальний департамент чинив протизаконні дії (враховуючи той факт, що голова і три засідателі були представниками місцевої еліти), то призначуваний із Петербурга губернатор виправляв помилки. Така структура, на думку верховної влади, мала запобігати порушенням і зловживанням. Очевидно, що діяльність судової системи дозволяла тримати під контролем рівень злочинності.

До цивільного департаменту надходили на апеляцію партикулярні майнові («интересные») та боргові справи за векселями, позичковими листами, скриптами⁸², контрактами. Окремо хочемо зупинитися на спробах регулювання фінансових відносин у частині продажу/набуття маєтностей, адже купівля на суму понад 100 руб. оформлялася у цивільному департаменті. Ідеться про стягнення платежів із покупців у випадку придбання маєтку, адже купчу вимагалось записувати на гербовому папері певної ціни й додатково сплачувати 6% від суми угоди. Продавці/покупці використовували різні схеми ухиляння, про що незабаром стало відомо місцевій адміністрації, а згодом дізналися й у Петербургу. Прикладом махінацій може слугувати провадження щодо судді Дубенського повітового суду Таршинського. У 1809 р. при оформленні вічного запису (заповіту) на свою дружину на суму 84 тис. злотих було використано 30-копійковий гербовий папір (сума сплаченого мита склала 54,5 коп., замість паперу ціною 10 руб. і 6% від суми переданих коштів, що мало становити 756 руб.). Порятунком став пункт 16 маніфесту від 30 серпня 1814 р., після чого кримінальний департамент Волинського головного суду закрит провадження⁸³. Незважаючи на погрози з боку верховної влади стягувати подвійну суму мита у випадку порушень⁸⁴, шляхта робила все для мінімізації своїх витрат. У 1815 р. вибухнув черговий гучний скандал. Представники влади – волинський і київський губернські прокурори – вказували у своїх рапортах на ім'я обер-прокурора Д. Баранова, що від одного до іншого власника маєтки переходять без сплати мит. Після цього від цивільного департаменту Київського головного суду очікували пояснень⁸⁵. Відстоюючи інтереси місцевої шляхти, установа заявила, що, згідно з конституцією від 1768 р. та універсалом Неодмінної ради від 13 грудня 1776 р., при продажу маєтку укладалися три акта: резигнаційний – попередня угода про продаж, донація – купча і квитанція про сплату покупцем

⁸⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.3. – Спр.56. – Арк.53; Спр.12. – Арк.2 зв.; ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.236. – Арк.610.

⁸¹ Там само.

⁸² *Scriptum manuale* – домашня розписка, не завірена формальним порядком і без підписів свідків (див.: *Новицький І.П.* Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России. – К., 1871. – С.24).

⁸³ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1485. – Арк.3 зв.

⁸⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.1904. – Арк.1–2.

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1498. – Арк.2–2 зв.

продавцеві домовлених грошей, мито за папір (інших платежів не сплачували). Із часу відкриття Київського головного суду ніхто від влади не заперечував проти використання цих документів. Судова установа пояснювала, що резигнаційний контракт не був купчою, адже власник при несплаті коштів повертав собі маєток. Ще зазначалися «доживотні» угоди, коли маєток відходив до нового власника до його смерті, а потім повертався. Це називали «актом за обставинами» і стягували по 10 руб. мита. Возні підкоморських судів вводили у володіння нових власників, не звертаючи уваги на купчі акти та сплату мита. Сенат заборонив головному суду використовувати польські закони у цьому питанні. Хоча місцева влада оцінювала збитки до 100 тис. руб., але за маніфестом 1814 р. їх списали⁸⁶.

Традиційними для тодішнього соціуму були питання боргів. Звичною справою вважалося позичати гроші, що нерідко супроводжувалося їх неповерненням і різноманітними махінаціями. Саме цивільний департамент головного суду давав розпорядження про конкурс на маєтки боржників. Верховна влада вимагала, що у випадку з «конкурсними» маєтностями спочатку необхідно було сплатити всі казенні платежі, а решта коштів розподілялися між кредиторами (функція контролю за фінансовими справами з конкурсними маєтками покладалася на головні суди, а будь-які казенні втрати мали стягуватися з винуватця)⁸⁷.

Прихід до влади Миколи І означав поворот до політики централізації й бюрократизації, де не було місця регіональним особливостям. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. імператор активізував курс на повну інкорпорацію Західного краю, однією зі складових котрою стала уніфікація судової системи. Уже 30 жовтня 1831 р. за іменним указом наказувалося перейменувати всі установи за російським взірцем (згідно з «Учреждениями...» 1775 р.). Замість головних судів створювалися палати кримінальних і цивільних справ. Деяко змінювався порядок формування: до кримінальної голову призначала верховна влада за поданням міністерства юстиції й тимчасового військового губернатора. Радників у судові палати визначало міністерство юстиції⁸⁸.

***

Таким чином, верховна влада після польського повстання 1830–1831 рр. відмовилася від використання елементів річпосполитської судової традиції. Спочатку Катерина II, заради встановлення повного контролю над суспільним та економічним життям краю, запровадила адміністративні й судові органи згідно з «Учреждениями...» 1775 р. Павло I задля пошуку компромісу з елітою прикордонних губерній та утвердження у складному регіоні відновив для шляхти повітові суди з обраними посадовцями, польською мовою, Литовським статутом і польськими конституціями. Ці фактори, поряд із розширенням юрисдикції повітових судів на решту категорій населення (окрім містян), переконували локальну еліту у збереженні її домінування й вигодах лояльності центру. За допомогою вирішення кримінальних і цивільних проваджень мінімізувалася соціальна напруга. Політика контролю за діяльністю повітових судів за Павла I та Олександра I не сприймалася шляхтою критично.

⁸⁶ Там само. – Спр.1634. – Арк.3–6, 15 зв. – 17.

⁸⁷ ПСЗ РИ. – Собр.2. – Т.1 (12 декабря 1825 – 1826). – Санкт-Петербург, 1830. – №751. – С.1308–1309.

⁸⁸ Там же. – Т.6 (1831): Ч.2. – Санкт-Петербург, 1832. – №4894. – С.159–160.

Проте імперська влада не могла залишити судову владу винятково під впливом місцевої еліти, адже це було б ознакою слабкості. Тому для керівництва судовою системою було створено ревізійно-апеляційні головні суди Київської, Волинської та Подільської губерній. Застосування імперської практики поєднання прагнень влади й місцевої еліти проявилось у принципах формування кадрового складу. Обрані шляхтою голова та засідателі діяли згідно із законами, щоб запобігти звинуваченням у сервілізмі. Одночасно для захисту державних інтересів до складу установ були введені призначувані владою радники й секретарі. Ревізування кримінальних справ та апеляційний розгляд цивільних проваджень дозволяли корелювати діяльність повітових судів. В умовах формального судочинства місцева адміністрація мала вплив на судову владу шляхом схвалення й виконання вироків. У сфері партикулярних цивільних відносин головним була сплата необхідних платежів до казни. Проте навіть при виявленні порушень верховна влада діяла гнучко, не караючи порушників, а за допомогою помилування отримуючи їх лояльність. Фактично центру вдалося вибудувати таку систему судової влади, що навіть локальна адміністрація відзначала її ефективність, передусім завдяки використанню попередніх норм. Виконавши свою функцію утвердження імперського панування в регіоні, річпосполитська судова процедура була скасована, Микола I запровадив загальноросійські судові установи.

REFERENCES

1. Alekseeva, E. (2007). *Diffuziia evropejskikh innovatsij v Rossii (XVIII – nachalo XX v.)*. Moskva. [in Russian].
2. Bardakh, Yu., Lesnodorskij, B., Pietrach, M. (1980). *Istorija gosudarstva i prava Polshi*. Moskva. [in Russian].
3. Berbenk, Dzh. (2004). Mestnye sudy, imperskoe pravo i grazhdanstvo v Rossii. *Rossijskaja imperiya v sravnitelnoj perspective*, 320–358. Moskva. [in Russian].
4. Dashkevych, Ya. (1996). Daniil Bovua ta vyvchennia istorii polsko-ukrainskykh vidnosyn. *Bovua D. Sbliakhtych, kripak i revizor*, 3–48. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Hurbyk, A. (2009). Liublinsky trybunal. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, 6: La–Mi*, 382. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kamenskij, A. (2001). *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII v. (opyt tselostnogo analiza)*. Moskva. [in Russian].
7. Kamenskij, A. (2004). Elity Rossijskoj imperii i mekhanizmy administrativnogo upravleniya. *Rossijskaja imperiya v sravnitelnoj perspective*, 115–139. [in Russian].
8. Karlina, O. (2011). Sklad i povnovazhennia mahistrativ povitovykh mist Volynskoi hubernii v pershii polovyni XIX st. *Visnyk Chernihivskoho natsionalno-pedagogicheskoho universytetu*, 87, 50–54. Chernihiv. [in Ukrainian].
9. Korotkikh, M. (1989). *Samoderzhavie i sudebnaya reforma 1864 g. v Rossii*. Voronezh. [in Russian].
10. Kovalova, S., Krupalenko, M., Muzychenko, P. (2004). *Komentar. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho. Vol. III: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 r., Kn. 2*, 35–522. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Madariaga, I. de. (2002). *Rossiya v epokhu Ekateriny Velikoj*. Moskva. [in Russian].
12. Migunova, T. (2002). *Pravo, administratsiya i sud v reformakh Ekateriny Velikoj*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
13. Migunova, T. (2008). “Dlya umnozheniya porjadka i besprepyatstvennogo techeniya pravosudiya...”. *Administrativno-sudebnaya reforma Ekateriny II*. Moskva. [in Russian].
14. Pisarkova, L. (1995). Rossijskij chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII – pervoj polovine XIX v. *Chelovek*, 4, 147–158. [in Russian].
15. Pisarkova, L. (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie v Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII v.: Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy*. Moskva. [in Russian].
16. Shandra, V. (2007). Formuvannia biurokratii v Pravoberezhnii Ukraini. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 2, 143–158. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Shandra, V. (2011). *Sovisni sudy v Ukraini (ostannia chvert XVIII – seredyna XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Shandra, V. (2013). Administrativna ta sudova vidpovidalnist chynovnyka v zakonodavchyykh aktakh Rossijskoi imperii (do postanovky naukovoi problemy). *Problemy istorii Ukrainy XIX – nachatu XX st.*, 22, 5–13. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Uortman, R. (2004). *Vlastiteli i sudii: Razvitie pravovogo soznaniya v imperatorskoj Rossii*. Moskva. [in Russian].
20. Usenko, I. (Ed.). (2014). *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonimosti, osoblyvosti rozvytku*. Kyiv. [in Ukrainian].

Andrii SHEVCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of the World History,
I. Franko Zhytomyr State University
(Zhytomyr, Ukraine), shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

District and Main Courts in Right-Bank Ukraine (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities

Abstract. The purpose of the paper is to study the organization of the activities of the district and main courts in the Right-Bank Ukraine 1797–1831, their staff and legal practices are analyzed. The imperial power, seeking to gain the loyalty of the local nobility and to establish itself in the region, resumed certain elements of the Polish-Lithuanian Commonwealth judicial system. The research methodology is based on a combination of the general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-comprehensive, historical-typological, prosopographical) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity, which made it possible to focus on the functioning of the judiciary in conditions of the imperial policy in looking for a compromise with the local nobility. The prosopographical method was used to analyze the personnel staff of courts. The scientific novelty is that the study of the imperial procedure of granting concessions to the local nobility in the judicial field, subject to loyalty to the policy of the Center. The restored elements of the Polish-Lithuanian Commonwealth judicial system convinced the elite to maintain its influence in the region, but at the same time, the authorities were correcting the activities of the courts. **Research results.** Catherine II established the imperial judicial institutions in the Right-Bank Ukraine. The policy of Paul I was sounder one: he began to cooperate with the local nobility to maintain stability in the region. The main element of the agreements was the return of certain elements of the Polish-Lithuanian judicial tradition. Due to the activities of district courts, the nobility received the elected staff, the Polish language, the Lithuanian Statute and constitutions. These factors, along with the extension of jurisdiction to other population categories, convinced the nobility of their dominance. Provincial courts were established for the control and correction, which generally successfully reviewed criminal cases and appealed civil proceedings, ensuring comfort in the region.

Keywords: Right-Bank Ukraine, imperial policy of cooperation with the nobility, Polish-Lithuanian Commonwealth judicial procedure, district court, main court, staff, criminal and civil proceedings.

Ірина МАТЯШ

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

Українська дипломатична служба 1917–1921 рр.: формування інструментарію публічної й культурної дипломатії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.065>

УДК: 94(477)«1917/1921»[930.2:327.8]

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні форм і засобів формування позитивного образу України як незалежної держави та інструментарію публічної й культурної дипломатії. **Методологія дослідження** спирається на принципи науковості, історизму, системності. Для виявлення та класифікації джерел, повноти й достовірності викладених у них фактів застосовано методи джерелознавчої критики; для дослідження інструментарію української дипломатії у сфері формування уявлень зарубіжних суспільств про українців, їхню історію та культуру – метод імагології. **Наукова новизна** результатів дослідження полягає в реконструкції витоків інституціалізації публічної та культурної дипломатії в діяльності дипломатичної служби, формування інструментарію пропаганди української ідеї, застосування засобів мистецтва для створення позитивного уявлення зарубіжного суспільства про Україну. **Висновки.** Із метою поширення у світі інформації про Україну і протидії антиукраїнській пропаганді було сформовано інституційну структуру, яка охоплювала відповідні підрозділи у МЗС, інформаційні бюро, прес-бюро диппредставництв. Особливість реалізації завдань української дипломатії у сфері досягнення присутності в інформаційному полі країн світу полягала в державному фінансуванні та міжвідомчій взаємодії й координації діяльності з урядами, громадськістю, українською еміграцією. З цією метою було апробовано такі інструменти, як публікації/інтерв'ю послів у зарубіжній пресі, друк періодичних бюлетенів та серійних видань про Україну, проведення курсів вивчення української мови, науково-популярних лекторіїв, книжкових виставок, виявлення зарубіжної україніки, організація виступів мистецьких колективів та зйомок кінофільмів.

Ключові слова: дипломатія України, публічна дипломатія, культурна дипломатія, Шульгин, Кошиць.

Для осмислення такого явища, як порозуміння між народами засобами культури, в Європі у другій половині ХХ ст. почало застосовуватися поняття культурної дипломатії. Тоді Україна перебувала у складі Радянського Союзу, який у межах двополюсної повоєнної системи міжнародних відносин прагнув зберегти вплив на країни «соціалістичного табору» й позаблокові держави, та протистояв «капіталістичному світові». Автор терміна «культурна дипломатія» – американський дослідник Ф.Баргурн – у 1960-х рр. спершу співвідносив його з пропагандистською політикою СРСР і розумів як «маніпулювання культурними матеріалами й кадрами з

пропагандистською метою»¹. Подібну думку 1964 р. висловив швейцарський історик і політик В.Гофер, наголосивши, що суспільство не може отримати адекватне уявлення про комуністичний світ із творів радянських митців, адже всіх представників інтелігенції – антагоністів режиму – пропаганда «країни Рад» зображує як «сліпців, ворогів, фашистів або прихованих прихильників фашистських ідей», таким чином створюється спотворена картина світу².

Іншого тлумачення поняття «культурна дипломатія» набуло після завершення «холодної війни». Американський політолог М.Каммінгс убачав його сутність в обміні ідеями, інформацією, цінностями, традиціями й іншими аспектами культури, які можуть сприяти кращому взаєморозумінню між народами³. Тоді у США в науковому обігу з'явився термін «м'яка сила», у Великобританії розвивалася концепція «розумної сили», почало побутувати поняття «публічна дипломатія»⁴. Британський дослідник М.Леонард наголошував, що «підґрунтям для публічної дипломатії є тлумачення іміджу або репутації держави як суспільного добробуту»⁵. Автор теорії м'якої сили американський фахівець у сфері міжнародних відносин Дж.Най⁶ у 1990 р. виокремив у засобах досягнення державою зовнішньополітичних результатів такі елементи, як культуру, політичні цінності, дипломатію у широкому сенсі слова, що провадяться завдяки узгодженню зовнішніх акцій і співпраці широкого характеру на основі спільних цінностей та вможливають формування позитивного іміджу держави, забезпечуючи поліпшення відносин з іншими країнами. В Україні поняття «культурна дипломатія» тлумачиться як «зовнішня культурна політика (культурополітика), мета якої полягає у збереженні національної культури, обстоюванні національно-культурної ідентичності в міжнародному співробітництві»⁷. Утім дискусії щодо сутності цього поняття й ареалу його застосування досі не вщухають у професійній та науковій спільноті.

У червні 2016 р. верховна представниця Європейського Союзу із закордонних справ та політики безпеки Ф.Могеріні, презентуючи Стратегію культурного співробітництва ЄС із країнами-партнерами альянсу, указала на практичний аспект проблеми, наголосивши на зростанні ролі культури у «відносинах із сьогодишнім світом»⁸ та невіддільності культурної дипломатії від зовнішньої політики. Тим самим європейська діячка підтвердила думку про культурну дипломатію як складову частину публічної дипломатії. В ухваленій 25 березня 2021 р. МЗС України Стратегії публічної дипломатії на 2021–2025 рр. сформульовано сім напрямів діяльності для просування позитивного іміджу держави: культурна, експертна, економічна, кулінарна, цифрова, науково-освітня, спортивна дипломатія. Проекти кожного напрямку передбачено реалізовувати як зусиллями дипломатів, так і представників громадянського суспільства й зарубіжного укрїнства.

¹ *Barghoorn F.* The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. – Princeton, 1960. – P.VII, 353.

² Див.: *Печибориц В.* Значення культурної дипломатії у контексті зовнішньополітичної безпеки держави: досвід Швейцарської Конфедерації // Україна – Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність / Упор. І.Матяш. – К., 2020. – С.45–55.

³ Див.: *Cultural Diplomacy: Recommendations & Research: Center for Arts and Culture, July 2004* [Електронний ресурс]: <http://www.interarts.net/descargas/interarts687.pdf>

⁴ *Хоменська І.* Історіографія досліджень у сфері культурної дипломатії // Культурна дипломатія / За ред. І.Матяш та В.Матвієнка. – К., 2021. – С.22–35.

⁵ *Leonard M., Stead C., Smewing C.* Public Diplomacy. – London, 2002. – P.16.

⁶ *Nye J.* Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York, 2004. – 192 p.

⁷ *Ожєван М.А., Кучмій О.П.* Культурна дипломатія // Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. / Ред. кол.: Л.В.Губерський (гол.) та ін. – Т.1. – К., 2004. – С.380–381.

⁸ Див.: [Електронний ресурс]: https://ec.europa.eu/germany/news/eu-legt-strategie-zur-kulturdiplomatie-vor_de

Перші кроки до осмислення потреби формування позитивного образу України в уявленні іноземних держав і народів було зроблено за періоду Української революції 1917–1921 рр. Тоді вітчизняна дипломатична служба формувалася як державний інститут, покликаний боронити методами дипломатії щойно здобутий суверенітет та презентувати світу українську ідею. У висвітленні питання реалізації інформаційних та культурних проектів дипломатичної служби УНР 1917–1921 рр. як витоків публічної й культурної дипломатії України та формування її інструментарію полягає завдання цієї статті.

В українській історіографії найактивніше інтерес до теоретичних і прикладних питань публічної й культурної дипломатії виявляється в політології, теорії та практиці міжнародних відносин, культурології⁹. Історичні дослідження у цій сфері мають значно вужчий спектр. Питання інформаційної діяльності українських диппредставництв висвітлено у працях Д.Веденеєва, який доводив, що зусилля дипломатії в той час у царині культури зосереджувалися на популяризації українського питання за кордоном через демонстрацію творів мистецтва та літератури, нав'язування контактів з інтелектуальною й політичною елітою у країні перебування, що сприяло поліпшенню міжнародного образу України¹⁰. У спільних дослідженнях Д.Веденеєва та Д.Будкова виокремлено завдання міжнародної інформації, реалізація яких свідчила про формування практичних засад публічної дипломатії¹¹. Діяльність посольств і місії УНР у Німеччині, Болгарії, Чехословаччині у сфері культури та міжнародної інформації висвітлювали Н.Кривець, А.Тертична, І.Каневська¹². На особливості культурно-інформаційних заходів дипломатичних представництв у Болгарії, Греції вказано у статтях І.Матяш¹³. Зародки ідей, що згодом знайдуть відображення в розумінні понять «культурна дипломатія» та «публічна дипломатія», дослідники вбачають у працях В.Липинського й С.Томашівського¹⁴.

Вивчення питань формування інструментів культурної дипломатії в 1919–1920 рр. зосереджено переважно навколо гастрольного турне Української республіканської капели під орудою О.Кошиця. Подорож колективу як державної інституції, указавши

⁹ Гуцал С.А. Публічна дипломатія як сучасний пріоритет зовнішньої політики держави // Стратегічні пріоритети. – 2010. – №3(16). – С.106–113; Процюк М.В. Публічна і культурна дипломатія як засіб «м'якої сили» України: запозичені моделі, реальні кроки та стратегічні пріоритети // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.23(2). – К., 2016. – С.21–28; Ціватий В. Публічна дипломатія: традиції, тренди та виклики (досвід і пріоритети для України) // Зовнішні справи. – 2014. – №6. – С.32–36.

¹⁰ Веденеєв Д. Становлення культурної дипломатії Української Народної Республіки періоду Директорії (1918–1920 рр.) // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Вип.2. – К., 2019. – С.18; Його ж. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави 1917–1923 рр. – К., 2009. – 164 с.

¹¹ Будков Д.В., Веденеєв Д.В. Організація зовнішньополітичного інформування за доби Директорії Української Народної Республіки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.4. – К., 1993. – С.12–20; Його ж. Слово правди про Україну: Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917–1923 рр. – К., 2004. – 203 с.

¹² Кривець Н. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка: 1918–1933 рр. – К., 2008. – С.206–219; Тертична А. Activities of the Embassy of the Ukrainian People's Republic to Bulgaria: Origins of Public Diplomacy in the Course of Establishing Diplomatic Relations // Intercultural communications. – 2019. – №32. – P.138–145; Idem. The Ukrainско-Bulgarski Pregled (Ukrainian-Bulgarian Review) as a Tool of Cultural Diplomacy in the Relations between Ukraine and Bulgaria (1919–1920) // Bulgarian Historical Review / Revue Bulgare d'Histoire. – 2019. – 3-4. – P.233–242; Тертична А. Публічна дипломатія в історії українсько-болгарських відносин. Інформаційна складова: витоки та перспективи // Зовнішні справи. – 2019. – №6/7. – С.49–53; Каневська І.О. Ольгерд Іполит Бочковський – аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі [Електронний ресурс]: <https://core.ac.uk/download/pdf/14051295.pdf>

¹³ Matiasz I. The first Ukrainian diplomatic representation in Bulgaria: till the beginnings of the institutional history of ukrainian-bulgarian relations // Bulgarian Historical Review. – 2020. – №3-4. – P.237–257; Matiasz I. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції в контексті розвитку українсько-грецьких відносин у 1917–1920 рр.: інституційна історія та знакові постаті // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.29. – К., 2020. – С.10–35.

¹⁴ Див.: Кудряченко А. Дипломатична діяльність і погляди на зовнішню політику В.Липинського // Studia Politologica Ucraino-Polona. – Вип.1. – Житомир; К.; Краків, 2011. – С.100–108; Водотика Т., Магда Є. Ігри відображень: Якою бачить Україну світ. – Х., 2016. С.94.

на її значення для репрезентації вітчизняної культури в Європі, уперше детально висвітлив С.Наріжний¹⁵. Численні публікації присвятив цій проблемі М.Головащенко¹⁶, ґрунтовну монографію про постать видатного митця підготували Н.Калуцка та Л.Пархоменко¹⁷. Турне капели в контексті культурної дипломатії вивчає Т.Пересунько¹⁸. Проте історія інституціалізації понять «культурна дипломатія» й «публічна дипломатія» ще потребує детальнішого дослідження.

Боротьба за присутність України в європейському інформаційному просторі

Питання про донесення до зарубіжних держав правдивої інформації про появу на світовій мапі Української Народної Республіки постало з перших днів її існування. Це зумовило віднесення міжнародного інформування до ключових напрямів діяльності зовнішньополітичного відомства УНР. Задля досягнення присутності в європейському інформаційному просторі Генеральний Секретаріат наприкінці грудня 1917 р. скерував зі спеціальною місією до Берна особистого ад'ютанта генерального секретаря військових справ С.Петлюри Г.Гасенка. Його завдання полягало в організації українського інформаційного прес-бюро в Європі¹⁹.

Водночас після зміни наприкінці січня 1918 р. статусу секретарства закордонних справ на міністерство розпочалося формування інституційної вертикалі у цій сфері. «Відання інформацією і виданнями міністерства», опрацювання преси для підготовки повідомлень покладалося на архівно-літературний відділ у складі департаменту МЗС²⁰. Тут перекладали та друкували для поширення за кордоном промови членів Центральної Ради, літературу про Україну й українців, готували документальні видання про діяльність УЦР тощо.

У другій половині березня 1918 р. Г.Гасенко доповів голові Ради Міністрів УНР В.Голубовичу про створення в Берні закордонного закладу УНР з функціями прес-бюро, консулату й посольства, проведення роботи щодо відкриття представництв прес-бюро у Відні, Берліні, Парижі, Лондоні, Нью-Йорку, Стокгольмі, Стамбулі, Римі, Токіо, Пекіні, Мадриді, Каїрі, агенцій в усіх «головніших містах світу»²¹. За місяць Г.Гасенко прибув у Київ з особистою доповіддю.

Започатковані за періоду Центральної Ради ідеї втілювалися вже з приходом до влади гетьмана П.Скоропадського. Після 20 травня 1918 р., коли МЗС Української Держави очолив Д.Дорошенко, відбувалася реорганізація міністерства з виокремленням двох департаментів: загального й чужоземних зносин. У складі другого з'явився політичний відділ під керівництвом Н.Суровцової. До завдань підрозділу входила, зокрема, інформаційна діяльність. У листопаді їй було доручено очолити відділ

¹⁵ *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч.1. – 2-ге вид. – Л.; Кент; Острог, 2008. – С.18–32.

¹⁶ *Кошиць О.А.* З піснею через світ (Подорож Української республіканської капели) / Упор., літ. обробка, заг. ред., передм. М.Головащенко. – К., 1998. – 326 с.

¹⁷ *Калуцка Н., Пархоменко Л.* Олександр Кошиць: мистецька діяльність у контексті музики ХХ ст. – К., 2012. – 416 с.

¹⁸ *Пересунько Т.* Інституціалізація культурної дипломатії в Україні: до проблеми історичної тягlosti // Культурологічний альманах. – Вип.5: Культурна дипломатія: стратегія, моделі, напрями. – К., 2017. – С.103–107; *Її ж.* Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира»: Місія капели Олександра Кошиця (1919–1924). – К., 2019. – 308 с.

¹⁹ *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали / Упор. Л.В.Андрієвська.* – К., 2010. – С.112–114.

²⁰ Там само. – С.107.

²¹ Там само. – С.113.

преси, який, поряд з іншим, публікував задумані ще О.Шульгиним місячники німецькою («Ukrainische Nachrichten») та французькою («Ukraine») мовами. Над останнім працював колишній секретар Центральної Ради М.Чечель. Підготовлену ним франкомовну брошуру із загальними відомостями про Україну вдалося надрукувати лише як одне число часопису. Редактором німецькомовного видання став бібліотекар Університету св. Володимира В.Кордт. До обов'язків очільниці відділу входило також контролювання матеріалів київської преси з міжнародної тематики, які могли з'явитися у закордонній пресі, та контакти з журналістами, котрі прагнули отримати інтерв'ю міністра. «Представники газет не раз приходили по інтерв'ю до Афанасьєва (міністра закордонних справ – *І.М.*), ще частіш їх цікавість з його доручення задовольняла я», – писала Н.Суровцова²². Як співробітниця зовнішньополітичного відомства вона брала участь у прес-конференціях, що саме тоді почали проводитися. Разом зі представниками інших відомств, які інформували пресу про становище у столиці та справи в уряді, вона за погодженням із міністром подавала відомості про міжнародні справи. Таким чином, Н.Суровцова по суті стала першою речницею МЗС.

Водночас українські представники, відряджені з дипломатичною місією до Берліна, Відня, Стамбула, Софії задля прискорення ратифікації Берестейського мирного договору та обміну ратифікаційними грамотами, намагалися підтримувати інтерес до України, публікуючи інформаційні повідомлення в місцевій пресі, спілкуючись із журналістами. Активну діяльність у цьому напрямі проводив посол Української Держави в Австро-Угорщині В.Липинський. Невдовзі після приїзду у Відень він 6 липня 1918 р. дав інтерв'ю співробітникові газети «Neue Freie Presse», а наступного дня отримав запрошення на влаштований Віденською торгівельною палатою прийом, де на честь представника України прозвучав український гімн²³. Ведення «справ преси» покладалося на радника посольства І.Токаржевського-Карашевича за участі секретаря М.Біленького й перекладача («драгомана») О.Семенова²⁴. Виступи посла у пресі доповнювала роз'яснювальна робота в урядових, державних і парламентських колах. Ці інформаційні заходи мали особливе значення з огляду на небажання Австро-Угорщини виконувати домовленості щодо створення автономного коронного краю на Галичині.

Поширення позитивної інформації про Україну становило важливий напрям у діяльності українського посольства в Берліні. Однак дебют на цьому полі його очільника барона Ф.Штейнгеля затьмарила неточність формулювань журналіста газети «Berliner Lokal-Anzeiger». В опублікованому на початку липня 1918 р. інтерв'ю посла слово «державна» було замінено на «республіка»²⁵. Звітуючись перед МЗС про перші дні роботи посольства, Ф.Штейнгель указував на цю прикру помилку, котра через одне невірне слово могла сформувати викривлене уявлення про самостійність Української Держави, і просив надсилати до Берліна українські часописи²⁶. Для роз'яснення внутрішнього становища своєї країни та її прагнень посол використовував особисті зустрічі з представниками дипломатичного корпусу та державними діячами Німеччини.

Восени 1918 р. зі створенням Західноукраїнської Народної Республіки у Відні розпочала діяльність Українська пресова служба у складі представництва ЗУНР для Австрії й Німеччини. Поступово віденський підрозділ набув функцій головного

²² Суровцова Н. Спогади. – К., 1996. – С.86.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.23зв.

²⁴ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені... – С.197.

²⁵ Там само. – С.183.

²⁶ Там само. – С.185.

центру інформаційного забезпечення та постачання матеріалів для прес-бюро, що засновувалися при українських закордонних дипломатичних установах.

Найбільшу кількість таких установ було створено з приходом до влади Директорії. Від кінця грудня 1918 до початку лютого 1919 рр. поряд із посольствами, які продовжували діяльність у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині та Фінляндії, було відкрито дипломатичні місії у Великобританії, США, Бельгії, Ватикані, Греції, Данії, Латвії, Литві, Естонії, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Італії, Нідерландах, Норвегії, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Швеції, Швейцарії, а також скеровано урядову делегацію в Париж для участі в мирній конференції держав-переможниць у світовій війні та їхніх союзників.

5 січня 1919 р. голова Ради Міністрів і міністр закордонних справ УНР В.Чехівський провів із керівниками диппредставництв нараду, під час якої наголосив на важливості реалізації ними завдання формування позитивної «опінії урядової та громадянської» про Україну та зазначив про увагу до «культурної ділянки» поряд із політичними питаннями, широке використання «культурного матеріалу, придатного для потреб України з огляду на занедбання її культурно-національних потреб за російського режиму»²⁷. Тож ключове завдання дипломатів полягало в донесенні до світової спільноти правди про Україну та її боротьбу за незалежність. В.Чехівський вимагав від них усвідомлення серед своїх завдань «як не ліквідації, то принаймні локалізації шкідливої для нас діяльності всіх кіл, ворожих ідеї української суверенності»²⁸. На розгортання інформаційної діяльності посольствам виділялися цільові кошти²⁹.

Цим завданням підпорядковувався й відділ преси МЗС УНР, що працював на чолі з Н.Суровцовою у складі канцелярії міністра³⁰. Підрозділ відповідав за інформаційне забезпечення закордонних представництв, надання їм відомостей про політичне становище в державі, спростування неправдивих повідомлень в українських і зарубіжних газетах.

У складі диппредставництв мали формуватися підрозділи з інформаційної роботи (пресові бюро, інформаційно-пресові відділи) для реферування друкованих видань країн перебування й відстеження інформації про Україну. Найбільшу секцію журналістів та інформаційне бюро було створено при делегації, відправленій на Паризьку мирну конференцію на чолі з Г.Сидоренком, якій належало добитися визнання незалежності УНР державами-учасниками цього міжнародного форуму. До її складу ввійшли О.Шульгин, колишній очільник Української телеграфної агенції Д.Донцов, досвідчена у сфері інформаційної політики дипломатка Н.Суровцова³¹. Делегація прибула в місце призначення 20 січня 1919 р., уже після офіційного відкриття мирної конференції. Зважаючи на те, що переможені держави – Німеччина та її союзниці, до участі в роботі не запрошувались, українські дипломати могли розраховувати лише на переговори в кулуарах. Члени представництва УНР, об'єднані урядовим рішенням із делегацією ЗО УНР, шукали способів привернути увагу учасників заходу до українського питання. Основним інструментом для вирішення питання про досягнення підтримки України стали ноти й меморандуми щодо визнання її самостійності, допомоги полоненим-українцям в Італії та Німеччині, розв'язання проблеми Східної Галичини, протести проти дій Добровольчої армії, які подавалися голові Паризької мирної конференції, розсилалися делегаціям країн-учасниць, урядовим і

²⁷ Див.: *Лотоцький О.* В Царгороді. – Варшава, 1939. – С.12–13.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.33.

²⁹ Там само. – Арк.145зв.

³⁰ Там само. – Арк.176.

³¹ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені... – С.293–295.

громадським колам Франції. О.Шульгин у зв'язку з цим наголошував, «що б не було на Україні, які б комбінації не сталися на Україні, і коло України, нам треба клином вбити ту думку в голови всіх дипломатів і політиків (особливо в великих державах, як Франція, Англія, Америка), що Україна існує і існувала задовго до війни, і до того, як (розбита на десятки, сотки) Германія ще не вела ніякої політики дальше своєї околиці»³². Водночас доводилося протистояти російській пропаганді, яка значно активізувалася з початком форуму.

Інсинуації про українців як нібито «більшовиків другого сорту», «самозваних представників фіктивного уряду й фіктивної України» завдавали клопоту представникам УНР не лише у Франції³³. Кожен керівник диппредставництва, спілкуючись із політиками, державними, громадськими та церковними діячами, переконувався, що йому доведеться «рахуватися з найтяжчим ворогом – повним незнанням того, що таке Україна, що таке український народ, і які його стремління», а також шукати методи контрпропаганди³⁴. Інформаційна складова стала чи не найважливішим інструментом виконання основної місії дипломатичних установ.

Активну роз'яснювальну роботу у пресі проводив посол УНР у Туреччині О.Лотоцький. Він їхав у Стамбул, знаючи про шкідливу для української справи діяльність свого попередника М.Суковкіна. Той підтримував тісні стосунки з російськими білогвардійцями, які осіли у цьому місті, часто бував у салоні графині Брасової (дружини брата Миколи II великого князя Михайла Олександровича), де збиралися монархісти, та переконував місцєблюстителя патріаршого престолу митрополита Дорофея, що українська церква залишилась у злуці з російською під рукою московського патріарха³⁵. Після оприлюднення федеративної грамоти гетьмана П.Скоропадського, М.Суковкін почав її активно поширювати, намагався підкреслювати в офіційних колах, що Українська Держава має стати основою для відбудови «єдиної й неподільної» Росії, видав наказ про діловодство в посольстві російською мовою, а на посольській яхті «Великий князь Олександр Михайлович» за присутності співробітників місії та гостей урочисто підняв андріївський прапор. О.Лотоцький згодом зауважував, що М.Суковкін «з часу оголошення гетьманом федерації з Росією провадив лінію принципіально ворожу українській державній самостійності – і перед Високою Портою, і перед військовими та дипломатичними представниками інших держав у Царгороді»³⁶. Проросійська позиція офіційного представника України не залишилася непоміченою. Як зазначав військовий аташе отаман Остафіїв, слово «українець» за час перебування М.Суковкіна на посаді залишалось «майже невідомим у Царгороді»³⁷. Відразу по прибутті до Стамбула 23 квітня 1919 р. О.Лотоцький налагодив співпрацю з турецькою газетою «Іфгам». У цьому та інших часописах з'явилося інтерв'ю посла і його доньки Оксани, яка опановувала новий напрям просування української ідеї через спілкування з дружинами представників дипломатичного корпусу та прогресивним турецьким жіноцтвом.

У Болгарії активно співпрацював із пресою радник посольства УНР Ф.Шелудько³⁸. У своїх публікаціях, написаних «інтересно і приступно для чужинців», він

³² Див.: Записна книжечка О.Жуковського з 1919 р. // Український історик. – 1983. – №2/4. – С.75–111; 1986. – №1/2. – С.77–86; №3/4. – С.97–111.

³³ Там само.

³⁴ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені... – С.327.

³⁵ *Кобилянський Л.* Українське посольство в Туреччині (1/XI 1918 – 22/IV 1919) // Нова Україна (Прага). – 1925. – №2/3. – С.83.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.1.

³⁷ [Електронний ресурс]: http://www.usva.org.ua/mambo3/index.php?option=com_content&task=view&id=1199&Itemid=60

³⁸ Болгарська преса про Україну // Воля (Відень). – 1919. – Т.4, ч.3.

знайомив болгарських читачів із процесом розвитку ідеї самостійності України та роз'яснював особливості боротьби українців за національне визволення.

Систематично подавав повідомлення у пресу консул УНР у Мюнхені В.Оренчук. У «Звідомленнях Німецько-українського господарського товариства в Монахії», місячнику «Die Ukraine» він публікував розлогі статті на цікаву німецькому читачеві економічну тематику (у тому числі про значення українських портів, про пивний, тютюновий, цукровий промисли в Україні та ін.). Чималу увагу консул приділяв висвітленню в баварських виданнях і ширших питань, пов'язаних із життям українців.

Роз'яснення грецькому урядові й народові, іноземним послам у цій країні, а через них – владі та суспільствам держав, котрі вони представляли, «що таке Україна, які її відносини до Росії, чого Україна завжди добивалася, чого добивається зараз, чому бореться з Москвою й Польщею, і чому їй треба допомагати»³⁹, стало метою очільника надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції Ф.Матушевського, який намагався започаткувати систематичні публікації у пресі про історію, культуру та економіку України. Нав'язання відповідних контактів він доручив секретареві Л.Ламбріонідісу. Однак згодом зауважував, що «газети бояться писати про Україну, хоч ми їм даємо готовий матеріал»⁴⁰. Дипломат підготував меморандум до грецького уряду, в якому доводив, що «єдність народів Росії була тільки видима і чисто механічна», український народ є «цілком окремою галуззю західнослов'янської раси своїми духовними і фізичними прикметами, мовою, укладом розуму, поглядами та особливістю свого побуту», Україна має власну історію, заклала підвалини державності ще в Х ст. та прийняла від Греції християнство, тому «може і повинна бути суб'єктом права, і то у своїх національно-територіальних межах»⁴¹. Підготовлений у кількості 500 прим. 10 квітня 1919 р. французькою мовою меморандум Ф.Матушевський вручив міністрові закордонних справ Греції та розіслав у редакції місцевих газет, лідерам парламентських партій. Для передачі документа очільник місії відвідав послів Великобританії, Італії, Франції, Румунії, Нідерландів, Бразилії, Персії, уповноважених у справах Іспанії та Бельгії. Приймаючи українського представника, британський і румунський послы наголосили, що роблять це неофіційно, а італійський обіцяв звернутися до свого уряду щодо визнання незалежності УНР та надання їй технічної допомоги⁴². Акція мала певний результат, адже після отримання меморандуму у пресі почали з'являтися публікації про Україну, дещо змінилося на краще ставлення влади до українського представництва.

«Правильне інформування європейської спільноти в українських справах для досягнення позитивного впливу на вироблення європейської opinio як до українського народу, так і до відбудови його держави» було актуалізовано як ключове завдання диппредставництва у законі «Про зміну і доповнення до закону про штати посольств» від 9 квітня 1919 р.⁴³ Обговорювалося також питання про створення за кордоном «експозитури для координаційної діяльності українських представництв і догляду над інформаційною і видавничою діяльністю» на чолі із заступником міністра закордонних справ. Однак реалізувати цю ідею не вдалося, проект про започаткування такої інституції було скасовано через «недоцільність» і брак фінансування.

³⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.306. – Арк.44–47.

⁴⁰ Там само. – Арк.82.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – Арк.75зв.

⁴³ Там само. – Спр.1. – Арк.12.

Історичні дослідження та відкриті заходи як інструменти публічної дипломатії

Першим серед українських дипломатів польові та камеральні археографічні дослідження для формування в уявленнях іноземних громадян позитивного образу України використав М.Тишкевич, який у вересні 1919 р. очолив делегацію в Парижі. Він став членом Товариства дипломатичної історії, що діяло у Франції, власним прикладом сприяв залученню співробітників дипмісії до архівно-історичної роботи, виявлення матеріалів з української минувшини у французьких сховищах, з'ясування сторінок спільної історії задля кращого взаєморозуміння. Отримавши дозвіл на ознайомлення з фондами архіву МЗС Франції, М.Тишкевич організував пошук документів, фінансував підготовку й видання Товариством дипломатичної історії листування французьких міністрів, короля Людовика XIV, паперів про діяльність гетьмана І.Мазепи⁴⁴. Йому належить започаткування ще одного важливого для присутності України в європейському інформаційному просторі напруму: М.Тишкевич почав читати студентам Школи політичних наук лекції про українську історію, що сприяло зацікавленості їх Україною як державою, її традиціями, культурою. 29 січня 1920 р. дипломат мав аудієнцію у президента Франції П.Дешанеля, який передав українському уряду найкращі побажання.

Розширення можливостей інформування про Україну досягалося також через участь українських дипломатів у міжнародних форумах. Першою українкою, яка виголосила доповідь на пленарному засіданні конгресу Союзу для виборчих прав жінок, що відбувся 6–12 червня 1920 р. у Женеві, стала співробітниця надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії Г.Чикаленко-Келлер. Вона висвітлила становище жінок в Україні, участь їх у державному управлінні, парламентських і місцевих виборах, а також заявила про бажання Союзу українок вступити до міжнародної організації та відвідати наступний конгрес, проведення якого планувалося в Парижі за два роки⁴⁵.

Важливою складовою нарощування української присутності в європейському інформаційному просторі стало долучення представників України до відзначення важливих для країн перебування дат і подій. Так, 24 березня 1920 р. у Празі співробітники надзвичайної дипломатичної місії УНР у Чехословаччині на чолі з її головою М.Славинським поклали вінок із синьо-жовтою стрічкою й написом «Українці – великому чехові!» до пам'ятника Я.Гусу. Чеський, словацький та український гімни виконав хор старшин із табору в Німецькому Яблонному.

Своєрідним символом єднання українців і болгар стало вшанування пам'яті М.Драгоманова. Дипломати проводили заходи, присвячені українському діячеві, котрий прислужився науці й культурі Болгарії, опікувалися його могилою на софійському кладовищі. Культурні заходи української місії відбувалися за незмінної підтримки авторитетних болгарських представників: професора І.Шишманова, літератора І.Вазова⁴⁶.

⁴⁴ *Карманський П.* З галереї ідеалістів і фантастів. IV: Граф Михайло Тишкевич // *Новий час* (Львів). – 1934. – 6–9 вересня.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.369. – Арк.9–11.

⁴⁶ Українсько-български преглед (София). – 1920. – 1 април. – Бр.12. – С.111.

Видавнича діяльність дипломатичних представництв УНР як засіб інформування зарубіжної спільноти про Україну

Дієвим засобом інформування про Україну стала видавнича діяльність. Уже в першому півріччі 1919 р. почали виходити засновані дипмісіями часописи й бюлетені: «Die Ukraine» (Будапешт, німецькою мовою), «The Ukraine» (Лондон, англійською), «Украинско слово» (Софія, болгарською), «Revue Greko-Ukrainienne» (Афіни, грецькою і французькою), «La Voce del Ucraina» (Рим, італійською), «Бюлетень пресового бюро НДМ УНР» (Бухарест), «Народ» (Прага) та ін. Спробу заснувати за участі представників Грузії, Вірменії, Туркестану в умовах інтенсивної антиукраїнської пропаганди більшовиків тижневик «На рубежі» й щоденну газету «Новь» зробив голова надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі І.Красковський.

У червні 1919 р. у Відні почав виходити тижневик «Воля», започаткований і редактований радником місії УНР у Румунії В.Піснячевським⁴⁷. Часопис висвітлював політику західних держав щодо України, інформував про боротьбу за незалежність, публікував твори поетів і письменників. В.Піснячевський намагався встановити зв'язок із національними осередками в різних країнах, був «одним з найкращих українських організаторів-редакторів»⁴⁸.

Через місяць після колеґ у Відні почали видавати неперіодичний часопис «Украинско слово» співробітники диппредставництва УНР у Софії. Його мета полягала в ознайомленні болгар з українською історією й культурою висвітленні політичного становища, відносин із Росією. Майже в кожному числі подавалися огляди останніх подій в Україні, повідомлення про найважливіші публікації іноземної преси на українську тематику, новини з дипломатичного життя, публікувалися тексти дипломатичних нот⁴⁹. Часопис надсилався болгарським громадським і культурним діячам.

За порадою болгарських науковців співробітники посольства у жовтні 1919 р. започаткували періодичний журнал «Украинско-български преглед». Упродовж 1919–1920 рр. побачили світ 17 чисел, спершу під керівництвом П.Сікори, потім Ю.Налисника. До підготовки видання залучалися болгарські журналісти та письменники Н.Балабанов, Д.Страшимиров, С.Чилингиров, Ст.Младенов, Д. та І. Шишманови. На шпальтах часопису друкувалися твори О.Олеся, І.Франка, М.Коцюбинського, наукові статті, подавалися огляди останніх подій в Україні, повідомлення зарубіжної преси про Україну. 1 червня 1920 р. виділені на забезпечення діяльності посольства кошти закінчилися й журнал довелося закрити⁵⁰.

Спеціальний видавничий проект задля донесення до громадськості країни перебування думки про те, що «Україна має право на самостійне існування», започаткувала надзвичайна дипломатична місія УНР у Чехословаччині. «Така пропаганда була потрібна, – наголошував М.Славинський, – тому що більшість населення вважало, що Росія і Україна – одне і те ж»⁵¹. За фінансування з бюджету диппредставництва керівник прес-бюро місії журналіст О.Бочковський створив у Празі українсько-чеське

⁴⁷ Богуславський О. До питання про роль політичної еліти в житті нації (на матеріалах українського еміграційного тижневика «Воля» (1919–1921)) // Вісник Львівського університету: Серія «Журналістика». – Вип.38. – Л., 2013. – С.4–10.

⁴⁸ Помер Віктор Піснячевський, визначний український журналіст і видавець // Свобода: Український дневник. – 1933. – 4 листопада. – Рік ХІІ. – Ч.251. – С.1.

⁴⁹ Налисник Ю. Перше посольство Української Держави в Болгарії (спогад зперед 20 років) // Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: У 2 т. – Т.1. – К., 2008. – С.256.

⁵⁰ Там само. – С.258.

⁵¹ Див.: Файзулін Я. «Протягом року я не отримував зарплати від петлюрівського уряду. Тому ліквідував свою місію» [Електронний ресурс]: <https://uin.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/protyagom-roku-ya-ne-otrymuvav-zarplaty-vid-petlyurivskogo-uryadu-tomu-likviduvav-svoyu-misiyu>

видавництво «Всесвіт», розпочавши на його базі видання серії пізнавальних брошур⁵². Першими вийшли праці С.Дністрянського «Українці і чехи» й самого О.Бочковського «З історії України та українського відродження». Публікації обсягом до 40 стор. мали прислужитися поширенню знань про Україну серед чеського населення, інформуванню про історію, культуру, державність, національно-визвольну боротьбу українців, пропагуванню етнокультурної єдності слов'янських народів. Твори Т.Шевченка, Лесі Українки, О.Кобилянської, В.Винниченка, що виходили у цій серії (всього 41 книжка), відкривали чехам українську культуру⁵³. За керівництва О.Бочковського було створено курси української мови та засновано Український громадський клуб, де відбувалися лекції з українознавства.

Подібний проект реалізовували співробітники прес-бюро надзвичайної дипломатичної місії УНР у США, які підготували серію брошур про історію, географію, природні ресурси, населення України накладом по 5 тис. прим. кожна, розіславши їх до американського уряду, дипломатичного корпусу, конгресменам, політикам, університетським і великим публічним бібліотекам, пресі. Зусиллями голови місії Ю.Бачинського стаття «Україна» з відповідною мапою з'явилася 1921 р. в «Exporters Encyclopedia». Через брак коштів видавнича діяльність припинилася⁵⁴.

У написаних 1919 р. французькою мовою науково-публіцистичних працях («Documents historiques sur l'Ukraine et ses relations avec la Pologne, la Russie et la Suede (1569–1764)», «L'Ukraine en face du Congrès», «La Littérature Ukrainienne») пропагував українську ідею голова делегації в Парижі М.Тишкевич. Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині видала угорськомовну студію О.Шульгина («Ukrain problemak»). Активну видавничу діяльність провадило посольство УНР у Німеччині. Силами прес-бюро готувалися й поширювалися публікації про історію, культуру, економіку, політику України. Зокрема німецькомовну брошуру на тематику відносин Східної Європи й Німеччини було скеровано дипломатичному корпусу, а до університетських бібліотек Берліна, Ляйпцига, Мюнхена відправлено книжки, надруковані українськими видавництвами за кордоном⁵⁵. Новою формою поширення інформації про країну, апробованою посольством, стала організована в одній із берлінських книгарень тематична виставка. Докладав зусиль до розширення українсько-німецької культурної співпраці через налагодження видавничої діяльності консул у Мюнхені В.Оренчук. Він здійснював заходи щодо зацікавлення баварців друкуванням українських книжок та заснування з цією метою за підтримки Німецько-українського господарського товариства спеціального консорціуму.

Голова надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції Ф.Матушевський для створення ширшого уявлення греків про Україну планував розпочати підготовку видання творів української літератури й періодичний бюлетень. Та через фінансові труднощі, брак комунікації із зовнішньополітичним відомством, що спричинювало відсутність належної інформації, запізніле та нерегулярне отримання місією європейських газет, існування у Греції цензури вихід задуманого бюлетеня відкладався. 21 жовтня 1919 р. дипломат передчасно помер. Проте його зусиллями відбувся «радикальний переворот грецької громадської думки», у країні почали «з великою увагою» стежити «за подіями в Україні, бажаючи їй якнайшвидше здобути самостійність

⁵² Каневська І.О. Ольгерд Іполит Бочковський – аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі [Електронний ресурс]: <https://core.ac.uk/download/pdf/14051295.pdf>

⁵³ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.576. – Арк.6–10.

⁵⁴ Терещенко О.В. Дипломатична місія УНР у США в листах Юліана Бачинського // Архіви України. – 2015. – №4. – С.218–219.

⁵⁵ Кривець Н. Українсько-німецькі відносини... – С.210.

і незалежність»⁵⁶. Новому очільникові представництва вдалося видати кілька чисел «Revue Greko-Ukrainienne». Взірцем послугувало «La Voce del Ucraina», що виходило за редакцією секретаря української місії в Італії М.Єремїва. До першого числа реву подав свою статтю про Україну грецький історик П.Каролідіс. Попри те, що він був переконаним роялістом і противником прем'єра Греції Е.Венізелоса, М.Левицький ризикнув опублікувати його текст. Невдовзі він виїхав до Відня для участі в нараді послів та голів дипломатичних місій, що відбулася 18–20 серпня 1920 р. Відкриваючи зустріч, А.Ніковський указав на «два основні шляхи» відбудови України – армія та «якнайширша пропаганда і поширення дипломатичної праці за кордоном для охорони інтересів нашої Української Народної Республіки»⁵⁷. Ця теза знайшла відображення в підсумках наради: було визнано потребу збереження української армії й посилення інформаційно-пропагандистської діяльності представництв як головного завдання вітчизняної дипломатії.

Промоція державних інтересів та української ідеї засобами мистецтва

Одночасно із започаткуванням диппредставництвами інформаційних, наукових і видавничих проєктів, уперше «з політично-музично-агітаційною місією» було апробовано такий інструмент репрезентації держави засобами мистецтва, як гастрольний тур творчого колективу. Відповідно до закону УНР від 24 січня 1919 р. в підпорядкуванні Головному управлінню мистецтв та національної культури на основі 1-го Українського національного хору в Києві було створено капелу під орудою О.Кошиця. Вона мала виступити в Парижі та посприяти створенню позитивного образу України в уявленнях європейського глядача. М'яка сила мистецтва йшла на допомогу офіційній дипломатії.

Державне фінансування творчого колективу забезпечило Українській республіканській капелі високий статус культурної інституції, що мала «показати Західній Європі, що українці справді є окремим народом, який має власну культуру»⁵⁸. Однак до Парижа артисти запізнювалися, виїхавши лише у квітні 1919 р. Перші гастролі відбулися з травня по 18 липня у Чехословаччині. Із появою схвальних публікацій про виступи у чехословацькій пресі в європейському інформаційному полі з'явився концепт «Україна», який осмислювався через враження від українського мистецтва, тим самим сприяючи формуванню позитивного образу молодої держави. Далі хор виїхав до Австрії, де виступав із 20 липня по 8 жовтня 1919 р. Вражений успіхом артистів, С.Петлюра констатував, що «тріумф капелі виправдовує саму ідею висилки її за кордон для ознайомлення чужинців з творчістю нашого народу»⁵⁹. Утім колектив довго не міг отримати французькі візи. Тоді щойно призначений послом УНР у Берні М.Василько забезпечив візи до Швейцарії. 10 жовтня – 1 листопада українська пісня лунала в Берні, Цюріху, Женеві, Лозанні. Кожен концерт мав позитивні оцінки в місцевій пресі. На завершення гастролей М.Василько влаштував на честь артистів банкет, запросивши на нього дипломатів, журналістів, представників політичних та економічних кіл. Неформальне спілкування бернської еліти зі співаками, які зворушили швейцарську публіку своєю творчістю, допомогло отримати французькі візи.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.4441. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.6.

⁵⁷ Там само. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.119. – Арк.1.

⁵⁸ Наріжний С. Українська еміграція... – С.20.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.3695. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.115.

Нарешті в листопаді капела прибула в Париж. Концерти в містах Франції, Бельгії, Нідерландів, Великобританії, Німеччині, Польщі, Іспанії впродовж 4 листопада 1919 – 8 лютого 1921 рр. не лише викликали захоплення українською піснею, а і привертати увагу до країни з талановитим народом. «То, що не могли зробити дипломати, зробила капела. Зробила пісня і на всіх мапах, навіть на советських, появилась назва наших земель – Україна», – згадував військовик і дипломат В.Сікевич⁶⁰.

Поразка Української революції 1917–1921 рр. ставила під загрозу державний статус капели й можливість її подальшого фінансування. С.Петлюра, усвідомлюючи роль відправленого ним до Європи творчого колективу, просив її керівника: «Коли вас будуть інтерв'ювати – незамітно говоріть: “Українська музика – пісня незалежна – своя – непохожа – своєрідна – є частиною незалежної України”»⁶¹. Із цими настановами капела вирушила за океан, де прославляла українську пісню та Україну, продовжуючи переконувати північноамериканську громадськість у реальності відновлення державної незалежності України та створюючи її образ, відмінний від образу УСРР, що ввійшла до складу Радянського Союзу.

8 серпня 1919 р. до посольства звернувся юрисконсульт Державної друкарні УНР О.Загорський-Френкель із проектом щодо використання можливостей театру й кінематографу для української справи у Швейцарії⁶². Він пропонував за допомогою цих найбільш дієвих для «політичної пропаганди» засобів «заручитись добрим відношенням сусідніх народів», викликати інтерес великих держав, «пробудити цікавість до свого існування і будучності», створивши для цього театральні-кінематографічний відділ у складі керівника та двох помічників. Передбачалося зробити фотографії українців (типи, убрання, звичаї, уклад життя), портрети політичних і громадських діячів, письменників, артистів, художників із короткими біографіями, моменти політичного життя країни від початку революції, зафіксувати дипломатів, склад дипломатичних місій, засідання міністерств, українське військо (форма, зброя), свята (колядки, вечорниці) тощо. Щодо створення кінопапільйону він уже розпочав листування зі швейцарськими кінематографічними фірмами. Також просив доручити йому поїздку по Швейцарії з політичною сатирою під назвою «Більшовики забавляються» – артисти для цього були зібрані. Справу вважав негайною з огляду на складний «політичний момент»⁶³. Ідею створення фільму про Україну просував також у Німеччині В.Оренчук. Із цією метою він провадив переговори з берлінським товариством «Der Bild und Film Fortrag». Ці ініціативи вже в децю інших форматах та на інших засадах реалізувала українська еміграція, яка підхопила прапор боротьби за українську ідею засобами м'якої сили і тримала його впродовж кількох десятиліть.

***

Виклики, що постали перед вітчизняною дипломатичною службою періоду Української революції 1917–1921 рр., зумовили потребу розроблення методів ефективної міжнародної інформаційної діяльності та контрпропаганди, здатної забезпечити формування уявлення про Україну як про незалежну державу, що має глибоке історичне коріння, та є самостійним зовнішньополітичним гравцем. Із цією метою було сформовано інституційну структуру, яка охоплювала відповідні підрозділи у

⁶⁰ Сікевич В. Сторінки із записної книжки. – Едмонтон, 1949. – С.25.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.3695. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.122.

⁶² Там само. – Ф.3965. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.79.

⁶³ Там само. – Арк.81.

центральному апараті МЗС Української Держави, УНР, інформаційні бюро, прес-бюро дипломатичних представництв. Особливість реалізації завдань щодо присутності в інформаційному полі країн світу полягала в державному фінансуванні та міжвідомчій взаємодії, координації діяльності із зарубіжними представництвами в Україні та їхніми урядами, владою, громадськістю, українською еміграцією. Із цією метою було апробовано такі інструменти, як публікації, інтерв'ю послів і старших дипломатів зарубіжній пресі, друк мовою країни перебування періодичних бюлетенів та серійних видань про Україну, її історію, культуру, видатних діячів, проведення курсів вивчення української мови, науково-популярних лекторіїв, книжкових виставок, виявлення зарубіжної україніки й публікація історичних документів, участь у заходах, організація виступів українських мистецьких колективів та ін. Таким чином, є підстави вважати, що впродовж 1917–1921 рр. українська дипломатична служба не лише постала як державний інститут, але й було закладено підґрунтя формування інструментарію публічної дипломатії та її складової частини – культурної дипломатії, поглиблене дипломатією української еміграції під час перебування України у складі СРСР та відроджене й розширене сучасною дипломатичною службою нашої країни.

REFERENCES

1. Barghoorn, F. (1960). *The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*. Princeton.
2. Bohuslavskiy, O. (2013). Do pytannya pro rol politychnoi elity v zhytti natsii (na materialakh ukrainskoho emihratsiinoho tyzhnevyya «Volia» (1919–1921)). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Zburnalistyka*, 38, 4–10. [in Ukrainian].
3. Budkov, D.V., Viedenieiev, D.V. (2004). *Slovo pravdy pro Ukrainu: Mizhnarodna informatsiina diialnist Ukrainiskoi derzhavy 1917–1923 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Faizulin, Y. «Protiabom roku ya ne otrymuvav zarplaty vid petliurivskoho uriadu. Tomu likviduvav svoiu misiyu». Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/protyagom-roku-ya-ne-otrzymuvav-zarplaty-vid-petlyurivskogo-uryadu-tomu-likviduvav-svoiu-misiyu> [in Ukrainian].
5. Holovashchenko, M. (Comp.). (1998). *Koshyts, O.A. (1875–1945). Z pisneciu cherez svit (Podorozh Ukrainiskoi respublikanskoï kapely)*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Hutsal, S.A. (2010). Publichna diplomatiia yak suchasnyi priorytet zovnishnoi polityky derzhavy. *Stratebichni priorytety*, 3(16), 106–113. [in Ukrainian].
7. Kalutska, N., Parkhomenko, L. (2012). *Oleksandr Koshyts: mystetska diialnist u konteksti muzyky XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kanevska, I.O. (2011). *Olberd Ipolyt Bochkovskiy – atashe Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR u Prazi*. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/14051295.pdf> [in Ukrainian].
9. Khomenska, I. (2021). Istoriohrafiiia doslidzhen u sferi kulturnoi dyplomatii. *Kulturna dyplomatiia*, 22–35. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kryvets, N. (2008). *Ukrainsko-nimetski vidnosyny: polityka, dyplomatiia, ekonomika: 1918–1933 rr.*, 206–219. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kudriachenko, A. (2011). Dyplomatychna diialnist i pohliady na zovnishniu polityku V.Lypynskoho. *Studia Politologica Ucraino-Polona*, 1, 100–108. Zhytomyr; Kyiv; Krakiv. [in Ukrainian].
12. Leonard, M., Stead, C., Smewing, C. (2002). *Public Diplomacy*. London.
13. Matiash, I. (2020). Diialnist Nadzvychainoi dyplomatychnoi misii UNR u Hretsii v konteksti rozvytku ukrainsko-hretsnykh vidnosyn u 1917–1920 rr.: instytutsiina istoriia ta znakovi postati. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, 29, 10–35. [in Ukrainian].
14. Matiash, I. (2020). The first Ukrainian diplomatic representation in Bulgaria: till the beginnings of the institutional history of ukrainian-bulgarian relations. *Bulgarian Historical Review*, 3-4, 237–257.
15. Matiash, I. (Comp.). (Ed.). (2010). *Istoriia ukrainskoi dyplomatii: pershi kroky na mizhnarodnii areni (1917–1924 rr.): dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Narizhnyi, S. (2008). *Ukrainska emigratsiia: Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii mizh dvoma svitovymy viinamy*. Lviv; Kent; Ostroh. [in Ukrainian].
17. Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York.
18. Ozhevan, M.A., Kuchmii, O.P. (2004). Kulturna dyplomatiia. *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia*, 1, 380–381. [in Ukrainian].
19. Pechyborshch, V. (2020). Znachennia kulturnoi dyplomatii u konteksti zovnishnopolitychnoi bezpeky derzhavy: dosvid shveitsarskoi konfederatsii. *Ukraina – Shveitsariia: malovidomi storinky istorii ta suchasnist*, 45–55. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Peresunko, T. (2017). Instytutsionalizatsiia kulturnoi dyplomatii v Ukraini: do problemy istorychnoi tiahlosti. *Kulturolozhnyy almanakh*, 5: *Kulturna dyplomatiia: stratebiia, modeli, napriamy*, 103–107. [in Ukrainian].
21. Peresunko, T. (2019). *Kulturna dyplomatiia Symona Petliury: “Shchedryk” proty “ruskoho mira”. Misiia kapely Oleksandra Koshytsia (1919–1924)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Protsiuk, M. (2016). Publichna i kulturna dyplomatiia yak zasib «miakoi syly» Ukrainy: zapozycheni modeli, realni kroky ta stratebichni priorytety. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 23(2), 21–28. [in Ukrainian].
23. Tereshchenko, O. (2015). Dyplomatychna misiia UNR u SShA v lystakh Yuliana Bachynskoho. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 218–219. [in Ukrainian].
24. Tertychna, A. (2019). Activities of the Embassy of the Ukrainian Peoples Republic to Bulgaria: Origins of Public Diplomacy in the Course of Establishing Diplomatic Relations. *Intercultural communications*, 32, 138–145.

25. Tertychna, A. (2019). Publichna dyplomatiia v istorii ukrainsko-bolharskykh vidnosyn. Informatsiina skladova: vytoky ta perspektyvy. *Zovnisbni spravy*, 6-7, 49–53. [in Ukrainian].
26. Tertychna, A. (2019). The Ukrainско-Bulgarski Pregled (Ukrainian-Bulgarian Review) as a Tool of Cultural Diplomacy in the Relations between Ukraine and Bulgaria (1919–1920). *Bulgarian Historical Review / Revue Bulgare d'Histoire*, 3-4, 233–242.
27. Tsiyaty, V. (2014). Publichna dyplomatiia: tradytsii, trendy ta vyklyky (dosvid i priorityety dlia Ukrainy). *Zovnisbni spravy*, 6, 32–36. [in Ukrainian].
28. Viedenieiev, D. (2009). *Mizhnarodno-informatsiina diialnist Ukrainskoi derzhavy 1917–1923 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
29. Viedenieiev, D. (2019). Stanovlennia kulturnoi dyplomatii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki periodu Dyrektorii (1918–1920 rr.). *Visnyk Natsionalnoi akademii keivnykh kadriv kultury i mystetstv*, 2, 18–22. [in Ukrainian].
30. Vlasenko, V. (2017). Ukrainska emihrantska presa mizhvoiennoho periodu v Bolharii. *Sumska starovyna*, LI, 35–47. [in Ukrainian].
31. Vodotyka, T., Mahda, Ye. (2016). *Ibry vidobrazhen: Yakoiu bachyt Ukrainu svit.* Kharkiv. [in Ukrainian].

Iryna MATIASH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of History of International Relation and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

Ukrainian Diplomatic Service 1917–1921: Formation of Instruments of Public and Cultural Diplomacy

Abstract. The purpose of the study is to determine the core directions and means of the creation of a positive image of Ukraine as an independent state and a tool of public and cultural diplomacy in the activity of the Diplomatic Service. The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, systematization as well as general and particular scientific research methods. The methods of source criticism, inter alia, are used to identify and classify sources, completeness and reliability of the facts contained therein; the method of imagology allows exploring the tools of Ukrainian diplomacy in the field of shaping foreign societies' perceptions of the Ukrainians, their history and culture. The scientific novelty of the research results is approved by the reconstruction of the institutionalization origins of public and cultural diplomacy in the activity of the Diplomatic Service of Ukraine, the formation of tools for promoting the Ukrainian idea, the use of art to create a positive image of Ukraine. **Conclusions.** With the aim of information dissemination about Ukraine in the World and confronting anti-Ukrainian propaganda, an institutional structure was built that included the relevant units in the central office of the Ministry of Foreign Affairs, the information and press bureaus of diplomatic missions. The peculiarity of the implementation of the tasks of Ukrainian diplomacy in the sphere of achieving a presence in the global information area was public funding, interagency cooperation, and activity coordination with governments, civil society, Ukrainian emigration of host countries. To complete these tasks, there were such tools as the placement of articles and interviews of the ambassadors and senior diplomats on the pages of foreign press, the publication of periodical bulletins and serial collections about Ukraine, its history and culture, the organization of popular scientific lectures, book exhibitions, concerts of Ukrainian creative troupes, and also teaching Ukrainian language courses, detecting foreign Ukrainika, and film showings.

Keywords: diplomacy of Ukraine, public diplomacy, cultural diplomacy, Shulhyn, Koshyts.

Олександр КОВАЛЬКОВ

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В.Винниченка
(Кропивницький, Україна), KovalkovAlex@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2344-3050>

Наталія ГОРОДНЯ

докторка історичних наук,
професорка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), ngorodnia@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8152-3927>

Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.080>

УДК: 94(47+57)«1979–1980»

Анотація. Метою дослідження є висвітлення ставлення населення радянської України до введення військ в Афганістан, що проводиться на основі інформаційних повідомлень КДБ УРСР. Використано методи контент-аналізу історичних джерел, проблемно-хронологічний, типологічний, порівняльний та антропологічний підхід. **Наукова новизна.** Застосовуючи критичний аналіз джерел, які вперше вводяться в науковий обіг, розкривається недостатньо вивчена історичною наукою тема. Дослідження засвідчує існування в УРСР розгалуженої мережі нагляду за умонастроями населення. Як свідчили інформаційні повідомлення КДБ, переважна більшість мешканців республіки підтримувала дії влади, аргументуючи це потребою СРСР захистити свою безпеку, запобігти встановленню «впливу імперіалістичних держав» в Афганістані і зміцнити свій статус наддержави. Водночас донесення держбезпеки свідчили про критичні оцінки й засудження радянських дій в Афганістані з боку частини населення. Утім здебільшого ця критика не виходила поза межі приватних розмов. Лише окремі громадяни наважувалися висловлювати свій протест, що відбувалося у формі виготовлення й розповсюдження анонімних листів та листівок, які містили заклики до боротьби з владою, іноді від імені організацій або матерів загиблих в Афганістані воєнків. КДБ відстежував будь-які прояви інакодумства, застосовувалися різні засоби – від «роз'яснювальних бесід», перевірок та «оперативної розробки» до притягнення до кримінальної відповідальності. Через жорсткий контроль із боку органів державної безпеки критика дій влади не була публічною, листи й листівки не могли вплинути на громадську думку, проте вони підірвали монополію влади на інформацію і спонукали ставити під сумнів офіційну версію подій в Афганістані.

Ключові слова: Афганістан, УРСР, КДБ, ставлення населення, пропаганда, інформаційні повідомлення КДБ.

25 грудня 1979 р. розпочалося радянське вторгнення в Демократичну Республіку Афганістан. 27 грудня загони спеціального призначення здійснили в Кабулі операцію «Шторм-333», унаслідок якої було вбито генерального секретаря Народно-демократичної партії Афганістану, голову Революційної ради й уряду Г.Аміна.

Наступного дня новим лідером проголошено Б.Кармалю. «Обмежений контингент радянських військ» поступово втягнувся у громадянську війну, яка точилася у цій країні вже понад рік, між непопулярним серед населення режимом НДПА й опозицією, яка, окрім внутрішньої підтримки, користувалася сприянням із боку Пакистану, США, КНР та ін.

Інтервенція в Афганістан стала найбільш масштабною військово-політичною операцією СРСР із часів Другої світової війни та водночас його останньою війною. З огляду на вплив цих подій на ДРА, СРСР, інші держави й міжнародну систему у цілому різні їх аспекти висвітлено у великій кількості праць¹. Увага дослідників зосереджена в основному на військовій і політично-дипломатичній складових, натомість ставлення населення СРСР до афганських подій залишається недостатньо вивченим. Цій проблематиці присвячено лише окремі студії, в яких висвітлено суспільні настрої у союзних республіках Середньої Азії², або радянську пропаганду й цензуру під час війни³. У західній історіографії це питання не висвітлювалося. Російські агресія проти України та втручання у війну у Сирії, складність сучасного становища в Афганістані актуалізують дослідження радянської інтервенції у цю країну.

Мета дослідження полягає у висвітленні ставлення населення УРСР до «введення військ» в Афганістан у перший рік війни (кінець 1979 – 1980 рр.) на основі щоденних інформаційних повідомлень КДБ республіки на адресу ЦК КПУ та першого секретаря В.Щербицького про стан справ і прояви інакомислення. Вони зберігаються у фонді 16 Галузевого архіву Служби безпеки України (справи 1163–1164, 1167, 1169, 1171–1172, 1178). До інших джерел дослідження належать протокол засідання політбюро ЦК КПРС від 27 грудня 1979 р.⁴ і матеріали газети «Правда» за 1979–1980 рр.

Ставлення населення до будь-яких подій залежить від інформації про ці події. Що на той час було відомо у СРСР про Афганістан? Із засобів масової інформації можна було дізнатися, що у квітні 1978 р. в Кабулі відбулася «національно-демократична революція», унаслідок якої до влади прийшла Народно-демократична партія Афганістану; що за «підтримки СРСР та інших країн соціалістичної співдружності» у ДРА розпочалися «прогресивні перетворення», яким перешкоджали «внутрішня контрреволюція» й «зовнішня реакція на чолі зі США». До останніх днів грудня 1979 р. жодних повідомлень про ескалацію конфлікту не було.

Радянське втручання у справи Афганістану у грудні 1979 р. супроводжувалося потужною кампанією, засади якої було схвалено на засіданні політбюро ЦК КПРС 27 грудня. Додаток №6 до протоколу №177 під назвою «Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану» містив перелік положень, які визначили офіційну позицію СРСР. По-перше, «здорові сили», тобто НДПА, усунули від влади «антинародну кліку Аміна», яка нібито готувалася «віддати революційний Афганістан на поталу контрреволюції і світового імперіалізму». По-друге, СРСР не був причетний до зміни влади у ДРА, яка стала початком «другого етапу Квітневої

¹ Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.). – 2-е изд. – Донецк, 2009. – 600 с.

² Беннигсен А. Ислам в СССР после вторжения в Афганистан // Форум (Мюнхен). – 1985. – №11. – С.129–145; Ковальков О.Л. Радянське вторгнення до Афганістану і радянське суспільство // Гуржівські історичні читання. – Вип.11. – Черкаси, 2017. – С.149–155; Кыдыралина Ж.У. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. // Вопросы истории. – 2008. – №8. – С.64–73.

³ Ковальков О.Л. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану // Наукові записки: Серія «Історичні науки». – Вип.19. – Кіровоград, 2014. – С.123–129; Тимофеев В.И. Цензура военной печати в период войны в Афганистане // Вестник Московского университета: Серия «10: Журналистика». – Вип.2. – Москва, 2019. – С.173–194.

⁴ Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX в. (сост. А.С.Гроссман) // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С.3–33.

революції». По-третє, нове афганське керівництво на чолі з Б.Кармалем звернулося до Москви з проханням про сприяння у «відбитті агресії ззовні», на яке вона відгукнулася згідно з договором про дружбу, добросусідство і співробітництво від 5 грудня 1978 р. й нормами Статуту ООН про колективну безпеку. По-четверте, перебування радянських військ в Афганістані – справа винятково двосторонніх відносин, а всі «спекуляції» на цю тему «роздмухують вогнище холодної війни». По-п'яте, «обмежений контингент» буде виведено з країни щойно «зовнішня агресія» проти неї припиниться⁵.

Ці положення визначали зміст публікацій у радянській пресі, репортажів на телебаченні й радіо до середини 1980-х рр. Радянські ЗМІ змальовували безальтернативну картину тих подій, котрі тлумачились як «виконання інтернаціонального обов'язку». Упродовж тривалого часу участь радянських військовиків у війні в Афганістані не визнавалася. Повідомлялось, як «за річкою» солдати висаджували дерева на «алеях дружби», будували школи, супроводжували колони з продовольством «у віддалені кишлаки» та брали участь у навчаннях в умовах, «максимально наближених до бойових». Така спотворена інформація й формувала сприйняття подій в Афганістані населенням СРСР.

29 грудня 1979 р. газета «Правда» опублікувала текст телеграми, в якій Л.Брежнев вітав Б.Кармалю з обранням на посаду генерального секретаря ЦК НДПА, голови Революційної ради та уряду ДРА. Також часопис умістив «Звернення уряду Афганістану» до СРСР із проханням надати «невідкладну політичну, моральну, економічну допомогу, включно з військовою», беручи до уваги «втручання і провокації зовнішніх ворогів», із метою захисту «Квітневої революції», територіальної цілісності й національної незалежності країни, спираючись на договір від 5 грудня 1978 р.⁶ Це звернення повторювало зміст документа політбюро, ухваленого двома днями раніше. Повідомлялося, що уряд СРСР задовольнив прохання афганської сторони. Далі йшлося про засідання політбюро ЦК НДПА, зміни в керівництві партії, уряду й Революційної ради, а також про «суд над Г.Аміном і його страту». Упродовж наступних тижнів «Правда» регулярно друкувала повідомлення ТАРС і статті власних кореспондентів із Кабула, зміст яких відображав офіційну версію.

Інформаційні повідомлення КДБ про настрої громадян у зв'язку з подіями в Афганістані свідчили, що ця офіційна версія знайшла розуміння серед більшості населення. Зведення, в яких фіксувалася різноманітна інформація, включаючи й оцінки мешканцями відповідної політики СРСР, формувалися переважно на основі даних, що надходили від так званих «джерел» – інформаторів держбезпеки, котрі були в кожній установі й на кожному підприємстві.

У першому повідомленні від 31 грудня 1979 р. зазначалося, що жителі УРСР «повністю схвалюють активну дружню позицію радянського уряду», яка має сприяти стабілізації становища у ДРА⁷. Такі ж оцінки містила «Довідка про реагування радянських громадян на події в Афганістані» від 3 січня 1980 р., в якій наводилися судження конкретних людей. Головним їхнім аргументом на підтримку дій Москви була потреба «захистити афганську революцію» й авторитет СРСР як великої держави, котра протистояла «західному імперіалізму». Як уважав студент Українського інституту водного господарства Є.Онух, СРСР вчасно «прийшов на допомогу ДРА»,

⁵ Там же. – С.10.

⁶ Обращение правительства Афганистана // Правда. – 1979. – 29 декабря. – С.4.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.1 – Спр.1163. – Арк.458.

оскільки без цього «імперіалісти задушили б Квітневу революцію»⁸. За словами черкаського столяра А.Ковальчука, «нам було б соромно, якби американці придушили революцію у цій країні»⁹. Окремі громадяни висловлювали готовність добровільно їхати в Афганістан «захищати революцію»¹⁰. На думку інших, СРСР мав відстояти свої південні кордони та виконати умови договору про дружбу і співробітництво з Афганістаном.

У повідомленнях від 14 і 21 січня 1980 р. висвітлювалася реакція населення УРСР на заяву ТАРС щодо афганських подій від 7 січня¹¹ й на інтерв'ю радянського керівника газеті «Правда» від 13 січня¹². Як зазначалося, більшість людей висловлювали «глибоке задоволення зрозумілими та чіткими відповідями Л.І.Брежнєва», які підтвердили «незмінну миролюбність зовнішньополітичного курсу СРСР». У бесіді з «джерелом» начальник Головного аптечного управління Міністерства охорони здоров'я УРСР В.Близнюк заявив: «Радянський народ і все прогресивне людство обурене брутальними наклепами і провокаційним галасом США та їхніх союзників по НАТО, а також підспівувачів із Пекіна щодо надання Радянським Союзом братньої допомоги народу Афганістану»¹³. Доцент Полтавського медичного стоматологічного інституту В.Вюльфінг у бесіді з колегами зазначав: «Якби Радянський Союз не ввів свої війська до Афганістану, то США та Китай зробили б усе для встановлення там потрібного їм режиму»¹⁴. Пенсіонер І.Коновалов із Донецької обл. захоплювався «твердістю і гнучкістю» зовнішньої політики СРСР на противагу США, які, мовляв, «звикли грабувати інші країни»¹⁵. Пенсіонер із м. Лубни на Полтавщині І.Ірклієнко, засуджений раніше за «націоналістичну діяльність», у бесіді з «джерелом» висловив думку, що США ніколи не будуть воювати, але можуть спровокувати до цього керівників Китаю. Тож щоб не повторилися події на острові Даманському, «необхідно направити радянські війська на кордон із Китаєм, а до Афганістану – війська країн Варшавського договору»¹⁶. Пенсіонер зі Звенигородки Черкаської обл. І.Кузьменко і священник Краснодонської церкви Ворошиловградської обл. В.Омелько вважали, що допомога Афганістану надавалася відповідно до зобов'язань СРСР та слугувала посиленню його позицій у «соціалістичному таборі»¹⁷. На думку викладача Львівського інституту декоративного і прикладного мистецтва В.Островського і бригадира каменярів із Миколаєва А.Короля, ця допомога «захищала інтереси народів усього світу»¹⁸. Такі й подібні оцінки свідчили про ефективність радянської пропаганди, котра швидко сформувала «вірний погляд» населення на політику СРСР в Афганістані.

Водночас дехто в розмовах «на кухні», у бесідах із колегами не завжди схвалював дії влади. Громадян, які у приватних умовах дозволяли собі критичні висловлювання, КДБ відносив до категорії «базік». Із деякими з них проводили «профілактичні бесіди», за деkim установлювали нагляд («брали в перевірку»). Найбільших критиків «брали в оперативну розробку», яка передбачала предметне вивчення їхньої «антирадянської діяльності» через прослуховування телефонних розмов, перевірку

⁸ Там само. – Спр.1164. – Арк.13.

⁹ Там само. – Арк.14.

¹⁰ Там само.

¹¹ Заявление ТАСС // Правда. – 1980. – 7 января. – С.4.

¹² Ответы Л.И.Брежнев на вопросы корреспондента газеты «Правда» // Там же. – 13 января. – С.1.

¹³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.1164. – Арк.67.

¹⁴ Там само. – Арк.135.

¹⁵ Там само. – Арк.134–135.

¹⁶ Там само. – Арк.135.

¹⁷ Там само. – Арк.69.

¹⁸ Там само.

кореспонденції, стеження. Таким загрожували арешт, притягнення до кримінальної відповідальності згідно з «політичними» статтями або ж, щоб уникнути цього, вербування органами держбезпеки.

За повідомленнями КДБ від 31 грудня 1979 і 3 січня 1980 рр., окремі громадяни «недостатньо розуміли» політику СРСР на міжнародній арені загалом і у ДРА зокрема. Дехто «сумнівався» в доцільності «надання військової допомоги» Афганістану, проводив аналогії із подіями у Чехословаччині 1968 р., уважав, що «захист» афганців, в'єтнамців, кубинців обертався додатковим тягарем для радянської економіки. Так, начальник технічного відділу ремонтно-механічного заводу в м. Сарни Рівненської обл. Б.Жук стверджував: «Якщо в 1968 р. ми ввели війська у ЧССР, то це було зрозуміло, захищали соціалістичну країну, але чому полізли в Афганістан?»¹⁹. За словами робітника Черкаського заводу «Фотоприлад» М.Крячика, «ми за мир, а ввели війська. Я не розумію цієї політики. Що це нам дасть?»²⁰. Б.Чорномаз, котрий перебував на «перевірці» КДБ як засуджений за «націоналістичну діяльність», уважав, що події в Афганістані свідчили про нестабільність, слабкість кабульського уряду, який не користувався довірою народу й не протримався б довго без СРСР²¹.

КДБ фіксував також окремі прояви невдоволення громадян недостатнім висвітленням дій СРСР у ДРА. За словами слюсаря Канівського заводу «Магніт» Я.Майбороди, «увели радянські війська до Афганістану правильно, але чому нас не інформують про події за кордоном більш детально, як це робить закордонне радіо?»²². Як людину, котра слухала закордонне радіо, його «взяли на олівець».

У суспільстві існувала занепокоєність можливою активізацією воєнних дій, що могло спричинити мобілізацію до армії багатьох чоловіків. За словами мешканця с. Озлів Млинівського р-ну Житомирської обл. Ф.Цюха: «Ради всюди лізуть, їм своїх солдатів не шкода. Наші війська в Афганістані перебуватимуть постійно й багато наших солдатів там загине»²³. Співробітники КДБ «взяли його в перевірку».

Як повідомлялось, «окремі політично незрілі особи» під час обговорення інтерв'ю Л.Брежнєва стверджували, що СРСР «окупував» Афганістан. Так, мешканець Івано-Франківської обл., якого КДБ перевіряв раніше як «учасника націоналістичної групи», у розмові зі знайомими стверджував, що радянські війська саме «окупували» Афганістан, тож його народ підніметься на боротьбу проти «агресії» СРСР²⁴. За словами черкащанина І.Носаня, «ми самі влаштуємо інтервенцію, а хочемо, щоб західні країни схвалили наші дії»²⁵. «Націоналістично налаштована» громадянка М.Суровцева вважала, що дії СРСР в Афганістані – «така ж окупація», як і Чехословаччини, Угорщини та інших країн²⁶. «Активний екстреміст» киянин А.Фрідман під час обговорення в колі своїх однодумців резолюції Генасамблеї ООН від 14 січня 1980 р. порівнював «уведення радянських військ» до Афганістану з окупацією Польщі 1939 р. і прогнозував, що це може стати «початком третьої світової війни»²⁷. Згадана резолюція, яку підтримали 108 країн, закликала до виведення всіх іноземних військ із території ДРА. До середини 1980-х рр. інформація про

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.1164. – Арк.15.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само. – Арк.16.

²³ Там само. – Спр.1163. – Арк.458.

²⁴ Там само. – Спр.1164. – Арк.71.

²⁵ Там само. – Арк.15.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Арк.137.

документ, як і про наступні резолюції ООН з афганського питання, у СРСР не оприлюднювалася²⁸.

Лікар-стоматолог зі Львова П.Коваль прогнозував, що у зв'язку з подіями у ДРА «капіталістичні країни» бойкотуватимуть московську Олімпіаду. За його словами, уряд СРСР показово вивів частину своїх військ із Німецької Демократичної Республіки, хоча вже тоді знав, що «окупує Афганістан»²⁹. Директорка ДЮОШ у Рівному С.Шнайдман за присутності тренерів висловила думку, що введення радянських військ в Афганістан лише посилює й так напружену ситуацію у цій країні³⁰.

У донесеннях КДБ указувалося, що окремі громадяни поширювали «чутки» про великі втрати радянської армії у ДРА та про можливе введення радянських військ в Іран. Попри секретність, якою в перші роки Афганської війни супроводжувалося повернення у цинкових домовинах тіл загиблих вояків і їх поховання, інформація про це ширилася серед населення. Так, із розмови з викладачем Чернігівського кооперативного технікуму Б.Березовським і пенсіонером із Чернігова І.Розумовським «джерела» дізналися, що з Афганістану до Москви доправили близько тисячі домовин із тілами вбитих³¹. Водій Рівненського аеропорту М.Ульянін повідав знайомим, що 5 березня сюди «начебто» доставили 17 гробів із полеглими у ДРА радянськими військовослужбовцями, і додав: «Даремно гинуть наші солдати за чужу країну»³².

За повідомленням від 15 травня 1980 р., у лютому – квітні в Рівному й семи селах області поховали вісьмох вояків, убитих в Афганістані. Церемонії прощання пройшли спокійно, проте деякі родичі загиблих дозволяли собі «негативні висловлювання», поширювали «брехливі чутки» про події у цій країні. При врученні військовим комісаром Заріченського р-ну повідомлення про смерть батькам полеглого В.Дороніна, його двоюрідна сестра О.Дороніна виголосила: «Ви є вбивцею і посиляєте наших дітей на вірну смерть». Згодом, під впливом батьків загиблого, вона вибачилася³³.

У донесенні за червень 1980 р. повідомлялося про «кричущий випадок», що трапився на Хмельниччині. 14 червня до с. Лучки Кам'янець-Подільського р-ну було помилково доправлено й захоронено домовину з тілом рядового Т.Костіва, батьки якого мешкали на Львівщині. У зв'язку з цим інцидентом Львівське обласне управління КДБ було змушене вдатися до певних заходів, щоб не допустити «можливих небажаних проявів» у зв'язку з перепохованням загиблого Т.Костіва³⁴.

Учинки громадян, які викликали особливу увагу держбезпеки й могли підпадати під дію «політичних» статей, в інформаційних повідомленнях проходили як «прояви». До них передусім належало виготовлення та поширення анонімних листів і листівок з інформацією про події в Афганістані, яка відрізнялася від офіційних повідомлень. Так, повідомлялося, що в анонімному листі, надісланому з Києва 24 січня 1980 р., містилися «наклепницькі та провокаційні вигадки про керівництво КПРС і радянського уряду». Між іншим, «надання допомоги» ДРА оцінювалося

²⁸ Ковальков О.Л. «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р. // *Universum Historiae et Archaeologiae=The Universe of History and Archeology=Универсум истории и археологии.* – Т.1(26). – Вип.1/2. – Дніпро, 2018. – С.91.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.1164. – Арк.71.

³⁰ Там само. – Спр.1169. – Арк.32–33.

³¹ Там само. – Спр.1164. – Арк.138.

³² Там само. – Спр.1169. – Арк.33.

³³ Там само. – Арк.32–33.

³⁴ Там само. – Арк.288–289.

його невідомим відправником як «свідчення непродуманої й незграбної політики»³⁵. Автором листа виявився член КПРС, старший інженер відділу руху обласного автотранспорту В.Бібік, котрого «взяли в перевірку».

10 квітня 1980 р. адміністратор Хустського універмагу Г.Микк передала до райвідділу КДБ листівку, знайдену у примірочній відділу жіночого одягу, такого змісту: «Люди! Якщо вам дороге життя ваших синів, чоловіків і взагалі життя наших солдатів, не допускайте, аби їх відправляли на загибель до Афганістану. Їхнє життя залежить від нас – мирного населення. Піднімайтесь на боротьбу проти влади. Передрукуйте листівки. Ми не хочемо гинути за чужу землю. Ми будемо боротися!»³⁶. Таку ж листівку згодом виявили на станції Хуст у вагоні пасажирського потягу Львів – Солотвино. 29 липня повідомлялося, що органам КДБ удалося встановити автора – калібрувальницю Львівського виробничого об'єднання «Іскра» Я.Саган. Вона пояснила, що під впливом «нездорових чуток» про масову загибель радянських солдатів у ДРА виготовила п'ять листівок, дві з яких поширила, а решту знищила. Її взяли «в оперативну перевірку»³⁷.

17 квітня 1980 р. у трамвайному вагоні маршруту №1 в Києві знайшли надруковану на машинці листівку. Як зазначалось у донесенні КДБ, у ній від імені організації «Свобода слова» «зводився наклеп на внутрішню й зовнішню політику СРСР»³⁸. Зокрема стверджувалося, що з Афганістану приходять домовини із загиблими радянськими солдатами. 29 квітня при сортуванні кореспонденції на ст. Шепетівка Хмельницької обл. було виявлено анонімний лист, адресований редакції газети «Труд», із написом: «Олімпіаді – бойкот! Афганістану – свободу! Президенту Картеру – слава й шана!»³⁹. 30 травня до Бориспільського районного відділу КДБ передали друковану листівку, виявлену в поштовій скриньці мешканцем військового містечка аеропорту П.Тимошенком. Це був заклик Союзу старших і молодших офіцерів «Відродження» до «всіх чесних громадян» бойкотувати московську Олімпіаду, оскільки уряд СРСР здійснював «антинародну політику» щодо держав, котрі розвиваються. «Офіцери і прапорщики! Відмовляйтеся брати участь у мерзенній авантюрі», – ішлося в листівці⁴⁰. Того ж дня КДБ УРСР перехопив лист на адресу радіостанції «Голос Америки», відправлений із Луцька. Він містив негативну оцінку «радянської дійсності», засуджував «інтернаціональну допомогу Радянського Союзу народу Афганістану», схвалював економічні санкції США проти СРСР і країн «соціалістичної співдружності»⁴¹.

2 червня 1980 р. мешканець Чернівців Л.Чулов виявив у своїй поштовій скриньці лист без підпису. Він був відправлений 18 травня з його адреси до Фергани. Поштарі повернули лист через відсутність указаної в ньому адреси. Він містив рукописний віршований текст українською мовою, в якому засуджувалась «інтернаціональна допомога» та дії радянських солдатів, які «ядерною бомбою махають, комунізм насаджують, про свободу торочать, про світ мріючи, що буде ним узятий»⁴².

На початку червня під час обшуку в мешканця с. Гута-Логанівська Малинського р-ну Житомирської обл. Д.Мазура було виявлено кілька листівок і листів. Як повідомлялось, у них містилися «злісні нападки на радянський державний і суспільний

³⁵ Там само. – Спр.1167. – Арк.8.

³⁶ Там само. – Арк.257.

³⁷ Там само. – Спр.1171. – Арк.156–157.

³⁸ Там само. – Спр.1167. – Арк.285.

³⁹ Там само. – Арк.353.

⁴⁰ Там само. – Спр.1169. – Арк.137.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – Арк.153–154.

лад, внутрішню й зовнішню політику» СРСР. В одному з листів, адресованому «націоналістці» І.Калинець, котра перебувала у засланні, «із ворожих позицій спотворювався сенс інтернаціональної допомоги СРСР афганському народові»⁴³. Зазначалося, що Д.Мазур «стояв на антирадянських позиціях» і його «злочинну діяльність» задокументовано.

12 червня у вбиральні виробничого корпусу №1 Новокаховського приладобудівного заводу «Сокіл» Херсонської обл. виявлено написи кульковою ручкою: «Ненавиджу радянську владу. Хай живе Мао Цзедун», «Товариші, ламайте верстати, не виходьте на роботу, грабуйте магазини і банки, адже ваших братів убивають в Афганістані. Яструб»⁴⁴.

У повідомленні КДБ від 1 жовтня 1980 р. повідомлялося про встановлення особи автора 89 листів «антирадянського націоналістичного змісту», надісланих на адреси редакцій газет, установ та організацій, починаючи з 1974 р. З-поміж іншого, у них висловлювався протест проти введення радянських військ до Афганістану. Було встановлено, що їх автор – заступник завідувача Київського обласного відділу народної освіти І.Пількевич, котрий перебував на спецобліку як офіцер запасу органів державної безпеки. Повідомлялося, що його «взяли в розробку»⁴⁵.

19 листопада учні запорізької середньої школи №73 знайшли розкидані в під'їздах і біля житлових будинків сім листівок «антирадянського змісту», виготовлених від руки креслярським шрифтом і роздрукованих на фотопапері – три примірники звернення «до всіх чесних громадян СРСР» від правозахисної групи «Мадрид» і чотири – «Жовтневого звернення» правозахисної групи «Мадрид» (української зони)⁴⁶. Тексти обох листівок містили заклики до виведення радянських військ із ДРА⁴⁷.

Автори деяких листів і листівок були мотивовані реальними життєвими історіями. Так, 25 квітня 1980 р. мешканець с. Українка Острозького р-ну на Рівненщині Б.Панасюк передав у райвідділ КДБ вірш «Син» «ідейно шкідливого характеру», написаний на аркуші з учнівського зошиту й вилучений у 14-річного Г.Шевцова. Він присвячувався місцевому мешканцеві В.Климеку, котрий у лютому загинув в Афганістані та був похований у рідному селі. У ньому висловлювалися співчуття матері полеглого – Є.Климека – і сумнів стосовно доцільності перебування радянських військ у ДРА. Установлено, що вірш Є.Климека отримала анонімним листом. Від неї він потрапив до її сестри А.Грогаль та її сина, в якого його й переписав Г.Шевцов. Текст вилучили, із сестрами провели «профілактичні бесіди»⁴⁸.

11 грудня 1980 р. було виявлено відправлені з Києва два листи з двома вкладеними рукописними листівками за підписом «Мати» такого змісту: «Люди! Мій син загинув в Афганістані у 20 років. А (вказане прізвище одного з керівників КПРС і радянської держави) хоче жити до 100! Досить бути рабами! 1 січня приходьте до могили Невідомого солдата на мітинг протесту»; «Люди! Мій син загинув в Афганістані у 20 років. Моєму другому 16. Що приготували йому? Польщу? Не дам! Не дозволимо перетворити наших дітей у карателів. 1 січня приходьте до могили Невідомого солдата на мітинг протесту»⁴⁹. Про виявлення автора не повідомлялося. Було вжито

⁴³ Там само. – Арк.216.

⁴⁴ Там само. – Арк.231.

⁴⁵ Там само. – Спр.1172. – Арк.185–187.

⁴⁶ Там само. – Спр.1178. – Арк.88.

⁴⁷ Там само. – Арк.92–93.

⁴⁸ Там само. – Спр.1169. – Арк.328–329.

⁴⁹ Там само. – Спр.1178. – Арк.228.

необхідних заходів, щоб не допустити «можливих провокаційних проявів» біля могили Невідомого солдата.

Отже деякі листи й листівки, починаючи з квітня 1980 р., містили заклики до боротьби з владою та до акцій протесту проти втручання СРСР в Афганістані. Найбільший вплив на їхніх авторів мала інформація, що передавалася з вуст в уста, про велику кількість загиблих радянських вояків.

Деяких громадян, котрі критикували дії СРСР в Афганістані, було притягнуто до кримінальної відповідальності. Серед них – О.Гейко, яка перебувала на контролі як «українська націоналістка». 31 січня 1980 р. її викликали до військкомату як медсестру запасу, де вона «поводилася провокаційно, дозволяла відверто антирадянські висловлювання, зводила наклепи на радянський [...] лад», порівнювала його з фашистським, а радянських військовиків називала «загарбниками», котрі «втопили у крові свободу Чехословаччини й Афганістану [...], убивають там стариків і дітей»⁵⁰. Жінку притягнули до кримінальної відповідальності за ч.1 ст.181 Кримінального кодексу УРСР («поширення свідомо брехливих вигадок, які паплюжать державний і суспільний лад»)⁵¹.

12 квітня 1980 р. в Москві затримали завідувача продовольчого магазину з Дніпропетровська В.Тюрічева. У нього виявили «пасквіль антирадянського змісту», він намагався передати його до посольства США в Москві⁵². Серед іншого, автор називав «дружню допомогу» СРСР Афганістану «інтервенцією»⁵³. Також КДБ зафіксував неодноразові висловлювання інженера комбінату «Чернігівпромбуд» А.Бедарькова про «авантюризм» радянської зовнішньої політики, про що і свідчила «агресія в Афганістані»⁵⁴. Проти обох громадян було порушено кримінальні справи за ч.1 ст.62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»).

Загалом опрацьовані нами повідомлення КДБ, датовані останніми днями 1979 і 1980 рр., містять інформацію про понад 30 «проявів», тобто вчинків громадян, до яких могли бути застосовані «політичні» статті Кримінального кодексу УРСР. Ця інформація надійшла з 14 областей республіки та Києва. Найбільшу кількість «проявів» зафіксовано у західних (12) і північних (5) областях, а також у Києві (5). Поодинокі випадки відзначалися у центрі, на сході й півдні УРСР. Часто «антирадянські настрої» населення в повідомленнях КДБ пов'язувалися з «націоналістичними».

Ставлення мешканців інших союзних республік до війни в Афганістані майже не досліджене. Лише у статті казахстанської авторки Ж.Кидираліної на основі документів архіву КДБ Казахської РСР показано, що вже на початку 1980 р. мали місце окремі прояви критики дій влади. Так, в інформаційному повідомленні органів держбезпеки від 2 січня того року йшлося про «розповсюдження провокаційних панічних чуток, відмову від служби в армії», наводилися негативні оцінки громадянами дій центру. Серед них такі: «Політика Радянського Союзу хибна, не варто втручатися у внутрішні справи Афганістану. Ісламське духовництво цієї країни сприйме допомогу з боку СРСР як прихід іновірців із намірами захоплення території та нав'язування своєї волі»; «Радянський Союз увів свої війська начебто на прохання уряду Афганістану. Весь світ обурений цими діями, не на нашому боці й самі афганці»; «Ужиті Радянським Союзом заходи [...] схожі на втручання у внутрішні справи іншої держави, як це було у Чехословаччині 1968 р.»; «Ми звикли говорити про

⁵⁰ Там само. – Спр.1167. – Арк.52.

⁵¹ Там само. – Арк.53.

⁵² Там само. – Спр.1178. – Арк.29.

⁵³ Там само. – Арк.30.

⁵⁴ Там само. – Арк.133–134.

миролюбну політику, але не гребуємо застосовувати силу. Ратуємо за мир і водночас уводимо свої війська до чужої країни»; «Радянський Союз втручається у внутрішні справи Афганістану й за допомогою багнетів намагається встановити там зручний для Москви режим»⁵⁵. Ці критичні висловлювання мали багато спільного з тими, що були зафіксовані в УРСР.

На початку 1981 р. афганську тематику в повідомленнях КДБ поступово витіснила інформація про реагування населення УРСР на події в Польщі. Лише з середини 1980-х рр. КДБ поновив фіксацію критичних висловлювань громадян стосовно радянської політики в Афганістані. Це було пов'язано з деяким послабленням цензурних обмежень, зростанням кількості загиблих і поранених, збільшенням від початку «перебудови» достовірної інформації. Зміна суспільних настроїв населення республіки щодо Афганської війни мірою її розгортання може бути предметом окремої уваги.

Таким чином, дослідження засвідчує існування розгалуженої мережі нагляду за умонастроями мешканців УРСР, включаючи відстеження їх ставлення до інтервенції в Афганістан. Як свідчили інформаційні повідомлення КДБ УРСР кінця 1979–1980 рр., переважна більшість населення підтримувала дії влади, аргументуючи це потребою «захистити безпеку» СРСР, запобігти встановленню у сусідній країні впливу «імперіалістичних держав», відстояти власний статус наддержави. Водночас матеріали КДБ свідчили про критику й засудження дій влади з боку частини населення. Дехто оцінював втручання СРСР у справи Афганістану як «інтервенцію», «окупацію», «агресію». У більшості випадків ця критика не виходила поза рамки приватних розмов. Лише окремі громадяни здійснювали конкретні дії, щоб висловити протест проти участі СРСР в Афганській війні. Це відбувалося у формі виготовлення й розповсюдження анонімних листів і листівок, іноді від імені організацій чи матерів загиблих радянських військовиків. Деякі з них містили заклики до боротьби, до акцій протесту. Органи держбезпеки відстежували будь-які прояви інакодумства та критики, а тим більше дії, спрямовані на організацію протестних виступів. Проти громадян, тією чи іншою мірою незгодних із діями влади, застосовувалися різні засоби – від «роз'яснювальних бесід», перевірок та «оперативних розробок» до притягнення до кримінальної відповідальності. Через жорсткий контроль над суспільством критика не була публічною, а листи й листівки не могли суттєво вплинути на громадську думку. Проте вони підірвали монополію влади на інформацію та спонукали людей ставити під сумнів офіційну версію подій в Афганістані.

REFERENCES

1. Bennigsen, A. (1985). Islam v SSSR posle vtorzhenija v Afganistan. *Forum*, 1, 129–145. Mjunksken. [in Russian].
2. Grossman, A.S. (Comp.). (1993). *Sekretnye dokumenty iz osobykh papok. Afganistan: Politicheskij arkhiv XX v. Voprosy istorii*, 3, 3–33. [in Russian].
3. Kostyria, A.A. (2009). *Istoriografija, istochnikovedenie, bibliografija spetsoperatsii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.)* (2th ed.). Donetsk. [in Russian].
4. Kovalkov, O.L. (2014). Propahandystske suprovodzhennia radianskoho vtornhennia do Afghanistanu. *Naukovi zapysky: Serija "Istorychni nauky"*, 19, 123–129. Kirovohrad. [in Ukrainian].
5. Kovalkov, O.L. (2017). Radianske vtornhennia do Afghanistanu i radianske suspilstvo. *Hurzbiuski istorychni chytannia*, 11, 149–155. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Kovalkov, O.L. (2018). "Afhanske pytannia" v roboti Rady Bezpeky ta Heneralnoi Asamblei OON v sichni 1980 r. *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Universum istorii i arkeologii*, 1(26), 1/2, 81–94. [in Ukrainian].
7. Kydyralina, Zh. (2008). Politicheskie nastroenija v Kazakhstane v 1945–1985 gg. *Voprosy istorii*, 8, 64–73. [in Russian].
8. Timofeev, V.I. (2019). Tsenzura voennoj pečati v period vojny v Afganistane. *Vestnik Moskovskogo universiteta: Serija 10: Zhurnalistika*, 2, 173–194. [in Russian].

⁵⁵ *Кыдыралина Ж.У.* Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. – С.71–72.

Oleksandr KOVALKOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of World History,
V.Yynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine), KovalkovAlex@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2344-3050>

Nataliia HORODNIA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), ngorodnia@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8152-3927>

Ukrainian SSR Population's Attitude to the Entry of Soviet Troops in Afghanistan

Abstract. The aim of the research is to present the attitude of Ukrainian Soviet Socialist Republic's population to Soviet intervention in Afghanistan in 1979–1980, according to the KGB's reports. The research methodology is based on a content-analysis of primary sources, problem-chronological, typological, comparative and anthropological approaches. The scientific novelty of the article consists in a study of a subject, which has not been fully explored and in a critical analysis of new archive sources. **Conclusions.** The research validates an extensive network of surveillance of people's mindset in Ukrainian SSR and a monitoring of their attitude to sending the troops to Afghanistan. According to the KGB reports, most of people supported the actions, which, they believed, were necessary to maintain the Soviet Union's authority as a superpower and a leader of a socialist camp, as well as to protect its security by avoiding "imperialist powers' influence" in a neighbouring state. At the same time, the KGB reported a critical attitude of a considerable number of people to the policy towards Afghanistan. Some of them assessed Soviet actions as "intervention", "occupation" and "aggression". Mostly, the criticism did not extend beyond their private communication. There were only some individuals who expressed their protest against USSR's participation in the Afghan War through production and dissemination of anonymous letters and leaflets. Some of them called for action against authorities. The protests were expressed sometimes on behalf of organizations or the mothers of killed soldiers. KGB monitored any signs of the criticism and applied different measures to the citizens, ranging from conversations to raise their social-consciousness to criminal prosecution. Due to the tough KGB's control, the criticism of the USSR's policy in Afghanistan was not public, and the letters and leaflets did not have a significant impact on public opinion. However, they eroded the monopoly on information and encouraged people to doubt an official version of events in Afghanistan.

Keywords: Afghanistan, Ukrainian SSR, KGB, people's attitude, propaganda, KGB reports.

Василь ЧУРА

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історичного краєзнавства,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), vschbox@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0464-0086>

Василь МАРЧУК

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних інститутів та процесів,
Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаніка
(Івано-Франківськ, Україна), vmarchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3992-8530>

Участь партійно-державної номенклатури західних областей УРСР у заколоті ДКНС (серпень 1991 р.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.091>

УДК: 94:329.15](477.82)«1991»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні причин підтримки чільним комуністичним партпаратом західних областей УРСР кремлівського заколоту на чолі з ДКНС, а також фактографічній реконструкції подій та наслідків провалу путчу в контексті реставрації незалежності України. **Методологічна основа** розвідки базована на раціональному шаблі з дотриманням принципу історичної об'єктивності. У ході дослідження було застосовано методи критичного і структурного аналізу та класифікації, систематизації й верифікації неопублікованих архівних джерел і польового матеріалу. **Наукова новизна** отриманих результатів сформована на документах одного республіканського й семи обласних архівів, а також матеріалах періодичних видань комуністичного та ліберально-демократичного спрямування, інтерв'ю із сучасниками й учасниками подій. На цій основі реконструйовано не надто відому фактографію, пов'язану з рецепцією путчу ДКНС на різних рівнях тогочасного радянського соціуму. Ключову увагу присвячено малодослідженому сприйняттю місцевими комуністичними елітами спроби збройного реваншу за умов поступової втрати ними владного статусу. **Висновки.** Після звільнення західноукраїнських областей від комуністичної монополії на політичну владу внаслідок поразки партійних висуванців на виборах 1990 р., місцевий партпарат зберігав надію на реванш лише за умов силової підтримки від союзного центру. Тому, на відміну від рядових комуністів і прихильників націонал-комуністичної Демплатформи, після незаконного захоплення влади ДКНС у серпні 1991 р. вищі обкомівські керівництва західних областей УРСР перетворилися на координаційні центри виконання розпоряджень заколотників. Вони були єдиними, хто отримав перші таємні вказівки московських кураторів, визнав надзвичайний стан і закликав громадськість утриматися від акцій непокори. Місцеві партійні еліти уклали плани виконання директив путчистів і спонукали керівників силових, адміністративних та господарських інституцій коритися їм. Однак на перешкоді став очолюваний демократичними радами, національними партіями та громадськими спілками опір. Тож спроба очолюваного ДКНС перевороту у західноукраїнських областях була апriori приреченою на фіаско. Участь партверхівки у заколоті поставила КПУ поза законом, довершила розпад низових структур, спричинила націоналізацію партійного майна і трансформувала її у злочинну політичну організацію, яка виступила проти незалежності України.

Ключові слова: західні області УРСР, комуністична влада, ДКНС, заколот, національний рух, державність.

З огляду на те, що українська історична наука ще не достатньо детально розглянула проблему участі регіональних підрозділів КПРС–КПУ в московському заволодінні ДКНС, автори проаналізують заходи з підтримки західноукраїнськими обкомами путчистів, що мали на меті зберегти СРСР і не допустити відновлення незалежності України. Зацікавлення одного з авторів раніше цією проблемою вже знаходило сегментарний вияв на шпальтах історичних видань¹. Огляд окремих аспектів діяльності західноукраїнських обкомів у серпні 1991 р. був доступним і для російського читача². Однак розширення документальної основи дослідження спричинило необхідність продовження публікацій віднайдених матеріалів.

Фрагментарно цієї наукової проблеми торкалися вітчизняні (В.Баран, В.Даниленко, С.Кульчицький, О.Муравський)³ та закордонні (Н.Верт, Е.Каррер д'Анкосс, Е.Тодд)⁴ дослідники. Джерельною базою статті послуговували неопубліковані компартійні архівні матеріали, періодичні видання як демократичного, так і комуністичного спрямування, спогади учасників і сучасників подій. Вони свідчать, що перша половина 1991 р. – це підготовка регіональних обласних комітетів КПРС–КПУ до реваншу за поразку у виборах 1989 й 1990 рр. На це вказували численні директиви ЦК КПРС і КПУ та їх виконання місцевими структурами щодо збільшення впливу на політичну ситуацію у своїх областях. Ключовою серед них стала постанова від 14 липня 1991 р. «Про посилення впливу на соціально-політичну обстановку», в якій йшлося про гостру необхідність «наведення конституційного порядку» у країні⁵.

Проте діапазон інструментарію для втілення зазначеної постанови був надзвичайно вузьким унаслідок того, що всі рівні партійної конструкції охопила системна деградація. Найбільш помітно вона проявлялася у середовищі рядових членів. У 1985 р. у Львівській обл. нараховувалося 125 тис, Рівненській – 57 521, Івано-Франківській – 53 837, Волинській – 51 037, Тернопільській – 47 221, Закарпатській – 45 841, Чернівецькій – 42 120 партійців, що разом становило 422 688. Упродовж 1988–1991 рр. квитка КПУ добровільно позбулися на Львівщині – 48 822, Рівненщині – 12 991, Івано-Франківщині – 10 718, Тернопільщині – 5271, Закарпатті – 4127, Чернівецьчині – 2990, Волині – 2170 осіб. Загалом на західноукраїнських теренах партію залишили 87 089 членів, або 29,1% від їх республіканського числа⁶. Показово, що 51% серед вибулих становили робітники. Тому 15 червня 1991 р. ЦК КПУ визнав, що партія втратила підтримку тих, кого вважала своєю соціальною опорою. Лише за п'ять місяців того року з КПУ вийшли 191 тис. робітників⁷. Як наслідок, відсутність системної сплати

¹ Чура В.І. Участь обласних комітетів КПУ Галичини у заволодінні ДКНС як чинник становлення інституту Президента в Україні // Матеріали міжнародної наукової конференції «Інститут Президента України в системі державної влади України» (17 січня 2014 р.). – К., 2014. – С.258–262; Його ж. Участь львівського компартапарату у заволодінні ДКНС // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали VI краєзнавчої конференції історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка (4 березня 2016 р.). – Л., 2016. – С.248–254.

² Чура В.І. Роль областних комітетів КПРС в событиях августа 1991 г.: исторический опыт Западной Украины // Знание. Понимание. Умение: Научный журнал Московского гуманитарного университета. – Вып.2. – Москва, 2013. – С.129–135.

³ Баран В.К. Україна після Сталіна: нариси історії 1953–1985 рр. – Л., 1992. – 124 с.; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи. – К., 1999. – 303 с.; Кульчицький С.В. Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С.3–15; Його ж. Знищення тоталітаризму – головний підсумок горбачовської перебудови // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи): Мат. наук.-теорет. семінару. – К., 1996. – С.3–6; Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності (1985–1991). – Л., 2011. – 268 с.

⁴ Верт Н. История советского государства 1990–1991. – Москва, 1996. – 478 с.; Каррер д'Анкосс Э. Евразийская империя: История Российской империи с 1552 г. до наших дней. – Москва, 2010. – 432 с.; Тодд Э. После империи. – Москва, 2004. – 307 с.

⁵ Державний архів Львівської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.3. – Оп.62. – Спр.1001. – Арк.100–101.

⁶ Підраховано авторами.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2276. – Арк.1–5.

партвнесків у низовому середовищі спричинила значну фінансову кризу. Наприклад, у 1991 р. на львівські партійні рахунки надійшло 2260 тис. руб., натомість видатки сягали 10 020 тис. руб.⁸

Активні процеси відбувалися й у партійному керівництві. У 1990 р. у Львові утворився політичний клуб «Демократична альтернатива», що став місцевим проявом опозиційної течії, відомої як Демократична платформа. Клуб об'єднав керівних комуністів середнього рівня – прихильників державності України, а отже розколов партократію на союзних і націонал-комуністів⁹. Окрім того, проголошення Декларації про державний суверенітет України ставило республіканську комуністичну спілку в рамки закордонної політичної сили, легітимність якої викликала сумніви. 22 липня 1991 р. у Міністерстві юстиції під номером 107 було зареєстровано Комуністичну партію України як самостійну політорганізацію, що неабияк дезінтегрувало ортодоксальне комуністичне середовище, позаяк увело в незрозумілий формат стосунки КПУ з «материнською» КПРС¹⁰.

Таким чином, у здійсненні перевороту ДКНС дієвими могли бути лише обкомівська партноменклатура московського спрямування та подекуди вірне їй нечисельне адміністративне, господарське й силове керівництво, яке ще не було усунуте новообраними демократичними радами обласного, міського, районного рівнів.

Архівних компартійних документів, які висвітлюють участь західноукраїнського партапарату у заколоті ДКНС, уціліло обмаль. Як згадував професор Чернівецького національного університету В.Ботушанський, коли 24 серпня 1991 р. національно-демократичні сили захопили приміщення обкому, то в підвалах знайшли велику кількість порізаних та обгорілих паперів, установити зміст яких було неможливо¹¹. Однак серед секретних документів Державного архіву Львівської обл. збереглася телеграма ЦК КПУ №47 від 18 серпня 1991 р.:

«Секретно. Передати шифром. Завідуючий загальним відділом ЦК В.Матвеев. Першим секретарям Кримського рескому, обкомів, Київського міськкому Компартії України. У зв'язку з введенням у ряді місцевостей країни надзвичайного стану Секретаріат ЦК рекомендує: оперативно зорієнтувати партійний актив, народних депутатів, керівників підприємств, колгоспів, радгоспів, організацій й установ на необхідність забезпечити спокій, твердий конституційний порядок і дисципліну, чітку, безперерйну роботу всіх підприємств, організацій і служб. У цій обстановці найважливіше значення має припинення екстремістських настроїв, недопущення будь-яких протизаконних дій, які можуть викликати безладдя, громадську непокору, привести до кровопролиття. Будь-які демонстрації, мітинги, маніфестації, страйки повинні бути заборонені. Сьогодні ключовим питанням є збереження СРСР. Будь-які дії, направлені на підрив Союзу, порушення радянських законів, прояви регіонального егоїзму повинні припинятися негайно. Зорієнтуйте керівників засобів масової інформації на необхідність утриматись від публікації будь-яких матеріалів, які можуть дестабілізувати обстановку. Секретаріат ЦК звертає увагу на те, що заходи, які приймаються керівництвом країни зі стабілізації обстановки і виходу з кризи, відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України. Секретаріат ЦК Компартії України».

⁸ ДАЛО. – Ф.3. – Оп.62. – Спр.1058. – Арк.11.

⁹ Там само. – Спр.726. – Арк.40–43.

¹⁰ Там само. – Спр.974. – Арк.101.

¹¹ Інтерв'ю з Ботушанським Василем Мефодійовичем, 1935 р. н., записане у м. Чернівці 21 липня 2010 р. (архів В.Чури).

В іншій телеграмі було сказано:

«У зв'язку з введенням у країні надзвичайного стану, найважливішою задачею партійних комітетів є сприяння Державному комітету з надзвичайного стану в СРСР. У всій практичній діяльності необхідно керуватися Конституцією і законами СРСР, документами, які видаються ДКНС»¹².

Газета Радехівської районної ради «Народна справа» оприлюднила документ, котрий було знайдено під час націоналізації майна Бродівського райкому КПУ. Ішлося про постанову №1, протокол №20 «Про введення особливого режиму роботи у Львівському обкомі Компартії України та партійних комітетах області». Її підписав 19 серпня 1991 р. секретар обкому А.Сітарчук. Дев'ять розділів постанови зобов'язували: 1) встановити особливий режим роботи у всіх структурах обкому; 2) за окремим графіком організувати добове чергування відповідальних працівників партапарату; 3) відкликати з відпустки секретарів усіх парткомів області; 4) керівникам підрозділів обкому постійно інформувати про власне місце перебування приймальню обкому та заборонити тривале відлучення; 5) забезпечити добову діяльність спецзв'язку із ЦК КПРС та ЦК КПУ; 6) забезпечити готовність та безперерйну діяльність автотранспорту і скласти перелік осіб, які наділяються правом його виклику в неробочий час; 7) визначити окремий порядок пропуску у приміщення обкому партії; 8) орієнтувати первинні організації на забезпечення діяльності трудових колективів в умовах надзвичайного стану та вживати заходів щодо участі комуністів у сприянні ДКНС; 9) міськкомам і райкомам щоденно інформувати про ситуацію на місцях, а термінову інформацію подавати невідкладно¹³.

Як наслідок, 19 серпня 1991 р. львівські обкомівці Секретарюк, Сітарчук, Диміцький, Пилипчук, Пахольчук, Піскорський, Грабовський, Краснощок, Кирей, Григоренко, Лукович, Моїсеєнко, Прилуцький, Дем'яновський, Ільясов, Сирота, Тарасенко, Савченко перебували неподалік від обласного комітету, очікуючи на розпорядження ДКНС¹⁴. Відповідно перші секретарі всіх міськкомів та райкомів зібрали бюро й чекали настанов обкому¹⁵.

Для протидії заколотникам у Львові 19 серпня було утворено Комітет громадської згоди (КГЗ), на засіданні якого голова облвиконкому С.Давимука доповів, що керівник обласної ради В.Чорновіл знаходиться в Києві, тому він зустрівся з командувачем Прикарпатським військовим округом В.Скоковим, котрий пояснив: пересування військ на вулицях міста пояснюється їх поверненням з Яворівського полігону. С.Давимука передав прохання В.Чорновола не допустити запровадження надзвичайного стану у Львові. Але керівництво облтелерадіо, посилаючись на усне розпорядження голови Держтелерадіо Диколенка, заборонило виступи львівських громадських діячів на місцевому телеканалі. Утім після втручання К.Масика на місцевому телебаченні виступили С.Давимука та очільник міської ради В.Шпіцер. Того ж дня обласна й міська ради, НРУ, УГС та КГЗ опублікували звернення: «Віримо: реакція не пройде, демократія переможе! Будьте готові до рішучих дій». 20 серпня біля пам'ятника І.Франку відбувся

¹² ДАЛО. – Ф.3. – Оп.62. – Спр.976. – Арк.85.

¹³ Народна справа. – 1991. – 29 серпня. – С.1.

¹⁴ Там само. – С.1–2.

¹⁵ Західна Україна – 1991. – 26 серпня. – С.3.

попереджувальний мітинг проти ДКНС. Наступного дня біля театру опери та балету пройшла багатотисячна маніфестація, де голова страйкому В.Фурманов оголосив безстроковий страйк.

Незважаючи на це, 22 серпня 1991 р. бюро Львівського обкому звернулося до містян із закликом зберегти СРСР, таким чином підтримавши заколотників. Згодом на прес-конференції виступили обкомівці В.Гончарук, В.Пахольчук, В.Помагаєв, Б.Диміцький, член бюро Ленінського райкому Є.Таліпов, які закликали підтримати просоюзну позицію обкому і визнати ДКНС. 21–24 серпня Львівщину охопили чисельні протести національно свідомої громадськості. Вони відбулися чи не в усіх установах та організаціях області. У газеті львівської філії НРУ «Віче» академік М.Голубець писав: «Після ДКНС партія не має права на існування»¹⁶.

Через день після проголошення незалежності України Президія Верховної Ради на основі п. 6 ст. 106 Конституції УРСР ухвалила «Указ про тимчасове припинення діяльності КПУ» – до остаточного розслідування обставин, пов'язаних із подіями 19–21 серпня 1991 р. МВС було доручено опломбувати й узяти під охорону приміщення партійних комітетів та забезпечити збереження їх майна, документів. 30 серпня, посилаючись на ч. 2 ст. 7 Конституції УРСР про недопущення створення й діяльності партій, які ставлять за мету зміну конституційного ладу шляхом насильства, Президія ВРУ ухвалила указ №1468-ХІІ «Про заборону діяльності Компартії України». Генпрокуратура довела справу до логічного кінця, заборонивши КПУ ще й у судовому порядку. Розпорядження голови Верховної Ради України Л.Кравчука №1502-ХІІ від 7 вересня 1991 р. зобов'язувало виконками утворити спеціальні комісії щодо звільнення всіх партпрацівників та передачі майна компартії державним закладам.

Від 26 серпня до 21 вересня 1991 р. всі радянські інституції Львівської обл. прийняли рішення про націоналізацію майна КПУ на підвідомчих їм територіях. Започаткувала цей процес ухвала Львівської облради від 26 серпня, що забороняла діяльність КПРС–КПУ, ЛКСМУ (МДС), «заморожувалися» їхні рахунки та опломбовувалося майно¹⁷. Часопис Жидачівської районної ради «Новий час» стверджував, що секретар з ідеології місцевого районного комітету палив документи на очах у представників райради народних депутатів, що прийшли описувати райкомівське майно¹⁸.

Згодом було проведено паспортизацію партійної й комсомольської нерухомості та передано її у відання виконкомів або організацій, котрі цього потребували. Скажімо, будівлі обкому, міськкомів і райкомів перейшли до відповідних рад народних депутатів, лікувальні, відпочинкові та освітянські заклади, архіви – до складу відповідних державних адміністративних органів. Ті кошти, що станом на 1 серпня 1991 р. перебували на партійних рахунках, перейшли в дохід держави.

Як свідчило звернення бюро Івано-Франківського обкому від 21 серпня 1991 р., яке підписав перший секретар З.Куравський, партійна верхівка області чекала слухного моменту взяти реванш. У цей день вона скерувала телеграми ЦК всім низовим партійним структурам і закликала утриматися від проведення страйків, мітингів, маніфестацій¹⁹. Компартійні періодичні видання опублікували заяву заколотників та ігнорували наростання антикомуністичного руху. На шпальтах надвірнянської газети «Народна воля» голова комісії інвентаризації майна й документів районного

¹⁶ Див.: *Стеццишин О.* Потрібна наполеглива праця // Віче. – 1991. – 22 вересня. – С.2.

¹⁷ Народна справа. – 1991. – 24 серпня. – С.1.

¹⁸ *Точ Я.* Вирвали зміїне жало! // Новий час. – 1991. – 27 серпня. – С.1.

¹⁹ Державний архів Івано-Франківської обл. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.5622. – Арк.31.

комітету КПУ говорив, що ознайомлення з матеріалами райкому дозволяє стверджувати про підготовку до заколоту впродовж кількох місяців²⁰. Це підтверджував очільник місцевих комуністів М.Гнатюк. За його словами, розпорядження ЦК КПУ щодо підтримки ДКНС було розповсюджене по низових партійних структурах²¹. Однак 19 серпня всі члени Надвірнянського райвиконкому голосували за звернення, спрямоване проти заколотників. Утримався лише начальник райвідділу внутрішніх справ і член райкому КПУ М.Христюк²².

Газета Рогатинської районної ради народних депутатів «Голос Опілля» оприлюднила результати роботи комісії райвиконкому щодо з'ясування обставин сприяння в районі державному перевороту. 20 серпня 1991 р. начальник АТП-12640 отримав телеграму керівника обласного автоуправління члена райкому Кісільова з вимогою встановити цілодобове чергування на підприємстві та припинити поїздки по області й республіці. Розпорядженням обласного начальства на посиленій режим служби було переведено особовий склад райвідділу внутрішніх справ. Міліцейським очільникам району рекомендувалося перевірити готовність підрозділів до дій в екстремальних умовах та взаємодіяти з КДБ²³.

20 серпня 1991 р. депутати міської ради висловилися проти заколотників і зібрали в Івано-Франківську мітинг на підтримку національних сил. Упродовж 21–24 серпня акції протесту відбулися в Коломиї, Яремчі, Косові, Надвірній, Галичі, Рогатині, Снятині, Тлумачі, Городенці, Калуші, Долині. Інформаційно-рекламне видання «Агро» опублікувало рішення Івано-Франківської обласної ради народних депутатів «Про ліквідацію наслідків державного перевороту», яке 24 серпня підписав її голова М.Яковина. У ньому говорилося: «Припинити на території Івано-Франківської області діяльність організацій КПУ. Відмінити їх фінансові операції. Взяти під контроль майно партійних комітетів»²⁴.

На Тернопільщині 19 серпня 1991 р. «тріумвірат» у складі секретаря Чортківського райкому КПУ Ю.Філяка, голови Координаційної ради НРУ Р.Басараби та керівника районного політичного проводу УРП В.Мармуса у спільній заяві назвали переворот «авантюрою»²⁵. Наступного дня у приміщенні Тернопільського обкому КПУ відбулася нарада за головуванням першого секретаря обкому І.Бойка, де всі обласні, міські та районні секретарі підписали заяву на підтримку заколотників, закликали «зберігати спокій», «не піддаватися на провокації» й утриматися від участі в мітингах і страйках. Від заяви публічно відмежувався секретар Чортківського райкому Ю.Філяк²⁶.

Проти ДКНС виступили тернопільські обласна та міська ради народних депутатів. 20–21 серпня 1991 р. їх керівники В.Олійник і В.Негода на позачергових сесіях не визнали постанов заколотників, підтвердили власну правочинність в області й закликали жителів до протистояння путчистам²⁷. 20 серпня 15 національних спілок утворили Координаційну раду демократичних сил Тернопільщини, назвали переворот «агонізуючим наступом більшовицької системи» та закликали до безстрокового страйку²⁸. 21 серпня на Театральній площі в обласному центрі розпочався мітинг,

²⁰ Народна воля. – 1990. – 3 вересня. – С.3.

²¹ Борис В. «У такій партії працювати не буду» // Народна воля. – 1990. – 3 вересня. – С.2.

²² Гриджун І. 19 серпня: хто є хто // Там само. – 29 серпня. – С.1.

²³ Голос Опілля. – 1991. – 7 вересня. – С.3.

²⁴ Агро. – 1991. – 31 серпня. – С.1.

²⁵ Голос народу. – 1991. – 24 серпня. – С.1.

²⁶ Філяк Ю. Заява // Голос народу. – 1991. – 24 серпня. – С.1.

²⁷ Тернопіль вечірній. – 1991. – 21 серпня. – С.1.

²⁸ Тернистий шлях. – 1991. – Серпень. – С.1.

після якого страйкарі оточили приміщення обкому, розпочавши його безстрокове пікетування. Упродовж 22–24 серпня у Чорткові, Бережанах, Ланівцях, Тербовлі, Заліщиках, Гусятині, Козовій, Бучачі, Кременці, Зборові відбулися антисоюзні мітинги, де лунали заклики до суду над КПРС–КПУ. 23 серпня на Співочому полі в Тернополі національна еліта краю у складі І.Бойчука, В.Колінця, А.Зарудного, Я.Демидася, Г.Петрука-Попика, Я.Карп'яка, А.Романюка провела демонстрацію під гаслами «КПРС – геть з України!» та «Україні – волю!».

Як результат, 24 серпня 1991 р. в багатьох районних комітетах КПУ відбулися позачергові пленуми, котрі постфактум засудили путчистів. Бюро Чортківського райкому не тільки схвально зустріло проголошення незалежності України, а й надіслало у ЦК КПУ телеграму з вимогою дати оцінку своєї діяльності у дні перевороту на позачерговому з'їзді, де створити самостійну партію на демократичних засадах²⁹. Демплатформівська опозиція закликала обласну раду негайно декомунізувати всі трудові колективи області та націоналізувати партійне майно на користь народу України³⁰. У заяві, відомій як «Відозва-91», говорилося: «Повністю дискредитувала себе головний організатор державного перевороту – КПРС та її структури на місцях. Мета була одна: зберегти “єдиную и неделимую”, в якій Україна знову буде безправною і пограбованою»³¹. Того ж дня міськрада доручила голові обласного КДБ подати списки причетних до заколоту в Тернопільській обл. Заступникові начальника міського управління МВС В.Реймі було доручено взяти під охорону всі об'єкти компартії в Тернополі. Обласна рада змінила радянський прапор на національний і винесла рішення про заборону діяльності партійних структур на Тернопільщині.

25 серпня 1991 р. Тернопільський облвиконком утворив комісію у складі 21 особи з розслідування причетності партійної верхівки, правоохоронних органів, керівників інших інституцій до антиконституційного заколоту ДКНС. Її очолював С.Оконський³². Головою подібної комісії обласної ради став В.Литвинчук. Депутати встановили, що в Тернопільському обкомі, міськкомі, райкомі та Борщівському райкомі були спроби таємного нищення партійних документів³³. На зміну комісіям із розслідування дій комуністів за ДКНС прийшли ліквідаційні комісії, що описали та націоналізували майно. Приміром, 26 серпня міськрада прийняла ухвалу про утворення на підприємствах міста комісій із представників рад трудових колективів, профспілкових і страйкових комітетів, котрі прийняли за актом місцеве майно КПУ³⁴.

Партійна номенклатура Рівненщини 19 або 20 серпня 1991 р. провела позачергове засідання обкомівського активу, де вітала ДКНС й чекала його подальших указівок. Аналогічно вчинив й обласний прокурор С.Польовий. Відкрито підтримав заколотників депутат Верховної Ради СРСР директор агрофірми «Зоря» Рівненського р-ну В.Плютинський³⁵. 21 серпня відбулося друге позачергове засідання бюро обкому, де головував його перший секретар В.Луценко. Результатом засідання стало звернення, підписане консультантом загального відділу О.Ковтуном. У ньому йшлося про антиконституційність московського перевороту³⁶.

²⁹ Голос народу. – 1991. – 27 серпня. – С.3–4.

³⁰ Тернопіль вечірній. – 1991. – 24 серпня. – С.1–2.

³¹ Трудова слава. – 1991. – 27 серпня. – С.3–4.

³² Тарасенко В. На волю запрошень не дають // Тернопіль вечірній. – 1991. – 28 серпня. – С.2.

³³ Гадомський О. Замітають сліди // Там само – 24 серпня. – С.2.

³⁴ Тернопіль вечірній. – 1991. – 29 серпня. – С.3.

³⁵ Вісті Рівненщини – 1991. – 31 серпня. – С.1.

³⁶ Державний архів Рівненської обл. (далі – ДАРО). – Ф.400. – Оп.141. – Спр.8. – Арк.48–50.

Такі «проукраїнські» дії обкому пояснював в інтерв'ю заступник голови Рівненського облвиконкому О.Сідлецький. За його словами, 19 серпня 1991 р. заступник міністра оборони СРСР генерал армії В.Варенников зателефонував командувачеві розквартированого в Рівному 13-го армійського корпусу генерал-лейтенантові В.Степанову й повідомив, що влада переходить до ДКНС і союзного командування. 20 серпня колишній перший секретар обкому КПУ, а тоді голова Рівненської обласної ради П.Прищепя самоусунувся від керівництва областю. Відповідальність на себе взяв перший заступник керівника облвиконкому Р.Василишин й оголосив наказ В.Варенникова незаконним. На цій основі 21 серпня генерал В.Степанов на чолі озброєних військовиків оточив приміщення обкому та змусив бюро визнати незаконність перевороту³⁷.

Серед національно-демократичних сил першими відреагували депутати міської ради Рівного. На шпальтах місцевої газети йшлося, що 20 серпня 1991 р. міські обранці на чолі з О.Ковальчуком не визнали ДКНС і звернулися до рівненчан із закликом виконувати лише їхні розпорядження. Рішення ініціювали В.Мартиросян, В.Червоній, О.Кобилянська, В.Шкуратюк, В.Мороз. Цікаво, що під час голосування депутати-комуністи покинули залу. Сесія ухвалила звернення до співробітників КДБ, МВС, прокуратури, суду, юстиції, військовослужбовців і трудових колективів міста й області із закликом бойкотувати ДКНС. Того ж дня представники НРУ, УРП, СНУМ на майдані Незалежності в Рівному скликали мітинг під керівництвом депутата Верховної Ради В.Червонія, який закликав не визнавати «хунту». За поданням обласного прокурора С.Польового прокуратура доручила міліції притягнути до відповідальності учасників зібрання. Однак правоохоронці на чолі з М.Єрмінім не втручалися у хід подій³⁸.

Рівненська обласна рада виступила проти заколотників лише 23 серпня 1991 р. Відповідне рішення підписали В.Мартиросян, П.Прищепя, В.Червоній, В.Баталов, М.Шершун, В.Руденко, В.Білий, М.Поровський, В.Пилипчук³⁹. 25 серпня в Рівному пройшла демонстрація під гаслом «КПРС – скажений пес!», де лунав заклик забронити в області діяльність КПУ. Під час проведення того ж дня надзвичайної сесії облради начальник управління КДБ О.Демчук доводив власне невизнання путчистів. Однак депутат І.Федів звинуватив його у формуванні «списків неблагонадійних» і пред'явив громадськості один із таких секретних документів. Дійшло до протистояння, що ледве не зірвало сесію. Згодом депутати створили комісію з розслідування діяльності партійної верхівки у дні заколоту⁴⁰.

25 серпня 1991 р. міськрада вирішила демонтувати пам'ятник В.Леніну в Рівному⁴¹. 26 серпня виконком прийняв ухвалу взяти під охорону майно КПУ, утворивши комісію на чолі з Г.Харчуком. Керівникам банківських установ заборонялося здійснювати видаткові операції з усіх партійних рахунків⁴². 29 жовтня Рівненський виконком прийняв ухвалу №205 «Про передачу майна обкому Компартії України». Згодом такі ж рішення продублювали всі міські та районні виборні органи. Ліквідаційна комісія, яку очолював О.Сідлецький, описала обкомівські матеріальні цінності й установила їх вартість – п 388 тис. руб. Це майно було передане відповідним радянським інституціям: гуртожитки – профспілкам,

³⁷ Інтерв'ю з Сідлецьким Олександром Станіславовичем, 1944 р. н., записане в м. Рівне 9 вересня 2009 р. (архів В.Чури).

³⁸ *Неснюк М. А* Рівне зберігало спокій // Рівне. – 1991. – 24 серпня. – С.3.

³⁹ Вісті Рівненщини – 1991. – 24 серпня. – С.3.

⁴⁰ Там само. – 27 серпня. – С.1.

⁴¹ Горинь. – 1991. – 1 вересня. – С.2.

⁴² Вісті Рівненщини – 1991. – 27 серпня. – С.2.

лікувальні установи та навчальні заклади – управлінням охорони здоров'я й освіти⁴³. Колишній перший секретар обкому, а згодом голова облради П.Прищепя пригадавав: «Компартапарат сприяв ДКНС з надією зберегти Радянський Союз. Але партію згубили демократичний централізм, втручання у господарські справи, нерозсудливі національна та релігійна політики. Ігнорування власних помилок та надмірна орієнтація на союзний центр довершили її розпад. Перестала бути КПРС – перестав бути СРСР»⁴⁴.

Напередодні заколоту, 16 серпня 1991 р., секретар обкому Волинської обл. С.Пхиденко звітував у ЦК КПУ щодо виконання липневої постанови «Про посилення впливу Компартії України на соціально-політичну обстановку в республіці». Він інформував республіканське керівництво про обкомівську постанову «Невідкладні заходи зниження напруженості в області» та відповідні ухвали всіх міськкомів і райкомів⁴⁵. Коли 19 серпня обкомівська газета «Радянська Волинь» оприлюднила рішення ДКНС, наступного дня до Луцька прибула партійна номенклатура Волині й до 22 серпня очікувала вказівок заколотників. 23 серпня під керівництвом першого секретаря І.Лазорка відбулося засідання бюро обкому партії, хід якого встановити не вдалося через те, що кореспондента газети «Народна трибуна» туди не пустили⁴⁶. Відомо лише те, що першим підтримав ДКНС начальник Волинського УВС Павлов, видавши наказ виконувати настанови путчистів⁴⁷.

19 серпня 1991 р. на Театральній площі в Луцьку зібрався мітинг проти ДКНС. Його провели депутати Верховної, обласної та міської рад О.Гудима, А.Бондарчук, Я.Дмитришин, С.Шимонович, О.Юрченко, Г.Кожевніков⁴⁸. Того ж дня колишній секретар обкому, голова обласної ради В.Блаженчук відмовився терміново скликати сесію, мотивуючи це відсутністю кворуму⁴⁹. Згодом він публічно виступив проти заколоту, назвавши путч «кривавим московським переворотом». 20 серпня голова міської ради А.Поха прийняв рішення скликати 22 серпня позачергову сесію, щоб дати оцінку діям заколотників. До редакції газети «Народна трибуна» надійшов анонімний дзвінок із погрозою вирізати йому на лобі тризуба⁵⁰. 23 серпня міські обранці визнали переворот замахом на суверенітет України, призупинили існування міського управління КДБ, заборонили функціонування компартійних структур у міськраді та міськвиконкомі, звернулися до прокурора з вимогою почати розслідування злочинних дій волинської партверхівки у дні заколоту.

З осудом заколотників виступив перший секретар Луцького міського комітету КПУ І.Ліповський, заявивши, що значна частина комуністів не підтримала переворот⁵¹. 25 серпня 1991 р. міськрада ухвалила рішення про перейменування вул. Леніна та демонтаж відповідного пам'ятника, опломбувала приміщення обкому й порушила питання про його передачу Волинському університету⁵². 27 серпня облрада продублювала республіканське рішення щодо заборони діяльності КПУ та передала її районне майно в підпорядкування відповідних радянських інституцій. Сімох керівників

⁴³ ДАРО. – Ф.400. – Оп.141. – Спр.24. – Арк.1–274.

⁴⁴ Інтерв'ю з Прищепю Петром Купріяновичем, 1937 р. н., записане в м. Рівне 14 червня 2009 р. (архів В.Чури).

⁴⁵ Державний архів Волинської обл. – Ф.1. – Оп.26. – Спр.67. – Арк.95–96.

⁴⁶ *Бережета Б.* Знову... заховався // Народна трибуна. – 1991. – 27 серпня. – С.3.

⁴⁷ *Корецька К.* Повержений ідол // Там само. – 28 серпня. – С.2.

⁴⁸ *Бережета Б.* Страшно і соромно // Там само. – 24 серпня. – С.3.

⁴⁹ Вісті Ковельщини. – 1991. – 5 вересня. – С.2.

⁵⁰ Народна трибуна. – 1991. – 21 серпня. – С.2.

⁵¹ *Корецька К.* Краще пізно, як ніколи // Там само. – 28 серпня. – С.3.

⁵² *Корецька К.* Повержений ідол // Там само. – С.2.

районних рад і за сумісництвом перших секретарів районних комітетів КПУ було позбавлено роботи в радянських органах Луцького, Любомльського, Старовижівського, Ратнівського р-нів.

Тоді ж обласна та міська ради створили комісію щодо розгляду діяльності партійних органів у дні заколоту. За словами кореспондента газети «Народна трибуна» Б.Берекети, комісія виявила постанови ДКНС і розпорядження ЦК КПРС та КПУ на його підтримку, завізовані першим секретарем обкому І.Лазорком. Для шифрування телеграм ЦК КПРС мав позивні «Олімп», ЦК КПУ – «Мир», Волинський обком – «Роща». 25–26 серпня зафіксовано спроби керівних комуністів зламати пломби і знищити документи⁵³. Серед них був другий секретар обкому М.Гарасюк, який їздив по райкомах та власноруч нищив документацію⁵⁴.

Обласний комітет КПУ Закарпаття у дні заколоту займав вичікувальну позицію. 20 серпня 1991 р. збір підписів на підтримку ДКНС розпочала рада ветеранів області⁵⁵. 23 серпня обласне партійне керівництво зробило спробу відмежуватися від участі в путчі, розуміючи, що основний тягар відповідальності впаде на його плечі. У заяві обкому йшлося: «Наголошуємо, що рядові комуністи не несуть відповідальності за дії окремих керівників партії і держави»⁵⁶. Газета «Вісті Ужгородщини» оприлюднила статтю «Мудрі вчорашнім днем»: «Відтепер, – говорилося в ній, – коли діями демократичних сил відновлено конституційні порядки, починає проявлятися активність партійних органів. Більшість із них б'є себе в груди і заявляє, що була проти перевороту. А де ви були з 19 до 21 серпня? Ні райком, ні міськком не виявили бажання висловити позицію»⁵⁷.

На відміну від бездіяльності обласних депутатів Закарпаття, очолюваних колишнім першим секретарем обкому М.Волощуком, міські народні обранці вже 19 серпня 1991 р. виступили з протестом. Серед міського депутатського корпусу путчистів підтримувала голова Ужгородського осередку Товариства карпатських русинів З.Митровка⁵⁸. 20 серпня на Театральній площі в обласному центрі відбувся мітинг, котрим керували депутати В.Бедь і І.Герц. 21–24 серпня подібні акції пройшли в Мукачеві, Хусті, Перечині, Міжгір'ї, Волівці, Тячеві, Рахові, Сваляві⁵⁹. 30 серпня в Ужгороді демонтовано пам'ятник В.Леніну⁶⁰. Згідно з розпорядженням обласної ради №320 від 12 вересня 1991 р., запрацювала ліквідаційна комісія щодо звільнення партійних працівників і націоналізації майна КПУ. Її очолювали керуючий справами облвиконкому М.Попович та завідувач господарським відділом М.Волошин. 19 вересня активи Закарпатського обкому було передано на баланс обласного, міських і районних виконкомів. Партійний архів перейшов у відання облдержархіву, готель «Дружба» утворив орендне господарство, видавництво «Радянське Закарпаття» передано управлінню преси, обкомівський громадсько-політичний центр опинився в розпорядженні економічного факультету Ужгородського державного університету, 165 тис. руб. партійних коштів переведено на баланс Національного банку України⁶¹.

⁵³ Берекета Б. Комуністи санкціонували переворот // Там само. – С.2.

⁵⁴ Андриюк І. Нечиста сила показувала? // Там само. – 30 серпня. – С.3.

⁵⁵ Ганич В. Кожному дадуть оцінку люди // Вісті Ужгородщини. – 1991. – 31 серпня. – С.1.

⁵⁶ Державний архів Закарпатської обл. (далі – ДАЗО). – Ф.1. – Оп.36. – Спр.9. – Арк.60.

⁵⁷ Вісті Ужгородщини. – 1991. – 27 серпня. – С.1.

⁵⁸ Там само. – 31 серпня. – С.2.

⁵⁹ Там само. – 27 серпня. – С.1.

⁶⁰ Пасічний П. Боже, дай єдності і розуму! // Там само. – 31 серпня. – С.1.

⁶¹ ДАЗО. – Ф.1. – Оп.36. – Спр.50. – Арк.2–8.

Ще 15 серпня 1991 р. всі комуністичні організації Чернівецької обл. відрепортували про виконання постанови ЦК КПУ щодо посилення впливу на соціально-політичну ситуацію⁶². 19 серпня о 7-й год. відбулася нарада в обласному управлінні КДБ, учасники якої висловилися на підтримку ДКНС. О 8-й год. в обласному комітеті КПУ пройшли збори, очолювані першим секретарем обкому Є.Дмитрієвим. Сюди прибули компартійні керівники всіх рівнів, а також генерали армії, МВС і КДБ. Ішлося про те, що якщо обласні комуністичні та силові керівники виступають на позиціях ЦК КПУ, то вони повинні виконувати розпорядження ДКНС. Наголошувалося що й голови районних рад народних депутатів є комуністами, тож у такий час повинні бути разом із партією. Постанови московських заколотників надрукували обкомівська газета «Радянська Буковина» та деякі партійні «районки».

Однак 19 серпня 1991 р. на майдані Незалежності у Чернівцях НРУ й УРП розпочали безстрокову акцію з гаслами «Ганьба московській хунті!», «Волю людині, волю Україні!». Того ж дня об'єднання демократичних сил «Злагода» ухвалило заяву, у котрій засудило дії путчистів («новоявлені лідери ДКНС викинули з купелі народжене в муках демократичне дитя»)⁶³. Спроба громадських діячів виступити на телебаченні успіху не мала. Відповідне прохання голови секретаріату місцевої філії НРУ В.Клима, висловлене голові обласної ради І.Гнатишину, було залишене без уваги⁶⁴. Тоді ж директор місцевої телевізійної асоціації ТВА Є.Бабин розпорядився взагалі припинити трансляцію місцевих телепередач⁶⁵. Головний редактор газети обласної ради «Буковинське віче» В.Колодій відмовився публікувати розпорядження ДКНС і подав у відставку. Два номери з документами заколотників підписував його заступник – колишній обкомівський працівник Чабан⁶⁶. 20 серпня очільник обласної ради І.Гнатишин не оголосив її позачергове засідання, а керівник міської ради Г.Гродецький звернувся до жителів міста з проханням зберігати спокій та покласти на рішення республіканських органів.

21 і 22 серпня 1991 р. біля міської ратуші Чернівців пройшли мітинги під гаслами «Демократію врятували демократи, а комуністи сиділи в лопухах!», «Єльцин, ми з тобою!», «Хунту за ґрати!», «Газети “Радянська Буковина” й “Буковинське віче” є органами ДКНС!»⁶⁷. Схожі акції впродовж 20–27 серпня прокотилися Путилою, Сторожинцем, Новоселицею, Кіцманем, Хотинном, Вижницею, Сокирянми, Глибокою⁶⁸. 26 серпня голова обласної ради змушений був зупинити діяльність комуністичних органів та вихід партійної преси у зв'язку з розслідуванням щодо причетності парткерівництва до путчу⁶⁹. Відповідну комісію очолював В.Бабух⁷⁰. Начальники обласних управлінь МВС С.Іваницький, охорони державних таємниць у пресі – Г.Кілінкевич, КДБ – І.Пікуза виправдовувалися, що, мовляв, у дні заколоту працювали у звичному режимі. 28 серпня над обласною та міськрадою радами замайоріли національні прапори. Згодом було демонтовано пам'ятник В.Леніну⁷¹.

⁶² Державний архів Чернівецької обл. (далі – ДАЧО). – Ф.1. – Оп.60. – Спр.451. – Арк.46–72.

⁶³ Кияк Т. Відстояти демократію // Чернівці. – 1991. – 23 серпня. – С.2.

⁶⁴ Кобевко П. Хроніка подій смутного часу на Буковині // Час. – 1991. – 23 серпня. – С.3.

⁶⁵ Чернівці. – 1991. – 23 серпня. – С.1.

⁶⁶ Кобевко П. Контрреволюція повзе по Буковині // Час. – 1991. – 30 серпня. – С.2.

⁶⁷ Кобевко П. Хроніка подій смутного часу на Буковині // Там само. – 23 серпня. – С.1.

⁶⁸ Чернівці. – 1991. – 23 серпня. – С.1.

⁶⁹ Кобевко П. Контрреволюція повзе по Буковині. – С.2.

⁷⁰ Калита В. То, все таки, хто є ху? // Час. – 1991. – 6 вересня. – С.2.

⁷¹ Час. – 1991. – 6 вересня. – С.1.

Обласну комісію щодо звільнення партійних працівників очолював В.Ковбас. Вона увільнила від виконання обов'язків партапарат, зберігши за ним усі права за трудовим законодавством⁷².

12 жовтня 1991 р. сесія Чернівецької обласної ради затвердила рішення про націоналізацію обкомівського майна. 28 жовтня розпорядженням виконкому утворено комісію у складі 12 осіб, яку очолювали К.Нікітович і А.Резнік. Приміщення обкому перейшло в розпорядження облвиконкому та Чернівецького державного університету. Обкомівський громадсько-політичний центр трансформовано в обласний центр школярів і молоді, газети «Радянська Буковина», «Буковинське віче» та районну компартійну пресу реорганізовано у видання відповідних рад і громадсько-політичних організацій. Транспорт було розподілено між управліннями освіти, охорони здоров'я та культури. За рішеннями районних рад майно райкомів переходило у відання райвиконкомів, котрі ухвалили постанови про припинення діяльності парторганізацій, декомунізацію районних установ і націоналізацію партійного майна. Наприклад, таку ухвалу 31 серпня прийняв до виконання голова Хотинського райвиконкому С.Скрипник⁷³.

Таким чином, для західноукраїнських обласних комітетів КПУ виступ ДКНС був очікуваним і бажаним. Обкомівці виразно розуміли, що в разі перемоги було б не допущено проголошення самостійності України та збережено СРСР. Тому від початку 1991 р. компартійне керівництво у західних областях УРСР сподівалося на силовий реванш. Утім воно не передбачало, що путч відбудеться так недолуго. До того ж партійна номенклатура дедалі більше усвідомлювала: радянська влада зруйнувала себе настільки, що втратила підтримку не лише місцевого населення, а й навіть комуністичного середовища. Боязке втілення розпоряджень заколотників наштовхувалося на активний спротив патріотично налаштованої громадськості регіону, котра вже розглядала Україну як незалежну державу й вимагала лише конституційного закріплення самостійності. Тому фіаско путчистів було справою часу. Участь компартійного апарату західних областей УРСР у заколоті ДКНС підтвердила її проросійське, а отже антиукраїнське спрямування, що не в останню чергу поставило КПУ поза законом, трансформувавши її у злочинну політичну організацію.

REFERENCES

1. Chura, V. (2013). Rol oblastnykh komitetov KPSS v sobytijakh avgusta 1991: istoricheskij opyt Zapadnoj Ukrainy. *Znanie. Poniimanie. Umenie: Nauchnyj zhurnal Moskovskogo gumanitarnogo universiteta*, 2, 129–135. Moskva. [in Russian].
2. Chura, V. (2014). Uchast oblasnykh komitetiv KPU Halychyny u zakoloti DKNS yak chynnyk stanovlennia instytutu Prezydenta v Ukraini. *Proceeding International Conference "Instytut Prezydenta Ukrainy v systemi derzhavnoi vlady Ukrainy"*. 17 sichnia, 258–262. [in Ukrainian].
3. Chura, V. (2016). Uchast Ivivskoho kompartaparatu u zakoloti DKNS. *Istorychni pamiatky Halychyny: Proceeding of the 6th Conference istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka*. 4 bereznia, 248–254. [in Ukrainian].
4. Kulchytskyi, S. (1994). Partiino-radianskyi aparat u systemi vlady. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 3–15. [in Ukrainian].
5. Kulchytskyi, S. (1996). Znyshchennia totalitaryzmu – holovnyi pidsumok horbachovskoi perebudovy. *Perebudova: zadum i rezultaty v Ukraini (do 10-ricchbia probolobnennia kursu na reformy)*. *Proceeding Scientific and Theoretical Seminar*, 3–6. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Muravskiy, O. (2011). *Zakbidni zemli Ukrainy: sbliakh do nezalezhnosti (1985–1991)*. Lviv. [in Ukrainian].
7. Todd, E. (2004). *Posle imperii*. Moskva. [in Russian].

⁷² ДАЧО. – Ф.1. – Оп.60. – Спр.495. – Арк.4–20.

⁷³ Хотинські вісті. – 1991. – 31 серпня. – С.2.

Vasyl CHURA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of the Local History,
I. Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine), vschbox@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0464-0086>

Vasyl MARCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of the Political Institutions and Processes,
V. Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), vmarchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3992-8530>

Participation of the Party-State Establishment of the Ukrainian SSR Western Regions in the Putsch of the State Committee on the State of Emergency (August 1991)

Abstract. The purpose of the study is to find out the reasons for the support of the leading communist party apparatus of the western regions of the UkrSSR for the Moscow putsch led by the State Committee on the State of Emergency (SCSE), as well as factual reconstruction of the events and consequences of the coup failure in the context of restoring Ukrainian independence. **The methodological basis** of scientific intelligence is based on a rational step in compliance with the principle of historical objectivity. The study used methods of critical and structural analysis and classification, systematization and verification of unpublished archival sources and field material. **The scientific novelty** of the obtained results is formed on the documents of one republican and seven regional archives, as well as the columns of communist and democratic periodicals and interviews with contemporaries and participants of the events. Based on them, the little-known facts related to the reception of the coup at various levels of the then Soviet society were reconstructed. The key attention is paid to the unexplored perception by local communist elites of an attempt at armed revenge in the face of their loss of pro-government status. **Conclusions.** After the liberation of the western Ukrainian regions from the communist monopoly on political power as a result of the defeat of party nominees in the 1990 elections, the local party apparatus retained hope for revenge only with the forceful support of the union center. Therefore, unlike ordinary communists and supporters of the National Communist Democratic Platform, after the illegal proclamation of power by the SCSE in August 1991, the top regional leadership became the focal points for the implementation of the insurgents' instructions. It was the only one to receive their first secret orders, recognize the state of emergency and call on the public to avoid acts of disobedience. Moreover, local party elites made plans to carry out the orders of the putschists and encouraged the heads of law enforcement, administrative and economic institutions to obey them. However, the anti-communist resistance, led by democratic councils, national parties and public associations, stood in the way. He positioned himself as a state-builder, as last year's local elections were won by Ukrainian political forces, which saw the Declaration of State Sovereignty of Ukraine as a restoration of its state independence. Thus, the coup attempt led by the SCSE in the western Ukrainian regions was a priori doomed to failure. The participation of the leading partocracy in the putsch outlawed the Communist Party of Ukraine, completed the disintegration of grassroots structures, caused the nationalization of property and transformed it into a criminal political union that opposed the restoration of Ukraine's independence.

Keywords: western regions of the UkrSSR, communist authorities, State Committee on the State of Emergency (SCSE), putsch, national movement, statehood.

Тетяна МЕЛЕЩЕНКО

кандидатка історичних наук, доцентка,
деканка історичного факультету,
Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова
(Київ, Україна), t.v.melshchenko@npu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1562-2932>

Ігор ВОЛОШИН

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра суспільних наук,
Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України
(Черкаси, Україна), igorvoloshin@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1233-895X>

Шлях України до НАТО: основні проблеми, здобутки та перспективи євроатлантичної інтеграції

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.104>

УДК: 94(477)«20»:327.51(1-622НАТО)

Анотація. Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати рух України до НАТО, розкрити основні проблеми і здобутки євроатлантичної інтеграції та окреслити подальші перспективи й можливості у цьому напрямі. **Методологія** спирається на принципи науковості, об'єктивності, усебічності, багатфакторності. Використано методи аналізу, синтезу, узагальнення, ретроспективного та системного підходу до розв'язання науко-дослідницьких проблем. **Основними результатами** дослідження стало визначення особливостей головних зовнішньополітичних напрямів України: позаблокового, багатовекторного, євроатлантичного та узагальнення їх результатів. Зроблено логічні висновки щодо перспектив набуття нашою країною членства в НАТО та обґрунтовано необхідність дотримання євроатлантичного шляху як єдиного можливого для збереження незалежності України. Запропоновані висновки базуються не лише на основі спеціальних праць, а й аналізу офіційних документів, промов, стенограм, звернень посадових осіб, що допомогло всебічно розглянути предмет дослідження. **Перспективи подальших студіювань.** Важливим предметом більш детального вивчення можуть бути конкретні кроки допомоги НАТО Україні в різних галузях та проведення порівняльного аналізу військової, політичної, економічної, технічної підтримки з метою демонстрації вигоди для нашої країни вступу до альянсу. **Практичне значення** результатів дослідження полягає в тому, що висновки й узагальнення можуть бути використані як матеріал для популяризації зовнішньополітичного євроатлантичного вектора в Україні. Ці результати, в основі яких лежать офіційні дані, сприятимуть формуванню образу НАТО як важливого та необхідного партнера.

Ключові слова: Україна, НАТО, безпека, незалежність, стратегічне партнерство.

Тема національної безпеки України та її інтеграції до НАТО стала об'єктом багатьох досліджень, серед яких, зокрема, праці Л. та М. Алексієвців, В.Горбуліна,

С.Грицай, А.Зленка, А.Кудряченко, О.Палія, Г.Перепелиці, О.Соскіна¹ та ін. Цьогоріч тема привернула ще більший інтерес у зв'язку з відзначенням 30-річчя незалежності України, тож підбиття підсумків стане важливою віхою для подальших кроків у цьому напрямі. Можна виокремити як важливі здобутки, що їх досягла наша держава, так і низку проблем, з якими вона зіштовхнулася. Одне з досягнень – збереження демократії, розвиток громадянського суспільства та курс на євроатлантичну інтеграцію. Серед проблем, у першу чергу, корупція, непрофесійність еліт, окупація Криму й воєнні дії на сході країни. Агресія з боку Росії, яку треба стримувати, уповільнює трансформації та входження України до західного світу. Для забезпечення миру, збереження незалежності нашій державі необхідно, окрім багатьох інших речей, інтегруватися в НАТО, адже відомо, що жоден із членів цього військово-політичного союзу не був жертвою нападу.

Одним з останніх важливих рішень став указ президента України №307/2021 від 4 червня 2021 р. «Про невідкладні заходи щодо поглиблення інтеграції України до Організації Північноатлантичного договору»². Згідно з цим документом, набуття членства в НАТО є пріоритетним державним завданням. Для того, щоб наша країна отримала реальні шанси ввійти до складу альянсу, потрібно «досягти серйозного прогресу в усіх сферах життєдіяльності держави, інтегрувати принцип забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в усі сфери державної політики, впровадити реформи, які конвертувалися б у добробут і безпеку для громадян»³.

Україна має усвідомлювати, що НАТО створене як оборонна структура, яка діє в рамках міжнародного права на засадах демократичних цінностей та захисту прав людини. Уже в його основоположному документі закладено цивілізаційні підвалини функціонування:

«Сторони цього договору, підтверджуючи свою відданість цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй та своє прагнення жити в мирі з усіма народами і урядами, сповнені рішучості захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права, прагнучи сприяти стабільності і добробуту в Північноатлантичному регіоні, вирішивши об'єднати свої зусилля для здійснення колективної оборони та підтримання миру і безпеки, уклали між собою такий Північноатлантичний договір»⁴.

Такий підхід дозволив уберегти НАТО від ліквідації після розпаду СРСР та зникнення біполярної системи. Організація сконцентрувала свою діяльність навколо збереження і зміцнення миру, забезпечення поваги до прав людини й суверенних прав націй, боротьби з тероризмом, стихійними лихами тощо. Альянс став демократичним

¹ *Алексієвський Л., Алексієвський М.* Трансформація відносин України та НАТО в 1991–2019 рр.: історичний аспект // Український історичний журнал. – 2020. – №1. – С.126–142; *Горбулін В.* Національна безпека України та міжнародна безпека // Політична думка. – 1997. – №1. – С.76–88; *Грицай С.* НАТО вчора, сьогодні, завтра // Нова політика. – 1999. – №2. – С.24–25; *Зленко А.* Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: Виступи. Промови. Інтерв'ю. Статті. – К., 2001. – 370 с.; *Кудряченко А.* Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією // Україна дипломатична. – Вип.10. – К., 2009. – С.772–786; *Палій О.* Навіщо Україні НАТО? – К., 2006. – 144 с.; *Перепелиця Г.М.* Україна і НАТО на роздоріжжі. – НАТО ревью, літо 2007 [Електронний ресурс]: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/novini/2007/0701.pdf>; Вступ до НАТО – стратегічний вибір України / За заг. ред. О.І.Соскіна. – К., 2008. – 192 с.

² Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.president.gov.ua/documents/3072021-39461>

³ Там само.

⁴ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_17120.htm

і гуманістичним військово-політичним блоком. Північноатлантичний союз був не лише інструментом гарантування безпеки, свободи та незалежності його членів, а й засобом сприяння розповсюдженню демократичних цінностей, виникненню європейських демократичних інститутів⁵. Нині НАТО виконує головну функцію гаранта безпеки, захищаючи своїх членів від загрози їхній територіальній цілісності та політичній незалежності, підтримує мир і безпеку. Причому наголос у політиці альянсу робиться на запобіганні розвитку такої загрози через створення добросусідських відносин на всьому євроатлантичному просторі.

Україна має тривалу історію та досвід взаємодії і співпраці з НАТО. Після проголошення незалежності в 1991 р. постало питання, який вектор розвитку обрати. Євроатлантичний, хоч і був задекларований, тривалий період мав відносно формальний характер без чіткого визначення зовнішньополітичної стратегії. Певний час влада намагалася розвивати стратегічне партнерство як із Росією, так і з Європейським Союзом та НАТО, проводячи політику багатовекторності й позаблоковості. Це зумовлювалося тим, що Україна не могла позбутися впливу Росії, а та, своєю чергою, намагалася не випускати нашу країну зі сфери свого домінування. За словами О.Палія, завдяки організації різноманітних об'єднаних ініціатив Росія «намагається утвердити себе в якості інтеграційного центру на пострадянському просторі, і їй дуже важливо втягнути в це Україну – найбільшу територіально державу Європи, яка має ключове стратегічне розташування по відношенню одразу до кількох регіонів (Чорноморського, Північнокавказького, Центральноєвропейського, Балканського). А, крім того, без України Росія втрачає статус євразійської імперії»⁶.

Росія сприймала співпрацю України з євроатлантичними організаціями як загрозу, особливо неприйнятним і небезпечним для неї став би кордон із країною НАТО. Така ситуація залишається незмінною й донині. Москва надалі заявляє про «спільність народів», про територіальні претензії. Підтвердженням цьому слугує стаття президента Російської Федерації⁷, котра містить небезпеки, що криються за змістом, адже це – політичний маніфест, який прагне легітимізувати імперські зазіхання насамперед в очах власних громадян⁸.

Україна довгий час мусила маневрувати між Росією та Заходом, щоб зміцнити незалежність, зберегти цілісність та знайти можливості для співпраці з НАТО. Багатовекторність і позаблоковість були визначені законом «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р., в якому йшлося про те, що країна прагне нейтралітету⁹, а також угодою «Про створення Співдружності Незалежних Держав» від 8 грудня того ж року, ст.6 якої проголошувала: «Держави-члени Співдружності співробітничатимуть у забезпеченні міжнародного миру і безпеки. [...] Держави-члени Співдружності зберігатимуть і підтримуватимуть під об'єднаним командуванням загальний військово-стратегічний простір, включаючи єдиний контроль над ядерною зброєю»¹⁰. Однак останній документ Київ та Москва трактували по-різному: якщо Україна сприймала його як механізм «цивілізованого розлучення», то Росія – як форму відновлення колишньої імперської державності, тож тут позаблоковість України була на руку Росії.

⁵ Довідник НАТО. – К., 1999. – С.15.

⁶ Палій О. Навіщо Україні НАТО? – С.74.

⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://eurosolidarity.org/2021/07/31/stattya-putina-ne-pro-istoriyu-cze-politychnyj-manifest-z-pogrozamy-susidam-petro-poroshenko/>

⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

¹⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text

Наша країна шукала шляхи співпраці з євроатлантичними структурами, але робила це доволі обережно. Так, у Военній доктрині України від 1993 р.¹¹ Київ заявив про намір долучитися до колективної безпеки, хоч і не відмовлявся від позаблоковості. Цей факт задокументованого позаблокового статусу як аргумент було використано противниками вступу до НАТО. Контакти з альянсом активізувалися з 1992 р. У лютому відбувся перший візит генерального секретаря організації М.Вернера до Києва, під час якого він офіційно запросив Україну до участі в Раді північноатлантичної співпраці. У липні 1992 р. штаб-квартиру у Брюсселі відвідав президент України Л.Кравчук¹². Він став першим керівником пострадянської держави, який зустрівся з керівництвом НАТО. Уже у вересні 1992 р. у Брюсселі відкрилося українське посольство, ставши по суті контактною платформою.

Більш сміливі кроки почали здійснюватися 1993 р., з ухваленням постанови Верховної Ради «Про основні напрями зовнішньої політики України»¹³. Так, було заявлено, що наша країна виступає за створення всеохопних міжнародних систем універсальної та загальноєвропейської безпеки й уважає участь у них базовим компонентом своєї національної безпеки. Україна визначила, що концентрує зовнішньополітичні зусилля на створенні та розбудові надійних міжнародних безпекових механізмів на двосторонньому, субрегіональному, регіональному і глобальному рівнях. Означені механізми включали співробітництво з сусідніми та іншими державами, політичними, військовими, міжнародними організаціями тощо. У цій же постанові визначалося, що проголошений свого часу намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може вважатися перешкодою повномасштабній участі України у загальноєвропейській структурі безпеки¹⁴.

Певна еволюція у виборі міжнародного вектора була спричинена необхідністю зберегти суб'єктність держави, що можливо лише за участі в інтеграційних процесах з одного боку та вибудови системи відносин із Росією так, аби уникнути ескалації. Тому Україна продовжувала діяти обережно, що в подальшому позначилося на її входженні в архітектуру європейської безпеки. Коливання між двома векторами призвело до того, що Україна мала певні досягнення в рамках співпраці з НАТО, але не змогла чітко окреслити зовнішньополітичні пріоритети та взяти активний курс на членство в організації.

Північноатлантичний альянс продовжував трансформуватися. Так, у січні 1994 р. було оголошено про нову ініціативу, спрямовану на посилення стабільності в Європі: відкривалися двері для розширення альянсу за рахунок нових членів із числа країн Центрально-Східної Європи через залучення до програми «Партнерство заради миру»¹⁵. Україна стала однією з перших країн СНД, що підписала відповідний рамковий документ 8 лютого 1994 р., котрий проголошував, що

«держави-члени Північноатлантичного союзу та інші держави, що підписують цей документ, сповнені рішучості поглибити свої політичні і військові зв'язки та сприяти подальшому зміцненню безпеки в Євроатлантичному регіоні [...] Це партнерство започатковується як вираз спільної переконаності у тому, що стабільність і безпека в Євроатлантичному регіоні може бути досягнута лише

¹¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12#Text>

¹² Довідник НАТО. – Додаток 3: Хронологія. – Brussels, 2001. – С.506.

¹³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>

¹⁴ Там само.

¹⁵ Довідник НАТО. – С.95.

шляхом співробітництва і спільних дій. Захист та підтримка основних прав і свобод людини, забезпечення свободи, справедливості і миру шляхом демократії є загальними цінностями, які мають основоположне значення для партнерства»¹⁶.

Таким чином Україна взяла зобов'язання, які виходять за рамки миру й безпеки держави та стосуються глобальних цінностей, таких, як збереження демократії, дотримання прав людини. У рамках програми розпочалися консультації НАТО з Україною з метою встановлення спеціального партнерства. Результатом такої роботи стало підписання 1995 р. індивідуальної програми партнерства.

Поглиблення стосунків між Україною та НАТО виступило вагомим фактором зміцнення нової демократичної держави. Оскільки наша країна є важливим геополітичним чинником у Центральноєвропейському регіоні, із часу проголошення незалежності вона тривалий час стояла перед небезпекою виявитися своєрідним буфером між Заходом і Сходом. Приєднання до програми «Партнерство заради миру» сприяло подоланню цієї загрози¹⁷.

У процесі трансформації НАТО та його розширення за рахунок нових членів із регіону Центрально-Східної Європи еволюціонували і стосунки з Україною. У 1997 р. було підписано Хартію про особливе партнерство¹⁸. Цей документ визначав необхідність розвитку особливого й ефективного партнерства та розширення співробітництва, що сприятиме забезпеченню стабільності у Центрально-Східній Європі, утвердженню демократичних цінностей. Відтак Україна отримала свою роль у системі європейської безпеки. Хоч вона й була відносно пасивною, усе ж таким чином було отримано певні гарантії політичної, економічної, військової підтримки. Альянс продемонстрував підтримку суверенітету України, територіальної цілісності, демократичного розвитку та економічного процвітання як ключових факторів стабільності й безпеки¹⁹.

У 1990-х рр. у відносинах із НАТО можна умовно виокремити певні періоди: «романтичний» (1990–1994 рр.), коли Україна налагоджувала дипломатичні стосунки, утверджувала міжнародну суб'єктність; «досягнень і сподівань» (1994–1997 рр.), коли було укладено низку угод про партнерство та співробітництво; «втоми й розчарування» (1998–2000 рр.) – активізація внутрішньополітичних проблем, курс на «економізацію» зовнішньої політики та пріоритетність багатовекторності²⁰.

У той час, як постсоціалістичні Польща, Угорщина, Чехія в 1999 р. стали новими членами НАТО, Україна не змогла вибудувати чітких пріоритетів інтеграції до євроатлантичної спільноти. У першу чергу цьому завадила гостра боротьба всередині країни, коли одні політики заперечували розширення впливу Заходу й альянсу, інші виступали проти розширення впливу Росії. Не було підтримки однозначного геополітичного вибору також і з боку суспільства. До того ж керівництво держави не виявляло бажання погіршити відносини з будь-якою стороною, зробивши однозначний вибір.

На початку 2000-х рр. НАТО знову розширилося. У 2004 р. його членами стали ще сім держав Центрально-Східної Європи, які також у минулому

¹⁶ Див.: [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_001#Text

¹⁷ Грицай С. НАТО вчора, сьогодні, завтра. – С.24.

¹⁸ Див.: [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text

¹⁹ Проблеми прикордонних регіонів у контексті розширення НАТО, 2001: Мат. наук.-практ. семінару, Чернівці, 9 листопада 2000 р. – Чернівці, 2001. – С.60.

²⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6310>

перебували під радянським впливом – Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія. Так Україна стала сусідкою вже п'яти країн НАТО. У результаті «Помаранчевої революції» до влади прийшов В.Ющенко, котрий прагнув зближення з альянсом, розуміючи, що членство в ньому забезпечило б Україні державний суверенітет, територіальну цілісність, а також поглибило б демократичні процеси. У 2005 р. Україну запросили до інтенсифікованого діалогу стосовно набуття членства, що мав на меті просування реформ і реалізацію заходів співпраці, зміцнення демократичних інститутів, розширення політичного діалогу, удосконалення та розвиток сектору безпеки й оборони, покращення інформаційної політики, а також розвиток соціально-економічної сфери²¹.

У перші роки президентства В.Ющенка відносини України з НАТО набирали обертів. Так, 2005 р. у вступному слові на засіданні відповідної комісії він підтвердив, що взаємини ці є стратегічними та що політика багатовекторності залишилася в минулому²². Своєю чергою у січні 2006 р. на чотиристоронній зустрічі Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини керівники оборонних відомств цих країн висловили готовність підтримати Україну на шляху інтеграції до НАТО. В.Ющенко видав указ, який регламентував створення Міжвідомчої комісії з підготовки України до вступу в альянс²³. Цим самим було підтверджено готовність долучитися до плану дій щодо членства. Однак оптимістичні прагнення керівництва держави зіткнулися з небажанням більшої частини суспільства.

Відкат стався у 2006 р., коли Україна в результаті парламентських виборів стала ареною політичних ігор при формуванні нового уряду. У цей час активно використовувалися антинаївські настрої, відбувалися протести проти українсько-американських навчань «Сі бриз». Після формування антикризової коаліції на чолі з прем'єр-міністром В.Януковичем було пригальмовано євроатлантичну інтеграцію та почався курс на зближення з Росією. Зі свого боку Москва недвозначно попередила Київ про потенційну ціну вступу в НАТО. Так, під час візиту до столиці України у грудні 2006 р. міністр оборони Росії С.Іванов озвучив тезу, що це матиме негативні наслідки для взаємовідносин²⁴. Таким чином через внутрішню нестабільність та зовнішню риторику Україна опинилася на роздоріжжі між зовнішньополітичними векторами. У подальшому така політика призведе до відомих наслідків.

В.Ющенко, виступаючи 2009 р. в Раді зовнішніх відносин у Нью-Йорку, зробив заяву, що в минулому Україна неодноразово декларувала незалежність, але потім втрачала її. Причина цього була одна – іноземний фактор, «тому членство в НАТО й українська незалежність є синонімами»²⁵. Він усвідомлював, що сам на сам Україна не зможе протистояти зазіханням із боку Росії, і що лише у союзі з НАТО вона матиме гарантії незалежності. Президенту України не вдалося реалізувати обраний курс. Ще під час візиту прем'єр-міністра В.Януковича до Брюсселю у 2006 р. той відмовився від приєднання до плану дій щодо набуття Україною членства в НАТО, чим порушив закон «Про основи національної безпеки» 2003 р.²⁶, який декларував, що одним з основних напрямів державної політики з питань нацбезпеки є саме поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства в ній.

²¹ *Перепелиця Г.М.* Україна і НАТО на роздоріжжі. – НАТО ревью, літо 2007 [Електронний ресурс]: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/novini/2007/0701.pdf>

²² Див.: [Електронний ресурс]: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/opinions_21972.htm?selectedLocale=uk

²³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.president.gov.ua/documents/2152006-3993>

²⁴ *Перепелиця Г.М.* Україна і НАТО на роздоріжжі. – НАТО ревью, літо 2007 [Електронний ресурс]: <https://www.nato.int/docu/other/ukr/novini/2007/0701.pdf>

²⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://cutt.ly/mQjSNUC>

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

Повернувшись до нейтрального статусу Україна тоді втратила свій шанс, адже забезпечити незалежність можна було лише шляхом приєднання до ефективної системи колективної безпеки, котра може протистояти потенційній військовій загрозі.

В.Янукович за часи свого президентства суттєво похитнув національну безпеку, розвернувши політику в бік Москви й законодавчо закріпивши позаблоковий статус. Він пішов ще далі, підписавши з Росією у 2010 р. угоду з питань перебування Чорноморського флоту цієї держави на території України, продовживши іноземну військову присутність до 2042 р. в обмін на здешевлення поставок російського газу²⁷. Таким чином Росія отримала додаткові важелі впливу на Україну й намагалася завадити підписанню угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Унаслідок такої політики В.Янукович змушений був тікати з країни. Але своїми попередніми діями він сприяв тому, що Росія, прагнучи упокорення України, удалася до окупації Криму та розв'язала військові дії на сході. Отже будучи позаблоковою державою Україна втратила територіальну цілісність.

Але російська агресія лише підштовхнула Україну до євроатлантичного вибору. Так, після «Революції гідності» новий президент П.Порошенко взяв курс на інтеграцію в НАТО та ЄС. У 2014 р. Верховна Рада ухвалила закон про скасування позаблокового статусу нашої країни²⁸. Пріоритетними національними інтересами в міжнародній діяльності ставали модернізація і трансформація відносин із НАТО в бік стратегічного партнерства на основі подальшої реалізації Хартії про особливе партнерство та декларації про її доповнення і практичної діяльності комісії Україна – НАТО щодо поглиблення відносин у сфері безпеки й оборони держави відповідно до нагівських стандартів, здійснення заходів із підтримки нашої країни у протистоянні російській агресії²⁹.

Своєю чергою НАТО надає Україні підтримку реформ у галузі безпеки й оборони. Держави-члени альянсу продовжують засуджувати спробу незаконної анексії Криму та агресію на сході нашої країни. Активізовано військово-морську співпрацю, збільшено присутність НАТО у Чорному морі. Від 2016 р. Україна отримує практичну допомогу в рамках Комплексної програми допомоги³⁰, мета якої полягає в підтримці прагнень України реформувати власні збройні сили відповідно до стандартів НАТО, досягти їх оперативної сумісності з військами альянсу. Програма включає низку положень, зокрема такі, як розбудова установ, матеріально-технічне забезпечення і стандартизація, оборонно-технічне співробітництво, кіберзахист, енергетична безпека, медична реабілітація, наука й безпека, протидія «гібридній війні» тощо³¹. До реалізації цієї програми та окремих проектів в її рамках підключено різні країни-члени НАТО.

У червні 2017 р. Верховна Рада України ухвалила закон, в якому членство в НАТО знову проголошувалося стратегічним пріоритетом зовнішньої безпекової політики держави. Відповідні зміни було внесено до Конституції України. Нині наша країна входить до групи держав, які є партнерами НАТО з розширеними можливостями, що сприяє діалогу і співробітництву з членами альянсу.

²⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2020/07/08/nezaleyona-suverenna-ukranchyuchem-do-vroatlantichno-bezpeki/index.html>

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text>

²⁹ *Алексієвський Л., Алексієвський М.* Трансформація відносин України та НАТО в 1991–2019 рр.: історичний аспект. – С.126–142.

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016_10/20161017_1610-compreh-ass-package-ukrain.pdf

³¹ Там само.

У лютому 2021 р. на зустрічі з пресою генерального секретаря НАТО Є.Столтенберга та прем'єр-міністра України Д.Шмигала було підкреслено, що НАТО закликає Росію до припинення підтримки бойовиків на сході України та виведення військ, а також засуджує окупацію Криму³². У червні у Брюсселі відбувся саміт країн-членів Організації Північноатлантичного договору, за результатами якого було видано комюніке, де зазначалося, що «НАТО – найсильніший та найуспішніший альянс в історії. Він гарантує безпеку нашої території та нашого мільярда громадян, нашу свободу та цінності, які ми поділяємо, включаючи свободу особистості, права людини, демократію й верховенство права». Також засуджувалися дії Росії, яка

«продовжує порушувати цінності, принципи, довіру та зобов'язання, викладені в узгоджених документах, які лежать в основі відносин НАТО – Росія [...] Доки Росія не продемонструє дотримання міжнародного права та своїх міжнародних зобов'язань і відповідальності [...] ми продовжимо реагувати на погіршення середовища безпеки через посилення нашого стримування та оборонної позиції, у тому числі шляхом прямої присутності у східній частині альянсу»³³.

Ситуація, що склалася у зовнішній політиці, досить складна. У цих умовах спостерігається активізація різних країн. Наприклад, Фінляндія та Швеція почали тісніше співпрацювати з НАТО. Польща, Румунія, Словаччина, Чехія, Болгарія, Угорщина прагнуть отримати більше гарантій від США, оновити авіацію та готові розміщувати на своїх територіях американські військові контингенти.

Україна також має дбати про зміцнення безпекових гарантій і рух в євроатлантичному напрямі. Однак важливо не лише прагнути стати членом НАТО, а й докласти до цього зусиль. Багато що залежить не лише від внутрішнього бажання, а й від підтримки у країнах НАТО. За проведеними у 2020 р. опитуваннями вступ України до НАТО підтримують лише 50% німців (проти – 50%), 49% французів (проти – 50%), 49% голландців (проти – 50%), 76% поляків (проти – 24%), 72% литовців (проти – 27%). Із думкою, що надання членства може спричинити війну з Росією, погоджуються 53% литовців, 48% німців, 47% поляків і 39% французів. У цілому проти розширення альянсу виступають 40% німців, 38% французів, 37% італійців. Також багато аналітиків озвучують думку, що членство України в НАТО не на часі³⁴.

Для досягнення своєї мети наша країна має виконати певні завдання, які викладено в Концепції зовнішньої політики України. Щодо взаємодії з НАТО тут виділено такі складові:

– реальні зміни в політичній та економічній площинах, боротьбі з корупцією, а також трансформація секторів безпеки й оборони у відповідності до цінностей і цілей Заходу;

– сусідні держави й окремі країни Північної та Західної Європи мають стати пріоритетом взаємодії, що означає поглиблення контактів у безпековій та оборонній сферах, відновлення й посилення довіри, відкритість перед партнерами оборонно-промислового комплексу для реалізації спільних проєктів;

– залучити Сполучені Штати Америки в українську економіку, енергетику та інші сфери, що створюватиме сприятливі умови для набуття статусу найбільшого союзника США поза НАТО та дасть у перспективі гарантії безпеки;

³² Див.: [Електронний ресурс]: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/opinions_181350.htm?selectedLocale=uk

³³ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm

³⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/16594.pdf>

– запровадити цільові посили та кампанії про цінність України в альянсі для окремих країн НАТО, де поширені скептичні настрої³⁵.

Отже в рік 30-ліття незалежності України варто чітко проаналізувати здобутки нашої держави за цей період, а також критично підійти до аналізу невдач. Необхідно тримати курс, узятий на євроатлантичну інтеграцію, як такий, що забезпечить трансформацію не тільки зовнішньої, але й внутрішньої політики. Промовистим аргументом на користь НАТО слугують дані, наведені в таблиці.

Місце деяких країн НАТО (в дужках зазначено рік вступу в альянс)
та України за сукупними показниками (2020 р.)³⁶

	Латвія (2004)	Литва (2004)	Естонія (2004)	Польща (1999)	Угорщина (1999)	Румунія (2004)	Чехія (1999)	Словацька (2004)	Україна
Індекс демократії	38	42	27	50	55	62	31	47	79
Індекс свободи людини	22	21	8	45	49	32	24	36	110
Індекс верховенства права	–	–	10	28	60	32	18	–	72
Індекс сприйняття корупції	42	35	17	45	69	69	54	60	117
Індекс процвітання	32	34	21	36	46	47	29	35	92
Індекс людського розвитку	44	37	30	36	43	50	28	40	84
Індекс якості життя	35	32	24	31	40	45	25	36	63
Глобальний індекс миру	35	37	30	24	19	25	9	26	143

Аналізуючи наведені в таблиці дані по суміжних і близьких до України за своїм розвитком державах, які в певний історичний період мали схожі проблеми, перебуваючи в радянському таборі, можемо констатувати, що інтеграція в Організацію Північноатлантичного договору дає серйозний поштовх у розвитку. Необхідність трансформуватися для вступу в НАТО зіграла свою позитивну роль у суспільно-економічному та політичному поступі Центрально-Східної Європи.

³⁵ Там само.

³⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/>; <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/2021-03/human-freedom-index-2020.pdf>; https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2020-Online_0.pdf; <http://cpi.ti-ukraine.org/#/>; <https://www.prosperity.com/rankings>; <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf>; <https://minfin.com.ua/ua/2020/10/11/53857422/>; <https://www.visionofhumanity.org/maps/#/>

REFERENCES

1. Aleksievets, L., Aleksievets, M. (2020). Transformatsiia vidnosyn Ukrainy ta NATO v 1991–2019 rr.: istorychnyi aspekt. *Ukrainskyi istorychnyi zbornal*, 1, 126–142. [in Ukrainian].
2. Horbulin, V. (1997). Natsionalna bezpeka Ukrainy ta mizhnarodna bezpeka. *Politychna dumka*, 1, 76–88. [in Ukrainian].
3. Hrytsai, S. (1999). NATO vchora, sohodni, zavtra. *Nova polityka*, 2, 24–25. [in Ukrainian].
4. Kudriachenko, A. (2009). Yevroatlantychnyi postup Ukrainy ta yii vidnosyny z Rosiieiu. *Ukraina dyplomatychna*, 10, 772–786. [in Ukrainian].
5. Palii, O. (2006). *Navishcho Ukraini NATO?* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Perepelytsia, H. (2007). Ukraina i NATO na rozdorizhzi. *NATO reviu*. Retrieved from <https://www.nato.int/docu/other/ukr/novini/2007/0701.pdf> [in Ukrainian].
7. Soskin, O. (Ed.) (2008). *Vstup do NATO – stratezhichniy vybir Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Zlenko, A. (2001). *Zovnishnia polityka Ukrainy: vid romantyzmu do prahmatyzmu: Vystupy. Promovy. Interviu. Statti*. Kyiv. [in Ukrainian].

Tetiana MELESHCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Dean of Historical faculty,
National Pedagogical M. Drahomanov University
(Kyiv, Ukraine), t.v.meleshchenko@npu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1562-2932>

Ihor VOLOSHYN

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Department of Social Sciences,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after the Heroes of Chornobyl
of the National University of Civil Defense of Ukraine
(Cherkasy, Ukraine), igorvoloshin@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1233-895X>

Ukraine's Path to NATO: Main Problems, Achievements and Prospects of Euro-Atlantic Integration

Abstract. The goal of this research is to analyze Ukraine's progress towards NATO during the period of independence, to reveal the main problems and achievements of Euro-Atlantic integration and outline further prospects and opportunities in this direction. In conducting the research, was used **scientific methodology**, in particular, based on the principles of scientificity, objectivity, comprehensiveness, multifactoriality. Methods of analysis, synthesis, generalization, retrospective and systematic approach to solving research problems were used to write the material. **The main results of the study** were to determine the features of the main foreign policy directions of Ukraine: non-aligned, multi-vector, Euro-Atlantic and generalize their results. The results are also logical conclusions about the prospects of Ukraine's membership in NATO and the need to adhere to the Euro-Atlantic path of integration as the only possible and important way to preserve Ukraine's independence. The conclusions proposed in the research are based not only on the study of historical research, but also on the analysis of official documents, speeches, transcripts, appeals of officials, which helped to comprehensively consider the subject of research. The topic is broad and has **prospects for further studies**. In particular, specific steps of NATO assistance to Ukraine in various fields and a comparative analysis of specific military, political, economic and technical support in order to demonstrate the benefits for Ukraine in the event of accession to the alliance can be an important subject of more detailed research. Such research will demonstrate arguments in favor of the importance of NATO membership for skeptics of Euro-Atlantic integration. **The practical significance** of the research results is that the main messages, conclusions and generalizations can will use as material for popularization of the foreign policy Euro-Atlantic vector in Ukraine. These results, which are based on official verified data, will help shape NATO's image as an important and necessary partner.

Keywords: Ukraine, NATO, security, independence, strategic partnership.

Lesia ALEKSIIEVETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of World History and Religious Studies,
V.Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), lmalex@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-3314>

Oksana VALION

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Doctoral Student at Department of World History and Religious Studies,
V.Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), o_valion@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5265-8678>

Trade and Economic Cooperation Between Ukraine and the Republic of Belarus: Historical Discourse (1991–2020)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.114>

UDC: 94(476)«XX/XXI»

Abstract. The aim of the research is to study trade and economic cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus, the agreement and legal basis of bilateral cooperation, the dynamics of foreign trade turnover, tendencies and forms of production cooperation in the context of modern challenges. **The methodology of work** is a complex of scientific principles, general scientific and special historical methods, as well as interdisciplinary and comprehensive approaches to the historical discourse of modern Ukrainian-Belarusian trade and economic relations based on the integral use of sources on this issue. **The scientific novelty** is stipulated by insufficient research of trade and economic aspects of cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus in the Ukrainian historiography at the present stage, where, with few exceptions, there are almost no generalized papers on these issues. The author's view on the dynamics of cooperation between the two countries for the whole period of 1991–2020 is shown, the peculiarities of bilateral cooperation after the presidential elections on August 9, 2020 in Belarus, which led to deepening political crisis in the republic, have been clarified, the prospects of given research have been determined. **The conclusions.** It has been proven that almost thirty years of experience of cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus in the new geopolitical realities is the evidence of the importance of bilateral trade and economic cooperation based on pragmatism and mutual interest, broad contacts at the level of the heads of the states, governmental and non-governmental structures, diplomatic bodies as well agreement and legal basis. It has been shown that owing to the industrial cooperation of the two states, the growth of the dynamics of mutual trade turnover, the search for constructive solutions in interregional cooperation, the concerted work of all structures coordinating Ukrainian-Belarusian relations, the accumulated institutional and legal support, it became possible to preserve the accumulated potential in the interstate relations ensuring the vector of bilateral opportunities in the context of integration and globalization processes of the present time. At the same time, in connection with the ongoing political crisis in Belarus, the format of bilateral relations has changed. Although economic cooperation continues, the challenges affecting the mutual dialogue are inducing Kyiv to consider different options for the development of bilateral cooperation; in the economic dimension, the search for opportunities to diversify and replace the Belarusian products is taking place.

Keywords: Ukraine, Republic of Belarus, trade and economic cooperation, interstate cooperation, exports, imports.

Increasing globalization, international integration, growing competition between major geopolitical players, the problems of regional, European and global security encourage the broadening of interstate contacts on bilateral and multilateral bases, the search for effective platforms to establish and deepen the open dialogue. For Ukraine, the Republic of Belarus is the historical partner, as the countries are united by common milestones in history, as well as cultural and mental similarity, close cooperation, scientific and technological ties, interconnected transport and logistics systems, geographical closeness, as well as business, personal contacts and family relations. It is important for both states that the common border of more than 1000 km is a border of peace and cooperation.

Almost 30 years of interstate dialogue between Ukraine and the Republic of Belarus in the new system of geopolitical coordinates demonstrate the dynamism in bilateral relations, in particular in the main of them – trade and economic cooperation. Despite the fact that the two countries are in different economic and security integration spaces, have their own approaches to the ways of social development and various foreign policy directions, pragmatic and mutually beneficial interest has been dominant for a long time of bilateral cooperation. T.Zosymenko rightly remarks: “Until recently, the mechanisms of macroeconomic and microeconomic diplomacy between Ukraine and Belarus served as an example of moderate bilateral relations within the framework of multidirectional integration tracks”¹. The relations between Ukraine and the Republic of Belarus with the declaration of independence depended on the level of relations with Russia and the countries of the European Union and the USA. The differences that existed in bilateral political cooperation prompted the transfer of priorities to the economic sphere.

Under the current challenges stipulated by the transformation of the system of international relations, the global economic recession caused by the COVID-19 pandemic, and especially the ongoing political crisis in Belarus, the Ukrainian-Belarusian relations are being tested for strength. The influence of these factors on the interstate dialogue leads to the change in the format of relations. Traditionally or by inertia, the established Ukrainian-Belarusian economic cooperation continues, but Ukraine’s non-recognition of the legitimacy of A.Lukashenka’s new presidential term, unresolved political crisis in Belarus, growing international isolation, the EU and the USA’s sector economic sanctions against a number of Belarusian industries and enterprises, the Russian pressure on Belarus on sensitive issues for Ukraine, such as Crimea or closer Russian-Belarusian military cooperation, as well as, last but not least, the evolution of the Ukrainian economy in the direction of integration into the European economic space, induce the official Kyiv to consider various options for the development of bilateral cooperation; in the economic dimension, it is the search for opportunities to diversify and replace Belarusian products. The revision of the Ukrainian-Belarusian economic cooperation is also possible in case of bringing together the Belarusian and Russian economies in the context of implementing the mechanism of deeper integration between the two states.

It is now evident that the largest internal political crisis in modern Belarus, which took place as a result of mass protest movements because of non-recognizing the presidential election results on August 9, 2020, at the same time became the largest crisis in the Ukrainian-Belarusian relations, “the lowest point of their political relations since 1991”², as it is mentioned by Ya.Preiherman and H.Maksak. The way out of this situation will be likely to depend on resolving the political crisis in Belarus. In this context, the President of Ukraine V.Zelenskyi signed the Decree, according to the decision of the National Security and

¹ Зосименко Т. Україна – Білорусь: Аналітичний документ Ради зовнішньої політики «Українська призма», січень 2021 [E-resource]: <http://prismua.org/ukraine-belarus/>

² Прейгерман Е., Максак Г. Белорусско-украинские отношения в контексте внутривнутриполитического кризиса в Беларуси. – К., 2020. – С.14.

Defense Council of Ukraine dated September 14, 2020, “On the National Security Strategy of Ukraine”, in which the relations with the Republic of Belarus are defined as “pragmatic”³.

The historiographical and source base of the research problem are the works of mostly Ukrainian and Belarusian scientists, interstate agreements, interviews of statesmen, as well as materials of the National Archives of the Republic of Belarus in Minsk. Among the Ukrainian scholars we can single out investigations and analytical materials of L.Chekalenko, H.Maksak, O.Soskin, S.Vasylyshyn, T.Poliiovyi, Ye.Mahda, S.Slyshova, O.Valion⁴ and others, in which, among the various aspects of the Ukrainian-Belarusian relations, the relationship in the field of economic cooperation and foreign trade turnover has been reflected. At the same time, in historical science insufficient attention has been paid to cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus in the trade and economic dimension. In the monograph of the Belarusian historian D.Yurchak⁵, trade and economic contacts between Belarus and Ukraine in the post-Soviet period have been partially covered. The common work of this Belarusian scientist with the Ukrainian researcher H.Maksak⁶ is also of great interest; in it, the authors disclose separate aspects of the history of bilateral relations between Ukraine and the Republic of Belarus in 1991–2013, analyze the factor of 2014 in upsetting the traditional approach, as well as related challenges and dangers in effective cooperation between the two countries. Among other joint analytical Ukrainian-Belarusian investigations, devoted to the current directions in bilateral relations, the papers of O.Betlii and Ya.Preiherman⁷ should be mentioned as well as of Ya.Preiherman and H.Maksak⁸. The authors consider economic cooperation between the two countries in the conditions of the Russian-Ukrainian war in Eastern Ukraine and the internal political crisis in Belarus in 2020. From the latest publications, dealing with the main principles and directions of the foreign economic policy of Belarus, the dynamics of Belarusian foreign trade including the trade with Ukraine, the third volume of the seven-volume edition on the history of Belarus “Republic of Belarus – 25 years of creation and accomplishments” should be singled out; it is dedicated to the economic development of the Republic of Belarus during the years of independence⁹. The researched subject-matter is also reflected in articles by D.Yurchak, A.Tikhomirov, D.Demichev, B.Zaleskii¹⁰, and others.

³ See: [E-resource]: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

⁴ Чекаленко Л., Федуняк С. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2010. – 464 с.; Максак Г. Беларусь – Украина: новые акценты – открытые возможности [E-resource]: <https://nmnby.eu/yearbook/2010/maksak-gu.html>; Максак Г. Украина и Беларусь в новых реалиях: между безопасностью и экономикой: Аналітичний документ Ради зовнішньої політики «Українська призма», березень 2016 [E-resource]: <http://prismua.org/belarus-ua/>; Soskin O. Українсько-білоруські відносини: сучасний стан і сценарії розвитку [E-resource]: <http://soskin.info/ea/2006/9-10/20060911.html>; Василюшин С. Українсько-білоруські відносини (1991–2014 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2019. – 298 с.; Польовий Т. Україна – Республіка Білорусь: особливості міждержавного діалогу на сучасному етапі // Вісник Дніпропетровського університету: Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – Вип.1. – Дніпропетровськ, 2015. – С.160–168; Магда Е. Україна буде передполагати гібридний аншлюс Білоруси со стороны Росии [E-resource]: <https://thinktanks.by/publication/2020/10/02/evgen-magda-ukraina-budet-predpolagat-gibridnyy-anshlyus-belarusi-so-storony-rossii.html>; Слишова С. Основні домінанти та особливості поглиблення економічних зв'язків між Україною і Республікою Білорусь: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 2002. – 16 с.; Valion O. Дубровиччина – Рівненщина – Брестчина в контексті прикордонного співробітництва між Україною і Республікою Білорусь (2000-і рр.) // Україна – Європа – світ. – Вип.16. – Ч.1. – Тернопіль, 2015. – С.34–43; Valion O. Межрегиональное сотрудничество Украины и Беларуси в современной системе международных экономических отношений. Беларусь в современном мире = Беларусь у сучасным свеце: Мат. XVIII Междунар. науч. конф., посвящённой 98-летию образования Белорусского госуд. ун-та (Минск, 30 октября 2019 г.). – Минск, 2019. – С.221–225.

⁵ Юрчак Д.В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений. – Витебск, 2012. – 280 с.

⁶ Максак Г., Юрчак Д. Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в новых геополитических условиях. – Минск, 2014. – 40 с.

⁷ Бетлій О., Преїгерман Є. Аудит зовнішньої політики України: Україна – Білорусь: Дискусійна записка. – К., 2016. – 55 с.

⁸ Преїгерман Е., Максак Г. Белорусско-украинские отношения в контексте внутривиточитического кризиса в Беларуси. – К., 2020. – 22 с.

⁹ Республика Беларусь – 25 лет созидания и свершений: В 7 т. – Т.3: Экономическое развитие / Н.А.Абрамчук [и др.]. – Минск, 2020. – 795 с.

¹⁰ Юрчак Д. Белорусско-украинские отношения в 1991–2017 гг. // Постсоветские исследования. – Т.1. – 2018. – №1. – С.79–89; Тихомиров А. Белорусско-украинские отношения в 1991–2009 гг. // Труды факультета международных

The traditions of close economic cooperation between Ukraine and Belarus were formed during the Soviet time. The republics were part of the economic complex of the USSR, their economies were in close union cooperation, which contributed to signing one of the first interstate documents – the Treaty between the Ukrainian SSR and the Belarusian SSR of December 29, 1990, in which the states, recognizing mutual sovereignty, declared mutually beneficial cooperation of their peoples and countries, in particular, in the field of economy and trade¹¹. As O.Betlii and Ya.Preiherman rightly point out, “both states have tested the experience of bilateral cooperation, which is unique for the Soviet realities”¹². Somewhat earlier, on October 17, 1990, the republics signed the Agreement on Trade, Economic and Scientific-Technical Cooperation, trying to maintain the former level of trade in terms of establishing direct economic relations, which expanded the prospects for improving the emerging market mechanisms¹³.

The collapse of the Soviet Union and breaking-off economic ties led to the temporary slowdown in the Ukrainian-Belarusian trade and economic relations. In the early 1990s, both countries suffered from structural economic crisis characterized by decreasing production, rising prices and inflation, lowering living standards, rising unemployment, declining mutual trade, and so on. As a result, during 1992–1994, bilateral foreign trade turnover decreased from 1127 million to 396 million US dollars, and Ukraine’s share in the trade turnover of Belarus decreased from 21,5% to 11,3%¹⁴. Thus, the destruction of economic ties that had been formed for decades, the problems of structural restructuring the economic systems of the two states towards creating market forms of management against the background of deep economic crisis led to the slowdown in bilateral trade activities.

However, mutual interest and in the dialogue and the establishment of interstate relations contributed to the resumption of the Ukrainian-Belarusian cooperation. According to D.Yurchak, Ukraine, being one of the largest countries in Europe with the population of almost 50 million, was a promising and long-established market for the Belarusian products¹⁵. Instead, the Ukrainian researcher S.Slyshova rightly points out: “In building the Ukrainian-Belarusian economic relations, each country interprets this process as the development of traditional partnership”¹⁶. The establishment of diplomatic relations between Ukraine and the Republic of Belarus on December 27, 1991 became the impetus for the development of bilateral relations in the new geopolitical conditions.

The basis for the formation and deepening of bilateral cooperation between the states is the regulatory-legal framework, which now covers more than 200 documents, of which the largest share relates to trade and economic aspects. Among the basic documents regulating the bilateral dialogue between Ukraine and the Republic of Belarus in the field of economy, determining its tendencies, directions and forms, the following should be mentioned: the Agreement between the Ukrainian and Belarusian Governments on Trade and Economic Cooperation¹⁷ (December 1993), the Treaty of Friendship, Good Neighbor Relations and Cooperation between Ukraine

---

отношений. – Вып.1. – 2010. – С.43–46; Демичев Д.М. Торгово-экономические отношения Республики Беларусь и Украины // Экономический журнал. – 2000. – №4. – С.75–83; Залесский Б. Беларусь – Украина: ответ на вызовы – медийное стратегическое партнерство // Международная журналистика – 2012: современное состояние и направления развития: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. (17 февраля 2012 г., Минск) / Под общ. ред. Т.Н.Дасаевой. – Минск, 2012. – С.65–75.

¹¹ See: [E-resource]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_011#Text

¹² Бетлій О., Прейгерман Є. Аудит зовнішньої політики України: Україна – Білорусь. – С.4.

¹³ Юрчак Д.В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений. – С.169.

¹⁴ Чекаленко Л., Федуняк С. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів). – С.215.

¹⁵ Юрчак Д.В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений. – С.7.

¹⁶ Слишова С. Основні домінанти та особливості поглиблення економічних зв'язків між Україною і Республікою Білорусь. – С.13.

¹⁷ See: [E-resource]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_002#Text

and Belarus (July 17, 1995)¹⁸, ratified on May 16, 1997, the Agreement on Economic Cooperation for 1999–2008¹⁹ (ratified on June 30, 1999). Since 2010, road maps have been signed between the states containing short-term and medium-term joint action plans for implementing the key aspects of economic cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus²⁰. It should be noted that trade cooperation between the states is carried out in accordance with the CIS Free Trade Agreement, which Ukraine ratified in 2012²¹.

Trade and economic relations between Ukraine and Belarus have been based on the principles of equality and mutual benefit, preservation of the existing contacts, and deepening new economic and cooperative links for the supply of products and goods, materials and components used in technologically related productions²². In particular, the Belarusian scholar D.Demichiev focused on the striving of the states for deepening the integration of the national economies on mutually beneficial terms, taking into account the corresponding technological interdependence and cooperation relations, which have justified themselves in practice²³. Instead, the Ukrainian researcher T.Poliiovyi stressed that “the parties viewed each other through the prism of their own utilitarian considerations, without excessive interest in each other”²⁴. At the same time, in bilateral economic relations between Ukraine and Belarus in the early 1990s, along with the desire to maintain economic cooperation, there were problems associated with the transformation of foreign economic activities in new conditions, which led to the danger of breaking off production chains.

A number of governmental and non-governmental structures contributed to the deepening of the bilateral dialogue and solving problems in the trade and economic sphere. First of all, these were the Embassies of each of the countries, which served as mediators in establishing the cooperation between the two states and peoples, were engaged in monitoring the increase in foreign trade turnover, supporting joint projects, and so on. In addition, since 1996 the Intergovernmental Joint Ukrainian-Belarusian Commission on Trade and Economic Cooperation has been functioning, the main tasks of which are considering the results of foreign economic activities of both countries, analyzing the implementation of the main directions and principles of trade and economic cooperation²⁵. The Chambers of Commerce and Industry (CCI) are non-governmental and non-commercial structures that assist in developing the two countries' economies, their integration into the world economic system. They provide practical assistance to enterprises and entrepreneurs in conducting operations in the foreign market and developing new forms of trade, economic, scientific and technical cooperation, develop the export of goods and services²⁶. According to the Agreement “On Cooperation between the CCI of Ukraine and the CCI of Belarus” signed in 2002, the Ukrainian-Belarusian Business Council was created with the active participation of entrepreneurs from the two countries, which was to resolve the following acute problems on the agenda of trade and economic cooperation: customs registration of goods, elimination of anti-dumping sanctions, unification of provisions of the national legislations in the field of trade²⁷.

¹⁸ See: [E-resource]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_692

¹⁹ See: [E-resource]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_022#Text

²⁰ *Максак Г., Юрчак Д.* Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в новых геополитических условиях. – С.5.

²¹ See: [E-resource]: <http://sfs.gov.ua/baneryi/mitne-oformlennya/subektam-zed/vilna-torgivlya/kraini-snd-azerbaydjan-kazahstan-bi/vilna-torgivlya/>

²² Національні архіви Республіки Беларусь (НАРБ). – Ф.31. – Воп.17. – Спр.163. – Л.16.

²³ *Демичев Д.М.* Торгово-экономические отношения Республики Беларусь и Украины. – С.75.

²⁴ *Поліовий Т.* Основні доміанти та особливості поглиблення економічних зв'язків. – С.161.

²⁵ See: [E-resource]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_056#Text

²⁶ НАРБ. – Ф.31. – Воп.17. – Спр.12. – Л.75–76.

²⁷ *Максак Г., Юрчак Д.* Сотрудничество Республики Беларусь и Украины в новых геополитических условиях. – С.5.

The mentioned structures are the main channels of communication between Ukraine and Belarus; they also regulate the arising contradictions and develop the mutual dialogue.

To deepen the cooperation in the economic sphere between Ukraine and the Republic of Belarus, the necessary conditions were created, in particular, the legal framework for its implementation was developed, as well as new branch and regional relations were updated and established. In December 1998, in Minsk, the Presidents of the Republic of Belarus A.Lukashenka and the President of Ukraine L.Kuchma signed the Agreement on Cooperation between the Republic of Belarus and Ukraine on Economic Cooperation for 1999–2008. An integral part of this Agreement was the Interstate Program of Long-Term Economic Cooperation between the Countries for this period, which envisaged the list of measures aimed at expanding bilateral trade and economic cooperation²⁸. In this context, the Belarusian researcher O.Tikhomirov pointed out: “Despite different views of the leaders of Belarus and Ukraine on the vectors of their countries’ development (while the Belarusian leadership supported strengthening the links with Russia, the Ukrainian leaders preferred the rapprochement with the EU and NATO), on the whole, their political dialogue was carried out in a constructive spirit”²⁹. The communication at the high level contributed to the activation of economic aspects in the bilateral cooperation.

The increase in exports was an important area of work of the Republic of Belarus in the relations with Ukraine. This is quite logical, given the export-oriented nature of the Belarusian economy. It should be mentioned that since 1992, the share of goods and services exports in the GDP of Belarus has consistently exceeded 50%³⁰. Thus, since 1995, the tendency of growing commodity turnover has been observed between the two countries. By 1998, the volume of bilateral trade had been increasing, the highest turnover indicators were observed in the previous year, amounting to 1393 million US dollars.

However, in 1998–1999, the intensification of bilateral trade and economic activities decreased. According to the results of 1999, there was a decrease in trade between Ukraine and the Republic of Belarus by 22,8%, compared to 1998 and by almost 2 times in comparison with the “pre-crisis” 1997, from 1274 million to 733 million US dollars³¹. Among the reasons for deteriorating the dynamics of foreign trade turnover are the following: the lack of coordination in VAT and indirect tax payments collection, the absence of money for mutual settlements by Ukrainian and Belarusian producers, instability of the financial system of the Republic of Belarus, the impact of the financial crisis in Russia. The decline in trade volumes in 1999 was affected by unsatisfactory implementation of the long-term economic cooperation program, unstable monetary and financial situation, multiple exchange rates, strict control over pricing and export-import operations in Belarus, requirements for businesses to export products only in foreign currency, restoration of the mechanism of VAT collection during the registration of customs documents³².

The analysis of the Belarusian documents on stimulating exports to Ukraine and creating conditions for its state support testifies to the significant work carried out in this direction³³. Among the important decisions taken in the framework of these measures were releasing certain economic entities from paying VAT and duties on imported raw materials, components used for products manufacturing – some these products were exported to Ukraine, in particular from “Homselmash” (Homel Farm Machinery Plant),

²⁸ НАРБ. – Ф.31. – Воп.17. – Спр.1968. – Л.47–48.

²⁹ Тихомиров А. Белорусско-украинские отношения в 1991–2009 гг. – С.43.

³⁰ Республика Беларусь – 25 лет созидания и свершений. – Т.3. – С.173.

³¹ НАРБ. – Ф.31. – Воп.1. – Спр.1968. – Л.94.

³² Василюшин С. Українсько-білоруські відносини (1991–2014 рр.). – С.190–191.

³³ НАРБ. – Ф.31. – Воп.17. – Спр.1968. – Л.54–58.

MTZ (Minsk Tractor Plant), MAZ (Minsk Automobile Plant), “Horizon”, “Integral”³⁴. The development of trade infrastructure contributed to the intensification of export operations between Ukraine and the Republic of Belarus. An effective direction of export popularization was the development of exhibition and fair activities³⁵. In general, export problems are particularly sensitive for both countries, because the money from export operations is invested in the development of other branches of the social-economic sector, serves as a source of replenishing the state budget, gold and foreign currency reserves.

At the same time, bilateral trade and economic cooperation failed to avoid problems, in particular, Ukraine was concerned about the protectionist policy of Belarus, the introduction of various restrictive measures. In the document signed by the Prime Minister of Ukraine V.Yushchenko to A.Lukashenka dated May 15, 2000, it was stated that the Free Trade Agreement had been in force between the states since 1992. At the same time, a number of regulations were adopted in the Republic of Belarus that to some extent established barriers in the mutual trade. Therefore, the liberalization of foreign economic activities and the application of the free trade mode in full, i.e., without exceptions, would increase the volumes of mutual trade³⁶.

Such actions served to increase bilateral trade activities in 2000, which amounted to 900,3 million US dollars. However, the following year, a decrease in foreign trade turnover between the countries by 24,4% took place. In Belarus import, Ukraine moved to the third from the traditional second place, and its place was taken by Germany³⁷. In 2003–2008, the bilateral commodity turnover increased by more than 7 times (from 705,6 million to 4,905 million US dollars). In particular, in 2005 the trade turnover between the states amounted to 1,801.7 million US dollars and compared to 2004, it increased by 66,1%³⁸. Moreover, the decrease in the intensity of political dialogue after the Orange Revolution in Ukraine did not affect the nature of bilateral trade and economic cooperation³⁹.

In 2008, Ukraine ranked third among the countries with which Belarus traded (the last one according to this indicator was the seventh)⁴⁰. Naturally, in the crisis year of 2009 the trade turnover between the states decreased, in particular, it amounted to 2,982.5 million US dollars, but the following year the volumes of mutual trade made 4,439.9 million⁴¹. The record commodity turnover of 7,9 billion US dollars between the states was reached in 2012⁴². The balance in the mutual trade since 2008 has been positive for the Republic of Belarus. This is explained by the predominance of imports of petroleum products from Belarus to Ukraine. In the following years, both countries at different levels expressed the necessity to achieve these indicators, as the potential in bilateral trade and economic relations was not fully used.

The beginning of the 21 century became the time of active expanding and deepening the relations in trade and economic cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus, filling them with new content and forms. This was largely owing to the agreement and legal framework accumulated in previous years and slowly supplemented. As before, the dialogue

³⁴ Там же. – Л.54.

³⁵ Там же. – Л.54, 58.

³⁶ Там же. – Л.96–97.

³⁷ Слишова С. Основні домінанти та особливості поглиблення економічних зв'язків між Україною і Республікою Білорусь. – С.7.

³⁸ Soskin O. Українсько-білоруські відносини: сучасний стан і сценарій розвитку [E-resource]: <http://soskin.info/ea/2006/9-10/20060911.html>

³⁹ Тихомиров А. Белорусско-украинские отношения в 1991–2009 гг. – С.44.

⁴⁰ Дем'янчук Ю.А., Приходько Т.М. Розвиток взаємовідносин України з Республікою Білорусь за роки незалежності // Гуржівські історичні читання. – Вип.5. – Черкаси, 2012. – С.309.

⁴¹ Максак Г. Беларусь – Украина: новые акценты – открытые возможности [E-resource]: <https://nmnby.eu/yearbook/2010/maksak-ru.html>

⁴² Юрчак Д. Белорусско-украинские отношения в 1991–2017 гг. – С.85.

at the intergovernmental and interdepartmental levels became a favorable factor in bilateral cooperation; measures were taken to activate industrial cooperation, create joint ventures.

There are 324 enterprises with Ukrainian capital in Belarus, including 129 joint ventures and 195 foreign organizations. Industrial cooperation is one of the main directions of trade and economic cooperation. The opportunities of the Agreement between the Government of the Republic of Belarus and the Cabinet of Ministers of Ukraine on Industrial, Scientific and Technical Cooperation of May 29, 2002 are actively used. Eleven assembly productions of Belarusian machinery (tractors and MAZ machinery, grain harvesters, lifting equipment, MAZ and Belcommunemash trolley-buses, flange systems, electricity meters) operate in Ukraine. In particular, in 2020, three assembly plants were opened – of trolleybuses (cities of Brovary and Vinnytsia) and municipal vehicles based on the MAZ chassis (city of Kremenchuk). Cooperation relations are traditionally maintained with many industrial companies of Ukraine⁴³. With active participation “Belavtodor” holding enterprises, a number of large infrastructural projects in road construction and operating repairs of the Ukrainian automobile roads network are being implemented. We can agree with the Belarusian scholar B.Zaleskii, who points out that the deepened industrial cooperation between the states contributed to the transition from the number of joint projects to their qualitative growth – the mutual planning of the most promising sectors’ development with access to the third countries’ markets⁴⁴.

In the history and the present time of bilateral trade and economic relations between Ukraine and the Republic of Belarus, economic diversity is an important factor affecting their dynamics. Belarus is a member of regional economic associations, led by the Russian Federation, including the Customs Union (1995) and the Eurasian Economic Union (2015). Since 1999, the relations between Belarus and Russia have been built on the basis of the Union State Treaty. Instead, Ukraine is reorienting its economy towards integration into the European Economic Space. In particular, in 2008, our country joined the World Trade Organization, and on January 1, 2016, the Free Trade Agreement between Ukraine and the EU came into force. In this connection, the relations between Ukraine and the Republic of Belarus depend on the level of relations with Russia, the EU countries and the USA. However, being in different economic associations does not prevent Ukraine and Belarus from building a constructive and pragmatic dialogue in the trade and economic sphere. Moreover, the two countries consider economic diversity as a “window of opportunities” to penetrate the controlled markets. We are talking about the entry of Ukrainian goods through Belarus into the market of the Eurasian Economic Union, as well as the creation of joint ventures with Ukraine in Belarus to gain access to the Eurasian market, and in Ukraine to trade with the EU⁴⁵.

At the same time, the factor of different economic integration tracks sometimes results in the deterioration of the Ukrainian-Belarusian economic relations, leading to “trade wars” between the states, accompanied by the protectionist policy, anti-dumping actions and other restrictive procedures in mutual trade. In addition, there is competition between Ukrainian and Belarusian manufacturers, because in many respects their products are the same, which leads to conflict situations between the parties. As a rule, it is possible to reach a compromise by resolving conflicts, including at the highest level. However, the issues of moving away from protectionism as a means of putting pressure on each other remain topical.

The dynamics of Ukrainian-Belarusian trade and economic relations in 2014–2019 was influenced by the Russian-Ukrainian war in the Eastern Ukraine, which led to rethinking of bilateral relations. Russia’s pressure on Belarus concerning the implementation of integration

⁴³ See: [E-resource]: http://ukraine.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/trade_economic/

⁴⁴ Залеский Б. Беларусь – Украина: ответ на вызовы – медийное стратегическое партнёрство. – С.70.

⁴⁵ Бетлій О., Прейсгерман Є. Аудит зовнішньої політики України: Україна – Білорусь. – С.28–29.

agreements in Ukraine has raised concerns about the probability of using the territory of the Republic of Belarus to continue Russia's aggression against our country. Such actions as the support of the Russian Federation in voting as to the resolving of important issues for Ukraine at the United Nations General Assembly, conducting joint military exercises with the Russian Federation near the state border with Ukraine, arrests of the citizens of Ukraine on Belarusian territory and their transfer to the Russian Federation became the grounds for such concern⁴⁶. At the same time, A.Lukashenka's personal assurances about preventing from the use of the territory of Belarus for acts of the Russian aggression, as well as the role of Minsk as a platform for international negotiations on regulating the Russian-Ukrainian conflict⁴⁷ testified to the relatively neutral position of the Republic of Belarus on the pressing issue for Ukraine. In this regard, the Ukrainian researcher M.Khylko points out: "Minsk understands the importance of Ukraine's defending its sovereignty in the conflict with Russia to preserve the independence of Belarus itself"⁴⁸. As a result, the Belarusian authorities positioned themselves as peacemakers, the donor of the regional security. Gradually, Belarus's relations with the West were gradually normalized within the framework of the multi-vector policy (2014 – early 2020). All this gave grounds for deepening the interstate dialogue between Kyiv and Minsk; new forms and trends of cooperation were observed in the economic sphere, interregional cooperation was intensified with the introduction of a new format of relations – regional forums, and others. Trade and economic cooperation at that difficult time, according to O.Betlii and Ya.Preiherman, was the "glue" that held Ukraine and Belarus together⁴⁹.

Concerning the traditional priority of economic factors in the Ukrainian-Belarusian relations, the Ukrainian experts point out the following: "Belarusian diplomatic presence in Ukraine is almost entirely focused on strengthening economic cooperation between the two states, creating additional markets for Belarusian industrial products"⁵⁰. A characteristic feature of intensifying bilateral cooperation between Kyiv and Minsk was the significant number of communications at the highest level, including trade and economic aspects.

Instead, in 2015 there was 40,8% reduction in bilateral trade. In particular, the annexation of the Crimea and the conflict in Donbas affected Belarus's two main trading partners among the regions of Ukraine: the Autonomous Republic of Crimea and Donetsk region, which ranked second and third among the Ukrainian regional trading partners (their trade turnover with Belarus amounted to more than 1 billion US dollars)⁵¹. On the whole, in 2015, the commodity turnover decreased by almost 41% as compared with 2014, from 5,8 billion to 3,47 billion, respectively. The negative balance for Ukraine amounted to almost 1,5 billion US dollars⁵².

However, the states are gradually making efforts to increase trade and economic cooperation, which has affected the volumes of trade between Ukraine and the Republic of Belarus. In 2016, the commodity turnover between the countries amounted to about 3,8 billion US dollars, in 2017 – 4,6 billion, in 2018 – 5,5 billion, in 2019 – 5,8 billion. As we can see, the positive tendency is the growth of bilateral commodity turnover for four years, starting from 2016.

⁴⁶ See: [E-resource]: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/zabezpechennya-nacionalnikh-ekonomichnikh-interesiv-ukraini-u-0>

⁴⁷ See: [E-resource]: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Ukrayina-Bilorus_novi-vyklyky-ta-mozhlyvosti-dlya-dvostoronnih-vidnosyn-u-2020-2025-rokah.pdf

⁴⁸ Хилько М. Двосторонні відносини у регіоні: Білорусь: Сценарії розвитку відносин до 2025 р. [E-resource]: <http://prismua.org/ear-ua-by/>

⁴⁹ Бетлій О., Прейгерман Є. Аудит зовнішньої політики: Україна – Білорусь. – С.25.

⁵⁰ See: [E-resource]: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Ukrayina-Bilorus_novi-vyklyky-ta-mozhlyvosti-dlya-dvostoronnih-vidnosyn-u-2020-2025-rokah.pdf

⁵¹ Бетлій О., Прейгерман Є. Аудит зовнішньої політики: Україна – Білорусь. – С.25–26.

⁵² Махсах Г. Беларусь – Украина: новые акценты – открытые возможности [E-resource]: <http://prismua.org/belarus-ua/>

As before, petroleum products are a significant part of imports from Belarus. In particular, in 2015 their share made over 70%⁵³. Besides, the main goods of Belarusian exports to Ukraine are mixed mineral fertilizers, coke and bitumen, potash fertilizers, trucks, fiberboard, tractors and prime movers, coal and nitrogen fertilizers. Ukraine supplies Belarus with soybeans, vegetable oil-derived waste, freight railway wagons, trams, vehicle parts, flat rolled metal from alloyed steel, corn, crude oil, including gas condensate, poultry meat and by-products, medicines etc.⁵⁴ The list of export-import products indicates the expansion of its range compared to the previous years, which has a positive effect on economic cooperation. Petroleum products, mineral fertilizers and bitumen are among the critically important goods currently imported from Belarus to Ukraine.

A characteristic trend in the Ukrainian-Belarusian trade and economic relations in recent years has been the fact that they have developed not only at the interstate but also at the regional levels. This has served as a practical mechanism for the implementation of new projects, initiatives, close and concrete links between regions, districts, cities of the two countries. Currently, more than 120 agreements have been signed in various spheres of the Ukrainian-Belarusian cooperation at the interregional level. Successful examples of communication between the regions of the two countries are demonstrated in many places. As an example, active cooperation in the trade and economic sector has been established between Brest and Volyn, Homel and Chernihiv, Minsk and Kyiv, as well as Brest and Rivne regions⁵⁵.

In order to represent the economic potential of the regions of Ukraine and Belarus, as well as the development of new initiatives and forms of economic, investment, scientific, technical and cultural cooperation at the interregional level, a new format of cooperation has been launched – conducting regional forums. In particular, the First Forum of Regions of Ukraine and Belarus took place on 25–26 October, 2018 in Gomel, and the Second – on 3–4 October, 2019 in Zhytomyr. The fact that the events were held with the participation of the Presidents of the two countries, the regional leaders and business representatives added the status and specific content to the Forums. During the First Forum (represented by 17 Ukrainian and all Belarusian regions) 12 agreements of different levels were signed – interstate, intergovernmental, interregional, as well as commercial agreements worth more than 100 million US dollars; according to the results of the Second Forum (attended by representatives from 23 regions of Ukraine and all Belarusian regions), 2 intergovernmental and 15 interregional cooperation agreements, and commercial agreements between entrepreneurs worth 543 million US dollars were signed⁵⁶. This format of cooperation had a positive effect on bilateral interaction, because, in addition to establishing direct horizontal links between the business circles of the two states, bilateral documents important for interregional dialogue were signed. The countries managed to remove anti-dumping restrictions and other obstacles to mutual trade, as well as to give the “green light” to the promising projects for mutual cooperation, in particular, the measures for the development of river navigation on the Dnipro and Prypiat rivers within the framework of E-40 international river route, and so on.

It should be mentioned that bilateral trade and economic cooperation in 2020 was affected by two factors. The first is connected with the global COVID-19 pandemic and the global economic recession, which resulted in a certain decline in the commodity turnover between Ukraine and Belarus, which amounted to 4,5 billion US dollars in 2020

⁵³ Там же.

⁵⁴ See: [E-resource]: http://ukraine.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/trade_economic/

⁵⁵ *Валион О.* Дубровиччина –Рівненщина –Брестчина в контексті прикордонного співробітництва між Україною і Республікою Білорусь (2000-і рр.). – С.37.

⁵⁶ *Валион О.* Межрегиональное сотрудничество Украины и Беларуси в современной системе международных экономических отношений. – С.224.

and decreased by 22,2% as compared with the previous year. In 2020, our country, took the second place among all trading partners of the Republic of Belarus in terms of commodity turnover and exports, and as to the imports Ukraine ranked fourth. Belarus became Ukraine's sixth trading partner after China, Poland, Russia, Germany, and Turkey⁵⁷. As we can see, both countries remain important trading partners for each other.

The events that took place in the summer and autumn of 2020 in Belarus became a serious challenge for the Ukrainian-Belarusian relations. Kyiv did not recognize A.Lukashenka as a legitimately elected President; it supported the position of the European Union and joined the sanctions against the official Minsk. In their turn, the Belarusian authorities responded negatively to Ukraine, including accusations of interfering in the internal affairs of Belarus. The exacerbation of relations between the countries resulted in the cessation of official interstate contacts. At the same time, bilateral trade and economic ties are being maintained (the commodity turnover between the countries in January – May 2021 amounted to 2,3 billion US dollars)⁵⁸. Traditionally, the Republic of Belarus has a positive balance in trade with Ukraine, while our country has a negative one. So, the exports of Ukrainian goods and services in the first half of 2021 reached 740,5 million US dollars and increased by 37,8 million or 5,4% in comparison with the corresponding period of 2020. The imports of goods and services from the Republic of Belarus to Ukraine amounted to 1,954.4 million US dollars and increased by 731,2 million or 59,8% as compared to the first half of 2020⁵⁹. This strengthens Minsk's interest in the trade and economic activities with Kyiv, at the same time stimulating the latter to search for more effective mechanisms to promote its products on the Belarusian market.

However, in the context of the political crisis in Belarus, Ukraine's economic activeness is met with discriminatory actions from the partner, connected with the creation of artificial barriers, in particular, to wheeled vehicles imported from Ukraine and unequal conditions of participation in state purchases, which complicate the access of Ukrainian products to the market of the neighboring state. In response to this policy, Ukraine has introduced a special duty of 35% on imports of Belarusian buses and trucks⁶⁰. However, the Ukrainian authorities have not yet applied it – the Kyiv District Administrative Court has temporarily suspended the decision of the Interdepartmental Commission of Ukraine on Foreign Trade until the end of the case on the claim of “MAZ-Ukraine Trading House”, the Ukrainian company with foreign investments. The additional factor of tension in the bilateral relations was the forced landing of the Ryanair plane by the Belarusian authorities in Minsk in order to detain the journalist and blogger R.Pratasyevich. Ukraine canceled flights to Belarus, and then banned the use of Ukrainian air space by Belarusian planes during flights to other countries. The Belarusian authorities responded by subjecting Ukrainian confectionery, chocolate, juices, beer, particleboard and fiberboard, wallpaper, toilet paper and packaging, bricks, glass ampoules, agricultural sowing machinery, washing machines and furniture to individual licensing⁶¹. The political crisis in Belarus, its international isolation against the background of close rapprochement with the Russian Federation, has aggravated not only the Ukrainian-Belarusian political relations, but also affected bilateral trade and economic ties, as the signs of “trade wars” are periodically observed. Probably, at present, in connection with value differences in the relations

⁵⁷ See: [E-resource]: https://ukraine.mfa.gov.by/ru/bilateral_relations/trade_economic/

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ See: [E-resource]: <https://belarus.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ekonomichne-spivrobitnictvo>

⁶⁰ See: [E-resource]: https://zaxid.net/ukrayina_vvela_spetsmito_na_import_avtobusiv_i_vantazhivok_z_bilorusi_n1517840

⁶¹ Литвинова О. Американські гірки білорусько-української політики: Як погіршувались стосунки Мінська і Києва [E-resource]: <https://www.radiosvoboda.org/a/bilorus-ukrajina-vidnosny-pohirshennia/31287342.html>

between Ukraine and Belarus, the system of traditional advantage of trade and economic relations over political differences is undergoing transformation.

Ukraine is assessing the possibility of additional geographical diversification of product groups, in the import of which Belarus occupies a leading position in order to promptly respond to failures or termination of their supplies. Thus, in 2020, the Ukrainian market received 35% of all oil products, 60% of bituminous mixtures, 34% of mineral fertilizers from Belarus⁶².

The freezing or indefinite postponement of a number of important projects, first of all, the Third Forum of the Regions of Ukraine and Belarus, which was to take place in Hrodna in October 2020 with the participation of V.Zelenskyi and A.Lukashenka, became a negative aspect of bilateral cooperation in the new reality.

We can agree with the Ambassador of Ukraine to the Republic of Belarus I.Kyzym, who pointed out that the Ukrainian-Belarusian relations in the near future would depend on how the political situation in Belarus would develop⁶³.

Thus, the thirty-year experience of partnership between Ukraine and the Republic of Belarus as independent states demonstrates the importance and necessity of bilateral trade and economic cooperation based on pragmatism and mutual interest, based on broad contacts at the level of heads of the states, governmental and non-governmental structures, diplomatic bodies as well as significant agreement and legal basis. Despite the fact that periodically there were complications in political relations, the trade and economic component maintained a high level of activeness and developed in an upward trajectory. In particular, owing to the economic cooperation between Ukraine and Belarus, the growth of bilateral trade dynamics, the search for constructive solutions in the interregional cooperation, the joint work of structures coordinating the Ukrainian-Belarusian dialogue, it was possible to preserve the experience gained in interstate relations and fill it with a new content in accordance with today's challenges. However, in the context of the ongoing political crisis in Belarus, bilateral political relations have exacerbated, while trade and economic contacts continue to develop. We hope that valuable interstate relations will be restored and they will be preserved, and the problems existing today in the Ukrainian-Belarusian relations will be regulated. The continuation of investigating trade and economic cooperation between Ukraine and the Republic of Belarus will help to disclose the whole potential of bilateral relations, in particular at the regional level. Besides, the research will demonstrate the opportunities of Ukrainian-Belarusian joint ventures to gain the access to the Eurasian market and the EU market, which will serve the further entry of both countries into the world economic space.

REFERENCES

1. Betlii, O., Preiherman, Ye. (2016). *Audyt zovnishnoi polityky Ukrainy: Ukraina – Bilorus*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Chekalenko, L., Feduniak, S. (2010). *Zovnishnia polityka Ukrainy (vid davnikh chasiv do nashykh dni)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Demichev, D.M. (2000). Torgovo-ekonomicheskie otnosheniya Respubliki Belarus i Ukrainy. *Ekonomicheskij zhurnal*, 4, 75–83. [in Russian].
4. Maksak, G. (2010). Belarus – Ukraina: novye aktsenty – otkrytye vozmozhnosti. *Nashe mnenie*. Retrieved from <https://fnnmby.eu/yearbook/2010/maksak-ru.html> [in Russian].
5. Maksak, G. (2016). Ukraina i Belarus v novykh realiyakh: mezhdru bezopasnostyu i ekonomikoj. *Analitichnyi dokument Rady zovnishnoi polityki "Ukrainska prizma"*. Retrieved from <http://prismua.org/belarus-ua/> [in Russian].
6. Maksak, G., Yurchak, D. (2014). *Sotrudnichestvo Respubliki Belarus i Ukrainy v novykh geopoliticheskikh usloviyakh*. Minsk. [in Russian].
7. Poloviy, T. (2015). Ukraina – Respublika Bilorus: osoblyvosti mizhderzhavnogo dialohu na suchasnomu etapi. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya «Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya»*, 1, 160–168. [in Ukrainian].
8. Prejgerman, E., Maksak, G. (2020). *Belorusko-ukrainskie otnosheniya v kontekste vnutripoliticheskogo krizisa v Belarusi*. Kiev. [in Russian].
9. Slyshova, S. (2002). *Osnovni dominanty ta osoblyvosti poblyblennia ekonomichnykh zviazkiu Ukrainoiu i Respublikoiu Bilorus*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

⁶² Зосименко Т. Україна – Білорусь: Аналітичний документ Ради зовнішньої політики «Українська призма»...

⁶³ See: [E-resource]: <https://hromadske.ua/posts/vibori-v-bilorusi-vidnosini-kiyiv-minsk-ta-vagnerivci-intervyyu-z-poslom-ukrayini-v-bilorusi-igorem-kizimom>

10. Tikhomirov, A. (2010). Belorussko-ukrainskie otnosheniya v 1991–2009 gg. *Trudy fakulteta mezhdunarodnykh otnoshenij*, 1, 43–46. [in Russian].
11. Valion, O. (2015). Dubrovychchyna – Rivnenshchyna – Brestchyna v konteksti prykordonnoho spivrobitnytstva mizh Ukrainoiu i Respublikoiu Bilorus (2000-i rr.). *Ukraina – Yevropa – Svit*, 16 (ch.1), 34–43. Ternopil. [in Ukrainian].
12. Vasylyshyn, S. (2019). *Ukrainsko-biloruski vidnosyny (1991–2014 rr.)*. (Candidate's thesis). Ternopil. [in Ukrainian].
13. Yurchak, D. (2012). *Belarus – Ukraina: 20 let mezhdosudarstvennykh otnoshenij*. Vitebsk. [in Russian].
14. Yurchak, D. (2018). Belorussko-ukrainskie otnosheniya v 1991–2017 gg. *Postsovetskie issledovaniya*, 1, 79–89. [in Russian].
15. Zosymenko, T. (2021). *Ukraina – Bilorus. Analitichnyi dokument Rady zovnisnoi polityky „Ukrainska pryзма”*. Retrieved from <http://prismua.org/ukraine-belarus/> [in Ukrainian].

Леся АЛЕКСІЄВЕЦЬ

докторка історичних наук, професорка,
 професорка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
 Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
 (Тернопіль, Україна), lmalex@tnpu.edu.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-3314>

Оксана ВАЛІОН

кандидатка історичних наук, доцентка,
 докторантка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
 Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
 (Тернопіль, Україна), o_valion@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5265-8678>

Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Республікою Білорусь: історичний дискурс (1991–2020)

Анотація. Мета дослідження полягає у вивченні торговельно-економічної співпраці між Україною та Республікою Білорусь, договірно-правової бази двосторонньої взаємодії, динаміки зовнішньоторговельного товарообігу, тенденцій і форм виробничої кооперації в контексті сучасних викликів. **Методологію праці** становить комплекс наукових принципів, загальнонаукових і спеціально-історичних методів, а також міждисциплінарний та комплексний підходи до історичного дискурсу сучасних українсько-білоруських торговельно-економічних відносин на основі цілісного використання джерел з означеної проблеми. **Наукова новизна** зумовлена недостатнім дослідженням в українській історіографії торговельно-економічних аспектів співпраці України та Республіки Білорусь на сучасному етапі, де, за невеликими винятками, майже відсутні узагальнюючі праці, присвячені вказаним питанням. Показано авторський погляд на динаміку співробітництва двох країн за період 1991–2020 рр., з'ясовано особливості двосторонньої співпраці після президентських виборів 9 серпня 2020 р. в Білорусі, які призвели до поглиблення політичної кризи у державі, визначено перспективи дослідження означеної проблематики. **Висновки.** Доведено, що майже тридцятирічний досвід співробітництва України й Республіки Білорусь у нових геополітичних реаліях засвідчує важливість двосторонньої торговельно-економічної співпраці, що базувалася на прагматизмі та взаємній зацікавленості, широких контактах на рівні глав держав, урядових і неурядових структур, дипломатичних органів, а також вагомій договірно-правовій базі. Показано, що завдяки виробничій кооперації двох країн, зростанню динаміки обопільного товарообігу, пошуку конструктивних рішень у міжрегіональній співпраці, злагодженій роботі всіх структур, які координують українсько-білоруські відносини, інституційно-правовому забезпеченню вдалося зберегти нагромаджений потенціал у міждержавних взаєминах, забезпечувати вектор двосторонніх можливостей у контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів. Водночас, у зв'язку з політичною кризою в Білорусі, яка нині триває, відбулася зміна формату двосторонніх відносин. Хоча економічна співпраця продовжує зберігатися, проте виклики, що впливають на діалог, спонукають Київ розглядати різні варіанти розвитку двостороннього співробітництва. В економічному вимірі здійснюється пошук можливостей диверсифікації і заміщення білоруської продукції.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, торговельно-економічне співробітництво, міждержавна взаємодія, експорт, імпорт.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ярослав ЗАТИЛЮК

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України;
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна), yaroslav.zatylyuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

Вадим АРИСТОВ

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України;
науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна), aristov3000@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-8850>

«Короткий історичний опис про Малу Росію...» та українська історіографія кінця XVIII ст.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.127>

УДК: 94(477)+930.2

Анотація. Мета статті полягає у проведенні джерелознавчого дослідження та реконструкції культурного контексту твору. **Методологія** поєднує текстологічний і наратологічний підходи. Загальним методологічним полем є історія уявлень та ідей, а також історія історичної думки. **Наукова новизна.** «Короткий історичний опис про Малу Росію...» – маловивчена пам'ятка українського історієписання рубежу XVIII–XIX ст. Після видання тексту за двома списками О.Бодянським у 1848 р. до нього переважно зверталися у зв'язку з питанням авторства І.Квітки. Новий поштовх до вивчення твору дало віднайдення авторами цієї статті списку, що зберігається у фондах Національного музею історії України і є єдиним доступним на сьогодні рукописом пам'ятки. **Висновки.** Головним джерелом наративного ядра послужив «Літопис Грабянки». Серед інших джерел оповіді, а також додатків, були тексти Г.Баєра, Ф.Страленберга, Феофана (Прокоповича), Антонія Катіфора, Г.Міллера. Автор осмислено вибирав і «переплавляв» повідомлення з інших творів, вибудовуючи власну версію козацької історії. Текст з'явився 1789 р., у час розформування структур Гетьманщини і Слобожанщини, коли козацькі «чини» були змушені доводити свою належність до «благородного стану». Він відобразив погляди людей цього середовища та засвідчив їхню оригінальну спробу переосмислити традиційний наратив «Літопису Грабянки» й модифікувати усталену схему козацького минулого. Відповідальність за обмеження прав Малої Росії покладалася на

* Статтю підготовлено в рамках наукової теми «Кієво-руська та литовсько-польська спадщина в політичних і соціокультурних практиках ранньомодерної України: дискурси традиціоналізму та новаторства», яка виконується в Інституті історії України НАН України в 2020–2021 рр.

гетьманів. У негативних тонах представлено також запорожців. З аналізу контексту постанови та побутування пам'ятки випливає, що її було створено в колах, близьких до старшинських родин Квіток, Горленків, інших «патріотів краю». Твір належить до останньої хвилі так званої козацької історіографії і є віддаленим попередником «Історії росів».

Ключові слова: «Короткий історичний опис про Малу Росію...», козацька історіографія, Бодянський, Квітка, «Літопис Грабянки».

«Короткий історичний опис про Малу Росію з доповненням про запорозьких козаків та додатками, що стосуються до цього опису до 1765 року» («КІОМР») – пам'ятка історієписання рубежу XVIII–XIX ст., що не здобула особливої уваги дослідників і не отримала належної кваліфікації. Переважно її згадують в описах археографічних публікацій джерел із козацького минулого, підготовлених О.Бодянським у 1840-х рр.¹ Причому місце їй знайшлося далеко не в усіх загальних оглядах з української історіографії та джерелознавства. У поодиноких згадках цього твору відзначають цінність лише одного з його додатків – листування 1775–1776 рр. представника слобідського старшинського роду Іллі Івановича Квітки з наставником К.Розумовського сенатором Г.Тепловим про джерела з історії Малої Русі.

У науковий обіг «КІОМР» увів О.Бодянський, підготувавши видання пам'ятки за кількома списками в одному з випусків «Читань в Імператорському товаристві історії та старожитностей російських при Московському університеті» 1848 р. (тоді ж вийшов окремий відбиток). У короткій передмові археограф зауважив, що всі джерела цього твору вказано в назві, вони добре відомі. Відповідно, наукова значимість тексту визначалася лише тим, що «невідомий автор керувався [...] «Літописами», по сю пору невиданими, і, що особливо важливо, «Фамільними записками»». Крім того, було відзначено «Доповнення про запорозьких козаків» та додатки через наявність у них інформації, «невідомої з інших джерел»². Поза тим, дослідники фактично проігнорували «КІОМР». Можливо, так сталося через невисокі сподівання самого О.Бодянського щодо джерел твору. Крім того, треба зважати, що його публікація відбулася у час появи археографічних видань літописів Самовидця (1848 р.), Г.Грабянки, С.Величка (1853–1854 рр.), до яких, очікувано, і було прикуто увагу наукової спільноти.

Уперше до «КІОМР» спеціально звернувся глухівський краєзнавець М.Шугуров у статті 1890 р. з оглядом листування І.Квітки³ з візитатором Харківського навчального округу І.Тимковським. Серед паперів останнього дослідник виявив ще одну редакцію «КІОМР» (її місцезнаходження нині невідоме) та припустив, що автором твору був І.Квітка, а І.Тимковський міг здійснити його літературне редагування. Гіпотеза М.Шугурова тоді не здобула уваги, фахівці до неї звернулися лише нещодавно у студіях про розвиток української історіографії та археографії кінця XVIII – початку XIX ст. У розділі своєї монографії О.Журба оприлюднив згадане листування, систематизував інформацію про «збирання» І.Квіткою різних джерел із козацького

¹ Саме в такому контексті цей твір згадано у двох класичних працях: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.2. – К., 1908. – С.1561; *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1956. – С.162.

² Краткое историческое описание о Малой России // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – Год 3-й. – №6. – Москва, 1848. – С.П.

³ Виходець із відомого старшинського роду Слобожанщини, дядько знаного літератора середини XIX ст. Г.Квітки-Осов'яненка.

минулого та підтримав згодом про його авторство «КІОМР». Цей твір, як і особу гіпотетичного автора, розглянуто в рамках концепції регіонального історієписання⁴. За кілька років В.Маслійчук у статті про І.Квітку виступив проти припущення щодо автора «КІОМР», указавши на ідейні та стилістичні відмінності твору від публікації І.Квітки «Записки про слобідські полки» (Харків, 1812 р.). У зв'язку з цим дослідник коротко описав «КІОМР» і наголосив на необхідності його поглибленого джерелознавчого вивчення⁵.

У цій статті пропонується джерелознавчий аналіз пам'ятки з визначенням її ідейної основи, джерел і техніки роботи автора. Створений у 1789 р. (дата відома з публікації О.Бодяньського) «КІОМР» з'явився в період драматичних змін у житті Гетьманщини і Слобожанщини, коли попередні структури розформувались у ході започаткованої Катериною II політики інтеграції та модернізації імперії, а колишні козацькі старшини були змушені доводити свою належність до «благородного стану». «КІОМР» фактично відображав погляди цих людей, водночас засвідчуючи оригінальну спробу вихідців із цього середовища переосмислити традиційний наратив і сформулювати власну схему козацького минулого.

Ідеї та історична концепція

«КІОМР» відомий у кількох списках. О.Бодяньський опублікував його за двома, а також указав на існування третього. Усі звісні йому списки були пов'язані зі знаменними козацькими старшинами, «любителями старовини» А.Чепую та Горленком, а пізніше з П.Гулаком-Артемовським і Д.Бантишем-Каменським. Доля цих рукописів на сьогодні невідома. Нещодавно у фондах Національного музею історії України авторам цих рядків удалося виявити ще один список пам'ятки, тобто четвертий. Його створено впродовж 1800–1810 рр. кимось із кола колишніх козацьких канцеляристів. Здійснене спеціальне порівняння цього рукопису з публікацією твору показало, що обидва не зовсім точно відбивають оригінальний текст. Рукопис і публікація містять окремі пропуски, які, утім, взаємно відновлювані⁶.

Осібною від цих списків є редакція твору, коротко описана М.Шугуровим. Вона зберігалася в паперах І.Тимковського й нині її місцезнаходження не встановлене. Крім того, ідейно та композиційно з «КІОМР» пов'язана стаття, опублікована в перших випусках харківського часопису «Украинский вестник» 1816 р. за підписом І.Квітки⁷. Ця публікація – важливе джерело стосовно «рецепції» «КІОМР» серед вихідців із козацької старшини в перші десятиліття XIX ст. Але ми надалі зосередимося на тексті пам'ятки в первісній редакції 1789 р.

«КІОМР» – твір складної структури. Його ядро становить наратив козацької історії (асоційованої з минулим усієї Малої Русі), після якого окремою главою вміщено «Доповнення про запорозьких козаків» (оповідь про низове козацтво), а також сім додатків. Наратив «КІОМР» означено у заголовку «коротким історичним описом

⁴ Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – С.120–135.

⁵ Маслійчук В.Л. Ілля Іванович Квітка – малознаний історик кінця XVIII – початку XIX ст. // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.10/11. – К., 2006. – С.318–342.

⁶ Див. докл.: Арістов В.Ю., Затилюк Я.В. Невідомий список «Короткого історичного опису про Малу Росію» з фондів Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип.7. – К., 2021. – С.25–50.

⁷ Квіт[ка] І. О Малой России // Украинский вестник. – 1816. – №2. – С.145–156; №3. – С.304–314. Публікація відрізняється від «КІОМР» побіжним описом битв часів Б.Хмельницького, трактуванням «угоди» гетьмана з королем у Зборові, трактатів із царем у Переяславі, а також представленням правлінь наступників Б.Хмельницького.

про Малу Росію». Її терени окреслено обширами давніх Київського, Чернігівського й Переяславського князівств, «а кь симь причислить можно Волинское, Луцкое и другія какъ то, Подолію и до предѣловъ бывшихъ Греческаго владѣнія земель» (арк.2)⁸. У творі також спорадично виринає поняття «Україна» на означення Правобережжя, і воно є складником (в якійсь мірі субпідрядним) «Малої Росії», котра натомість «часть есть Россійскаго Государства», що у силу обставин має власне минуле. Так сталося після розпаду Русі на удільні князівства в XI ст. й переходу південної її частини до «литовців» і «поляків» у XIV ст.

Окреме минуле Малої Росії в «КІОМР» формує опис «козацьких діянь». Саме козаки, як указано у творі, визволяють своїх співвітчизників («соотечественников») від «несноснаго ига польскаго», при цьому основна увага зосереджена на їхніх гетьманах. З огляду на це, весь історичний наратив поділено на дві частини. Першу завершує оповідь про смерть Богдана Хмельницького, а друга подає діяння лівобережних реґіментарів – від Юрія Хмельницького до Кирила Розумовського. В обох частинах підкреслено військові звитяги та вольності козацтва. За словами автора, спершу козацькі права відібрали «польські вельможі», потім козаки під орудою Б.Хмельницького їх відвоювали. Уже після нього, згідно зі змістом принагідних ремарок у другій частині, трактати, на умовах котрих Мала Росія опинилась у підданстві московського царя, змінювалися через політику гетьманів, котрі без відома війська і старшини «зраджували» своєму новому володареві.

Основною сюжетною лінією першої частини став опис повстання під проводом Б.Хмельницького. До того історія представлена лише у загальних штрихах – як набір коротких згадок із констатацією переходу Малої Росії під владу литовських і польських правителів, формування козацтва за короля Стефана Баторія та проведення церковної унії 1596 р., представленої найтяжчим гнітом і водночас основною причиною повстань С.Наливайка (1597 р.) та П.Павлюка (1638 р.). Симптоматично, що окрім цих гетьманів, у «КІОМР» згадано тільки Івана Шаха, якого відзначено за влаштування козацької ієрархії, а також Петра Сагайдачного (в негативних тонах через його «приверженность полякам»). Після згадки про страту П.Павлюка оповідь деталізується, починаючи з викладу причин повстання Б.Хмельницького, промов гетьмана до війська та баталій 1648 р.

У докладних описах битв і політики гетьмана автор намагався зобразити його гідним державцем і (менш явно) показати звитягу козацтва. У цих пасажах легко впізнати повідомлення з відомих «козацьких літописів», але більшість із них отримують нове тлумачення. Так, після трактатів під Зборовим гетьман «принялъ попеченіе устроить положеніе, какъ о войскѣ такъ и о гражданствѣ» (арк.9 зв.). Він формує полки, а також залишає чинним «право полское». Про це право автор «КІОМР» згадає в останньому додатку, присвяченому І.Мазепі. Асоціація козацького права з польським виразно засвідчує намір підкреслити окремішність Малої Росії.

Спеціальну увагу автор присвячує Переяславській раді 1654 р. Її представлено виправданим та очікуваним вибором гетьмана, підтриманим «при многочисленномъ собраніи» вихідців з усіх станів. І важливо, що Мала Росія була «приведена в підданство» на основі договорів, котрі «со стороны царского величества подписали [посли] подтвержденіе всѣхъ ихъ [козацьких] волностей и правъ» (арк.13).

Доля підтверджених у Переяславі трактатів стає лейтмотивом другої частини «КІОМР». Автор коротко розповідає про лівобережних гетьманів: у його

⁸ Тут і далі цитуємо «КІОМР» за рукописом із фондowego зібрання Національного музею історії України (фондова група «Рукописні документи», інв. №РД-196). У дужках зазначаємо аркуш рукопису. Різничитання за іншими списками див. у публікації О.Бодяньського: ЧОИДР. – Год 3-й. – №6. – С.1–56.

версії всі «зраджували свого государя» й це мало наслідком обмеження умов договору Б.Хмельницького з царем (про це щоразу вказано в коротких ремарках). Ізпоміж усіх не мають негативних епітетів тільки Іван Скоропадський, оскільки «бывъ вѣрнѣ Государю своему и служивъ съ похвалою окончилъ жизнь свою» (арк.20 зв.), та Кирило Розумовський, чию діяльність, утім, ніяк не описано. Цікаво, що багатьом гетьманам приписано посягання бути «самодержавними князями Малої Русі». Подібного нібито прагнув також Іван Мазепа, уклавши секретну угоду зі шведським королем Карлом XII – «въ Малороссійскихъ областяхъ утвердить себя самодержавнымъ Княземъ помощію Карла XII» (арк.19). У такому контексті Мазепа «зрада» вже не є винятковою. Але одіозний режіментар найбільше з усіх і цікавить автора «КІОМР». З основного тексту й додатків виразно простежується інтерес до мотивів його вчинку.

Українське недоброчинне представлення гетьманів контрастує з ремарками про вірність генеральної старшини та війська «своєму государеві». В усіх випадках вони протистоять «зрадам». Наприклад, дізнавшись про подібне «відступництво», «малороссійське військо» нібито під контролем своїх старших заарештовує і страчує гетьмана І.Брюховецького «яко измѣнника». Це – показовий приклад маніпуляцій із джерелами. До такого роду також належить пояснення автора, чому до шведського короля разом із І.Мазепою перейшла лише частина старшин. Виявляється, через «підступництво» останнього: спершу «начальницькі чини» дали нову присягу на вірність, а потім були «насилно удержані Прелуцкій Полковникъ Дмитрій Горленко, старшини того жь полку Бутовичъ, и Нѣжинскаго Мировичъ, да секретарь его, Тарновиотъ» (арк.20).

Загалом у «КІОМР» робилася спроба дати цілісний виклад історії Малої Росії та представити її «творцями» козацтво – воно виступає «рицарями Вітчизни», які під проводом Б.Хмельницького визволили її з «ярма», а потім зі своїми генеральними старшинами були вірними російському престолу та протистояли всім гетьманам-«зрадникам». Тим самим виразно простежується «програмне завдання» твору – «засвідчити в історії» факти звитяги й вірнопідданства козацьких «чинів». Читачеві адресувався неартикульований прямо посил про передчасність ліквідації структур Гетьманщини із запровадженням 2-ї Малороссійської колегії після відставки К.Розумовського. Недаремно «фіналом історії» в «КІОМР» стало повідомлення під 1764 р.

Саме цій «програмній ідеї» підпорядковано наступні складники «КІОМР». Невеличке «Доповнення про запорозьких козаків» представляє останніх у душі маніфесту Катерини II щодо знищення Січі 1775 р. Їх названо нащадками козаків, які вийшли з-під контролю гетьманів і стали «самоуправним збіговиськом». Таке відмежування, відображаючи вплив тогочасної офіційної риторики, водночас виступало вагомим доказом добропорядності «всіх» козаків, інституції й «чини» котрих на час створення «КІОМР» (1789 р.) уже було ліквідовано.

Сім додатків, що ними завершується твір, розкривають діяння окремих гетьманів. Переважно їх складають тексти документів. Один із них – царський наказ Мануфактур-колегії зі згадкою П.Полуботка, інший – текст маніфесту 1764 р. про відставку К.Розумовського. Серед додатків домінують матеріали про «гетьмана-зрадника» І.Мазепу, якому присвячено три додатки з семи, водночас четвертий – його племінникові Андрієві Войнаровському⁹. Їх сформовано шляхом компіювання фрагментів із різних публікацій і принагідно споряджено авторськими ремарками. Укладач «КІОМР» намагався зібрати з різних доступних джерел та осмислити інформацію про одіозного гетьмана, особа котрого впродовж XVIII ст.

⁹ У тексті його названо «Боянаровським».

обросла домислами. Ідейно «вибивається» з додатків шостий, що складається з листування Г.Теплова із І.Квіткою про пересилку останнім «Журналу діянь малоросійського народу до Богдана Хмельницького» і джерела з давньої історії Малої Росії¹⁰.

Жанрові й нарративні особливості

На перший погляд, «КІОМР» видається наслідуванням «Короткого опису Малоросії». Створений у 1730-х рр., той твір був скороченим викладом «козацьких діянь» із «Літопису Грабянки»¹¹. Згодом виклад доповнили події XVIII ст. Одна зі спроб такого доповнення удостоїлася публікації – у 1777 р. в Петербурзі В.Рубан видав «Короткий літопис Малої Росії». Тут «козацький літопис» розширено описом подій за 1735–1776 рр. та завершено главою «Изъявление настоящего образа правления в Малой России».

«Короткий опис Малоросії» за своєю популярністю в Гетьманщині був другим історичним читивом після «Літопису Грабянки»¹². Ця публікація В.Рубана, здійснена за сприяння вихідця зі старшинського роду канцлера О.Безбородька, відбулася після ліквідації гетьманства й Запорозької Січі та стала свого роду епітафією козацтву. Видання одного з чільних його нарративів у столиці Російської імперії засвідчило запит на історію «малоросійського народу» та на жанр «коротких описів».

«Короткий опис Малоросії» міг би стати джерелом та взірцем для автора «КІОМР», адже пропонував скорочений виклад козацької історії й подавав себе у близькій для останнього жанровій рамці. Він так само представляв козаків вірнопідданими російської монархії та підносив їхні військові заслуги. Та, попри спільність жанру, обидва твори відрізняються за своїми нарративними моделями. У «Короткому описі Малоросії» минуле подано як традиційний порічний виклад із переважанням безсторонньої описовості. Натомість автор «КІОМР» творив «прагматичну» оповідь з обраних подій і персонажів, спираючись на власні оціночні судження, не завжди підкріплені фактами. Він намагався сформулювати «ідею» історії Малої Росії і ствердити її в осмисленому викладі діянь козаків та гетьманів. А от читач «Короткого опису Малоросії» мав удовольнитися простим знайомством із розлого описаними по роках козацькими діяннями й подеколи самотужки шукати їхні смисли.

«КІОМР» викладає історію вибірково, поверхово та маніпулятивно, через що поступається іншим відомим нарративам своєї доби в точності, достовірності подій, зокрема хрестоматійно відомих. Водночас він вирізняється власним стилем і способом оповіді про минуле¹³. Адже тут часто не просто «переплавлено», а до невпізнанності змінено повідомлення з різних історичних писань. Тому не так легко розпізнати джерела твору. Неможливо просто зіставити тексти, як у випадку з «Літописною оповіддю про Малу Росію» О.Рігельмана 1787–1788 р., у складі якої Я.Дзира безпомилково визначив на пряму запозичені фрагменти з літописів Самовидця та Г.Грабянки¹⁴. Нижче спробуємо представити основні джерела «КІОМР» і способи роботи автора з ними.

¹⁰ Цей додаток слугував одним з аргументів, що укладачем «КІОМР» був саме І.Квітка.

¹¹ Див. характеристику ідей обох творів: *Бовгиря А.М.* Образи козацького історіописання XVII–XVIII ст. // Академічні й доакадемічні образи української історіографії. – К., 2012. – С.168–192.

¹² Див. реєстр та опис основних списків: Там само. – С.158–166.

¹³ Прогалини й суперечності у представленні відомих подій та гетьманів, можливо, і є основною причиною, чому різні покоління дослідників не проявляли до цієї пам'ятки спеціального інтересу.

¹⁴ *Дзира Я.І.* Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в УРСР. – Вип.2. – К., 1969. – С.158–179. Див. також: *Ершов А.* «Летописное повествование о Малой России» О.Рігельмана і «Краткая летопись о Малой России», видана Рубаном // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн.7. – Ніжин, 1927. – С.178–193.

«Літопис Грабянки» як основне історичне джерело «КІОМР» та його «прочитання»

У довгій назві твору відзначено, що «короткий історичний опис» «зібраний із літописів». Таке збірне й неконкретне формулювання насправді приховує використання найпопулярнішої в Гетьманщині історичної лектури – «Літопису Грабянки». Стилий переказ його повідомлень (нерідко поверховий, довільний і з багатьма нововведеннями) забезпечує каркас основного нарративу у складі «КІОМР». Розглянемо детальніше, як його укладач інтерпретував популярну козацьку оповідь.

Назагал «козацька історія» в «КІОМР» стала наслідуванням схеми Г.Грабянки, однак із суттєвими узагальненнями й перестановками. Уже сам початок твору з описом подій від завоювання Малої Русі Гедиміном у 1320 р. до війни Б.Хмельницького є поверховим переказом «Літопису Грабянки». Його початкові розділи автор «КІОМР» резюмував у кілька коротких повідомлень про «реформу Баторія», церковну унію 1596 р., повстання С.Наливайка, П.Павлюка. При цьому він не називає перших гетьманів (до 1648 р. згадано тільки Я.Шаха та П.Сагайдачного). Очевидно, в описі «польського періоду» він не збирався вдаватися в деталі, обмежившись клішованими фразами свого джерела про «поневолення» й «порушення прав».

Важливим для характеристики «КІОМР» є аналіз опису подій повстання Б.Хмельницького, створеного як щільний переказ відповідних місць «Літопису Грабянки». Чимало з них отримують інше «прочитання». Так, початок війни тут не є боротьбою через «козацькі кривди», а обумовлений зверненням жителів Малої Росії до козаків «вступитися за ихъ, и освободить отъ жестокости Поляковъ ими владѣемыхъ»¹⁵. У своїх версіях закликів гетьмана до реєстровців та його промови до всього війська автор «КІОМР» акцентує тільки на ідеї «о освобожденіи отечества изъ рукъ чуждыхъ, поработившихъ безъ исключительнаго права насильствамъ» (арк.5 зв.). Але в описі самих баталій і мирних переговорів чимало деталей, як може здатися, стоять не на своїх місцях. Приміром, наведемо повідомлення про «аманатів» після досягнення домовленостей під Зборовим 1649 р.: «А въ утвержде-ніе сихъ договоровъ Зборовскихъ исполненія, Король далъ Татарскому Хану амян-тами, Олесницкаго, сына Кастеляна Выслицкого, и Ланцкоронскаго сына воеводы Руского» (арк.9). У Г.Грабянки цих осіб у статусі заручників кримського хана згадано в описі Жванецької кампанії 1653 р.¹⁶, і так це повторено в інших нарративах¹⁷. Так само в опис козацьких кордонів після Зборівського миру автор уміщує деталі з повідомлення Г.Грабянки про мирні переговори 1656 р.

Відзначені «перестановки» справляють враження «некомпетентності» укладача «КІОМР» і засвідчують його спроби моделювання історії у власній манері. Останнє виразно ілюструє опис подій 1651 р. після Берестецької катастрофи та боротьби за Київ. Докладні оповіді Г.Грабянки про воєнні дії під Білою Церквою й укладення менш вигідного для козаків миру в «КІОМР» узагальнено описом нічної атаки Б.Хмельницького та втечею поляків: «Обойшовъ самымъ тихимъ походом Королевской лагерь ночью, вьокругъ, ударилъ съ крикомъ на спящихъ Поляковъ, и многія тысячи побивъ» (арк.11). Після згадки про відбиття Києва полковником Гладким (тут дотримано версії Г.Грабянки) історію домислено повідомленням

¹⁵ Це пояснено надмірними податками, а також тим, що «отданы были церкви православныя въ аренду жидамъ».

¹⁶ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки / Под ред. И.Самчевского. – К., 1853. – С.120.

¹⁷ Зокрема в «Короткому описі Малоросії» під 1653-м роком. Див. видання пам'ятки за редакціями 1750–1770-х рр.: Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А.Бовгирі. – К., 2012. – С.53.

про врочистий вступ козацького вождя в місто, де його зустрів митрополит Сильвестр (Косов) «со всѣмъ духовенствомъ войсками, и гражданскими чиновниками, при колоколномъ во всемъ городѣ звонѣ, и пушечной палбѣ съ привѣтствіемъ поздравленія, о побѣдѣ надъ Поляками» (арк.п зв.). У такий спосіб автор «КІОМР» «перешив» відому історію: за всіма знаними наративами пишній в'їзд Б.Хмельницького до Києва відбувся наприкінці переможного для козаків 1648 р.

До конструкцій автора «КІОМР» також належить епізод про страту одного з козацьких старшин – Гурського. Це буцімто сталося після вступу гетьмана в Київ, коли «открилось обстоятельно о измѣнѣ во время сраженія съ Поляками Гурского, который и казненъ при площадѣ яко предатель и законопреступникъ» (арк.п зв.). Авторський домисел явно мав створити виправдання катастрофічної поразки козаків під Берестечком через удавання до притаманних для подібного роду оповідей мотивів – «прельщення» ворога та зрадника серед своїх. Гурський є одним із персонажів «Літопису Грабянки», тут його згадано один раз – в описі козацького посольства на сейм 1650 р., де король «посланникамъ же Хмельницького Марковичу, Гурскому и Ивану Дорошу шляхетство давше дари отпустиша»¹⁸. Ця згадка «підказувала» героя на роль зрадника. Але чому з усіх трьох обрано саме Гурського? Можливо, через асоціацію з полковником Гладким, котрого, за Г.Грабянкою, Б.Хмельницький стратив після спротиву його намірам бути в підданстві турецького султана. Хай там як, але доречно також навести додаткову інтерполяцію автора «КІОМР» в опис битви під Берестечком щодо вирішальної ролі зради Гурського в поразці козаків: «Таковое поражение произошло измѣною Хмельницкому отъ войскового генералскаго есаула Гурского, уроженца Кіевскаго, который бывъ прелщень Поляками, при силномъ наступленіи на лѣвое крило войска Малороссійскаго княземъ Вишнѣвецкимъ, вмѣсто отпора показалъ тылъ, и симъ приведши въ разстройку многіе ряды, довель Поляковъ остаться побѣдителями» (арк.п).

В описах діяльності лівобережних¹⁹ гетьманів, що складають другу частину основного наративу «КІОМР», автор проявляє дедалі більшу «літературну свободу» в роботі зі своїми джерелами, адже він намагався створити лише типажі регіментарів із дуже поверховою характеристикою їхніх діянь. Тож у цій частині натрапляємо на ще більшу кількість фактографічних маніпуляцій. Репрезентативним прикладом слугують пасажі про Івана Брюховецького. Конструювання оповіді про нього засновано на узагальненнях фрагментів «Літопису Грабянки», де цього персонажа представлено в негативному світлі. Відповідне враження формують місця про загибель Я.Сомка й В.Золотаренка, про поїздку гетьмана до Москви, що мала наслідком загальний перепис населення, про нові податки й воєводський контроль у містах. Сам же ватажок гине під час перемовин із П.Дорошенком та ханом від рук «козацької черні», котра свого часу і привела його до влади²⁰. У версії «КІОМР» усі ці сюжети подано поверхово й з суттєвими змінами. Головне, що нововведення названо ініціативою лише одного гетьмана (у Г.Грабянки це указ із Москви). Ба більше, він нібито особисто призначав на керівні посади «изъ Великороссійскихъ же чиновъ». Але, важливо, автор формує образ підступного та віроломного провідника, який обманював і царя у своїй вірності, і «народ» в обіцянках відновити старовинні права. А сам керманіч нібито від початку планував стати підданим османського султана: «Въ самой же вещи онъ имѣлъ мысли предать Малую Россію въ подданство Туркамъ; ожидая только удобного

¹⁸ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.88.

¹⁹ При цьому майже не представлені правобережні.

²⁰ Узагальнення зроблено з двох глав літопису: «Гетманство Брюховецького» та «О приходѣ воєводъ во всѣ города Малороссійскіе» (див.: Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.178–199).

случая» (арк.15). Нагадаємо, у тексті Г.Грабянки «зраду» І.Брюховецького представлено справою випадку, що була спричинена стихійним антимосковським повстанням та умовами Андрусівського перемир'я.

Літературна обробкаповідомлень «Літопису Грабянки» про І.Брюховецького ознаменувалася «винайденням» нових деталей та героїв. Ідеться про трансформацію в «КІОМР» князя Великогагіна й царського стольника Кирила Осиповича Хлопова в «окольнічного князя Гагаріна» та «стольника Осипова» (арк.14 зв.). Як бачимо, патронім стольника став його прізвищем, і це не випадково. Очевидно, зміна відбулася через те, що вживане у Г.Грабянки прізвище «Хлопов» стало основою для вигаданого «боярина Хомутова», із дочкою котрого нібито в Москві одружився І.Брюховецький: «Женился въ Москвѣ на дочерѣ боярина Хомутова, на что Его Величество особое благоволеніе оказатъ изволилъ» (арк.15). Подібна вигадка могла задумуватися автором «КІОМР» із прихованим натяком на особисту залежність («хомут»), в яку потрапив І.Брюховецький²¹.

«Літопис Грабянки», як відомо, завершується згадкою про «зраду» І.Мазепи та обрання новим гетьманом Івана Скоропадського. Тож джерелом інформації про події XVIII ст. міг стати згаданий вище «Короткий літопис Малої Росії» В.Рубана 1777 р. Із цього друку явно можна було взяти інформацію фактографічного плану, зокрема про дату та обставини обрання Данила Апостола гетьманом, про князя О.Шаховського, вибори К.Розумовського та його повноваження «в межах прав часів Скоропадського». Водночас представлення в «КІОМР» подій 1708–1764 рр., тобто період від «зради» І.Мазепи до ліквідації гетьманства, вирізняється наявністю додаткових сюжетних ліній. Так, під впливом різних видань про останнього (вони ж стали підставою кількох додатків у «КІОМР») та своїх переконань автор своєрідно представив його «відступництво» – воно тут уже не виняткове явище (як було прийнято в офіційній риторичній після проголошення анафами гетьманові), оскільки витлумачене прагненням до «самодержавного княжіння», яке, за «КІОМР», мали попередні регіментарі І.Самойлович, І.Виговський. До цього додано маніпулятивне доповнення про причини переходу частини старшин на бік І.Мазепи.

У подальшому викладі за все XVIII ст. у «КІОМР» згадано лише кілька подій (діяльність І-ї Малоросійської колегії, гетьманство Д.Апостола, урядування князя О.Шаховського, обрання й відставку К.Розумовського), серед яких особливе місце займає історія П.Полуботка. У «Короткому літописі Малої Росії» В.Рубана наказного гетьмана було заарештовано в Петербурзі через петицію про відновлення гетьманства. Натомість у представленні автора «КІОМР» він організував окреме «сборище» на р. Коломак біля кордону з Кримом, але потім нібито через мобілізовані російські війська «понужденьъ былъ войтитьъ внутрьъ Малой Россіи и распустить полки въ дома ихъ». Як сказано далі, через це цар і запровадив Малоросійську колегію, «дабы пресѣченіе учинить на всегда подобныхъ до сего открывавшихся со вредомъ отечеству безпокойствъ» (арк.21). На чому заснована ця вигадана історія – на якихось поширених серед козацької старшини уявленнях про причини скасування гетьманства Петром І, чи це був результат власних «риторичних подobenствъ» автора? У будь-якому випадку, оповідь про П.Полуботка в «КІОМР» слугує важливим історіографічним маркером, надто з огляду на створений пізніше в «Історії русів» його образ як борця за козацькі права.

²¹ За Г.Грабянкою, походження дружини І.Брюховецького означено загальною згадкою «роду знатного». За повідомленням С.Величка відомо, що це була представниця роду Долгоруких.

Нові інтерпретації автором «КІОМР» багатьох повідомлень «Літопису Грабянки» (в окремих випадках і «Короткого літопису Малої Росії» В.Рубана) важливі для характеристики його оповідних технік. При цьому особливості «прочитання» ним основного козацького нарративу сформувалися також під впливом різних столичних видань на історичну тематику XVIII ст. Одним із показових випадків стало представлення в «КІОМР» гетьмана П.Сагайдачного як «вірного полякам», через що він «о страждущих же Россіянах не имѣл попеченія» (арк.3). Такі характеристики протилежні позитивному образу цього діяча у Г.Грабянки, створеному розповідями про морські походи на Кафу та перемогу під Хотином 1621 р. При цьому наголошено, що завдяки лояльності до короля й Речі Посполитої П.Сагайдачний «зъєдналъ милость и свободу великую народу Малороссійскому»²². Можна припустити, автор «КІОМР» у 1780-х рр. уже не сприймав оцінки Г.Грабянкою Речі Посполитої, де козаки колись мали і втратили свої права. Для нього «польська доба» – час постійного «рабства» та «іга», тож військова вірність П.Сагайдачного королю стала ворожим актом щодо «свого народу». Водночас у «КІОМР» цей гетьман «поганий» через те, що «ходилъ въ вспомошествованіе съ Полскими мятежниками на Великороссію» (арк.3). Засудження його за участь у поході 1618 р. і знання про це – наслідок знайомства з московськими та петербурзькими виданнями 1770-х рр. Одним із таких могло бути «Ядро російської історії», де П.Сагайдачного представлено безумовним ворогом, він ототожнювався з поляками як слуга королевича Владислава²³.

Дослідження особливостей верифікації автором «КІОМР» нарративу Г.Грабянки в майбутньому має бути продовжене аналізом ряду повідомлень (зокрема про реєстри полків, сформованих Б.Хмельницьким, про загибель полковника Вдовиченка від гетьмана І.Виговського тощо). Це стане предметом інших наших публікацій. Поки ж спробуємо сумарно окреслити інші твори й видання, які стали джерелами оповіді «КІОМР» та семи його додатків.

Плеяда супутніх текстів: П.Гордон і російська історична література

Попри те, що базове джерело «КІОМР» – «Літопис Грабянки» – залишилося прихованим під розмитим «літописи», усі інші пишно відтворено в титулі: «Краткое Историческое описание о Малой Россіи съ дополненіемъ о Запорожскихъ Козаках, и приложеніями касающимися досего описанія до 1765 года. Сбранное изъ лѣтописей, Полскаго и Малороссійскаго журнала или записокъ генерала Гордона; Страленберга Шведскаго историка, изъ жизниописанія о Государѣ Петрѣ Великомъ, Архієпископомъ Феофаномъ Прокоповичемъ, и Грекомъ Антоніемъ Катифоромъ, и фамильныхъ Записокъ и публичныхъ указовъ»²⁴. Крім того, у самому тексті маємо поодинокі зноски-посилання, а також цитати із зазначенням джерел (як буде показано нижче, не завжди коректні). Можна припустити, анонімний автор уважав «вітчизняні» твори (власне «Літопис Грабянки») не цілком авторитетними для свого уявного читача, або ж, і це найімовірніше, наявний у нього список «козацького літопису»

²² Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.27.

²³ Див.: Ядро российской истории. – Москва, 1770. – С.340–343. Водночас повідомлення «КІОМР» про міста, які відійшли до Речі Посполитої після цієї війни, теж могло сформуватися під впливом цього видання. Поза тим, відповідну інформацію могла «підказати» петербурзька публікація 1771 р. «Летопись о многих мятежах и о разорении Московского государства от внутренних и внешних неприятелей» (с.318, 323).

²⁴ Назву подано за публікацією О.Бодяньського.

не мав уточнення про Г.Грабянку. Невипадково Ф.Туманський у 1793 р. опублікував один зі списків цієї пам'ятки як анонімний «Літописець Малої Росії»²⁵.

Перше чітко окреслене джерело – «журнал» або записки Патріка Гордона (1635–1699 рр.), вихідця з Шотландії, що перебував на російській службі. Він залишив щоденник, який охоплював період від 1650-х до 1699 рр., і вважається цінним джерелом із російської та української історії останньої чверті XVII ст. В якому вигляді авторіві «КІОМР» міг бути доступний твір «російського шотландця»? У XVIII ст. повних видань тексту П.Гордона не існувало. Опубліковано було тільки невеликі уривки²⁶ або перекази й цитати в інших історичних творах. Як виявилось, український анонім почерпнув свої знання через «другі руки». У цьому переконує посилання на нотатки генерала при описі подій 1708 р. – зносин І.Мазепи з кримським ханом Капланом Гіраєм (арк.28). До цього часу оповідь П.Гордона не доходить, та й самого його вже не було серед живих. Як тоді пояснити посилання автора «КІОМР», і звідки походить цитата? Джерелом цього уривку мав бути текст, який давав підстави приписати П.Гордону те, що він насправді не міг розповісти.

Цим текстом стала праця Готтліба Зігфрида Баера про історію Азова й російське завоювання цього міста²⁷. Її автор рясно використовував «щоденник» П.Гордона, доступний йому в рукописному вигляді. Але Г.Баер цитував фрагменти від першої особи та переповідав нотатки, не позначаючи меж свого й Гордонового текстів. У читача, незнайомого з біографією шотландця, могло скластися враження, що він описував події до 1710-х рр. Саме в таку пастку втрапив автор «КІОМР». Згаданий вище фрагмент про Каплана Гірая і його продовження майже дослівно скопійовано з книги Г.Баера. Просте зіставлення демонструє, що всі місця «КІОМР», де є прямі посилання або згадки П.Гордона, дослівно відтворені чи переказані за Г.Баером.

Хронологічно першу примітку «Записки генерала Гордона» знаходимо в описі кримського походу князя В.Голіцина разом із гетьманом І.Самойловичем 1687 р. (арк.17). Уривок «КІОМР», усередині якого і стоїть примітка, інформаційно, а місцями й текстуально залежить від праці Г.Баера²⁸. Наступна згадка П.Гордона, цього разу в основному тексті, пов'язана з історією взяття Кизикермена (арк.18–18 зв.). Це майже дослівна, із незначними змінами цитата з Г.Баера²⁹, лише остання фраза якої («но по нѣкоторымъ обстоятельствамъ Гордонъ получилъ отъ двора указъ возвратиться съ полками въ Россію») є самостійним доповненням автора. Третє посилання на П.Гордона стосується опису зустрічі І.Мазепи з Петром І в Острогжську (Рибному), коли цар повертався з походу на Азов 1696 р. (арк.19): «Когда Государь возвращался въ Москву Гетманъ встрѣтилъ его на пути близъ Слободскаго города Острогжска, и поднесъ въ подарокъ Государю, саблю оправленную золотомъ, и украшенную дорогими каменьямы, да щитъ дорогими каменьями обдѣланный на золотомъ цѣпѣ»³⁰.

Автор «КІОМР» помилявся. У «щоденнику» П.Гордона такі подробиці відсутні. Цей апокрифічний сюжет про зустріч і про гетьманові подарунки (шаблю та щит,

²⁵ Российский магазин. – Ч.П. – Санкт-Петербург, 1793. – С.17–108.

²⁶ Див.: Описание жизни бывшего российского генерала Гордона // Собрание сочинений, выбранных из месящесловов на разные годы. – Ч.5. – Санкт-Петербург, 1790. – С.34–86.

²⁷ Уперше її було видано 1738 р., удруте – 1768 р. Тут і далі посилаємося на третє видання 1782 р.: [Баер Г.З.] Краткое описание всех случаев касающихся до Азова от создания сего города до возвращения онаго под Российскую державу / Пер. с нем. яз. через И.К.Тауберт, 3-е изд. – Санкт-Петербург, 1782.

²⁸ Там же. – С.136–138.

²⁹ Там же. – С.152.

³⁰ У рукопису підсторінкова зноска: «Журналь Г-на Гордона».

оздоблені коштовним камінням) неодноразово переповідався в літературі³¹. Серед текстів XVIII ст. джерелом «КІОМР» можна було б уважати твір О.Рігельмана³² або «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П.Симоновського³³, одного з джерел О.Рігельмана. Однак найближча текстуальна відповідність цьому фрагменту «КІОМР» міститься саме в Г.Баєра³⁴.

Згадку гетьманових подарунків цареві анонімний автор продовжує ремаркою: «Сія сабля и щить при входѣ арміи въ Москву церемоніальнымъ порядкомъ везены въ каретѣ, и думній Дьякъ Никита Мойсеевичъ Зотовъ держаль онія предъ собою въ рукахъ». Інформація про це наявна у «Щоденних записках» І.Желябужського, опублікованих уперше Ф.Туманським 1787 р.³⁵ Однак лише в Г.Баєра можна знайти найближчі текстуальні збіги з «КІОМР»³⁶. Зрештою, найбільш економним поясненням походження всього комплексу повідомлень про подарунки І.Мазепи (зустріч в Острогожську та згадка церемоніального в'їзду в Москву) буде запозичення з праці Г.Баєра.

Наступна згадка П.Гордона в «КІОМР» супроводжує прокоментовану вище цитату з праці Г.Баєра про події 1708 р. Її наведено в додатках до основного тексту пам'ятки.

Останнім, сьомим, додатком «КІОМР» є полемічний відгук про опис життя І.Мазепи в «історичних записках» неназваного автора («сочинителя»). Серед іншого, він критикує думку про добровільний вибір козаками І.Мазепи за своїм бажанням (арк.33). Як можна здогадатися, якраз у Г.Баєра знаходимо заснований на щоденнику П.Гордона опис виборів, про які тут ідеться³⁷.

В основній, наративній, частині «КІОМР» вибір І.Мазепи описано без посилань на П.Гордона. Однак без впливу Г.Баєра не обійшлося. Як показує фронтальне порівняння текстів, автор «КІОМР» побудував свою оповідь на відрізку від опису кримського походу В.Голіцина до взяття Азова (арк.17–19) шляхом прямого цитування або стислого переказування праці Г.Баєра³⁸.

Можна стверджувати, що автор «КІОМР» вибирав із книги Г.Баєра лише українські сюжети. При цьому робив посилання на щоденник П.Гордона, тобто запозичав інформацію з «других рук», не відрізняючи, власне, повідомлень шотландця від тексту самого Г.Баєра.

На відміну від решти згаданих у заголовку пам'ятки авторів (про це див. нижче) П.Гордон (тобто Г.Баєр) у «КІОМР» використаний і в додатках, і в «нاراتивному тілі». Решта ж – тільки в додатках. Це може свідчити про одночасне формування всіх складових частин твору. В усякому разі, заголовок було написано не раніше за весь текст разом із додатками.

Побутування книги Г.Баєра на території Гетьманщини засвідчено одним зі списків «Літопису Грабянки», що був зроблений у Сорочинцях 1751 р. (ф.І, №6490)³⁹.

³¹ Див.: *Маслійчук В.* Іван Мазепа і Слобідська Україна. – Х., 2014. – С.9, 58, 101.

³² *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще. 1785–1786 года. – Ч.П. – Москва, 1847. – С.20.

³³ *Симоновский П.И.* Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. – Москва, 1847. – С.120–121.

³⁴ [Баєр Г.З.] Краткое описание всех случаев касающихся до Азова... – С.182. Не виключено, що його працю користувався й О.Рігельман, адже опис подарунків І.Мазепи в нього ближчий до тексту Г.Баєра, ніж П.Симоновського.

³⁵ *Туманский Ф.* Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого. – Ч.7. – Санкт-Петербург, 1787. – С.168.

³⁶ [Баєр Г.З.] Краткое описание всех случаев касающихся до Азова... – С.182.

³⁷ Там же. – С.146–147.

³⁸ Там же. – С.136–139, 141–148, 150–154, 162–163, 181–182.

³⁹ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.ХХVI; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украинне. – К., 1983. – С.183.

Наприкінці списку на арк.260–286 уміщено виписки «зъ книги печатной Краткого описания всѣхъ случаетъ касающихся до Азова»⁴⁰. Зважаючи на датування рукопису, тут було використано перше видання твору Г.Баєра 1738 р. Слід відзначити, що цитати й парафрази «Короткого опису всіх випадків...» у «КІОМР» не залежать від указанного рукопису, в якому праця Г.Баєра має скорочений вигляд. Однак цей приклад дозволяє припустити, що повніший список або, власне, друкований варіант цієї книги побутував в якомусь історичному збірнику разом із літописом Г.Грабянки. Це міг бути конволют, що складався не лише з Грабянки та Баєра, а й містив копії різних документів, зокрема Андрусівського перемир'я 1667 р., «Вічного миру» 1686 р. (їх коротко переповідає анонімний автор), а також окремих указів, як-от розпорядження Петра I щодо суконних мануфактур 1724 р. (такий акт наведено у четвертому додатку «КІОМР»)⁴¹.

Наступним після П.Гордона у заголовку «КІОМР» згаданий Філіп Йоганн Страленберг, шведський офіцер, узятий росіянами в полон. По поверненні на Батьківщину він опублікував у Стокгольмі «Записки...» про історію та географію Російської імперії. У XVIII ст. було зроблено російський переклад цього твору. На сьогодні відомо п'ять рукописів (один протограф і чотири списки з нього). Усі вони зберігаються нині у книжкових колекціях Санкт-Петербурга. Зіставлення «цитати» Ф.Страленберга в «КІОМР» із російським варіантом його твору (за виданням 1985 р.⁴²) показує, що анонімний автор справді використовував працю шведа, однак дозволяв собі редагувати текст. Можна припустити, що він користувався «Записками...» в оригінальному німецькомовному виданні 1730 р. й обраний уривок переклав самостійно. Та, імовірно, він ознайомився з рукописним перекладом Ф.Страленберга в Петербурзі. Про побутування «Записок...» на території Лівобережної України свідчень немає, утім потрапляння сюди рукопису цілком можливе. Отже, економніше припускати, що автор мав у розпорядженні якийсь список Ф.Страленберга.

У додатках до «КІОМР» цитуються два твори, присвячені Петру I. Один із них – Феофана (Прокоповича). Це була «Історія імператора Петра Великого від народження його до Полтавської баталії», видана 1773 р., або її перевидання 1788 р.⁴³ Із цього тексту взято одну пряму цитату (арк.28) у додатках із критичною характеристикою І.Мазепи⁴⁴. Крім того, «Історія імператора Петра Великого...» вплинула на формування тексту доповнення про запорозьких козаків. Зокрема сюжет про підтримку січовиками І.Мазепи і зруйнування Січі П.Яковлевим (арк.23 зв.) є переказом слів Прокоповича⁴⁵. Про це, зрештою, пише й сам анонімний автор, указуючи на неповноту інформації джерела: «Гетманъ Скоропадскій отправилъ чиновника своего (которого имени и фамилии Архієпископъ Феофанъ въ описаніи своемъ объ ономъ произшествіи не написалъ)».

Інша процитована в «КІОМР» (арк.28) біографія Петра I укладена Антонієм (Катіфором) та опублікована італійською мовою у Венеції 1736 р. Російською 1743 р.

⁴⁰ Висловлюємо вдячність С.Багру за вказівку на цей рукопис і принагідні цінні поради.

⁴¹ Як приклад подібного роду конволютів можна назвати збірники з текстами мирних договорів 1667 і 1686 рр. (див.: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.99. – №159), листами Петра I до ніжинського полковника, а також різноманітним указами (див.: Там само. – №6).

⁴² Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого: Северная и восточная часть Европы и Азии. – Москва; Ленинград, 1985. – С.141–142 (арк.27 зв. – 28, гл.6). Оригінальне німецькомовне вид.: *Strahlenberg Ph.J. von. Das Nord- und östliche Theil von Europa und Asia.* – Stockholm, 1730. – S.252.

⁴³ *Феофан [Прокопович]. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии.* – Санкт-Петербург, 1773 (2-ге вид.: Москва, 1788).

⁴⁴ Посилаємось на доступне нам вид.: То же. – Москва, 1788. – С.183 (прим.).

⁴⁵ Там же. – С.233–235.

її переклав С.Писарев⁴⁶. У 1772 р. переклад було опубліковано в Петербурзі, а невдовзі перевидано в Москві⁴⁷. Водночас відомі рукописні списки з перекладу С.Писарева, що датуються другою половиною XVIII ст.⁴⁸ Немає певності, чим саме користувався автор «КІОМР»: друкованим виданням чи рукописним Катіфором. Із цього твору він узяв невеликий фрагмент про І.Мазепу для другого додатку⁴⁹.

Серед прямо згаданих літературних джерел «КІОМР» є «життепис Шереметева», процитований у додатках. Його не було згадано у заголовку, напевно через те, що цитата з цього твору стосувалася лише одного маргінального сюжету – історії Мазепиного племінника А.Войнаровського. У тексті наведено короткий нарис про походження останнього, його освіту, поневіряння після поразки та смерті гетьмана, арешт у Гамбургу за наказом Петра I, вивезення в Росію, заслання в Якутськ і смерть, а також ремарку про П.Орлика та його нащадків у Франції.

Який саме твір автор «КІОМР» міг би назвати «життеписом Шереметева», і звідки саме взяв цитату? Аналогічний процитованому текст міститься в передмові Гергарда Міллера до видання листів Петра I графу Б.Шереметеву 1774 р.⁵⁰, а також у І.Голікова в 5-й частині «Діянй Петра Великого» 1788 р., де використано відповідний фрагмент передмови Міллера⁵¹. Деякі текстуальні розходження між варіантом тексту в Міллера й Голікова дають право стверджувати, що автор «КІОМР» черпав саме з першого⁵². До того ж передмову до листів царя Б.Шереметеву, що подає біографію графа, цілком можна було назвати його «життеписом».

Час, середовище, контексти

Важливе питання – з'ясування часу створення «КІОМР». У заголовку публікації О.Бодяньського проставлено 1789-й рік. Такої вказівки немає в «музейному» рукопису пам'ятки, що, на відміну від інших трьох, зберігся й нині доступний дослідникам *de visu*⁵³. Відповідно, слід прокоментувати, чи можна вважати саме цей рік датою створення.

Верхню хронологічну межу появи «КІОМР» можна визначити, спираючись на датування відомих списків. Рукописи, за якими опублікував твір О.Бодяньський, не старші за 1810-ті рр. «Музейний» за філігранями датується 1791–1807 рр., водночас канцелярський почерк навряд чи старший за 1800 р.⁵⁴ Оскільки цей рукопис є списком, оригінал твору мав постати до кінця 1790-х рр. Водночас ідентифікація серед джерел «КІОМР» друкованих видань 1770-х рр. дозволяє датувати його часом, не раніше цього десятиліття.

⁴⁶ Див.: Николаева М.В. «Тестамент» Петра I царевичу Алексею // Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII в. – Сб.9. – Ленинград, 1974. – С.100.

⁴⁷ Житие Петра Великого, императора и самодержца всероссийского. – Санкт-Петербург, 1772 (2-ге вид.: Москва, 1788).

⁴⁸ Катифор Антоний. Житие Петра Великого [рукопись]: В 2 т. – Б. м., третья четверть XVIII в. // Российская государственная библиотека, <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004983854#?page=1>

⁴⁹ Житие Петра Великого, императора и самодержца всероссийского. – Москва, 1788. – С.247–248.

⁵⁰ Письма Петра Великого писанные к генерал-фельдмаршалу, тайному советнику, Малтийскому, С. Апостола Андрея, Белого Орла и Прусского Ордена кавалеру, графу Борису Петровичу Шереметеву / Авт. предисл. Г.Ф.Миллер. – Москва, 1774. – С.ЛІХ–LX.

⁵¹ [Голіков І.І.] Деяния Петра Великого. – Ч.ІV. – Москва, 1788. – С.234–238.

⁵² Так, І.Голіков помилково передає текст І.Міллера, пишучи у примітці, що «потомки сего Войнаровскаго и по нынѣ есть во Франціи» (див.: Там же. – С.236). У І.Міллера йшлося про П.Орлика: «Сего Орлика потомки *находятся* и нынѣ во франціи» (див.: Письма Петра Великого писанные к генерал-фельдмаршалу... – С.ЛX). Саме з цього, оригінального, варіанту тексту виводиться повідомлення «КІОМР»: «Орликъ же родомъ Малороссіянинъ, но неизвѣстно какъ онъ зашелъ во францію, которого потомки *находятся* въ ономъ королевствѣ» (арк.29).

⁵³ Див. порівняння заголовку твору «музейного» рукопису з його опублікованою версією: Арістов В.Ю., Затилюк Я.В. Невідомий список «Короткого історичного опису про Малу Росію»... – С.45.

⁵⁴ Дякуємо за відповідні консультації знавцям документації урядових структур Гетьманщини та Слобідської України XVIII ст. С.Потапенко та І.Синяку.

Додаткові підстави для датування надає сам наратив. Так, у третьому додатку до основного тексту автор робить виписку про А.Войнаровського з передмови Г.Міллера до видання листів Петра I до Б.Шереметева. У цьому виданні згадано про нащадків П.Орлика, що «находяться и нынѣ» у Франції. Натомість у версії «КІОМР», «Орликъ же родомъ Малороссіянинъ, но неизвѣстно какъ онъ зашелъ во францію, которого потомки находятся въ ономъ королевствѣ». Як видно з цитованого фрагменту, Французьке королівство виступає синонімом Франції. Це дає підстави гадати, що автор «КІОМР» не писав свій твір після 1792 р., коли у цій країні проголосили республіку. Водночас ще одним хронологічним репером слугує вказівка в «Доповненні про запорозьців» про переселення частини козаків за Дунай. При цьому не згадано про їх розселення на Кубані, що відбулося в 1792–1793 рр. Тим самим маємо ще одне свідчення про укладення «КІОМР» до 1792 р. Отже є всі підстави покладатися на вказаний у виданні О.Бодяньського 1789-й рік⁵⁵ як час створення пам'ятки⁵⁶.

Інформація про власників списків дозволяє говорити про рецепцію «КІОМР» у середовищі місцевих «патріотів», шанувальників старовини, вихідців із козацької старшини останньої чверті XVIII ст. За інформацією О.Бодяньського, два відомі йому рукописи належали А.Чепі й В.Горленкові. Останній був племінником І.Квітки, якого дослідники вважали автором. Ця гіпотеза є підставою для окремого дослідження. Зараз лише відзначимо: якщо І.Квітка не компонував твір (принаймні його основний наратив та «Доповнення про запорозьких козаків»), на чому нині наполягає В.Маслійчук, то точно був одним із його перших редакторів. Це очевидно з наявності серед додатків листування І.Квітки з Г.Тепловим, відображене в публікації пам'ятки О.Бодяньським за двома списками та в дослідженому нами «музейному» рукописі. Тобто всі відомі науці версії твору вже поширювались із його листуванням. Водночас ще однією підставою для припущення про редакторство (а не авторство) І.Квітки є описана М.Шугуровим редакція «КІОМР» (за рукописом, зробленим після 1802 р.): тут набір додатків інший, без листів І.Квітки й Г.Теплова. Не виключено, що саме вона і є протографом пам'ятки.

Зв'язок із твором відомих козацьких родів простежується у самому наративі. Сигнальною виступає згадка про прилуцького полковника Д.Горленка серед інших старшин, вимушено приведених І.Мазепою до шведського короля. Саме тому їх нібито відразу після Полтави пробачив Петро I. Останнє, проте, виразно суперечить загальноприйнятій версії, утіленій у виданому 1777 р. в Петербурзі «Короткому літописі Малої Росії» В.Рубана. Згідно з нею, ці старшини повернулися лише через 5 років після битви, більше того, із дозволом на проживання тільки в Москві⁵⁷. Тим самим бачимо виразні спроби автора «КІОМР» реабілітувати репутацію роду Горленків на час появи твору в кінці XVIII ст.⁵⁸

Іншим прикладом такого роду є згадане в «КІОМР» кохання І.Мазепи до своєї хрещениці. За версією твору, нею була дочка ніжинського полковника Жураховського, а не В.Кочубея. Ця маніпуляція може засвідчувати зв'язок автора із цим козацьким родом. Відомо, що його представники докладали зусиль для «забуття» факту зв'язку Кочубеївої доньки з анафемованим гетьманом. Про це знаємо з наведеного С.Плохієм запису у щоденнику М.Погодіна за 1822 р. щодо невиконаного Д.Бантишем-Каменським побажання В.Кочубея не згадувати в «Історії Малої Росії»

⁵⁵ Якщо список А.Чепі був копією списку В.Горленка, який Д.Бантиш-Каменський називав «оригіналом», то у списку А.Чепі й могла бути наведена ця дата.

⁵⁶ При цьому не можна виключати, що твір міг формуватися впродовж кількох років, до або після 1789 р.

⁵⁷ Краткая летопись Малья России с 1506 по 1776 год, издана В.Рубаном. – Санкт-Петербург, 1777. – С.169–170.

⁵⁸ Про реабілітацію роду Горленків у творах І.Квітки див. також: *Маслійчук В.Л.* Ілля Іванович Квітка – малознаний історик... – С.327, 334.

про похресницю І.Мазепи з його роду⁵⁹. Але в «Історії русів» відома історія таки «підправлена»: тепер об'єктом Мазепиних любовних інтриг є дружина полковника І.Іскри, а не представниця родини Кочубеїв. Подібного типу маніпуляції з історією дають підстави типологічно зближувати «КІОМР» з апологією козацтва з початку ХІХ ст. – «Історією русів». Водночас обидві пам'ятки є інтелектуальним продуктом козацьких родів і відображають їхні настрої.

«КІОМР» безпосередньо співвідноситься з трактуваннями козацького минулого, поширеними в останній чверті ХVІІІ ст. Акценти твору на недостойності гетьманів-наступників Б.Хмельницького, вірнопідданстві старшин російському престолу та відосупності запорожців від решти війська добре корелюють із тогочасною риторикою⁶⁰. Ці ідеї звучали в різних контекстах і нерідко у прямо протилежних смислах.

Згадані уявлення послужили основою для аргументів Г.Полетики за відновлення прав і вольностей козацької шляхти. Він послуговувався ними в петиціях під час роботи Законодавчої комісії 1767 р. та в подальших творах⁶¹. У його знаній «Історичній відомості про підстави перебування Малої Росії під республікою Польською та договори, за умовами яких відбулося її підданство російським государям...» провідним стало твердження про відвоювання козаками своїх прав у війні Б.Хмельницького з поляками та обумовлення їх дотримання в договірних статтях із московським царем 1654 р. В останніх передбачалися права всіх станів (козаків, духівництва, міщан, шляхти), однак невдовзі їх було порушено через свавілля гетьманів-наступників Б.Хмельницького, котрі почали управляти Малою Росією «по своей воли и прихотямь и не имели власти своей никакого предела»⁶². Тим самим Г.Полетика трактував ліквідацію гетьманства 1764 р. підставою для розширення компетенцій ще наявних урядових структур Гетьманщини. Крім того, серед паперів визначного старшинського публіциста зберігся ще один (коротший і недописаний) твір про тиранію гетьманів, «проти прав дозволену», через яку «сталось чимало непорядків і замішань»⁶³. Твори Г.Полетики та «КІОМР» споріднені визнанням заслуг Б.Хмельницького, трактуванням Переяслава 1654 р. як приєднання Малої Росії на основі договорів, а також недоброзичливим представленням гетьманів. Водночас негативний образ останніх у «КІОМР» має іншу перспективу: зі «зрадою» кожного наступного щоразу обмежувалися «статті Б.Хмельницького», а це вплинуло не так на права старшини, як визначило «фінал» історії козацьких урядових структур⁶⁴.

Симптоматично, що ця ж риторика про «поганих гетьманів», особливі козацькі права та відмінності запорожців від решти козаків набувала протилежного трактування в офіційному імперському дискурсі. Доволі промовиста у цьому плані записка сенатора Г.Теплова (наставника останнього гетьмана) про права і звичаї в Малоросії, яку М.Василенко справедливо датував 1760-ми рр. Її ключовою тезою є скасування

⁵⁹ *Плохий С.* Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій / Пер. з англ. М.Климчука. – К., 2013. – С.372–374.

⁶⁰ Див. зауваження В.Кравченка про негативний образ запорожців: *Кравченко В.* «Словник малоруської старовини» 1808 року та його автор // *Його ж.* Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С.339–354. Образ січовиків як свавільного товариства конструювався під впливом маніфесту Катерини ІІ про скасування Січі 1775 р. «КІОМР» у цьому не був винятком. Першою спробою відходу від такого уявлення стала стаття про запорожців у складі «Нового словотлумача, розташованого в абетковому порядку», укладеного М.Яновським у 1803 р., а звідти запозичена В.Ломиковським.

⁶¹ Див. концептуальний аналіз ідей Г.Полетики: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Х., 1996. – С.62–81.

⁶² Рукопис твору зберігся: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.ХІІІ. – №160м/115. – Арк.16–18 зв. Його опубліковано серед додатків у: *Василенко Н.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права ХVІІ–ХVІІІ ст. // *Український археографічний збірник.* – Т.І. – К., 1926. – С.147–162.

⁶³ Див.: *Василенко Н.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України... – С.142–144.

⁶⁴ Останнє повідомлення твору стосується факту ліквідації Генеральної військової канцелярії та суду.

правових відмінностей Малоросії, названих джерелом різного роду «непорядків». Свою аргументацію Г.Теплов вибудовував «від історії»: Мала Росія є частиною Русі, що через міжусобиці й завоювання хана Батия стала складовою Польщі та Литви, які поширили на неї своє право з міркувань «кращого приведення до єдності». Таке право «помилково» зберіг Б.Хмельницький, і саме на його основі відбулося приєднання 1654 р. Надалі це призвело до зловживань козацької старшини й було на збиток государям. Цьому посприяло «віроломство» по відношенню до російського престолу майже всіх гетьманів, котрі «всі до одного або зрадили, або до зради схилилися». Далі доволі точно відтворено список регіментарів обох берегів Дніпра та в підсумку відзначено, що всі верстви «спокійними були тільки за Богдана Хмельницького, інший же весь час від 1657 по 1708-й, тобто до гетьмана Скоропадського» Малоросія постійно нуртувала «зрадами»⁶⁵. Цю ідею повністю втілено в «КІОМР».

Невідомо, чи мала записка Г.Теплова резонанс на теренах колишньої Гетьманщини. Вона явно призначалася Катерині II, створюючи зручне ідейне обґрунтування для розпочатої самодержицею політики ліквідації гетьманства й інтеграції автономних структур у тіло імперії. Якби цей текст був відомим у козацькому середовищі, то «КІОМР» можна було б розглядати своєчасною відповіддю від старшини. Адже в його «схемі історії» Мала Русь так само є частиною Русі князя Володимира, але її відмінність від решти Русі зумовлена не впливом польського права, а формуванням рицарського люду – козаків, котрі звільнили «малоросійський народ» від «рабського поневолення» Польщею та привели його в підданство російському престолові. Б.Хмельницький залишив чинним «право польське» з огляду на його тривале застосування, і далі воно не заважало всім козацьким «чинам» бути вірними російському монархові. Їхній службі перешкоджали тільки «зрадницькі» гетьмани, але їм противилися старшини та військо. Останнє трактування зближує «КІОМР» і записку Г.Теплова.

За «КІОМР», вірнопідданство російському престолу виражає невисловлені відкрито сподівання на збереження традиційних вольностей «козацької нації». Ідея давньої служби як запоруки отримання прав і вольностей, притаманних «республіці шляхти», набула особливої гостроти у середовищі козацької старшини часів драматичних для неї змін останньої чверті XVIII ст. Вона стала ключовим елементом колективної міфології еліти колишньої Гетьманщини⁶⁶. Проявом цього було обговорення козацьких послуг монархії й невиправданих обмежень їхніх прав, характерне для численних записок і петицій першого десятиліття XIX ст. авторства А.Чепи, В.Чарниша, В.Полетики, Р.Марковича, Т.Калинського. Усі вони писали у відповідь на обмеження з боку Герольдії та Сенату 1805 р., яким ускладнювався перехід у російське дворянство колишніх сотенних і полкових старшин. За влучним спостереженням О.Толочка, такі записки схожі в узагальненому трактуванні минулого (відсилкою до витоків козацтва, отримання від польських королів прав, підтверджених російськими царями, та апеляцією до військових здобутків). Їх автори були частиною комунікативної мережі місцевих «патріотів» – любителів старовини, котрі ретельно збирали та жваво обмінювалися документами⁶⁷.

«Патріоти» постійно обговорювали потребу синтезу козацького минулого. Так, А.Чепи в листі до В.Чарниша у квітні 1809 р. відзначав: «Не зайвим було б мати

⁶⁵ Тут і далі цит. за перевиданням твору у: *Куліш П.* Наукові праці. Публіцистика. – Т.Ш: Записки о Южной Руси. – Кн.2. – К., 2015. – С.122–133, 333–339. Попередня публікація пам'ятки: Записки Українського наукового товариства у Києві. – Кн.ІХ. – К., 1911. – С.29–54.

⁶⁶ *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // *Його ж.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.78.

⁶⁷ *Толочко А.П.* Киевская Русь и Малороссия в XIX в. – К., 2012. – С.194.

хронологічний перелік від 1654 р. походів і служб настільки образливо принижених малоросійських чинів»⁶⁸. В.Горленко в одному з повідомлень від 23 квітня 1809 р. писав про свої спроби розшукати відомості щодо «малоросійської історії, але мало їх знаходжу»⁶⁹. А.Чєпа в листі до В.Полетики від 6 травня 1809 р. заохочував узятися за писання історичної праці: «Якщо Ви приймете великий труд написати славетну гілку російської історії – історію Малоросії, то тим зробите гідну справу»⁷⁰.

Шанувальники старовини сподівалися на появу концептуального викладу козацької минувшини. Упродовж XVIII ст. на цю роль претендував «Літопис Грабянки», поширений у численних списках. Він давав загальний образ героїчної історії «козацького народу», його військових звичаїв і виправдовував особливе становище в державі московського царя. У 1730-х рр. шляхом скороченого переказу Грабянкового тексту було створено «Короткий опис Малоросії», що поширювався у двох редакціях, правда в меншій кількості списків. Цей твір із доповненим викладом про події XVIII ст., а також главою про сучасне управління Малоросією надрукував у Петербурзі 1777 р. В.Рубан. Здійснена під патронатом вихідця зі старшинського роду канцлера О.Безбородька, публікація ця безпосередньо задумувалася для популяризації козацького минулого в умовах поступової ліквідації структур Гетьманщини. Однак згаданий текст міг надати своїм читачам інформацію про війни козацтва та діяння гетьманів у традиційній формі порічного викладу, коли практично відсутнє концептуальне осягнення минулого. А це вже не задовольняло запити читача кінця XVIII ст. Особливо, якщо йшлося про «місцевого патріота», котрий критично реагує на інтеграційні заходи та потребує осмисленого представлення історії.

Поступова ліквідація Гетьманщини в 1760–1780-х рр. відбувалася під акомпанемент зростання запиту на текст про козаків та їхню минувшину. Його репрезентували численні публікації, що побачили світ у столиці, серед яких резонансними стали огляди академіка Г.Міллера 1760–1770-х рр., а також твори самих вихідців із козацтва. Окрім «Короткого літопису Малої Росії» 1777 р. доречно згадати попередню працю В.Рубана – «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію» 1773 р.⁷¹ Надалі саме вона стане взірцем для розповіді про козацьку державність. Її складниками були лаконічні географічний, етнографічний та історичний описи. Таку структуру, цілком витриману у просвітницькому дискурсі, буде розширено в публікації іншого представника козацької еліти – «Записках про Малоросію, її жителів і твори» Я.Марковича 1798 р. Обидва тексти, що вийшли в Петербурзі з різницею у чверть століття, давали доволі схематичне й поверхове історичне представлення Малоросії згадками визначних діянь козаків за усталеною схемою: отримання прав від польських королів, боротьба за їх дотримання та приведення гетьманом Б.Хмельницьким у російське підданство. Читачі цих столичних видань із кола «місцевих патріотів» гостро відчували необхідність нового концептуального погляду на минуле. Недаремно А.Чєпа надсилав свої рукописи з документальними та літописними матеріалами Я.Марковичу взамін на обіцянку зайнятися підготовкою масштабної історичної праці⁷².

⁶⁸ Цит. за: *Кравченко В.* Нариси з історії української історіографії... – С.175.

⁶⁹ Див.: *Горленко В.* Из истории южно-русского общества начала XIX в. (письма В.И.Чарныша, А.И.Чєпы, В.Г.Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. – 1893. – №1. – С.41–76.

⁷⁰ Цит. за публікацією листа: Там же. – С.53–54.

⁷¹ *Рубан В.* Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России. – Санкт-Петербург, 1773. Див. також републікацію твору та коментар до нього В.Кравченка: Схід – Захід. – Вип.3. – Х., 2001. – С.268–317.

⁷² Про ці наміри дослідникам відомо з листів самого А.Чєпи, котрий марно намагався повернути свої рукописи з Петербурга після смерті Я.Марковича. Див. один із листів до його матері: *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. – 1894. – №12. – С.386–387.

Створений явно у середовищі козацької старшини «КІОМР» засвідчує рефлексії її представників на зміни 1760–1780-х рр. Автор твору був добре обізнаним зі значними публікаціями про Петра I та І.Мазепу й намагався на основі авторитетного «Літопису Грабянки» випустити власну версію козацького минулого. Написаний у формі зв'язної оповіді з численними маніпуляціями⁷³, «КІОМР» може вважатися спробою осмислити сьогочасні політичні зміни в історичній ретроспективі. Вона заснована на уявленнях козацької еліти про тривалу вірну службу престолу та про «поганих» гетьманів. Новим тут був натяк на те, що саме «самодержавні» замашки останніх, їхні «зради» і призвели до «фіналу історії», початком чого стала відставка К.Розумовського та створення 2-ї Малоросійської колегії в 1764 р.

Завдяки відомостям О.Бодяньського можемо стверджувати, що «КІОМР» був знаним принаймні частині «патріотів краю». Один зі списків, за яким публікувався твір, свого часу належав А.Чепі. Його він отримав у 1814 р. від іншого шанувальника старовини – В.Горленка, із рукопису котрого текст «списаль Николай Алексѣевич Боровиковский, въ Хоролѣ». Ці самі люди в 1809 р. зауважували про потребу загальної історичної синтези. «КІОМР» частково відповідав таким очікуванням. Більше того, серед цього кола ідеї твору могли отримати повне схвалення. А.Чепя в листі В.Анастасевичу у серпні 1816 р. писав про публікацію «історії Малоросії» у часопису «Украинский вестник». Малася на увазі праця І.Квітки «Про Малу Росію», стаття із двох частин, імовірно підготовлена на основі «КІОМР»⁷⁴. Попри істотні редакційні зміни все ж збережено ключовий посил пам'ятки. Як видно з відгуку про гетьманів у листі, А.Чепя явно солідарний із ним, хоча статтю не читав: «Уявіть ви собі, яка тварина був гетьман! Це були пренечестиві деспоти! Російське міністерство змушене було приборкувати їхню владу, тими ж договірними пунктами, щоб вони не свавільничали. Я, слухаючи оповідання стариків про дії гетьманські, здригався, жажався! По заслuzі, що всі вони, крім останнього, або вбиті народом, або відправлені на заслання. А ми подякуємо Богові, що все це скінчилося до нас»⁷⁵.

«КІОМР» не міг повністю задовольнити всіх запитів в історії. Попри спроби його автора створити зв'язну розповідь про минуле у творі чимало недомовок і схематизму. Це відповідало заявленому жанру короткого історичного опису, однак не виправдовувало очікувань щодо добре впорядкованої історії. Упадає у вічі незначна кількість інформації про козацькі *res gestae* до Б.Хмельницького та надто стисле представлення гетьманів. У творі мало артикульованих суджень про різні ключові сюжети. Усі ці недолатності успішно компенсувала апокрифічна «Історія русів», що з'явилася в перші десятиліття XIX ст. й відразу стала резонансною⁷⁶. Саме вона могла повністю потішити самоповагу колишньої козацької старшини, нагадуючи її представникам про давні діяння у відповідності до нових літературних зразків та вподобань.

Літературно довершена «Історія русів» містить чимало важко вловимих маніпуляцій, котрі вводили в оману багатьох знавців минулого. «КІОМР» можна вважати віддаленим попередником цього твору. Він подібний спробою маніпулятивно викласти повідомлення джерел «у літературному порядку». Ця аналогія має актуалізувати

⁷³ І цим твір вирізняється з-поміж інших тогочасних пам'яток (іх загальний огляд і характеристику див.: *Бовгиря А.М.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. – К., 2010. – С.21–70, 121–147, 155–209).

⁷⁴ До цієї студії міг мати стосунок І.Тимковський. Із його листування з І.Квіткою знаємо, що останній надсилав йому на редагування «тетрадь о Малой России». Лист опубл.: *Журба О.І.* Становлення української археографії... – С.281–282. Співзвучність назви публікації з цією згадкою дає підстави говорити, що це той самий текст.

⁷⁵ Цит. за: *Журба О.І.* «Представьте вы себе, какой зверь был гетман! Это были пренечестивые деспоты!» (з листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста початку XIX ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2009. – С.203.

⁷⁶ *Плохий С.* Козацький міф... – С.65–88.

поглиблені джерелознавчі студії «КІОМР» та його порівняння з іншими історичними текстами кінця XVIII ст. Адже саме це, як сподіваємося, допоможе краще зрозуміти технологію створення й розкрити походження бодай частини загадкових сюжетів «Історії русів», фундаментальної пам'ятки українського історієписання.

REFERENCES

1. Apanovich, E. (1983). *Rukopisnaia svetskaia kniga 18 veka na Ukraine*. Kiev. [in Russian].
2. Aristov, V., Zatyliuk, Ya. (2020). Nevidomyi spysok «Korotkoho istorichnoho opysu pro Malu Rosiiu» z fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 7. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bovhyria, A. (2010). *Kozatske istoriopyssannia v rukopysnii tradytsii 18 st.: Spysky ta redaktsii tvoriv*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Bovhyria, A. (2012). *Obrazy kozatskoho istoriopyssannia 17–18 st. Akademichni i doakademichni obrazy ukraïnskoi istoriografii*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Dzyra, Ya. (1969). Dzherelna osnova pratsi O.Rihelmana z istorii Ukrainy. *Istoriografichni doslidzbennia v URSR*, 2. [in Ukrainian].
6. Kohut, Z. (2004). *Korinnia identychnosti: Studii z ranniomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kravchenko, V. (1996). Narysy z ukraïnskoi istoriografii epokhy natsionalnoho virodzhennia (druga polovyna 18 – seredyna 19 st.). Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Kravchenko, V. (2011). *Ukraina, Imperiia, Rosiia: vybrani statii z modernoi istorii ta istoriografii*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kulish, P. (2015). *Naukovi pratsi. Publitsystyka, III*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Marchenko, M. (1956). *Ukrainska istoriografii z davnikh chasiv do seredyny 19 st.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Maslichuk, V. (2006). Illia Ivanovych Kvitka – maloznanyi istoryk kintsia 18 – pochatku 19 st. *Ukrainskyi arkeobrafichnyi sborichnyk, 10-11*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Maslichuk, V. (2014). *Ivan Mazepa i Slobidska Ukraina*. Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Nikolaeva, M. (1974). „Testament” Petra I tsarevichu Alekseiu. *Problemy literaturnogo razvitiia v Rossii pervoi treti 18 v., 9*. Leningrad. [in Russian].
14. Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif: Istoriia ta natsiietvorennia v epokhu imperii*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Tolochko, A. (2012). *Kievskaiia Rus i Malorossiia v 19 v.* Kiev. [in Russian].
16. Zhurba, O. (2003). *Stanovlennia ukraïnskoi arkeobrafii: liudy, ideti, instytutstii*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
17. Zhurba, O. (2009). „Predstavte vy sebe, kakoi zver byl getman! Eto byli prenechestivye despoty!” (z lysta svidomoho ukraïnskoho patriota, avtonomista ta tradytsionalista pochatku 19 st.). *Dnipropetrovskyi istoriko-arkeobrafichnyi zbirnyk, 3*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

Yaroslav ZATYLIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine;
Senior Research Fellow,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), yaroslav.zatyliuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

Vadym ARISTOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine;
Research Fellow,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), aristov3000@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-8850>

A Brief Historical Description about Little Russia... and Ukrainian Historiography of the End of the Eighteenth Century

Abstract. The aim of the article is the source study of the *A Brief Historical Description of Little Russia...* and the reconstruction of its cultural context. The methodology of the study

combines the text-critical and narratological approaches to the analysis of the text. The general methodological field of the article is history of ideas and history of historical thought. **Scientific novelty.** *A Brief Historical Description of Little Russia...* is a text of Ukrainian historiography of the late 18th century which has not been fully studied. After the publication of the text on the basis of two copies by O.Bodianskyi in 1848, it was mostly approached in connection with the question of I.Kvitka's authorship. A new impetus to the study of the work was given by the discovery of its copy by the article's authors which was stored in the National Museum of the History of Ukraine. This is the only available manuscript of the work. **Conclusions.** The main source of the work's narrative core was the *Hrabianka Chronicle*. Other sources of the narrative, as well as the appendices, included the works by G.Bayer, Ph.Stralenberg, Feofan (Prokopovych), Anthony Katifor, and G.Müller. The author deliberately selected and "melted" the information from other works, building up his own version of the Cossack history. The work was written in 1789, at the time of the disintegration of the structures of the Hetmanshchyna and Sloboda Ukraine, when the Cossack "ranks" were forced to prove their belonging to the "noble class". It reflected the views of the people of this environment and testified to their original attempt to rethink the traditional narrative of the *Hrabianka Chronicle* and modify the established scheme of the Cossack past. The responsibility for restricting the rights of Little Russia in this work rests with the hetmans. The Zaporozhians are also presented in negative tones. The analysis of the context of the creation and history of the work suggests that it was created in the circles close to the starshyna families of Kvitka, Horlenko and other "patriots of the region". *A Brief Historical Description of Little Russia...* belongs to the last generation of the Cossack historiography and is a distant predecessor of the *History of Ruthenians*.

Keywords: *A Brief Historical Description about Little Russia...*, Cossack historiography, Bodianskyi, Kvitka, *Hrabianka Chronicle*.

Сергій СЕГЕДА

доктор історичних наук, доцент,
начальник науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Василь ШЕВЧУК

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), vsh11@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-3507>

Створення та розвиток Збройних сил України: історіографічний вимір

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.148>

УДК: 930:355(477)

Анотація. Мета статті полягає в історіографічному аналізі публікацій вітчизняних і зарубіжних авторів та відтворенні на їх основі історії створення й розвитку Збройних сил України в 1991–2020 рр. **Методологія.** Опрацювання дослідницького матеріалу проводилося на засадах історизму, об'єктивності, системності та україноцентризму. В основу дослідницького інструментарію покладено міждисциплінарні підходи. Завдяки проблемно-хронологічному методу аналізу окреслено суспільно-політичні контексти, в яких формувався науковий наратив у вказаній тематичній ніші. Герменевтичний підхід дав змогу з'ясувати особливості змістового наповнення та авторських інтерпретацій емпіричного матеріалу. Функціональний і структурний підходи лягли в основу характеристики того сегменту напрацювань дослідників, що стосується інституційно-організаційних аспектів військового будівництва в Україні. Прийоми історичної хронології та компаративістики дали змогу простежити етапи становлення й розбудови Збройних сил України, віддзеркалення цих процесів у науковому дискурсі. Правознавчі методики вможливили опрацювання нормативно-законодавчої бази та характер відображення її положень у науковій продукції. **Наукова новизна** визначається аналізом вітчизняних і зарубіжних видань про історію Збройних сил України як головної складової забезпечення незалежності держави. Визначено етапи нагромадження й розвитку історичних знань, з'ясовано визначальні тенденції історієписання у цьому тематичному сегменті. **Висновки.** Українська історична наука збагатилася науково-дослідницькими працями, аналіз яких відтворює історію створення та розвитку Збройних сил України, їх участі в антитерористичній операції й операції Об'єднаних сил. Джерельна база, якою послуговуються вітчизняні фахівці, а також освоєння новітніх методик наукового пізнання забезпечили актуальність напрацювань авторів, які студіюють цей етап військового будівництва в Україні.

Ключові слова: Збройні сили України, Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних сил України, військові формування, російська збройна агресія, стандарти НАТО.

За тридцять років своєї історії Збройні сили України (ЗСУ) пройшли складний і суперечливий розвиток, зумовлений соціально-економічними проблемами країни та дією зовнішньополітичних чинників. Водночас із початком російської агресії проти

Україні її військо продемонструвало стрімке відродження своїх бойових можливостей і поряд з іншими структурами сектору безпеки й оборони стало ключовим фактором збереження незалежності та демократичного розвитку держави. Історії створення та розвитку ЗСУ присвячено доволі широкий комплекс видань, підготовлених вітчизняними й зарубіжними дослідниками, аналітиками, військовими фахівцями.

Становлення та розвиток історіографії формування й функціонування Збройних сил України обумовлювалося характером державотворення, загальними тенденціями військового будівництва, тематичною спрямованістю наукових студій. Історіографія розвивалася та збагачувалася як складова вітчизняної історичної науки. Уже на рубежі 1980–1990-х рр. з'явилися статті, автори яких обстоювали суверенітет республіки у вирішенні військових питань, а з проголошенням незалежності України почали висвітлювати основні напрями будівництва національних збройних сил. Знання про українське військо розширювалися завдяки науковим і науково-практичним заходам. Уже на першій науково-практичній конференції, що відбулася в Києві 2–3 лютого 1991 р. у приміщенні Спілки письменників, її учасники визначили шляхи будівництва українського війська: «Від збройних сил СРСР – до української армії мирним, парламентським шляхом»¹.

Розгортанню досліджень із військової тематики сприяло відкриття в Україні вищих військових навчальних закладів і науково-дослідних центрів. Із 1994 р. тематика з військової історії почала розроблятися в Національній академії оборони України та Національному університеті «Львівська політехніка». Дослідження з військової тематики проводилися в Науково-дослідному центрі гуманітарних проблем Збройних сил України. Суттєво зростає приріст історичних знань про українську армію завдяки підготовці дисертаційних досліджень із військової історії². Група фахівців підготувала нарис про військове будівництво в Україні у ХХ ст. та розглянула початковий період формування збройних сил³.

Із розширенням кола дослідників та нагромадженням історичних знань почали видаватися монографічні праці. У 2001 р. побачило світ дослідження, в якому розглянуто становлення національного війська у процесі українського державотворення⁴. У виданій того ж року монографії на основі аналізу десятилітнього досвіду державотворення автори дійшли висновку, що Україна мала всі необхідні засади для створення боєздатної армії, яка може захистити країну від будь-яких воєнних загроз⁵.

Окремі напрями формування збройних сил відображено у спогадах керівників військових відомств України, які були безпосередніми учасниками ухвалення державних рішень. Перший міністр оборони проаналізував позитивний досвід і прорахунки початкових років будівництва ЗСУ⁶. Становлення Збройних сил України відобразив у своїх спогадах колишній начальник Головного (з 5 лютого 1994 р. – Генерального) штабу⁷. Вийшли також спомини першого заступника (в 1992–1993 рр.) начальника Головного штабу ЗС України⁸.

¹ Шануймося, панове офіцери: До 10-річчя створення Спілки офіцерів України: 1991–2001. – К., 2001. – С.8–15.

² Якимович Б.З. Збройні сили України: Нарис історії. – Л., 1996. – 359 с.

³ Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. О.І.Кузьмука. – К., 2001. – С.277.

⁴ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2001. – С.108–129.

⁵ Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001) / Н.П.Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський та ін. – К., 2001. – 704 с.

⁶ Морозов К. Аналіз військового будівництва в 1991–1995 рр.: Здобутки та помилки: Актуальні проблеми військової реформи // Визвольний шлях. – Вип.4. – К., 1996. – С.418–427.

⁷ Лопата А. Одинадцять років Збройних сил України: Думки про сучасне з огляду на минуле // Військово-історичний альманах. – 2002. – №2. – С.67–80.

⁸ Живийця Г.В. То був час напружений та відповідальний // Там само. – 2001. – №1. – С.72–76.

Слід визнати, що в аналізі історіографії створення й розвитку збройних сил вітчизняні дослідники на сьогодні зробили початкові напрацювання. Лише в кількох історіографічних працях їх автори аналізували доробок попередників з урахуванням предмета своїх досліджень та хронологічних меж. Зокрема А.Пап'якян відобразив початковий етап будівництва ЗСУ⁹. Історіографічний аналіз праць у хронологічних межах 1991–2011 рр. здійснив О.Покотило¹⁰. Доробок за 1991–2014 рр. охоплено в дослідженні В.Шевчука¹¹. Розвідки про збройні сили як фактор національної безпеки України в діяльності політичних партій 1991–2014 рр. схарактеризував А.Ткачук¹². Історіографічні й документальні джерела, що відображають процес розвитку ЗСУ в контексті військово-політичних відносин України з НАТО, ООН, ОБСЄ дослідив С.Попко¹³.

У вітчизняній історіографії доведено, що визначальне значення у становленні Збройних сил України мала відповідна нормативна база. О.Гапеева, уже згадувані А.Пап'якян, О.Покотило розкрили механізм підготовки перших законодавчих актів, відзначили, що при їх розробленні вивчався досвід військового будівництва Німеччини, Великобританії, інших країн¹⁴. А.Ткачук вважає, що своєчасне ухвалення нормативного базису обумовлювалося наявністю спільних поглядів політичних сил на необхідність мати власне військо¹⁵.

У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників відображено історію ядерного роззброєння України. Г.Перепелиця, Ю.Костенко доводять, що прийняття принципу без'ядерності стало суттєвою передумовою для міжнародного визнання незалежності України та її права на творення власної армії¹⁶. Ч.Дік вважає, що ключовою перепорою для своєчасного ухвалення Воєнної доктрини України була проблема ядерної зброї. Він посилається на те, що проект цього документа було представлено на початку 1992 р. Однак через дискусії щодо ядерного роззброєння він набув чинності лише 19 жовтня 1993 р.¹⁷ У наукових колах США були різні думки щодо без'ядерного статусу України. Дж.Мершеймер підкреслював, що українцями вже мають із росіянами негативну історію відносин, і Україна не зможе захистити себе від ядерної Росії традиційною зброєю¹⁸. Однак більшість дотримуються думки, що для збереження стабільності в Європі наша країна мала б якнайшвидше позбутися ядерної зброї.

Україна визнала договір про звичайні збройні сили в Європі, підписаний ще 1990 р. між державами-учасниками НАТО й Організації Варшавського договору, і в 1992–1995 рр. виконала визначені для неї завдання. В історіографії наголошується, що в Україні було створено належну законодавчу базу, і це дало підстави керівникам

⁹ Пап'якян А.Л. До історії будівництва Збройних сил України (1991–1999 рр.) // Військово-науковий вісник. – 2007. – №9. – С.121–129.

¹⁰ Покотило О.І. Створення Збройних сил України: історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2012. – 20 с.

¹¹ Шевчук В.П. Історіографія створення та розвитку Збройних сил України в 1991–2014 рр. // Воєнно-історичний вісник. – 2019. – №1(31). – С.55–72.

¹² Ткачук А.П. Збройні сили як фактор національної безпеки України у діяльності політичних партій у 1991–2014 рр. – Л., 2019.

¹³ Попко С.М. Міжнародне співробітництво Міністерства оборони України та Збройних сил України в 1991–2019 рр. – К., 2020. – С.9–38.

¹⁴ Гапеева О.Л. Формування законодавчої бази на першому етапі військового будівництва в Україні // Військово-науковий вісник. – 2002. – №6. – С.74–78; Пап'якян А.Л. До історії будівництва Збройних сил України (1991–1999 рр.). – С.121–129; Покотило О.І. Створення Збройних сил України... – 20 с.

¹⁵ Ткачук А.П. Збройні сили як фактор національної безпеки України у діяльності політичних партій у 1991–2014 рр. – С.70–71.

¹⁶ Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. – К., 1998. – 108 с.; Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України. – К., 2015. – 464 с.

¹⁷ Dick C.J. The military doctrine of Ukraine // The Journal of Slavic Military Studies. – 1994. – №7. – P.507.

¹⁸ Mearsheimer J. The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent // Foreign Affairs. – 1993. – №72. – P.50.

країн Співдружності Незалежних Держав на зустрічі в Мінську 30 грудня 1991 р. визнати, що наша держава має можливість розпочати створення власних збройних сил¹⁹.

У дослідженнях проведено оцінку радянської військової спадщини, котра перейшла Україні. Так, загальна чисельність особового складу, що ввійшов до Збройних сил України, становила 726,5 тис. військовиків і 180 тис. працівників²⁰. 6 грудня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила текст присяги та положення про порядок її складання²¹.

З.Бжезинський зазначав, що завдяки історичному рішення українського народу на референдумі та активній позиції багатьох офіцерів і політичних лідерів частини радянської армії, дислоковані на українських землях, упродовж кількох тижнів 1992 р. стали ядром нових національних збройних сил²². Дж.Гоу схарактеризував ключові фактори, які мали вплив на формування української оборонної концепції та розвиток армії: неадекватно велика чисельність, напружені відносини з сусідніми країнами, потенційні проблеми з національними меншинами, можливість виникнення локальних конфліктів²³.

К.Морозов, аналізуючи військове будівництво 1991–1995 рр., наголошував на важливих структурних змінах того періоду, зокрема на відключенні системи бойового управління від колишнього союзного командного пункту (за винятком тих військових частин, особовий склад яких не присягав Україні), оновленні командування військових округів з урахуванням прийняття присяги²⁴.

Низка праць та документальних джерел, що зберігаються в Галузевому державному архіві Міністерства оборони України, свідчать, що військово-політичне керівництво Російської Федерації здійснювало деструктивний вплив на процес формування Збройних сил України. Г.Касьянов акцентує увагу на заявах оточення президента РФ про можливий перегляд кордонів із колишніми радянськими республіками²⁵. М.Сухошин зазначає, що керівництво Росії не полишало намагань зберегти під своїм впливом збройні сили, що формувалися в пострадянських державах, зокрема в Україні²⁶. Архівні матеріали підтверджують це. У січні 1992 р. президент РФ Б.Єльцин видав указ про передачу під юрисдикцію Росії збройних сил колишнього СРСР, а російська влада заборонила від того часу постачати в Україну паливно-мастильні матеріали для потреб військової техніки²⁷. Низка проросійськи налаштованих генералів та офіцерів сприяли самочинному вивезенню з України в Російську Федерацію армійської техніки, майна, озброєння. РФ порушила домовленості про будівництво на території України 17 житлових містечок для сімей офіцерів військових частин, які виводилися з колишньої НДР, привласнивши виділені німецькою стороною кошти.

Треба було докласти неабияких зусиль, щоб з успадкованих Україною фрагментів радянської армії зробити збройні сили незалежної держави. Саме про це відзначали

¹⁹ Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – С.547–548.

²⁰ Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, події, портрети. – С.277.

²¹ Діброва В. Військові кадри Збройних сил України на рубежі століть (1991–2009) (Історичний нарис створення системи кадрових органів Збройних сил України). – К., 2009. – С.16.

²² Brzezinski Z. Ukraine's critical role in the post-Soviet space // Harvard Ukrainian Studies. - 1996. – №20. – P.3.

²³ Gow J. Independent Ukraine: the politics of security // International Relations. – 1992. – №2. – P.253.

²⁴ Морозов К. Аналіз військового будівництва в 1991–1995 рр. ... – С.418–427.

²⁵ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С.106.

²⁶ Сухошин М. Початок будівництва Збройних сил Російської Федерації (1991–1993) // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова: Історичні науки. – Вип.6. – К., 2010. – С.151.

²⁷ Галузевий державний архів Міністерства оборони України. – Ф.3697. – Оп.34747. – Спр.1. – Арк.449, 463–464.

І.Біжан, А.Лопата, І.Герасимов²⁸. У дослідженнях доводиться, що відповідно до концепції оборони та будівництва ЗСУ було створено вищі органи військового керівництва. Урядовою постановою від 20 листопада 1991 р. затверджено тимчасове положення про Міністерство оборони України (до якого на перших порах входив і Головний штаб), схвалено чисельність центрального апарату відомства (248 осіб), визначено його завдання²⁹.

Основні етапи формування Головного штабу Збройних сил України та перетворення його в лютому 1994 р. на Генеральний висвітлено у праці С.Кириченка³⁰. Розглядаючи комплектування посад вищого офіцерського складу, О.Дашкевич акцентував увагу на нестачі фахівців оперативного-стратегічного рівня³¹. Створення системи кадрових органів упродовж 1991–2009 рр. відображено в історичному нарисі, підготовленому військовими фахівцями³². У виданні вперше висвітлюється діяльність атестаційної комісії МО України, яка забезпечувала добір кадрів для комплектування вищих органів військового управління.

А.Кобзар комплексно розглянув становлення структур виховної роботи у збройних силах 1991–2011 рр. Автор позитивно оцінив роль новоствореної соціально-психологічної служби, характерною рисою діяльності котрої став відхід від заідеологізованості. Водночас дослідник відзначив негативний вплив обмеженого фінансування гуманітарної складової, поспішного реформування організаційних структур виховної роботи та частоті зміни векторів їх діяльності³³.

В історіографії військового будівництва варто виокремити дослідження, присвячені створенню видів Збройних сил України. Концепція передбачала, що структурно вони мають складатися з сухопутних (військ наземної оборони), військово-повітряних і сил протиповітряної оборони (військ повітряної оборони), військово-морських сил³⁴. До тематики створення видових угруповань одними з перших звернулися А.Пап'якян та В.Бринцев³⁵. О.Смірнов, М.Факадей, В.Бринцев стверджують, що вже у січні 1992 р. розпочалася підготовча робота щодо створення сухопутних військ як виду ЗСУ. К.Машовець критично висловився щодо скорочення особового складу сухопутних військ та виявив диспропорцію між бойовими й частинами забезпечення на користь останніх³⁶.

Історія створення видів збройних сил стала предметом дисертаційних досліджень. Г.Воробйов виявив військово-політичні чинники цього процесу, а також визначив, що базою формування стали сухопутні з'єднання, об'єднання й частини колишньої радянської армії чисельністю 309,8 тис. осіб, що дислокувалися в Україні. У 1995 р. було запропоновано концепцію створення на основі старих військових округів оперативного-територіальних командувань, передачу місцевим органам влади мобілізаційних і фінансових ресурсів, зняття з Міністерства оборони функцій

²⁸ Біжан І. У нас немає агресивних планів // Військо України. – 1995. – №7/8. – С.4; Лопата А. Одинадцять років Збройних сил України: Думки про сучасне з огляду на минуле. – С.80; Герасимов І. Гортаючи сторінки недавнього минулого // Військово-історичний альманах. – 2000. – №1. – С.89.

²⁹ Живиця Г. То був час напружений та відповідальний. – С.72–77.

³⁰ Кириченко С. Генеральний штаб Збройних сил України: історія та сучасність. – К., 2007. – 128 с.

³¹ Дашкевич О.І. Вищий офіцерський корпус: історія створення та комплектування. – К., 2015. – С.172–173.

³² Військові кадри Збройних сил України на рубежі століть (1991–2009 рр.) (історичний нарис створення системи кадрових органів Збройних сил України) / В.В.Жолукевський, А.П.Медвідь, В.В.Мазур та ін. – К., 2009. – 439 с.

³³ Кобзар А.О. Становлення та розвиток структур виховної роботи у Збройних силах України (1991–2011 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2013. – 16 с.

³⁴ Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – С.553.

³⁵ Пап'якян А.Л. Види Збройних сил України: історія розвитку. – Л., 2001. – 50 с.; Збройні сили незалежної України: Перші 10 років (1991–2001) / За ред. В.Бринцева. – К., 2006. – С.73–74.

³⁶ Машовець К. Сухопутні війська Збройних сил України: від радянських угруповань до окремого виду військ: історія становлення // Будівництво Збройних сил України: історичний аспект / За ред. І.І.Фурмана. – К., 2011. – С.47–53.

забезпечення. Однак Рада національної безпеки та оборони України не підтримала ці наміри³⁷.

На першому етапі сухопутні війська організаційно та адміністративно підпорядковувалися Міноборони, а з 1994 р. – Генеральному штабу Збройних сил України. Однак розроблення організаційно-штатної структури об'єднань, з'єднань і частин цього виду військ затягувалося через відсутність функціонального командування, що стало предметом дискусій у військових колах³⁸. Президентським указом №368/96 від 23 травня 1996 р. для більш якісного реформування, оперативного керівництва та підвищення боєготовності у структурі ЗСУ було створено командування сухопутних військ.

Історію створення й розвитку повітряних сил висвітлювали І.Руснак, М.Крюков, В.Кохно³⁹. У результаті розпаду СРСР Україна отримала третій за розмірами (після США й Росії) авіаційний парк, утім характер підходів вищого державного та військового керівництва щодо створення повітряної складової відзначався непослідовністю. При тому, що Концепція будівництва Збройних сил України передбачала три види, указом президента України від 27 травня 1992 р. було визначено четвертий – війська протиповітряної оборони. Відсутність узгодженої позиції щодо створення нового виду стала причиною затягування процесу становлення повітряних сил як виду ЗСУ. Проявлявся і вплив РФ, яка бажала зберегти південну зону ППО на території України як складову об'єднаних збройних сил СНД⁴⁰.

У 1991–2005 рр. робилися спроби створення нового виду Збройних сил України на основі об'єднання військово-повітряних сил і військ ППО. І.Сокаль та В.Куравський зазначають, що в 1991–1994 рр. планувалося сформувати військово-повітряні сили, натомість у 1995–1996 рр. ішлося вже про війська повітряної оборони⁴¹. Пошуки шляхів для формування цього виду збройних сил супроводжувалися стрімким скороченням чисельності особового складу, розформуванням 200 військових частин, виведенням із військового підпорядкування понад 40 аеродромів, 8 полігонів, 18 військових містечок⁴². Тільки 2004 р. законодавча й виконавча гілки влади дійшли порозуміння, тож колегія Міністерства оборони України ухвалила програму об'єднання військово-повітряних сил і військ протиповітряної оборони та створення на їх основі повітряних сил як нового виду ЗСУ.

Процес створення військово-морських сил України виявився найбільш складним і напруженим та проходив в умовах російсько-українського протистояння, про що свідчать праці А.Данілова, М.Савченка, М.Мамчака, Б.Кожина, спогади безпосередніх учасників військово-політичних подій на Чорноморському флоті⁴³. Україна ще у квітні 1992 р. заклала правову базу формування національних ВМС, яка

³⁷ Воробійов Г. Створення та розвиток Сухопутних військ Збройних сил України (1991–2005 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014. – 18 с.

³⁸ Ситник Г.П. Збройні сили України у сучасних воєнно-політичних умовах // Військо України. – 1995. – №7/8. – С.12.

³⁹ Руснак І.С., Крюков М.П., Кохно В.Д. Будівництво Повітряних сил Збройних сил України: Питання теорії та практики // Наука і оборона. – 2005. – №4. – С.8–13.

⁴⁰ Шерпаєв В.И. Сотрудничество стран СНГ: военно-правовой аспект // Московский журнал международного права. – 1998. – №1. – С.43–60.

⁴¹ Сокаль І.І. Будівництво Військ оборони повітряного простору України: перша спроба об'єднання Військово-повітряних сил та Військ протиповітряної оборони (1991–1994) // Вісник Національної академії оборони. – 2006. – №2. – С.50–53; Куравський В.Г. Формування військ повітряної оборони України (1994–1996 рр.) // Воєнно-історичний вісник. – 2011. – №2. – С.37–41.

⁴² Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, події, портрети. – С.294.

⁴³ Данілов А. Український флот: біля джерел відродження. – К., 2000. – 599 с.; Савченко Н. Анатомія необъявленної війни: Крым. Севастополь. Флот, 1991–199... – К., 1997. – 344 с.; Мамчак М. Україна: шлях до моря: Історія Українського флоту. – Снятин, 2007. – 409 с.; Кожин Б. Біля витоків відродження Військово-морських сил України. – С.197–232.

передбачала по суті їх відродження в нових умовах на основі певної частини ЧМФ. Однак Російська Федерація оголосила Чорноморський флот стратегічним об'єктом і тим обґрунтувала його належність об'єднаним силам СНД. Питання розподілу флоту та базування російського ВМФ стало головним конфліктогенним фактором у відносинах між Україною й Росією. Ця ситуація відкрито експлуатувалася на Криму в боротьбі за політичну владу та економічний вплив, вона почала становити загрозу національній безпеці України⁴⁴. Переговорний процес щодо розподілу ЧМФ розпочався у січні 1992 р. Москву цікавили не самі кораблі, а берегова інфраструктура, що забезпечувала вплив чи не на весь Кримський півострів⁴⁵. Прийняття в липні 1993 р. Державною думою Російської Федерації спрямованої на порушення територіальної цілісності й суверенітету України постанови «Про статус міста Севастополь» поставило під сумнів можливість сформувати ВМС України на базі тогочасного Чорноморського флоту.

В останніх за часом дослідженнях на підставі архівних джерел з'ясовано, що в основі вітчизняних ВМС лежали матеріальні та людські ресурси України. О.Нашивочніков довів, що за українсько-російськими угодами (Ялтинською, Дагомиською та ін.) ВМС України не могли бути створеними на базі Чорноморського флоту, не забезпечувалася прозорість розподілу флоту та не визначалися механізми практичної реалізації підписаних домовленостей. Україні довелося формувати ВМС на власній, хоч і незначній, матеріально-технічній базі. Основою особового складу стали військовослужбовці, які склали присягу на вірність народу України⁴⁶. В.Безкоровайний відзначає, що на етапі становлення військово-морських сил затягувалося визначення завдань і засад стратегічного й оперативного застосування флоту, гостро відчувалася нестача висококваліфікованих офіцерських кадрів⁴⁷.

В історіографії домінує твердження, що станом на 1996 р. в Україні було закладено основи власних збройних сил: налагоджено механізми керування військами, реалізовувалися плани створення видів ЗСУ, 1994 р. розпочалося навчання у військових колективах. Водночас зазначається, що воєнна стратегія України на цьому етапі перебувала під впливом радянської доктрини, яка передбачала участь збройних сил у конфлікті високої інтенсивності, проведення оборонної операції силами фронтів та ін. Умовний противник убачався у країнах Заходу, спрощувалися завдання армії, пропонувалося ліквідувати військові округи, а натомість створити три оперативних командування корпусного складу⁴⁸. С.Попко, аналізуючи процеси реформування, доходить висновку, що 1991–1996 рр. характеризувалися безсистемним скороченням особового складу без будь-якого стратегічного бачення майбутньої моделі війська⁴⁹.

Зі створенням основ збройних сил подальше їх будівництво базувалося на державних програмах, які визначали основні напрями розвитку. Перший такий документ, розрахований на вісім років, була ухвалено у січні 1997 р.⁵⁰ Відповідно, тематична спрямованість досліджень змістилася в бік аналізу положень програми та їх виконання. Саме з таких позицій автори науково-популярного видання розглянули

⁴⁴ Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – С.553–558.

⁴⁵ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – С.108–129.

⁴⁶ Нашивочніков О.О. Створення основ Військово-морських сил України (1991–1994): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016. – 20 с.

⁴⁷ Безкоровайний В. Україна матиме свій флот! // Військо України. – 1996. – №1/2. – С.10–13.

⁴⁸ Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – С.108–129.

⁴⁹ Попко С.М. Міжнародне співробітництво Міністерства оборони України та Збройних сил України в 1991–2019 рр. – С.196–197.

⁵⁰ Державна програма будівництва та розвитку Збройних сил України на період до 2005 р. // Військо України. – 2000. – №11/12. – С.32–54.

повноваження й відповідальність Міноборони та Генштабу⁵¹. Доводиться, що з 1998 р. було запроваджено нову систему військово-адміністративного розподілу території, коли замість військових округів утворено Західне, Південне та Північне оперативні командування. Невдовзі здійснено перехід на нову систему тилового забезпечення військ за територіальним принципом. Дослідники підкреслюють помилковість у тогочасній оцінці зовнішньополітичної обстановки. Констатація малої ймовірності широкомасштабного застосування військової сили проти України суттєво активізувала скорочення особового складу, зняття з обліку військової техніки та озброєння. Російська Федерація не визначалася як імовірний противник, тож значні обшири на сході й півдні країни залишилися без прикриття. Наступна держпрограма розвитку Збройних сил України також передбачала у 2006–2011 рр. дальше скорочення військ⁵². За рік до її виконання Міністерство оборони визнало, що темпи виконання основних заходів уповільнилися⁵³, а експерти зробили висновок, що нарощування бойового потенціалу, передбачене програмою, у визначені роки не відбулося⁵⁴.

Упродовж 1991–2013 рр. у працях більшості авторів домінувало твердження, що наявна військова спадщина, законодавчо-правова база, можливості підготовки висококваліфікованих фахівців у військових навчальних закладах, консолідація національно-патріотичних сил навколо завдань військового будівництва давали змогу створити в Україні потужну армію, здатну гарантувати недоторканність території держави, а реалізація надлишкового військового майна, озброєння, техніки забезпечувала кошти для модернізації.

Характеризуючи поточні події, В.Горбулін підкреслює, що збройні сили нашої держави у 2014 р. опинилися на межі своїх можливостей⁵⁵. Розглядаючи причини такого явища, Г.Перепелиця зауважив, що у військовій доктрині пріоритет в обороні країни від зовнішньої агресії надавався політико-дипломатичним засобам, тоді як армії відводилося другорядне значення. Однак слабка зовнішньополітична позиція України не мала впливу на агресора, адже вона не була підкріплена військовою силою та конкретними кроками з організації оборони держави⁵⁶.

Обмежене фінансування Збройних сил України, коли з державного бюджету виділялося менше 1% від ВВП, при цьому понад 80% асигнованих сум призначалися на утримання людського ресурсу та лише незначні кошти йшли на бойову підготовку, розвиток озброєння, військової техніки, негативно позначалося на боєздатності. Речове забезпечення у 2013 р. фінансувалося на рівні 3% від потреби, не виконувалися в повному обсязі державні оборонні програми⁵⁷.

Україна суттєво програвала в інформаційному протиборстві деструктивному впливу російських ЗМІ – як на військовослужбовців, так і на населення, особливо східних областей. При аналізі інформаційно-пропагандистського забезпечення збройних сил С.Сегеда звернув увагу на скорочення накладів, а згодом і редакцій військової преси, відсутність державної інформаційної стратегії⁵⁸.

Україна негативно на стан військ у 2011–2013 рр. вплинула відповідна політика керівництва держави. Е.Лібанова та М.Дмитренко пояснюють ослаблення уваги до

⁵¹ Збройні сили незалежної України: Перші 10 років (1991–2001). – С.41–45.

⁵² Збройні сили України: Державна програма розвитку Збройних сил України на 2006–2011 рр. – К., 2006. – 65 с.

⁵³ Єхануров Ю. Воєнна безпека держави // Національна безпека: український вимір. – Вип.3. – К., 2008. – С.19–21.

⁵⁴ Попко С. Міжнародне співробітництво Міністерства оборони України та Збройних сил України в 1991–2019 рр. – С.199–201.

⁵⁵ Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В.П.Горбуліна. – Х., 2017. – С.311–326.

⁵⁶ Перепелиця Г. Російська воєнна агресія проти України: міжнародний та внутріполітичний контекст // Україна дипломатична. – Вип.15. – К., 2014. – С.382.

⁵⁷ Біла книга-2013: Збройні сили України / С.Вдовенко та ін. – К., 2014. – С.11.

⁵⁸ Сегеда С. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI ст.). – Рівне, 2012. – 505 с.

боездатності збройних сил ще й перманентною боротьбою за владу, зіткненням інтересів прихильників різних політичних сил, через що перевага у фінансуванні надавалася правоохоронним органам, завдання яких полягає у протидії внутрішнім загрозам, а не армії, призначення котрої – захищати територіальну цілісність держави від зовнішнього ворога⁵⁹.

Хоча нормативно-правові документи передбачали реформатування збройних сил на принципах розумної достатності та їх поетапне скорочення, сучасні дослідження доводять безсистемність у цій сфері. У 2013 р., після дворічної перерви, набула чинності чергова державна комплексна програма реформування й розвитку ЗСУ на період до 2017 р., якою було заплановано дальшу ліквідацію значної кількості органів військового управління та частин. На кінець 2013 р. чисельність особового складу Збройних сил України становила 165,5 тис., з яких військовослужбовцями були 120,9 тис.⁶⁰

Російська агресія проти України привернула увагу зарубіжних фахівців до проблем збройних сил. Так, Ф.Сідо зауважує, що 2014 р. армія почала відновлюватися. Вона ще була слабкою, утім достатньо мотивованою⁶¹. І.Фасон зазначає, що конфлікт з Росією засвідчив катастрофічний стан українського оборонного апарату та численні прорахунки у військовій реформі. Авторка вважає великою проблемою ЗСУ корупцію, надмірне скорочення військ, недофінансування, політичну різновекторність керівництва держави⁶². А.Дюмулен у своїй праці «Російсько-українська криза: Наслідки для оборонної політики НАТО, ЄС та національної оборони» підтримує висновки І.Фасон та підкреслює, що слабкість української армії стала однією з причин російської агресії⁶³. На думку С.Маранже, конфлікт на сході України відкрив низку можливостей для країни, зокрема створення ефективної системи оборони, трансформування збройних сил відповідно до західних стандартів завдяки фінансовій підтримці, навчання військ іноземними інструкторами тощо⁶⁴. З цієї позицією погоджується А.Вільк, який у своїй книзі характеризує прогрес у реформуванні війська. Бойові дії на сході країни продемонстрували слабкі місця української армії, що спонукало уряд упроваджувати реформи⁶⁵. Окремі зарубіжні автори дотримуються доволі контрверсійних поглядів. Зокрема Ж.-Ф.Древе критикує слабкість європейської підтримки України, відсутність чіткої перспективи членства в НАТО та водночас вважає нашу країну невід'ємною частиною Росії, як Каталонія в Іспанії чи Шотландія у Великобританії⁶⁶.

Початком збройної агресії Росії проти України означено новий етап розвитку вітчизняної військової історіографії, яка характеризується критичним осмисленням історії Збройних сил України до 2014 р. Автори також більше уваги приділяють висвітленню основних напрямів зміцнення бойових спроможностей українського війська, узагальнюють досвід у відсічі російської агресії. Суттєві зміни у забезпеченні

⁵⁹ Лібанова Е., Дмитренко М. Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичні питання // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип. 5/6. – К., 2015. – С. 4–56.

⁶⁰ Думенко М.П. Функціонування служб (підрозділів) персоналу Збройних сил України у 2011–2018 рр. в умовах мирного часу та особливого періоду // Воєнно-історичний вісник. – 2019. – №4. – С. 128.

⁶¹ Sidos Ph. Une vision stratégique d'une aide militaire à l'Ukraine // Revue Défense Nationale. – 2015. – №4. – P.96–102.

⁶² Facon I. Défense ukrainienne: une réforme difficile face à des défis multiples. – Paris, 2017. – P.4.

⁶³ Dumoulin A. Crise russo-ukrainienne: Conséquences sur les politiques de défense OTAN, UE et de défense nationale // Sécurité et Stratégie. – 2016. – №126. – P.28.

⁶⁴ Marange C. Radioscopie du conflit dans le Donbass // Les Champs de Mars. – 2017. – №1. – P.13–29.

⁶⁵ Wilk A. The best army Ukraine has ever had: Changes in Ukraine's armed forces since the Russian aggression. – Warsaw, 2017. – P.7.

⁶⁶ Drevet J.-F. L'Ukraine abandonnée ? // Futurible. – 2018. – №6. – P.93-104.

обороздатності нашої держави, посиленні бойових можливостей збройних сил, які розпочалися 2014 р., аналізують І.Руснак і О.Меліхов. Автори доводять, що відтоді проведено значні структурні перетворення у військовій сфері⁶⁷.

Окремого розвитку зазнала нормативно-правова база військового будівництва. І.Євсєєв та О.Пашкова проаналізували правові засади участі Збройних сил України, інших військових формувань і правоохоронних органів у проведенні антитерористичної операції, розкрили правові підстави її запровадження у квітні 2014 р., зміни законодавства з метою посилення обороноздатності держави в умовах збройної агресії Російської Федерації⁶⁸. На підставі комплексного аналізу наукових і нормативно-правових джерел В.Пилип, О.Кондратенко, Т.Вставська здійснили теоретичне узагальнення й нове розв'язання проблеми правового закріплення та практичної реалізації правового статусу осіб, які брали участь в АТО, а також надали рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства з їх соціального захисту⁶⁹.

Новий напрям досліджень, започаткований 2014 р., знайшов висвітлення у студіях, присвячених аналізу добровольчого руху, що виник як реакція на російську агресію проти України. Цьому присвячено дисертацію Ю.Стасюка⁷⁰, працю К.Гладкої, Д.Громакова, В.Миронова⁷¹. І.Євсєєв детально дослідив правовий статус добровольчих батальйонів, які виконували завдання у зоні проведення АТО⁷².

Ряд авторів висвітлюють такий феномен, як волонтерський рух, що об'єднав суспільство, створив дієву структуру громадських організацій, груп людей, котрі взяли на себе вирішення нагальних завдань оборони держави⁷³. Для забезпечення скоординованих дій у питаннях обороноздатності та мобілізаційної готовності, при Міністерстві оборони України було створено Раду волонтерів. У рамках акції «Підтримай українську армію» вона спільно з іншими волонтерськими організаціями та органами військового управління розширила діяльність щодо постачання у війська речового майна, медичних препаратів, а також сприяла соціальній підтримці військовослужбовців і членів їхніх сімей⁷⁴.

Збройна агресія Росії проти України каталізувала започаткування у ЗСУ капеланської служби. Дослідження нової структури, її завдань та діяльності, урахування досвіду армій країн НАТО провели Ю.Бураков, І.Чорна⁷⁵. Особливості становлення

⁶⁷ Руснак І.С., Меліхов О.А. Оборонна реформа в Україні: здобутки та горизонти // Наука і оборона. – 2018. – №1. – С.3–10.

⁶⁸ Євсєєв І.Г., Пашкова О.О. Розвиток законодавства України щодо участі Збройних сил України в антитерористичній операції під час її проведення // Актуальні проблеми обороноздатності України та шляхи їх вирішення з урахуванням досвіду антитерористичної операції: Зб. мат. наук.-практ. конф., 24 червня 2015 р. – К., 2015. – С.24–26.

⁶⁹ Пилип В. Адміністративно-правовий статус учасників антитерористичної операції: Дис. ... д-ра філософії. – Ужгород, 2018. – 200 с.; Кондратенко О. Державне регулювання соціального захисту учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей: Дис. ... канд. наук із держ. управл. – К., 2019. – 280 с.; Вставська Т. Адміністративно-правовий статус осіб, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції в Україні: Дис. ... д-ра філософії. – Кропивницький, 2020. – 180 с.

⁷⁰ Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2018. – 281 с.

⁷¹ Добробати / К.Гладка, Д.Громаков, В.Миронов та ін. – Х., 2016. – С.107–111.

⁷² Євсєєв І.Г. Щодо правового статусу учасників добровольчих формувань, які виконували завдання антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях (2014–2018) // Воєнно-історичний вісник. – 2019. – №4. – С.34–45.

⁷³ Стасюк Ю. Волонтерська допомога українським добровольчим формуванням на початку антитерористичної операції // Там само. – С.15–33; Новікова В. Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО // Там само. – №2. – С.38–49.

⁷⁴ Томчук О.А. Державне регулювання волонтерського руху на допомогу Збройним силам України (2014–2017) // Там само. – 2017. – №3. – С.40–44.

⁷⁵ Бураков Ю. Відродження капеланства в сучасному українському війську // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. І Міжнар. наук.-практ. конф., 27 листопада 2020 р. – К., 2020. – С.190–191; Чорна І. Духовна опіка у Збройних силах України за досвідом країн НАТО // Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. Міжн. наук.-практ. конф., 1–2 грудня 2016 р. – К., 2016. – С.113.

душпастирства, напрями роботи капеланів у зоні проведення АТО й ООС, у шпиталях, лікарнях порушували В.Бубнюк, В.Воєца⁷⁶.

Помітним явищем у військовій історіографії стали видання, підготовлені на основі спогадів безпосередніх захисників територіальної цілісності України⁷⁷. Співробітники Національного університету оборони України ім. І.Черняховського відобразили героїзм військовослужбовців Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів у проведенні антитерористичної операції⁷⁸. За участі представників Українського інституту національної пам'яті й Запорізького національного університету видано усноїсторичну працю⁷⁹.

Група вітчизняних дослідників започаткувала висвітлення системи цивільно-військового співробітництва у Збройних силах України, що створена для координації та взаємодії з органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян. Розглядаючи історію ЦВС, автори відзначають, що перші підрозділи з'явилися у травні 2014 р. у складі кількох груп офіцерів, які мали досвід участі в миротворчих операціях. У січні 2015 р. було ухвалено рішення про створення управління ЦВС із відповідною організаційно-штатною структурою. Це сприяло значному підвищенню довіри цивільного населення до армії як державного інституту⁸⁰.

С.Сегеда, О.Покотило висвітлили створення, діяльність, роль заснованого 2014 р. Спільного центру з контролю й координації з питань припинення вогню та уточнення розмежувальної лінії, розкрили принципи відбору офіцерів ЗСУ для нього⁸¹. С.Фролов розглянув діяльність СЦКК із перспективи його функцій і порядку дій чергових змін щодо припинення вогню⁸². М.Гребенюк, В.Грицюк, П.Щипанський порушили тему періодизації антитерористичної операції⁸³.

На основі аналізу заходів державного та військового керівництва автори дійшли висновку, що Україна в умовах російської агресії значно посилила можливості своїх сил оборони⁸⁴, здійснила нарощування їх чисельності (до 250 тис.), структурну та функціональну трансформацію видів, було сформовано окремі роди ЗСУ – сили спеціальних операцій, десантно-штурмові війська⁸⁵.

Від 2014 р. відбулося істотне зміщення дослідницької тематики в бік підтримки України в її європейській інтеграції, запозичення досвіду військового будівництва країн-членів НАТО. Так, С.Попко комплексно проаналізував міжнародне співробітництво 1991–2019 рр., розглянув основні етапи військової співпраці з державами НАТО та довів, що впровадження стандартів альянсу є важливим елементом реформування

⁷⁶ Бубнюк В. Душпастирська опіка в Українському війську та феномен волонтерського руху: досвід, проблеми та перспективи // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива. – С.18–21; Воєца В. Душпастирська опіка медиків та військовослужбовців в українських військових госпіталях // Там само. – С.191–192.

⁷⁷ Розуменко В. Нескорені: інтерв'ю з Героями АТО. – Кн.1. – К., 2016. – 368 с.

⁷⁸ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – К., 2017. – С.10–22.

⁷⁹ Усна історія російсько-української війни (2014–2015 рр.) / За заг. ред. В.Мороко. – Вип.1. – К., 2015. – 176 с.

⁸⁰ Ткачук П., Середенко М., Кізло Л., Радзіковський С. Особливості діяльності органів цивільно-військового співробітництва на Сході України: склад, завдання та перспективи розвитку // Військово-технічний збірник. – Вип.18. – Л., 2018. – С.36–40.

⁸¹ Сегеда С., Покотило О. Створення Спільного центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін як засіб реалізації Мінських домовленостей // Воєнно-історичний вісник. – 2019. – №4. – С.5–14.

⁸² Фролов С. Війна на Донбасі 2014–2016 рр.: 36. наук. праць за мат. II Всеукр. наук. військ. істор. конф., 20 квітня 2017 р. – К., 2017. – С.54–56.

⁸³ Гребенюк М., Грицюк В., Щипанський П. Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.) // Український історичний журнал. – 2020. – №4. – С.176–191.

⁸⁴ Світова гібридна війна: український фронт. – С.311–326.

⁸⁵ Таранець С. Досвід підготовки фахівців для десантно-штурмових військ (1991–2018) // Воєнно-історичний вісник – 2019. – №2. – С.88–98.

сектору безпеки й оборони України⁸⁶. О.Дерікот, В.Клименко, І.Козинець висвітлили співробітництво з Організацією Північноатлантичного договору та окреслили перспективи спільної діяльності в майбутньому⁸⁷.

Таким чином, у хронологічних межах 1991–2020 рр. вітчизняна історіографія Збройних сил України у своєму становленні та розвитку пройшла три етапи, кожен з яких має особливості, пов'язані з доступом до джерел, а також змістовним наповненням, теоретичними і практичними висновками, інтерпретаційними підходами опублікованих результатів. Нагромаджено значні джерела, що відкриває можливість підготувати комплексне видання про історію ЗСУ. На першому етапі в наукових та науково-популярних виданнях обґрунтовувалася необхідність мати власну армію, визначалися шляхи її створення. Аналізувалася законодавча база, що забезпечувала перепідпорядкування радянських військових формувань українській владі, створення вищих органів військового управління, видів збройних сил. Зусилля дослідників зосереджувалися на проблемах ядерного роззброєння, скорочення звичайних озброєнь згідно з міжнародними документами. Обґрунтовано положення про те, що на 1996 р. в Україні було створено основи власних збройних сил⁸⁸.

На другому етапі розвитку історіографії, що розпочався з 1997 р., автори висвітлювали реалізацію державних програм реформування та розвитку ЗСУ. Домінувало твердження, що в Україні є все необхідне для створення потужної й боєздатної армії. Водночас наголошувалося, що, не маючи чітких безпекових гарантій, наша країна змушена зміцнювати власну систему національної безпеки та оборони, інтегруватися у структури європейської колективної безпеки⁸⁹.

У 2014 р. розпочався третій етап розвитку історіографії, який характеризується критичним аналізом стану збройних сил напередодні російської агресії, дослідженням добровольчого та волонтерського рухів, висвітленням заходів, спрямованих на зміцнення боєздатності ЗСУ під час антитерористичної та операції Об'єднаних сил.

Аналіз історіографічного доробку вітчизняних авторів свідчить про певну нерівномірність, спостерігається значна перевага статей над узагальнюючими працями та індивідуальними монографіями. У більшості публікацій відсутні або ж обмежені архівні джерела. Праці з історії будівництва Збройних сил України, підготовлені в 1991–2013 рр., хибують на фактологічну однотипність, а їхні автори обходять увагою упущення, що виникали під час реалізації законодавчих рішень. Трапляються розробки, які, претендуючи на статус історіографічних, обмежуються загальним бібліографічним переліком близьких до теми видань.

У результаті аналізу історіографії виявлено низку тем, які потребують поглибленого опрацювання. Пріоритетними напрямками досліджень і надалі має залишатися досвід Збройних сил України у гарантуванні національної безпеки держави, відсічі та стримуванні російської збройної й «гібридної» агресії. Продовжуючи аналіз добровольчого, волонтерського рухів, доцільно звернути увагу на їх регіональний вимір. Розширення тематики досліджень, використання архівних джерел, дотримання новітніх методів пошуку мають сприяти забезпеченню якісного рівня праць і практичних рекомендацій із проблематики військового будівництва.

⁸⁶ Попко С.М. Міжнародне співробітництво Міністерства оборони України та Збройних сил України в 1991–2019 рр. – С.195–327.

⁸⁷ Дерікот О., Клименко В., Козинець І. Співробітництво Збройних сил України з НАТО: досвід минулого та перспектива на майбутнє // Воєнно-історичний вісник. – 2019. – №2. – С.127–143.

⁸⁸ Маначинський О., Онищук В., Пронкін Є., Соболев А. Збройні сили України: стан та перспективи розбудови. – Вип.27. – К., 1997. – 57 с.

⁸⁹ Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – С.552, 571.

REFERENCES

1. Bezkorovainyi, V. (1996). Ukraina matyme svii flot! *Viisko Ukrainy*, 1-2, 10–13. [in Ukrainian].
2. Bizhan, I. (1995). We have no aggressive plans. *Viisko Ukrainy*, 7-8, 4. [in Ukrainian].
3. Bryntsev, V. (Ed.). (2006). *Zbroini syly nezaleznoi Ukrainy: Pershi 10 roki (1991–2001)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Brzezinski Z. (1996). Ukraine's critical role in the post-Soviet space. *Harvard Ukrainian Studies*, 20, 3–8.
5. Bubniuk, V. (2020). Dushpastyrska opika v Ukrainському viisku ta fenomen volonterskoho rukhu: dosvid, problemy ta perspektyvy. *Abstracts of Papers'20: Ukrainiske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva*, 18–21. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Burakov, Yu. (2020). Vidrozdzhennia kapelanstva v suchasnomu ukrainському viisku. *Abstracts of Papers'20: Ukrainiske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva*, 190–191. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Chorna, I. (2016). Dukhovna opika u Zbroinykh sylakh Ukrainy za dosvidom krain NATO. *Abstracts of Papers'16: Vidrozdzhennia ukrainського viiska: suchasnist ta istorychna retrospektyva*, 113. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Danilov, A. (2000). *Ukrainskyi flot: bilia dzberel vidrozdzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Dashkevych, O. (2015). *Vysbchyi ofiterskyi korpus: istoriia stvorennia ta komplektuvannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Derikot, O., Klymenko, V., & Kozynets, I. (2019). Spivrobotnytstvo Zbroinykh syl Ukrainy z NATO: dosvid mynuloho ta perspektyvy na maibutnie. *Voienno-istorychnyi visnyk*, 2(32), 127–143. [in Ukrainian].
11. Dibrova, V. (Ed.). (2009). *Viiskovi kadry Zbroinykh syl Ukrainy na rubezhi stolit (1991–2009) (istorychnyi narys stvorennia systemy kadrovykh orbaniv Zbroinykh syl Ukrainy)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Dick, C. (1994). The military doctrine of Ukraine. *The Journal of Slavic Military Studies*, 7, 507–520.
13. Drevet, J.-F. (2018). L'Ukraine abandonnée? *Futurible*, 6, 93–104. Retrieved from <https://www.cairn.info/revue-futuribles-2018-6-page-93.htm> [in French].
14. Dumenko, M. (2019). Funktsionuvannia sluzhb (pidrozdiliv) personalu Zbroinykh syl Ukrainy u 2011–2018 rr. v umovakh myrnoho chasu ta osoblyvoho periodu. *Voienno-istorychnyi visnyk*, 4(34), 128. [in Ukrainian].
15. Dumoulin, A. (2016). Crise russo-ukrainienne: Conséquences sur les politiques de défense OTAN, UE et de défense nationale. *Sécurité et Stratégie*, 126, 90. Retrieved from https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/200907/1/160615%20crise%20russo-ukr%20V3_comments%20CR.pdf [in French].
16. Facon, I. (2017). Défense ukrainienne: une réforme difficile face à des défis multiples. Paris: Ifri, 36 Retrieved from https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/facon_defense_ukrainienne_reforme_2017.pdf [in French].
17. Frolov, S. (2017). Funktsii spilnoho tsentru z kontroliu ta koordynatsii pytan pryypynnennia volnuu ta stabilizatsii linii rozmezhuвання storin. *Abstracts of Papers'17: Viina na Donbasi 2014–2016 rr.*, 54–56. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Gow, J. (1992). Independent Ukraine: the politics of security. *International relations*, 2, 253–261.
19. Hapeieva, O. (2002). Formuvannia zakonodavchoi bazy na pershomu etapi viiskovoho budivnytstva v Ukraini. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 6, 74–78. [in Ukrainian].
20. Herasymov, I. (2000). Hortaichy storinky nedavnoho mynuloho. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, 1, 89. [in Ukrainian].
21. Hladka, K., Hromakov, D., Myronov, V., et al. (2016). *Dobrobaty*. Kharkiv. [in Ukrainian].
22. Horbulin, V. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front*. Kharkiv. [in Ukrainian].
23. Hrebeniuk, M., Hrytsiuk, V., & Shchypanskyi, P. (2020). Istorychna periodyzatsiia antyterrorystychnoi operatsii na skhodi Ukrainy (14 kvitnia 2014 – 30 kvitnia 2018 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 4, 176–191. [in Ukrainian].
24. Kasianov, H. (2008). *Ukraina 1991–2007: narysy novitnoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Kobzar, A. (2013). *Stanolennia ta rozvytok struktur vykhovnoi roboty u Zbroinykh sylakh Ukrainy (1991–2011 rr.) (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Kondratenko, O. (2019). *Derzhavne rebuliuvannia sotsialnoho zakhystu uchasykiv antyterrorystychnoi operatsii ta chleniv yikbnikh simci. (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Kostenko, Yu. (2015). *Istoriia yadernoho rozzbroiennia Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Kozhyn, B. (2002). Bilia vytokiv vidrozdzhennia Viiskovo-morskykh syl Ukrainy. B.Kozhyn (Ed.), *Shanuimosia, panove ofitseriv: Do 10-ricchcia stvorennia Spilky ofitseriv Ukrainy: 1991–2001*, 13–18. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Kuravskiy, V. (2011). Formuvannia viisk povitrianoi oborony Ukrainy (1994–1996 rr.). *Voienno-istorychnyi visnyk*, 2, 37–41. [in Ukrainian].
30. Kuzmuk, O. (Ed.). (2001). *Viiskove budivnytstvo v Ukraini u XX st.: istorychnyi narys, podii, portrety*. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Kyrychenko, S. (Ed.). (2007). *Heneralnyi sbtab Zbroinykh syl Ukrainy: istoriia ta suchasnist*. Kyiv. [in Ukrainian].
32. Libanova, E., & Dmytrenko, M. (2015). Chomu same Donbas stav mistsem natsionalnoi trahedii? Posuk nepolityzovanoi vidpovidi na politychni pytannia. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy*, 5-6, 79–80. [in Ukrainian].
33. Lopata, A. (2002). Odynadtsiat roki Zbroinykh syl Ukrainy: Dumky pro suchasne z ohliadu na mynule. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, 2(5), 80. [in Ukrainian].
34. Lytvyn, V. (2001). *Ukraina: dosvid ta problemy derzhavotvorennia (90-ti rr. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Lytvyn, V. (Ed.). (2001). *Ukraina: utverdzennia nezaleznoi derzhavy (1991–2001)*. Kyiv. [in Ukrainian].
36. Mamchak, M. (2007). *Ukraina: sbliahb do moria: Istoriia Ukrainського flotu*. Sniatyn. [in Ukrainian].
37. Manachynskiy, O., Onyshchuk, V., Pronkin, Ye., & Soboliev, A. (1997). *Zbroini syly Ukrainy: stan ta perspektyvy rozbudovy*. Kyiv. [in Ukrainian].
38. Marange, C. (2017). Radioscopie du conflit dans le Donbass. *Les Champs de Mars*, 1, 13–29. Retrieved from <https://www.cairn.info/revue-les-champs-de-mars-2017-1-page-13.htm?contenu=auteurs> [in French].
39. Mashovets, K. (2011). Sukhoputni viiska Zbroinykh syl Ukrainy: vid radianskykh uhrupovan do okremoho vydu viisk: istoriia stanovlennia. I.Furman (Ed.), *Budivnytstvo Zbroinykh syl Ukrainy: istorychnyi aspekt*, 47–53. Kyiv. [in Ukrainian].
40. Mearsheimer, J. (1993). The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs*, 72, 50–66.
41. Moroko, V. (Ed.). (2015). *Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2015 rr.)*. Kyiv. (Vol.1). [in Ukrainian].
42. Morozov, K. (1996). Analiz viiskovoho budivnytstva v 1991–1995 rr.: Zdobutky ta pomylky: Aktualni problemy viiskovoi reformy. *Vyzvolnyi sbliahb*, 4, 418–427. [in Ukrainian].
43. Nashyvochnikov, O. (2016). *Stvorennia osnov Viiskovo-morskykh syl Ukrainy (1991–1994). (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].

44. Novikova, V. (2019). Mistse ta rol zhinok u volonterskomu rusi v period provedennia ATO. *Voienno-istorychnyi visnyk*, 2(32), 38–49. [in Ukrainian].
45. Papikian, A. (2001). *Vydy Zbroinykh syl Ukrainy: istoriia rozvytku*. Lviv. [in Ukrainian].
46. Papikian, A. (2007). Do istorii budivnytstva Zbroinykh syl Ukrainy (1991–1999 rr.). *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 9, 121–129. [in Ukrainian].
47. Perepelytsia, H. (1998). Beziadernyi status i natsionalna bezpeka Ukrainy. *Voenna bezpeka*, 6, 108. [in Ukrainian].
48. Perepelytsia, H. (2014). Rosiiska voenna ahresiiia proty Ukrainy: mizhnarodnyi ta vnutripolitichnyi kontekst. *Ukraina dyplomatychna*, 15, 382. [in Ukrainian].
49. Pokotylo, O. (2012). *Stvorennia Zbroinykh syl Ukrainy: istoriobrafiiia. (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
50. Popko, S. (2020). *Mizhnarodne spivrobotnytstvo Ministerstva obrony Ukrainy ta Zbroinykh syl Ukrainy v 1991–2019 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
51. Pylyp, V. (2018). *Administratyvno-pravovyi status uchasykiv antyterrorystychnoi operatsii. (Candidate's thesis)*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
52. Rozumenko, V. (2016). *Neskoreni: interviu z Heroiamy ATO. (Vol.1)*. Kyiv. [in Ukrainian].
53. Rusnak, I. (2014). *Bila knyha-2013: Zbroini sylы Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
54. Rusnak, I. (2017). *Bila knyha antyterrorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (2014–2016)*. Kyiv. [in Ukrainian].
55. Rusnak, I., & Melikhov, O. (2018). Oboronna reforma v Ukraini: zdobutky ta horyzonty. *Nauka i oborona*, 1, 3–10. [in Ukrainian].
56. Rusnak, I., Kriukov, M., & Kokhno, V. (2005). Budivnytstvo Povitrianykh syl Zbroinykh syl Ukrainy: Pytannia teorii ta praktyky. *Nauka i oborona*, 4, 8–13. [in Ukrainian].
57. Savchenko, N. (1997). *Anatomiya neoblavlennoy vojny: Krym. Sevastopol. Flot, 1991–199...* Moskva. [in Russian].
58. Sehed, S. (2012). *Stvorennia ta rozvytok ukrainskoi viiskovoi presy (XX – pochatku XXI st.)*. Rivne. [in Ukrainian].
59. Sehed, S., & Pokotylo, O. (2019). Stvorennia Spilnoho tsentru z kontroliu ta koordynatsii pytan prypynennia vohniu ta stabilizatsii linii rozmezhuвання storin yak zasib realizatsii Minskykh domovenosti. *Voienno-istorychnyi visnyk*, 4(34), 5–14. [in Ukrainian].
60. Sherpayev, V. (1998). Sotrudnichestvo stran SNG: voyenno-pravovoy aspekt. *Moskovskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava*, 1, 43–60. [in Russian].
61. Shevchuk, V. (2019). Istoriografiiia stvorennia ta rozvytku Zbroinykh syl Ukrainy v 1991–2014 rr. *Voienno-istorychnyi visnyk*, 1(31), 55–72. [in Ukrainian].
62. Sidos, Ph. (2015). Une vision stratégique d'une aide militaire à l'Ukraine. *Revue Défense Nationale*, 4, 96–102. [in French].
63. Sokal, I. (2006). Budivnytstvo Viisk obrony povitrianoho prostoru Ukrainy: persha sprobа obiednannia Viiskovo-povitrianykh syl ta Viisk protypovitrianoi obrony (1991–1994). *Visnyk Natsionalnoi akademii obrony*, 2, 50–53. [in Ukrainian].
64. Stasiuk, Yu. (2018). *Ukrainski dobrovolchi formuvannia: stvorennia ta funktsionuvannia (2014–2015 rr.)*. (Candidate's thesis). Pereiaslav-Khmelnyskyi. [in Ukrainian].
65. Stasiuk, Yu. (2019). Volonterska dopomoha ukrainskym dobrovolchym formuvanniam na pochatku antyterrorystychnoi operatsii. *Voienno-istorychnyi visnyk*, 4(34), 15–33. [in Ukrainian].
66. Sukhoshyn, M. (2010). Pochatok budivnytstva Zbroinykh syl Rosiiskoi Federatsii (1991–1993). *Naukovyi chasopys NPU im. M.P.Drabomanova: Istorychni nauky*, 6, 151. [in Ukrainian].
67. Sytnyk, H. (1995). Zbroini sylы Ukrainy u suchasnykh voyenno-politychnykh umovakh. *Viisko Ukrainy*, 7-8, 12. [in Ukrainian].
68. Taranets, S. (2019). Dosvid pidhotovky fakhivtsiv dlia desantno-shturmovykh viisk (1991–2018). *Voienno-istorychnyi visnyk*, 2(32), 88–98. [in Ukrainian].
69. Tkachuk, A. (2020). *Zbroini sylы yak faktor natsionalnoi bezpeky Ukrainy u diialnosti politychnykh partii u 1991–2018 rr. (Doctor's thesis)*. Lviv. [in Ukrainian].
70. Tkachuk, P., Seredenko, M., Kizlo, L., & Radzikovskiy, S. (2018). Osoblyvosti diialnosti orhaniv tsyvilno-viiskovoho spivrobotnytstva na Skhodi Ukrainy: sklad, zavdannia ta perspektyvy rozvytku. *Viiskovo-tekhnicnyi zbirnyk*, 18, 36–40. [in Ukrainian].
71. Tomchuk, O. (2017). Derzhavne rehuliuвання volonterskoho rukhu na dopomogu Zbroinym sylam Ukrainy (2014–2017). *Voienno-istorychnyi visnyk*, 3(25), 40–44. [in Ukrainian].
72. Voietsa, V. (2020). Dushpasterska opika medykyv ta viiskovosluzhbovtiv v ukrainskykh viiskovykh hospitaliakh. *Abstracts of Papers'20: Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva*, 191–192. Kyiv. [in Ukrainian].
73. Vorobiov, H. (2014). *Stvorennia ta rozvytok Sukhoputnykh viisk Zbroinykh syl Ukrainy (1991–2005 rr.)*. (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
74. Vstavska, T. (2020). *Administratyvno-pravovyi status osib, yaki braly bezposeredniu uchast v antyterrorystychnii operatsii v Ukraini. (Candidate's thesis)*. Kropyvnytskyi. [in Ukrainian].
75. Wilk, A. (2017). *The best army Ukraine has ever had: Changes in Ukraine's armed forces since the Russian aggression*. Warsaw. [in Polish].
76. Yakymovych, B. (Ed.). (1996). *Zbroini sylы Ukrainy: narys istorii*. Lviv. [in Ukrainian].
77. Yekhanurov, Yu. (2008). Voenna bezpeka derzhavy. *Natsionalna bezpeka: ukrainskyi vymir*, 3, 19–21. [in Ukrainian].
78. Yevsieiev I., & Pashkova, O. (2015). Rozvytok zakonodavstva Ukrainy shchodo uchasti Zbroinykh syl Ukrainy v antyterrorystychnii operatsii pid chas yii provedennia. *Abstracts of Papers'15: Aktualni problemy oboronozdatnosti Ukrainy ta sbliakhy yikh vyrisbennia z urakhuvaanniam dosvidu antyterrorystychnoi operatsii*, 24–26. Kyiv. [in Ukrainian].
79. Yevsieiev, I. (2019). Shchodo pravovoho statusu uchasykiv dobrovolchykh formuvan, yaki vykonuvaly zavdannia antyterrorystychnoi operatsii v Donetskii ta Luhanskii oblastiakh (2014–2018). *Voienno-istorychnyi visnyk*, 4(34), 34–45. [in Ukrainian].
80. Zhyvtytsia, H. (2001). To buv chas napruzhenyi ta vidpovidalnyi. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, 1, 72–77. [in Ukrainian].

Serhii SEHEDA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Chief at Research Center for Military History,
National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
(Kyiv, Ukraine), voyen_ist@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7763-1324>

Vasyl SHEVCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Research Center for Military History,
National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
(Kyiv, Ukraine), vshu@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-3507>

Creation and Development of the Armed Forces of Ukraine: Historiographical Dimension

Abstract. The purpose of the article is to historiographically analyze the existing set of publications by domestic authors on history and reproduce on their basis the history of the creation and development of the Armed Forces of Ukraine in 1991–2020. The research methodology material was processed on the basis of historicism, objectivity, systematics and Ukrainocentrism. At the same time, attention is focused primarily on research works, which give grounds to recreate the main milestones in the history of the Armed Forces of Ukraine. The problem-chronological method of analysis allowed to establish the appearance of their historiographical sources, their content and to place them in accordance with the purpose of the article. The functional approach provided a set of scientific publications on military construction in Ukraine to identify scientific works that reflect the history of the formation and development of the domestic armed forces. The comparative-historical method contributed to the identification of historiographical sources, the establishment of their novelty and reflection in the content of the article. Thanks to the method of typology, the normative-legal base was worked out and the realization of its provisions in the published scientific products was clarified. The scientific novelty of the article is determined by the analysis of domestic and foreign authors of publications on the history of the Armed Forces of Ukraine as the main component of the state defence forces and ensuring its independence. The stages of accumulation of historical knowledge about the Armed Forces of Ukraine are determined and their peculiarities in the research dimension are clarified. **Conclusions.** Ukrainian historical science has been enriched by research works, the analysis of which reproduces the history of the creation and development of the Armed Forces of Ukraine, their participation in the anti-terrorist operation, Joint Forces operation. It was found that some aspects of the history of the Ukrainian army were considered by foreign authors. The materials of the article can serve as a basis for further study of the historiography of the construction of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: Armed Forces of Ukraine, Ministry of Defence of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine, military formations, Russian armed aggression, NATO standards.

ПЕРСОНАЛІЇ

Олександр УТКІН

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут аграрної науки, освіти і техніки НААН України
(Київ, Україна), utkin1937@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9368-6002>

Професор Б.Мартос: організаторська та науково-педагогічна діяльність

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.163>

УДК: 63.091:338.47

Анотація. Мета статті полягає в аналізі організаторської та науково-педагогічної діяльності Б.Мартоса, спрямованої на становлення й розвиток незалежної України, формування національного консенсусу в період Української революції 1917–1921 рр. В еміграції він став одним із засновників і керівників Української господарської академії, Українського технічно-господарського інституту. Займався підготовкою економістів, науково-дослідною роботою в галузі економіки, теорії та практики кооперації, а також громадською діяльністю. **Методологічну основу** становлять принципи історизму, об'єктивності, науковості. Використовувалися загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення), а також методи періодизації і класифікації. Їх застосування дозволило об'єктивно відобразити діяльність урядових структур УНР 1917–1920 рр., українських вишів в еміграції, де працював Б.Мартос. Спеціальні історичні методи (архівознавчого та джерелознавчого аналізу, персоналізації, історико-логічний, біографічний) сприяли здобуттю нових знань з історіографічних, архівних, біографічних матеріалів, визначенню їх цінності. **Висновки.** Доведено, що активна державницька, політична і громадська діяльність Б.Мартоса під час перебування на посадах міністра продовольчих справ, фінансів, голови Ради Народних Міністрів часів УЦР та Директорії зосереджувалася на відновленні й розбудові національної державності у формі демократичної республіки, захисті національних інтересів України, вирішенні найважливіших політичних і правових проблем. Цій меті служила його організаторська, педагогічна, науково-дослідницька діяльність у галузі економіки, теорії формування та функціонування кооперації, організації і проведення навчально-виховної роботи.

Ключові слова: Мартос, УНР, Директорія, Українська господарська академія, Український технічно-господарський інститут, кооперація, науково-дослідна робота.

Постать відомого українського державного, політичного і громадського діяча, педагога, ученого, організатора кооперативного руху, економіста Б.Мартоса, аналіз його значних досягнень у галузі теорії та практики кооперації, різних питань її успішного функціонування, ролі у суспільстві розкривається в ряді праць, серед яких згадаємо доробок Т.Осташко, В.Верстюка, М.Біди, С.Злупка, О.Кудлай,

В.Солдатенка¹. Кооперативна діяльність розкривається у студіях І.Фаренія, М.Алімана, О.Нестулі². Сутність учення про кооперацію, організацію й ведення зібрань, кооперативну ревізію, виробничі можливості кооперативних товариств викладено в дослідженнях самого Б.Мартоса³. Участь його в розробці аграрної політики, інших проблем періоду революції 1917–1921 рр. аналізується в колективній монографії⁴. Перебування вченого в еміграції, його науково-дослідницьку, організаторську й педагогічну роботу відображено у збірниках спогадів професорів, студентів, які працювали чи навчалися в Українській господарській академії (Чехословаччина), Українському технічно-господарському інституті (Чехословаччина, потім Німеччина), дослідженнях А.Качора, А.Кудряченка⁵.

Борис Миколайович Мартос народився 20 травня 1879 р. в містечку Градизьк Полтавської губернії⁶. Походив із давнього козацького роду. Після закінчення Лубенської класичної гімназії поступив на математичний факультет Харківського університету, де став членом Української студентської громади й Революційної української партії. Займався громадською діяльністю, зокрема виступив із доповіддю на Шевченківському святі. За активну громадсько-політичну позицію в 1901 р. виключений з університету, був тричі ув'язнений, висланий під нагляд поліції із заборону проживати в університетських містах. Перебуваючи на Полтавщині, допомагав РУП у складанні відозв, організовував політичні гуртки, де викладав політичну економію, українську історію та літературу. Відбувши покарання, повернувся у Харків і продовжував революційну роботу, вступивши до Української соціал-демократичної робітничої партії. Брав участь у підготовці її програми, працював над революційними виданнями, виступав на різноманітних зібраннях⁷. У 1908 р. закінчив фізико-математичний факультет місцевого університету. Викладав у гімназіях, на вищих курсах Харкова, але систематично займатися педагогічною роботою не мав права як «неблагонадійний»⁸.

У ті роки значний вплив на молодь мали ідеї кооперації, зокрема діяльність «артільного батька» М.Левицького, використання кооперативних засад у реалізації

¹ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К., 2009. – С.534; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович // Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.122–123; *Біда М.* Професор Борис Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. – Вип.3/4 (55/56). – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1977. – С.101–105; *Змудо С.* Теорія кооперації Бориса Мартоса // Персоналії і теорії української економічної думки. – Л., 2002. – С.528 с.; *Кудлай О.* Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип.6. – К., 2004. – С.21–44; *Солдатенко В.Ф.* Мартос Борис Миколайович // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С.428.

² *Фареній І.А.* «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917–1920). – Черкаси, 2014. – 164 с.; *Аліман М.* Борис Мартос // Українські кооператори: Історичні нариси. – Кн.1. – Л., 1999. – С.273–280; *Його ж.* Організація й модерація зібрань у праці Бориса Мартоса. – Полтава, 2018. – 194 с.; *Нестуля О.О.* Борис Мартос і кооперація: У 2 кн. – Кн.1: Кооперативна діяльність Б.Мартоса. – Полтава, 2017. – 233 с.; Кн.2: Мартос про кооперацію і кооператорів. – Полтава, 2018. – 245 с.; *Його ж.* Борис Мартос і його праця про ревізію. – Полтава, 2019. – 257 с.

³ *Мартос Б.* Теорія кооперації: Курс лекцій. – Регенсбург; Берхтсгаден, 1947. – 165 с.; *Його ж.* Організація і ведення зібрань: Курс лекцій. – Регенсбург; Берхтсгаден, 1947. – 48 с.; *Його ж.* Кооперативна ревізія. – Л., 1928. – 65 с.; *Його ж.* Микола Левицький й харківські студенти // Кооперативна республіка. – Л., 1938. – Вересень. – С.261–266.

⁴ *Ковальова Н., Корнюченко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А.* Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). – Черкаси, 2007. – 280 с.

⁵ Українська господарська академія в ЧСР 1922–1935. – Т.І. – Нью-Йорк, 1959. – 248 с.; Український технічно-господарський інститут: Подебради; Регенсбург; Мюнхен: 1932–1952. – Нью-Йорк, 1962. – Т.ІІ. – 272 с.; Українська господарська академія в ЧСР: Подебради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут: Подебради; Регенсбург; Мюнхен: 1932–1972. – Нью-Йорк, 1972. – Т.ІІІ. – 278 с.; *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці. – Вінніпег, 1977. – 32 с.; *Кудряченко А.І.* Інститут для вивчення СРСР // Енциклопедія сучасної України. – Т.11. – К., 2011. – С.419–420.

⁶ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович. – С.534.

⁷ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.11.

⁸ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович. – С.534.

актуальних проблем життєдіяльності людини, формуванні її соціальних цінностей, суспільства гуманізму і справедливості. Б.Мартос сприйняв соціальні аспекти теорії кооперації та прагнув допомогти кооператорам утілити їх у реальне життя, працюючи в кооперативних структурах Волині, Полтавщини, Кубані.

Характерною рисою повсякденної праці Б.Мартоса була організаторська робота. Витоки таких здібностей слід шукати у способі життя його самого та найближчого оточення, вихованні й навчанні, прагненні до знань, студіюванні наукової літератури, зосередженні уваги в університетський та наступні періоди на аналізі актуальних питань економіки, теорії, практики кооперації, діяльності політичних партій, їх програмних документів, ролі у суспільно-політичних процесах.

Від 1909 р. він працював на Волині як старший інструктор кооперації губерньської земельної управи, пізніше, будучи інспектором кооперації Полтавського губерньського земства, займався аналізом роботи кооперативних структур, вивчав статистику споживчих товариств, вів кооперативні курси. Побоюючись можливих політичних переслідувань переїхав на Кубань і впродовж 1911–1913 рр. керував управлінням Чорноморсько-Кубанської залізниці, був членом редколегії кооперативного органу «Союз», входив до складу дирекції Кубанського кооперативного банку, організував навчання членів управ кредитних кооперативів, читав для них лекції, вів практичні заняття.

Революційні події 1917 р. застали Б.Мартоса в Полтаві. Виконання обов'язків земського кооператора сприяло створенню добровільних кредитних та споживчих організацій, кооперативних курсів, роз'ясненню прихильникам нових утворень принципів роботи кооперативів, шляхів її вдосконалення для отримання економічної й матеріальної вигоди. Вміло поєднував кооперативну та політичну діяльність як член Української соціал-демократичної робітничої партії. Організаторські здібності Б.Мартоса в галузі державного будівництва проявилися після обрання його до складу Української Центральної Ради на I Всеукраїнському селянському з'їзді, рекомендації УСДРП до членства в Малій Раді, призначення заступником голови ЦК Селянської спілки та редактором тижневика «Воля». У першому уряді – Генеральному Секретаріаті, який очолив В.Винниченко, Б.Мартос обіймав посаду генерального секретаря земельних справ. Його заступниками стали відомі агрономи К.Мацієвич та М.Савченко-Більський. Основні завдання Генерального секретарства земельних справ, окрім організації роботи державної установи й підбору фахівців, зосереджувалися на підготовці земельного законодавства, створенні курсів для навчання інструкторів земельної реформи, формування мережі кооперативних центрів⁹.

Прийняття державного правового акта про земельну реформу мало важливе соціально-політичне й економічне значення, оскільки могло вирішити гострі та давно назрілі проблеми життєдіяльності людей, гармонізуючи їх інтереси. Однією з великих цілей розбудови Української держави та формування нової системи господарювання стала спроба Б.Мартоса підготувати законопроект, що передбачав передачу землі земельним комітетам. Він обговорювався на VIII сесії Центральної Ради, проте був відхилений. Окрім земельного питання як член уряду брав участь в українізації всього суспільного життя, вирішенні гострих соціально-економічних та інших проблем¹⁰. Не підтримуючи рішення Центральної Ради щодо земельної реформи

⁹ Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні... – С.75–81.

¹⁰ Шевченко В.Ф. Початок українізації доби Центральної Ради // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Мат. XIV Всеукр. конф. молодих учених і спеціалістів. – К., 2019. – С.465.

20 грудня 1917 р. Борис Миколайович пішов у відставку¹¹. Після завершення державної служби займався створенням кооперативних курсів, викладав на них, у кооперативній школі Дніпросоюзу, вищих інструкторських кооперативних курсах і Київському комерційному інституті, де навчалися кадри кооператорів. Із групою фахівців підготував першу програму діяльності названої вищої школи¹².

Б.Мартос став одним із головних організаторів кооперативних з'їздів, членом Центрального українського кооперативного комітету. У виступі на III Всеукраїнському загальнокооперативному з'їзді (Київ, травень 1918 р.) він розкрив роль кооперації в розбудові економіки й покращенні матеріального добробуту населення, підкреслив необхідність організувати споживчі, кредитні, сільськогосподарські кооперативи, їх об'єднання в галузеві та всеукраїнські союзи, створення системи матеріально-технічного забезпечення таких формувань¹³. Ставши членом ради директорів Дніпросоюзу й увійшовши до складу редколегії журналу «Українська кооперація», із жовтня 1918 р. очолив управу Всеукраїнського кооперативного комітету, виступав активним учасником кооперативного та політичного руху. У період Директорії в уряді на чолі з В.Чеховським Бориса Миколайовича призначили міністром продовольчих справ (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). Важливим етапом становлення як державного діяча стала його робота на посаді міністра фінансів й голови Ради Народних Міністрів УНР (квітень – серпень 1919 р.), коли запроваджувалась національна валюта – гривня та реалізовувалися заходи із забезпечення її цінного паритету, обговорювалися питання аграрної реформи, відновлення промисловості, розвитку торгівлі, створення основ нових соціальних відносин в умовах бурхливих революційних подій.

Поразка національно-визвольної боротьби, незгоди між диктатором ЗУНР Є.Петрушевичем та головою Директорії С.Петлюрою, ряд інших важливих причин, попри певні успіхи в державному будівництві, істотно змінили долю України. Стосувалося це й Б.Мартоса, який у 1920 р. емігрував до Німеччини, а згодом опинився у Чехословаччині. У той час у цій країні осіла велика кількість українських вихідців – представників різних груп населення (селяни, робітники, колишні військовики, урядовці, службовці, викладачі та ін.). За ініціативи науковців, підтриманої Українським громадським комітетом у Празі на чолі з М.Шаповалом, 1922 р. в Подебрадах було створено політехнічний виш аудиторної форми навчання – Українську господарську академію (УГА), де готувалися технічно-господарські кадри. Одним із засновників став Б.Мартос як член спеціальної організаційної комісії, що виконувала рішення загальних зборів Українського громадського комітету. У новоствореному закладі Борис Миколайович багато займався організаційною роботою, підготовкою навчально-педагогічної документації, планів, програм і підручників, складених на зразок західноєвропейських інститутів (зокрема для економічно-кооперативного факультету), обладнанням спеціальних кабінетів та лабораторій. Спільними зусиллями викладачів і студентів було створено матеріально-технічну базу навчання, зокрема фундаментальну бібліотеку, 33 кабінети, 14 лабораторій, 13 постійних семінарів, 2 ферми, споживчі товариства «Україна», «Відродження», кредитний кооператив «Єдність», студентські громади, спортивні гуртки, інші навчально-допоміжні підрозділи¹⁴. Із 1922 р. Б.Мартос перебував на посаді доцента господарської академії, в якій певний період керував двома кафедрами: теорії кооперації та кооперації

¹¹ Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні... – С.82.

¹² Фареній Г.А. «Національний український трест»: споживча кооперація України... – С.123.

¹³ Аліман М. Борис Мартос. – С.275.

¹⁴ Українська господарська академія. – Подебради, 1926. – С.46.

споживачів. У 1924 р. він захистив дисертацію на тему «Теорія кооперації» і став професором економічно-кооперативного факультету, де викладав теорію кооперації та споживчу кооперацію. Як секретаря професорської ради його обрали членом сенату академії¹⁵.

Організаторська діяльність Б.Мартоса у Чехословаччині та Німеччині зосереджувалася переважно на створенні й удосконаленні функціонування різних українських структур освітнього, науково-дослідного, пропагандистського характеру, участі в роботі громадських і наукових організацій. Ці об'єднання, представляючи інтереси емігрантів з України як соціальної групи, поширювали наукові знання, що сприяли зміцненню та згуртованості національної громади на основі спільної історичної долі, патріотизму, соціальної справедливості, взаємоповаги і взаємодопомоги. Але таку консолідацію гальмували невисокий життєвий рівень, міжетнічні й конфесійні протистояння, прояви націоналізму, недостатня грамотність і соціальне освоєння людської життєдіяльності особи, інші фактори. Б.Мартос прагнув зменшити, а згодом усунути вплив негативних чинників на українських вигнанців, займаючись цілеспрямованим поширенням знань, популяризацією наукових досягнень, зокрема кооперативних положень, в яких розкривалися заклики до об'єднання й утворення спільного господарства, гуманного вирішення матеріальних та духовних інтересів особи. Його інформаційна діяльність, у тому числі кооперативна, маючи чіткі позитивні орієнтири, спрямовувалася на утвердження соціальної гармонії, формування світогляду й виховання українців на загальнолюдських і національних цінностях. Знання з економіки, їх нагромадження та систематизація стали основою теорії і практики кооперації. Своє уявлення про сутність кооперації Б.Мартос розкрив у цілісному аналізі проблем утворення й функціонування кооперативних формувань у дослідженнях «Теорія кооперації», «Організація і ведення зібрань», «Кооперативна ревізія», ряді інших праць. Усі його студії з теорії й історії кооперації побудовані на вивченні українського та зарубіжного досвіду. Реальність створення кооперації чи іншої подібної за її функціями організації він виводив з існування різних видів боротьби у суспільстві, їх змісту та методів, відзначаючи, що боротьба за владу – політичний рух, боротьба за кращі умови праці – професійний рух, боротьба за економічну незалежність – кооперативний рух. Ці рухи, маючи свої особливості, доповнюють один одного, в ідеалі спрямовувалися на «визволення од визиску, од всякого гніту»¹⁶. Кооперація «не ставить своїм завданням перебудувати суспільний лад» і «змінити його новим»¹⁷. Теоретики кооперації, прагнучи до об'єднання людей та обслуговування їхніх інтересів, розвивали положення про необхідність «утворити величезні підприємства, зв'язані між собою в єдину добре улажену систему», а для її повноцінного функціонування слід мати досвідчених керівників і грамотний персонал¹⁸. Така система кооперативного господарювання, на думку Бориса Миколайовича, спроможна конкурувати з великими приватними підприємствами на внутрішньому й зовнішньому ринках¹⁹. Важливо, що кооперація не забуває інтереси людей, а для досягнення своєї мети закликає їх до об'єднання, організації спільного господарства, спільної праці на громадських принципах, і «сподівається досягти усунення визиску не шляхом морального переродження визискувачів, а шляхом об'єднання тих, хто терпить від визиску»²⁰.

¹⁵ Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ). – Ф.64. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.29.

¹⁶ *Мартос Б.* Теорія кооперації. – С.41.

¹⁷ Там само. – С.58.

¹⁸ Там само. – С.242.

¹⁹ *Мартос Б.* Микола Левицький й харківські студенти. – С.263.

²⁰ *Мартос Б.* Теорія кооперації. – С.57.

Розглядаючи кооперацію як добровільне різногалузеве рівноправне об'єднання громадян для поліпшення їх матеріального добробуту, розвитку духовності, Б.Мартос аналізував соціальні й економічні фактори створення кооперативних формувань, принципи і традиції їх діяльності. Він відрізняв кооперацію від інших соціальних явищ та відносив її до утворень економічного характеру зі властивими для них сучасною організацією виробництва, взаємовідносинами між різними верствами суспільства. Населення, особливо сільської місцевості, не маючи ефективних способів самозбереження й захисту від засилля пануючого капіталу, приватної власності, можливості подолання ненормальних і суперечливих явищ суспільного життя може відкрито протистояти експлуатації трудящих, організувавши прибуткове виробництво у формі кооперативного товариства, що не протистоїть буржуазному ладу, а легально вписується в його реалії. Кооперація, будучи найперспективнішим засобом вирішення соціально-економічних проблем нижчих верств суспільства, здатна задовольнити матеріальні та духовні потреби своїх співробітників, відстоювати права і свободи вільних, рівноправних людей, підходячи до них не з морально-релігійних позицій, а з метою досягнення господарської вигоди. Але отримання цих господарських вигод після утворення нових кооперативних формувань породжує конкуренцію з капіталістичними підприємствами, оскільки обмежує їхні прибутки, зменшує зиск та формує вороже ставлення «до кооперативного руху з боку капіталістичних верств суспільства»²¹.

Кооперації властива культурно-освітня діяльність як один з організаційних принципів, що сприяє посиленню її ролі у соціальному середовищі, зростанню кооперативного руху, розвитку людського інтелекту²². Б.Мартос не вважав кооперативними товариствами, зокрема, так звані «фальшиві кооперативи» – об'єднання господарів цукроварень, землевласників, які, не працюючи, використовували найману робочу силу, отримуючи прибутки на вкладений капітал²³. Український фахівець ретельно вивчав види кооперації, особливості їх існування в різних країнах у різні періоди, спільні характерні риси, ефективні методи роботи. Його класифікація, на відміну від класифікацій інших учених, визначає такі види кооперативів – споживчі, будівельні, кредитні, товариства для закупівлі сировини та машин, утримання майстерень, зі збуту продукції, товариства крамарів; робітничі, продукційні, хліборобські, рибальські артілі, електрична кооперація. Форми кооперації: товариство, союз, об'єднання спеціального характеру, акціонерна²⁴. Теоретичні установки, практична діяльність обґрунтовували існування та розвиток кооперативних традицій: організованість, демократичність, самодіяльність, ініціативність, активність у громадських справах, чесне «діло» – чесні засоби, збереження честі кооперації²⁵.

В організації та діяльності кооперації Б.Мартос надавав важливого значення кадрам. На його думку, керівником кооперативного товариства повинна бути людина порядна, смілива, із сильною волею і твердим характером, для якої громадські справи ставилися вище особистих. Керівникові кооперативного утворення слід дотримуватися колегіальності роботи виконавчих органів, розмежовувати їх компетенції, проявляти тактовність, чистоту засобів, точність та акуратність у виконанні зобов'язань, цінувати людей, розвивати кооперативний дух²⁶. Успішну діяльність кооперації

²¹ Там само. – С.121, 145.

²² Там само. – С.183–199.

²³ Там само. – С.89.

²⁴ Там само. – С.118–130.

²⁵ *Злупко С.* Теорія кооперації Бориса Мартоса. – С.339–340.

²⁶ *Мартос Б.* Теорія кооперації. – С.241–243.

він пов'язував із ґрунтовною підготовкою кадрів, їх загальною грамотністю, обізнаністю зі станом фінансів, економіки країни тих галузей, в яких працюють кооперативні утворення, можливими способами вдосконалення виробництва, збуту продукції, торгівлі чи кредитування. Кооперативним організаціям необхідно дбати про залучення на службу високоосвічених та досвідчених фахівців²⁷. Учений розвивав положення про те, що керівники кооперативних формувань повинні добре усвідомити ідею неможливості ефективної роботи кооперації без систематичної ревізії, існування розумних традиційних організаційних принципів та їх суворого дотримання всіма членами добровільного об'єднання²⁸.

У рамках підготовки кооперативних кадрів студенти академії брали участь у науково-дослідній роботі, яку організували професори вишу Б.Мартос, С.Бородаєвський, Б.Іваницький, К.Мацієвич та ін. Вони допомагали вихованцям у гуртках, товариствах оволодівати азами справи, навчали виявляти актуальні наукові проблеми, залучали добре підготовлених студентів, переважно старших курсів, аналізувати нові видання підручників, навчально-методичних посібників, української художньої літератури, сприяючи поширенню найкращих творів учених, письменників в емігрантському середовищі. Організоване студентами 1922 р. Товариство розповсюдження кооперативного знання поширювало видання «Кооперативний огляд», «Кооперативний альманах», «Кооперативна республіка», працю Б.Мартоса «Теорія кооперації» та інші його дослідження. Борис Миколайович став одним з організаторів Товариства українських кооператорів, що об'єднувало студентів і викладачів економічно-кооперативного факультету. Тривалий період очолював його та націлював членів цього об'єднання на поширення наукових знань, зокрема шляхом читання лекцій, улаштування кооперативних свят, власної читальні фахових видань.

Організаторська робота для Б.Мартоса була не лише складовою частиною його функціональних обов'язків завідувача кафедри, продекана економічно-кооперативного факультету, члена сенату вишу. У 1935 р. разом з іншими колегами він організував Спілку професорів академії й технічно-господарського інституту, а впродовж 1936–1938 рр. очолював цю організацію, на яку покладалася морально-матеріальна відповідальність за розвиток цих структур, їх функціонування. утримування власними силами та засобами «з метою реалізації української національної політики»²⁹. Велику організаторську роботу вів Б.Мартос, будучи в 1936–1938 рр. ректором Українського технічно-господарського інституту (УТГІ). Саме ректор і підлеглі йому структури створювали умови повноцінного функціонування закладу. Б.Мартос брав участь у міжнародних кооперативних конгресах, співпрацював із різними громадськими й науковими формуваннями, зокрема Українським економічним товариством у Подєбрадах, Українською науковою асоціацією, Товариством українських кооператорів, Вільною академією у Празі, Міжнародним інститутом для кооперативних студій у Парижі³⁰.

Після оголошення чехословацьким урядом про поступову ліквідацію господарської академії група її професорів, ряд інших співробітників виступили проти згортання науково-дослідної роботи українських аграріїв і на різних форумах, у пресі почали обговорювати нові плани продовження технічно-господарської освіти в емігрантському середовищі. У 1932 р. у Празі відбувся II Український науковий з'їзд, який у своїй резолюції розкрив необхідність подальшого економічного, соціального й технічного

²⁷ Там само. – С.184.

²⁸ *Мартос Б.* Кооперативна ревізія. – Л., 1928.

²⁹ ЦДАЗУ. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.30.

³⁰ *Аліман М.* Борис Мартос. – С.278.

розвитку України шляхом створення національного технічно-господарського шкільництва, мережі нижчих, середніх і вищих шкіл, серед яких й організація діяльності Українського технічно-господарського інституту заочного навчання. Першим директором закладу став професор Б.Іваницький, якого змінив Б.Мартос. Як керівник другої національної політехніки він, інші вчені продовжували справу господарської академії. Професори, доценти інституту в умовах самофінансування, організації системи заочного навчання студентів займалися написанням навчальних посібників, пошуком способів ефективного реформування навчально-виховного, науково-дослідного процесу, виданням необхідних підручників, планів занять, спеціальних інструкцій та завдань для студентів, слухачів різних курсів. Наприкінці 1943 р. в УТГІ нараховувалося 87 викладачів і 4323 студенти³¹.

Б.Мартос, співробітники інституту, організації української діаспори важко переживали численні негаразди, усілякі обмеження та заборони в галузі освіти, видання й поширення наукових праць, науково-дослідної роботи, що проводила нацистська окупаційна влада у Чехословаччині. Проте інститут заочного навчання продовжував свою діяльність. Поразка гітлерівської Німеччини у Другій світовій війні та визволення Чехословаччини радянськими військами стали основною причиною переїзду Українського технічно-господарського інституту на німецьку територію. Продовження його роботи в Регенсбургу та Мюнхені формально стартувало з липня 1945 р. після отримання від американської військової адміністрації дозволу на діяльність вищу аудиторної та заочної форми навчання, створення відповідної матеріально-технічної бази, набору перших груп студентів і викладачів. Повноцінне функціонування закладу могло розпочатися лише за наявності значних фінансових джерел. Тому виникла гостра потреба добиватись отримання постійних грошових надходжень від навчального контингенту та продажу літератури, Товариства прихильників УГА–УТГІ, Спілки професорів УГА, Дому українських науки, церков, емігрантів, благодійних фондів, німецьких органів влади³². Такі ускладнення пояснюються тим, що в повоєнній Німеччині виникали особливі труднощі з набором української молоді для навчання на курсах, у технікумах та інституті. Не вистачало й висококваліфікованих педагогів, адже місцеві військові, цивільні адміністрації висували до таких кандидатів високі вимоги, ретельно вивчали їх минулу діяльність. Витримавши всі ці перевірки, професор Б.Мартос був зарахований викладачем теорії кооперації, організації та ведення зібрань, політекономії, загальної науки права, торгівельного права на економічному факультеті, що раніше називався економічно-кооперативним. Незважаючи на різні негаразди в перші роки існування інституту тут навчалися 1290 студентів, працювали 144 викладачі (зокрема станом на 1947 р.)³³. Більшу частину педагогів становили професори й доценти, які мали великий викладацький стаж, досвід державної, політичної, громадської роботи в установах УНР, Польщі, Чехословаччини, інших країн. Вони характеризувалися не лише наявністю власних наукових напрацювань, умінням змістовно організувати і проводити лекційні, семінарські заняття, а й були добрими наставниками для студентів та курсантів. Своїми діловими рисами, енергійністю, здобутками виділялися професори Б.Мартос (економіка, кооперація), Б.Іваницький (лісівництво), Г.Махов (грунтознавство).

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3797. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.54; Український технічно-господарський інститут... – Т.ІІ. – С.27–28.

³² ЦДАЗУ. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.30–31.

³³ Там само. – Ф.24. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.2, 5; Спр.28. – Арк.84.

Наявність значної кількості студентів інституту, технікумів, курсантів різних курсів у Німеччині, відкритих у ряді країн представництва УТПІ, де готували фахівців із висою освітою, вимагало значних організаторських зусиль для підготовки й видання нових підручників, допоміжних матеріалів, відправки їх тим, хто навчався в українських закладах. Усе це підвищувало педагогічне навантаження, інтенсифікувало роботу викладачів. У реалізації цих завдань брав участь і Б.Мартос. У 1946–1947 навч. р. інститут відправив за кордон підготовлені ним 242 пакунки з книжками, а наступного року видав за гроші й безплатно 2230 підручників, зокрема праці Б.Мартоса «Теорія кооперації», «Організація та ведення зібрань», посібники професорів Д.Антоновича, М.Добриловського, Б.Іваницького, І.Мазепи, С.Комарецького³⁴. Відчуваючи певну втому та з огляду на хворобу на зимовий семестр 1947–1948 рр. Борис Миколайович отримав відпустку³⁵. Одночасно він заснував у Мюнхені Українську вищу школу економіки й упродовж 1945–1949 рр. очолював її, організовував підготовку кадрів економістів, кооператорів, проведення науково-дослідної роботи³⁶.

У 1951–1954 рр. Б.Мартос перебував у Швейцарії. Отримуючи фінансову допомогу від уряду цієї країни, він займався педагогічною та науково-дослідною роботою³⁷. Повернувшись до Німеччини, працював у створеному американцями Інституті з вивчення СРСР (Мюнхен), налагоджував його роботу, підбирав фахівців, обіймав різні посади: в 1954–1956 рр. був головою ради інституту, у 1956–1957 рр. – заступником голови, у 1957–1958 рр. – заступником голови наукової ради. Інститутські праці з проблем радянознавства видавалися багатьма мовами. Від 1958 р., після того, як сенат Українського технічного інституту запросив його на академічну та науково-дослідну роботу, жив і працював у США³⁸. Вів семінар із проблем господарської, фінансової, соціальної, зовнішньої та внутрішньої політики при УВАН у США. Виступав із науковими доповідями в УВАН, НТШ, Українському військовому інституті в Нью-Йорку, інших містах Сполучених Штатів і Канади³⁹.

Науково-педагогічна діяльність ученого характеризує багатогранну особистість Б.Мартоса, його прагнення виховати молоде покоління борців за незалежну Україну, у першу чергу високоосвічених інженерно-технічних, економічних та аграрних кадрів. Вона відображає цілеспрямовані активні дії людини, її світорозуміння, поєднання знання про всезагальність і безпосередність впливу на людську свідомість шляхом використання педагогічних прийомів поширення й засвоєння наукових знань, культури. Фахові та соціально-гуманітарні предмети, що їх викладали Б.Мартос та інші спеціалісти, закладали підвалини національно-патріотичного світогляду, виховували професіоналізм студентів, плекали національні й загальнолюдські цінності.

Борис Миколайович був переконаним, що ефективність роботи педагога в реалізації різних завдань посилюється шляхом систематичного підвищення його кваліфікації, використання досвіду попередників, кращих світових науково-освітніх методик, умілої координації зусиль педколективу, орієнтації на плідне співробітництво з учнями. Складовою частиною навчально-виховної діяльності стала інтегрованість змісту програм гуманітарного й фахового спрямування, що сприяло формуванню майбутніх інженерів, розвитку в них інженерного мислення, аналітичних, професійних, творчих здібностей. Майстерність педагога, на думку Б.Мартоса,

³⁴ Там само; Спр.28. – Арк.6, 11, 28, 84.

³⁵ Там само. – Спр.6. – Арк.68.

³⁶ Там само. – Спр.16. – Арк.29.

³⁷ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.24.

³⁸ ЦДАЗУ. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.29.

³⁹ *Мартос Б.* Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – С.286.

характеризує його ерудиція, обґрунтований вибір найдоцільніших форм, методів, засобів активного навчання, виховання умінь і навичок для оволодіння студентами аграрними, економічними та іншими знаннями, становлення й розвитку професійної компетентності. Педагогічна діяльність учених української діаспори, у тому числі Б.Мартоса, відбувалася в рамках патріотизму, боротьби за реалізацію національної ідеї. Вона, несучи відповідний зміст, структуру, методику, критерії, різні показники та рівні, базувалася на основі комунікативного, особистісного, системного й культурологічного підходів, відображаючи цільовий, змістовний, оціночний аспекти. Такі підходи, зосередження уваги слухачів на глибокому і всебічному висвітленні зазначеної теми, властиві лекціям Б.Мартоса з теорії, історії кооперації, організації та ведення зібрань, кооперативної ревізії, інших предметів. Він неодмінно ставив чітку мету лекції, формулював стислий виклад сутності кооперації або ж іншого об'єкта вивчення зі врахуванням їх основних особливостей у різних країнах і застереженням не пропустити важливого питання проблеми, що студіювалася в конкретній дисципліні. Кожна його лекція завершувалася поставленими слухачам контрольними запитаннями⁴⁰.

Лекції з різних дисциплін, що читав Борис Миколайович для студентів, були змістовними, базувалися на значному фактичному матеріалі, з якого випливали обґрунтовані та чіткі висновки, розкриваючи масштабність і глибину мислення знаного економіста й кооператора. Під час лекцій часто зупинявся, намагався вкласти у «сухий» матеріал із політекономії чи теорії кооперації «живі» приклади з життя і власного досвіду, робив цікаві коментарі. Із вихованцями встановлювалися добрі контакти, «тому його лекції студенти слухали радо»⁴¹. Про характер навчання в господарській академії Б.Мартос писав, що «професори робили все, що було в їх силах, щоб задовольнити прагнення студентів до знання. Кожен студент мав право по закінченні лекції задати професору те чи інше питання, що було пов'язане з лекцією, й професор затримувався в аудиторії, щоб дати якнайширше пояснення. Було встановлено також окремі години для консультацій; під час їх професор давав студентам різні пояснення, поради щодо науково-дослідних праць»⁴². Важливу роль у педагогічній роботі Б.Мартоса грали семінарські заняття, що відображали ерудицію та майстерність педагога, його вміння закріпити й розширити знання студентів, глибоко розкрити сутність питань, які обговорювалися. Професор рекомендував студентам вивчити певну проблему, обравши її як дипломний проект, і називав наявну літературу⁴³. Підготовці фахівців на семінарах в академії й технічно-господарському інституті служили жваві вільні обговорення запланованих тем, що нерідко переростали в диспути, полеміку, суперечки. Підсумки занять підбивав керівник семінару.

Організації та методам навчання надавалося важливе значення в керівних документах Української господарської академії. На реалізацію основних завдань спрямовувалася діяльність 20 кафедр факультету, навчальних кабінетів і лабораторій, навчально-господарських кооперативів, товариств українських кооператорів, економістів, агрономів та інших структур. Майбутні кооператори вивчали 25 спеціальних дисциплін (серед них теорія, історія кооперації, історія української кооперації, споживча, сільськогосподарська кооперація та ін.), які викладалися впродовж восьми семестрів⁴⁴. Рівень засвоєння матеріалу визначався на іспитах. Методом навчання, демонстрацією

⁴⁰ *Мартос Б.* Теорія кооперації. – С.50, 61, 72, 92, 117–118.

⁴¹ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.21–22.

⁴² Українська господарська академія в ЧСР... – Т.ІІІ. – С.63.

⁴³ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.23–24.

⁴⁴ Українська господарська академія в ЧСР... – Т.ІІІ. – С.32–37.

втілення наукових досягнень у виробництво, які практикували Б.Мартос та інші викладачі господарської академії, були наукові екскурсії, коли разом із професорами студенти відвідували фабрики, заводи, кооперативи, знайомились із характером їх роботи, збирали на практичних заняттях необхідний матеріал для дипломних праць або підготовки рефератів. Викладачі вимагали ґрунтовного висвітлення стану виробництва, розробки критичних зауважень та рекомендацій з удосконалення роботи відвіданих підприємств, установ. Б.Мартос уважав, що підтримка самоосвіти, систематичного аналізу різнопланової наукової літератури, участь у дискусіях і дослідженнях, виступи на семінарах, у студентських гуртках, товариствах, поєднання теоретичних та практичних занять, вивчення природничих, технічних, гуманітарних наук формували обстановку наукової творчості, освітній фундамент майбутніх господарських кадрів і виховання особистості⁴⁵.

Помер Борис Миколайович Мартос 19 вересня 1977 р. в м. Ірвінгтон (штат Нью-Джерсі, США). Похований на православному кладовищі у Баунд-Брук⁴⁶. Оцінюючи внесок в економічні знання та розвиток української науки в діаспорі, А.Качор убачав у ньому «індивідуальність великого формату», «ентузіаста творчої праці для українського народу», який мав сильну волю, відвагу, велику енергію, послідовність і витримку⁴⁷. У результаті організаторської та науково-педагогічної діяльності Б.Мартос залишив велику спадщину як один із творців нової української державності, організатор освіти-наукової галузі. У ній сконцентровано патріотичний потенціал нації, прагнення оволодівати досягненнями науково-технічного прогресу та максимально розвивати творчі можливості в інтересах осмисленої боротьби за створення гуманного середовища життєдіяльності особи на основі людиноцентризму. Такі засади впливали зі змісту, спрямованості всього навчально-виховного процесу, навчальних програм фахових, соціальних і гуманітарних дисциплін, що студіювалися в українських зарубіжних вишах, несучи не лише певну інформацію та нові знання, а й служачи інвестицією в людину. Дослідження проблем українознавства, поширення досягнень науки, освіти, культури у середовищі українських емігрантів, засобах масової інформації західних держав формували атмосферу національно-духовного піднесення, утверджуючи ідеї гармонійного розвитку особистості й віру в перспективи демократичної України.

REFERENCES

1. Aliman, M. (1999). Borys Martos. *Ukrainski kooperatory: Istorychni narysy, 1*, 273–280. Lviv. [in Ukrainian].
2. Aliman, M. (2018). *Orbanizatsiia i modernizatsiia zibrani u pratsi Borysa Martosa*. Poltava. [in Ukrainian].
3. Kachor, A. (1977). *Borys Martos: Korotka rozvidka yoho naukovo-ekonomichnoi, politychnoi i zabahnobromadskoi pratsi*. Vinnipeg. [in Ukrainian].
4. Kovalova, N., Kornovenko, S., Malynovskyi, B., Mykhailiuk, O., Morozov, A. (2007). *Abrarna polityka v Ukraini period natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917–1921 rr.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
5. Kudlai, O. (2011). Hromadsko-politychna diialnist Borysa Martosa. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainkoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 6, 21–44. [in Ukrainian].
6. Marochko, V.I. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia: Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Nestulia, O. (2017). *Borys Martos i kooperatsiia. Vol.1: Kooperatyvna diialnist B.Martosa*. Poltava. [in Ukrainian].
8. Nestulia, O. (2018). *Borys Martos i kooperatsiia. Vol.2: Martos pro kooperatsiiu i kooperativ*. Poltava. [in Ukrainian].
9. Nestulia, O.O. (2019). *Borys Martos i yoho pratsia pro reviziiu*. Poltava. [in Ukrainian].
10. Verstiuk, V.F., Ostashko, T.S. (1998). Borys Mykolaiovych Martos. *Diachi Ukrainkoi Tsentralnoi Rady: Biobrafichnyi dovidnyk*, 122–123. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Vytanovych, I. (1964). *Istoriia ukrainskoho kooperatornogo rukbu*. Niu-York. [in Ukrainian].
12. Zlupko, S. (2002). *Teoriia kooperatsii Borysa Martosa: Personalii ukrainskoi ekonomichnoi dumky*. Lviv. [in Ukrainian].

⁴⁵ Українська господарська академія. – Подєбради, 1926. – 64 с.

⁴⁶ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович. – С.534.

⁴⁷ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.26.

Oleksandr UTKIN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Institute of Agrarian Science, Education and Technique NAAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), utkin1937@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9368-6002>

Professor B.Martos: Organizational and Scientific-Pedagogical Activity

Abstract. The aim of the article is to analyze B.Martos' organizational and scientific-pedagogical activities, focused on the formation and development of a democratic independent Ukraine, the formation of national consensus during the Ukrainian Revolution. He often acted as a confrontational factor, especially with regard to the Western Ukrainian People's Republic, conducting scientific research. After the defeat of the revolution, he found himself in exile, where he became one of the organizers and leaders of the Ukrainian Academy of Economics and the Ukrainian Technical and Economic Institute. He was engaged in the training of highly qualified economic personnel, research work in the field of economics, theory and practice of cooperation, as well as public activities. **The methodological basis** is the principles of historicism, objectivity, science. The general scientific methods (analysis, synthesis, generalization), periodization and classification were used. The application of these methods contributed to the objective, scientific reflection of the activities of a number of governmental structures of the Ukrainian People's Republic 1917–1920, Ukrainian universities in exile, where B.Martos worked, the results of his work in different periods. Special historical methods (archival and source analysis, personalization, historical-logical, biographical) served as a way to obtain new knowledge from historiographical, archival, biographical materials, determine their value, place in the intellectual achievements of scientists of the Ukrainian diaspora and the world scientific community. **Conclusions.** It is proved that the active state, political and public activity of B.Martos as Minister of Food, Minister of Finance, Chairman of the Council of People's Ministers in governmental structures of the Ukrainian Central Council and the Directory focused on restoring and building national statehood in the form of a democratic republic, protection of Ukraine's interests, the solution of political and legal problems, lawmaking. B.Martos' organizational, pedagogical and research activities in the field of economics, the theory of formation and functioning of cooperation, organization and conduct of educational work was aimed at achieving this goal.

Keywords: Martos, Ukrainian People's Republic, Directory, Ukrainian Academy of Economics, Ukrainian Technical and Economic Institute, cooperation, research work.

Олександр БОНЬ

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), o.bon@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Світлана САВЧЕНКО

викладачка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), s.savchenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7123-9014>

О.Апанович: еволюція поглядів української радянської історикині у світлі її інтелектуальної біографії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.175>

УДК: 929Апанович:[94(477):316.3]

Анотація. Висвітлюється формування світоглядних переконань української радянської / пострадянської дослідниці козацтва. Наукова проблема підходів до вивчення та оцінки здобутків радянських істориків, визначення спрямування їхньої праці, а отже, і цінності спадщини вже тривалий час висвітлюється у вітчизняній історіографії. Постать О.Апанович аналізується в період становлення, розвитку й занепаду радянської історичної науки. **Мета статті** – проаналізувати інтелектуальну біографію дослідниці в її динаміці, історії побутування в радянській і пострадянській системах, а також у середовищі істориків-професіоналів. Використовуються стратегії та **методи** інтелектуальної біографії, як-от біографія особистості, професійна, ситуаційна біографії, що дало змогу показати зміну світогляду історикині через внутрішні (психологічні, ціннісні) й зовнішні (соціальні, культурні, професійні) чинники. **Висновки.** Еволюція поглядів О.Апанович відбулася не тільки під впливом найважливіших подій 1920–2000-х рр., а й була визначена її професійною діяльністю та найближчим оточенням: родиною (зокрема братом Михайлом), колегами. Про-сографічний аналіз показує, що найбільший внесок у становлення О.Апанович як дослідниці зробили К.Гуслистий, Ф.Шевченко. Обстоюється теза про те, що світобачення історикині значно трансформувалося завдяки руху шістдесятників і дисидентів. Водночас через інтелектуальну працю, критичне ставлення до суспільно-політичного життя вона сама була суб'єктом такої трансформації. О.Апанович стала представницею неконформістської частини українських радянських істориків національного спрямування. У часи незалежності України завдяки активній громадянській позиції та науковій діяльності вона здобула високий авторитет у суспільстві.

Ключові слова: Апанович, інтелектуальна біографія, еволюція поглядів, світогляд, радянські / пострадянські історики.

Біографістика в межах антропологічного повороту в історичній науці багато зроби-ла для дослідження життя науковців. Вивчення історії крізь призму особи має великий потенціал, оскільки дозволяє простежити персоналізований вимір історії, яскраво показати історичні процеси. Це також дає змогу дослідити суб'єктивну складову історії, загалом висвітлити взаємовплив загальносоціальних процесів та індивіда.

А ще – рельєфніше показати особу на тлі важливих суспільно-політичних і соціокультурних подій. Олена Михайлівна Апанович була частиною спільноти українських радянських / пострадянських істориків. В її біографії, у вивченні якої автори спираються на методологічний підхід інтелектуальної біографії, відобразились основні події ХХ ст. На думку Ю.Капаруліна, вона включає біографію особистості (вплив родини, риси характеру, етапи формування як спеціаліста), професійну (напрями фахової діяльності, позиції в академічному середовищі), бібліографічну (аналіз праць і методологічних засад автора, основні вектори студіювань), ситуаційну (умови соціально-політичного й культурно-громадського життя своєї епохи) біографії¹. Багато для розробки методів біографістики зробив В.Чишко². Послугуємося терміном «біографія» у значенні «наукова біографія» – тобто сукупність способів і методів наукової організації знань про персону³. В.Попик обґрунтував відмінності між поняттями «наукова» та «літературна» біографія⁴. Поряд із дефініцією «наукова біографія» побутує «історична біографія», яка, на думку Л.Репіної, не тільки відображає життєвий шлях, а є дослідженням, «історією, показаною через історичну особу»⁵. Для вивчення розвитку світогляду О.Апанович продуктивним видається студіювання інтелектуального співтовариства, в якому вона жила і працювала. І.Колесник убачає в ньому інструмент дослідження діяльності (практик) українських інтелектуалів⁶. Також використано просопографічний метод для з'ясування взаємозв'язків істориків у науковій спільноті та громадському житті. У студіюванні інтелектуальної біографії О.Апанович застосовано метод мережевої моделі науки⁷. І.Демуз, А.Зленко, О.Ісайкіна детально проаналізували ще інші підходи до вивчення інтелектуальних співтовариств⁸. В.Ващенко запропонував кілька етапів опрацювання інтелектуальної біографії: генеза й сутність інтелектуальних досягнень суб'єкта через зміну парадигм упродовж кар'єри; виявлення його мотиваційних рядів методологічного простору (внутрішні, зовнішні), роблячи наголос на динаміці «внутрішнього» інтелектуального становлення особистості⁹. Таким чином, визначальним стає дослідження еволюції світоглядних переконань О.Апанович.

Основні етапи біографії Олени Михайлівни відобразили найважливіші події української радянської й пострадянської історії 1920–2000-х рр. Життєвий шлях її можна поділити на декілька періодів: 1) дитинство та юність на території Росії (Белгород), України (Суми, Харків), Китаю (Китайська східна залізниця) – 1919–1936 рр.; 2) студентські роки – навчання в Москві, Харкові (1936–1941 рр.); 3) евакуація – життя в Казахстані, Башкирії (1941–1944 рр.); 4) київський (радянський)

¹ Капарулін Ю.В. Олександр Рябінін-Скляревський: інтелектуальна біографія історика (1878–1942 рр.). – Херсон, 2014. – С.7.

² Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – 240 с.

³ Ляшко С.М. Поняття «наукова біографія» у теорії та практиці історико-біографічних досліджень // Українська біографістика. – Вип.10. – К. 2013. – С.26.

⁴ Попик В. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень // Український історичний журнал. – 2015. – №3. – С.122–136.

⁵ Репіна Л.П. Историографическая наука на рубеже ХХ–ХХІ вв.: Социальные теории и историографическая практика. – Москва, 2011. – С.287–324.

⁶ Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимзації культурної історії України. ХІХ століття // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.171–172.

⁷ Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.4. – К., 2009. – С.56.

⁸ Демуз І., Зленко А., Ісайкіна О. Перспективи вивчення інтелектуального співтовариства в руслі нових методологічних концепцій // Український історичний журнал. – 2019. – №6. – С.172–187.

⁹ Ващенко В. Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.4. – С.480–481.

період (1944–1991 рр.) – найбільш плідний, розквіт діяльності припадає на 1960-ті рр.; 5) київський (часи незалежності України) – етап суспільного й наукового визнання.

Народилася майбутня історикиня 9 вересня 1919 р. в м. Мелекес Сімбірської губернії (тепер Дмитровград Ульяновської обл., Росія) в родині залізничника Михайла Йосиповича Апановича (1884 р. н.), білоруса, вихідця із селян, та Каміли Йосипівни Бортновської (1886 р. н.), польки шляхетного роду. У родині також залишилася згадка про Магдалену Бортновську – матір Каміли¹⁰. За сімейною традицією її називали «графинею», але це не відповідає дійсності. Хоча Бортновські й належали до дворян¹¹, але це питання потребує окремого дослідження. Родина вкрай негативно поставилася до захоплення доньки, тому вона таємно залишила батьківську оселю¹². Апановичі часто переїздили. За сімейним переказом, Олена народилася у вагоні потяга¹³. У родині було десятеро дітей, але старші померли. Олена була п'ятою дитиною, окрім неї залишилися ще Михайло (1909 р. н.), Гертруда (1912 р. н.), Ромуальд (1916 р. н.), Володимир (1924 р. н.) та Людмила (1926 р. н.)¹⁴.

Дитинство дівчинки пройшло переважно в Белгороді, Сумах, Харкові. Родина чотири роки перебувала у Харбіні, куди М.Апановича відрядили старшим ревізором Китайської східної залізниці. Саме там Олена почала вчити китайську мову, поезію, легко опановувала іноземні мови¹⁵. Коли почалися воєнні дії, сім'ю М.Апановича затримали. Японський міністр і командувач військ Аракі намагався схилити їх залишитися в Маньчжурії¹⁶, проте їм удалося повідомити посольство та згодом виїхати¹⁷.

Коли в 1933 р. Апановичі повернулися у Харків, батько залишив родину й переїхав до Москви, де працював керівником управління ощадбанків. У сімейному колі існують припущення, що це було зроблено навмисно, аби забезпечити велике сімейство від репресій¹⁸. Сам батько, проте, не уникнув арешту. Збереглася довідка про реабілітацію: заарештований 8 вересня 1937 р., усі звинувачення зняті 17 жовтня 1957 р. (по-смертно) за відсутністю складу злочину¹⁹. Пізніше історикиня так характеризувала свого батька: «Принциповий у вирішенні конкретних питань, прямолінійний, справжній комуніст, який не входив до кола людей-флюгерів, які були такими зручними у сталінські часи»²⁰.

1933 р. у Харкові Олена бачила на вулицях тіла загиблих від голоду: «Мені це було просто жахливо, але я не розуміла, що це таке, я в це навіть не вникала»²¹. У 1935 р. від швидкоплинних сухот померла її мати²². Михайло та середній брат залишили навчання й пішли працювати на залізницю, адже жили у службовому помешканні на вул. Тринклера, 20, кв.1, напроти Сумського базару. У ті роки родина купувала продукти в магазинах системи «Торгзін» за валюту, привезену з Китаю²³. Брати й

¹⁰ Родинний архів Апановичів (м. Харків).

¹¹ Список дворян Киевской губернии // Киевское дворянское депутатское собрание. – К., 1906. – XVI. – С.17.

¹² Інтерв'ю з Л.М.Апанович. 2013 р. // Особистий архів С.Савченко.

¹³ «Зрадники мені не подобаються» (Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.21. – К., 2011. – С.336.

¹⁴ Інтерв'ю з Л.М.Апанович. 2013 р.

¹⁵ Інтерв'ю з А.М.Апановичем. 17 лютого 2019 р. // Особистий архів С.Савченко.

¹⁶ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко 20 серпня 1999 р. в неї вдома, в Києві, на вул. Єжена Потьє, 11, кв. 55 // Віртуальний музей дисидентського руху: Архів Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]: <http://museum.khpg.org/1121119522>

¹⁷ «Зрадники мені не подобаються»... – С.338.

¹⁸ Інтерв'ю з А.М.Апановичем. 17 лютого 2019 р.

¹⁹ Апанович Е.А. История моей семьи. Конкурсная работа, 1999 г. г. Харьков // Родинний архів Апановичів.

²⁰ Там же.

²¹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

²² Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ). – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.69.

²³ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

сестри О.Апанович, попри складні обставини, усі здобули вищу освіту. Ромуальд був старшим інженером Харківського тракторного заводу. Гертруда працювала в Києві архітекторкою. Сестра Людмила – лікаркою у м. Сталіно (Донецьк) та Києві²⁴. Брат Михайло став завідувачем кафедри й деканом Харківського політехнічного заочного інституту. Олена була з ним особливо близькою, їх єднала спільність переконань і життєвих цінностей²⁵.

У 1936 р. О.Апанович закінчила на відмінно Харківську середню школу №82²⁶. У характеристиці було написано: «За здібностями – видатна, особливо в математиці». Цікава її мовна історія. Перші три класи навчалася в українській школі, у Китаї – в російській (подеколи навіть не все розуміла), а повернувшись у Харків у школі та вищах студіювала вже винятково російською мовою²⁷.

Попри схильність до точних наук, вступила у Всесоюзний комуністичний інститут журналістики, адже любила мандри й літературу (друкувала вірші в дитячих журналах)²⁸. Основне відділення вишу готувало редакторів районних, обласних, крайових і політвідділівських газет²⁹. Але йшов 1937 р. Було заарештовано ректора В.Ноделя, а викладачів звинувачено у створенні «підпільної організації»³⁰. Тоді з Оленою Апанович стався інцидент: вона обміняла в банку 10-доларові золоті монети, привезені з Китаю. За це її «розбирали» на загальних зборах інституту, де вона відповіла, що тримала ці гроші на «чорний день». Це викликало реакцію керівництва: мовляв, хіба «в Радянському Союзі може бути чорний день?!». Але все обійшлося тільки переляком³¹. При згадуванні на зборах імені «вождя» вона аплодувала до болю в долонях. А коли потрапила на Красну площу на парад, прагнула побачити «обожнюваного Сталіна»: «Як тільки я дістала бінокль – а ми йшли впритул, такими великими рядами, – як з одного боку мене під руку взяли і з другого: може, в мене в руці якась вибухівка!»³².

Приїхавши на канікули до Харкова в 1937 р. вона почула розмову старшого брата Михайла з сестрою: «Коли ж цей терор закінчиться?». Я думаю, чого це він називає “терор” – це ж “лес рубят – щепки летят”, такі сталінські слова були. Така була моя свідомість»³³. І хоча ці оцінки, зроблені О.Апанович через 60 років, можуть відображати пізніший її досвід, усе ж беззаперечним є факт розмов у родині на політичні теми.

Після ліквідації інституту студентів розподілили до педагогічних вишів. Так Олена опинилася на філологічному факультеті Харківського педінституту, який блискуче закінчила, коли гітлерівські літаки були над містом³⁴, за спеціальністю «російська мова та література» (лише «основи марксизму-ленінізму та політекономії» – оцінені на «добре»)³⁵. Утім жалкувала, що «читали історію так погано, що у мене

²⁴ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.42–43.

²⁵ Інтерв'ю з А.М.Апановичем. 17 лютого 2019 р.

²⁶ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.80.

²⁷ «Зрадники мені не подобаються»... – С.339.

²⁸ Там само. – С.336.

²⁹ Положение о Всесоюзном коммунистическом институте журналистики им. «Правды» при ЦИК Союза ССР [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/40068>

³⁰ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД; Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти: 1937–1938. – Москва, 2004. – С.574.

³¹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ «Зрадники мені не подобаються»... – С.340.

³⁵ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.81.

нічого не залишилося в пам'яті. Надолужувала вже в аспірантурі, самотужки вивчаючи історичну літературу»³⁶.

Апановичам удалося сісти в останній потяг залізничників для евакуації³⁷. Олена потрапила спочатку в Південний Казахстан (у глухе село, а потім на станцію Манкент)³⁸. У січні 1942 р. вона, дві її сестри та племінниця переїхали до Башкирії – в Уфу. Тут працювала інспекторкою відділу санпросвіти Башкиркомздорів'я³⁹, а згодом – інструкторкою вузлого мовлення Башкиррадіокомітету⁴⁰. Родина жила надголодь. Здавали кров і віддавали пайок хворій небозі⁴¹.

На початку 1944 р. сестри Апанович повернулися з евакуації у Харків⁴². Олена згадувала: «Квартиру захопили інші, меблі розтягли». Тож у травні 1944 р. вона потрапила до Києва⁴³. Намагалася влаштуватися журналісткою в газету «Правда України»⁴⁴. Але з 1 серпня 1944 р. зарахована науковою працівницею Центрального історичного архіву України⁴⁵. Її приятелька Міля (Марія) була дружиною історика В.Дядиченка⁴⁶, котрий завідував тут відділом, а сусід Дядиченків К.Гуслистий – був призначений директором установи. Він і став науковим керівником дисертації О.Апанович. Відкриття архівів дозволило встановити, що з квітня 1942 р. на К.Гуслистого в Уфі було заведено справу-формуляр⁴⁷. Органи держбезпеки зацікавилися ним ще 1936 р. як «членом контрреволюційного підпілля»⁴⁸. Відтак був завербований як агент «Вихорев». Оскільки користі у цьому статусі він не приносив, 1947 р. його справою зацікавилася МДБ УРСР. У лютому 1948 р. через К.Гуслистого планувалося вести «розробку» Ю.Яновського, І.Врони, І.Крип'якевича. Самого ж його контролювали агенти «Степанов» і «Чернов» (ст. наук. співроб, д-р іст. наук Михайло Абрамович Рубач)⁴⁹. Захисти аспірантів К.Гуслистого також відстежувались, але О.Апанович у справі не фігурує⁵⁰.

Однією з причин зміни світогляду історикіні стала розповідь М.Дядиченко, яка відбувала термін у сталінських таборах⁵¹. Але все ж дослідниця залишалася «цілком радянською людиною». Як можна побачити з подальших подій, вона замислювала над характером радянського режиму. Зовнішні прояви цих змін стануть можливими лише в післясталінську добу. Її подруга й колега Т.Слюдікова згадувала, як вони зустріли День перемоги: «Коли спустилися до Хрещатика, то побачили демонстрацію людей, які йшли та співали пісні, читали вірші. Ми вирішили приєднатися до демонстрації»⁵². У 1945–1948 рр. О.Апанович навчалася в аспірантурі при ЦДІА УРСР

³⁶ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.1: Джерела. – К., 2004. – С.33.

³⁷ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

³⁸ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.80.

³⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.374. – Оп.1. – Спр.33–35. – Од.зб.33. – Арк.1.

⁴⁰ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.67.

⁴¹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁴² Інтерв'ю з Л.М.Апанович. 2013 р.

⁴³ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.69.

⁴⁴ «Зрадники мені не подобаються»... – С.340.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.33–35. – Од.зб.33. – Арк.9.

⁴⁶ Блазняк М.Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909–1973) – історик України: Автореф. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 22 с.

⁴⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.65. – Спр.С-838. – Т.1. – Ч.1. – Арк.1.

⁴⁸ Там само. – Ч.2. – Арк.1.

⁴⁹ Там само. – Арк.105–106.

⁵⁰ Там само. – Арк.14.

⁵¹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁵² Інтерв'ю зі Т.Б.Слюдіковою // Особистий архів С.Савченка.

за спеціальністю «історія України»⁵³. Вона загадувала: «Я, як філолог за освітою, переступила поріг Історичного архіву з дуже туманними уявленнями щодо історії українського козацтва і архівних фондів, а вийшла з нього козакофілом»⁵⁴. Це вплинуло на еволюцію її громадянського світосприймання: «Вважаю, що не може такого бути, щоб по-справжньому вивчити історію українського козацтва і не стати патріотом України»⁵⁵. На становлення О.Апанович як дослідниці вплинула можливість ознайомитись в архіві з документами М.Грушевського, про що свідчать відповідні виписки⁵⁶. Одним із тих, хто вплинув на зміну її уявлень, став Ф.Шевченко, котрий викладав в аспірантурі: «Федір Павлович, не на багато старший за нас, здається, ніяковів, не дивився на аудиторію, а нібито під ноги. І ми між собою посміювалися, що наш симпатичний лектор – білявий, з блакитними очима, з яскравим рум'янцем на щоках – читає лекції своїм калашам!»⁵⁷.

У цей час на світобачення молодого дослідниці вплинув голод 1946–1947 рр.: «Я знала, що колгоспникам не дають паспортів, що їм не платять, що хліба не дають... Це вже викликало протест. Я зрозуміла, що це кріпацтво!». Цими думками вона поділилась із братом Михайлом, який відповів, що у СРСР є й рабовласництво, маючи на увазі ГУЛАГ⁵⁸.

Водночас в аспірантські роки сформувались і її естетичні смаки: «Поетичні рядки, які відповідали моєму душевному стану, внутрішньому настрою, афористичні, насичені емоціями і думкою, підтримували у тяжкі періоди життя, піднімали дух, допомагали долати перешкоди, ставали моїм гаслом, девізом. Передусім Лесине: “Ні, я буду крізь сльози сміятись...”»⁵⁹. 14 січня 1950 р. на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР О.Апанович захистила дисертацію⁶⁰. Офіційними опонентами були В.Голобуцький⁶¹ та Ф.Шевченко, котрий зауважив: «Олена Михайлівна – перша жінка, яка проникла в Запорозьку Січ»⁶². І ця фраза стала її візиткою.

Після короткого (з 31 серпня 1949 по 1 травня 1950 рр.) періоду роботи в Київському державному університеті старшою викладачкою кафедри історії народів СРСР⁶³, вона, за допомогою Ф.Шевченка, улаштувалася в Інститут історії АН УРСР на посаду молодшої наукової співробітниці (відділ феодалізму)⁶⁴. За іншою версією, цьому посприяв хтось із працівників ЦК КПУ⁶⁵, що, утім, документально не підтверджується. Умови життя та наукової праці історикині змінилися. Загалом можна погодитись з О.Удодом, котрий взаємини К.Гуслистого й О.Апанович подає як приклад відносин «учитель – учень», які не могли жорстко контролюватися режимом та зберігали тяглість української історичної науки⁶⁶. Сама ж О.Апанович про той час говорила: «Початковий період мого козакознавства [...] мав дещо романтичний характер.

⁵³ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.80.

⁵⁴ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.363. – Арк.2.

⁵⁵ *Тарнашинська Л.* 55 літ «під знаком Клію» // *Дзеркало тижня.* – 2004. – 3 вересня.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.400. – 111 арк.

⁵⁷ *Апанович О.М.* Федір Павлович Шевченко... – С.17.

⁵⁸ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.1.

⁶⁰ НА ІУ. – Оп.1. – Спр.217. – Арк.2.

⁶¹ *Юсов С.* Історик Володимир Голобуцький (1903–1993 рр.): життя, наукова і педагогічна діяльність. – К., 2011. – С.153.

⁶² *Апанович О.М.* Федір Павлович Шевченко... – С.22.

⁶³ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.33–35. – Од.зб.33. – Арк.1.

⁶⁴ Архів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Оп.2-Л. – Арк.9.

⁶⁵ Інтерв'ю зі Т.Б.Слюдіковою.

⁶⁶ *Удод О.* Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади // *Дисциплінарні виміри української історіографії.* – К., 2015. – С.237.

Я захоплювалась військовою майстерністю козаків, їхнім високим героїзмом, описувала битви, бої, для мене на першому місці була військова діяльність»⁶⁷.

Складне для О.Апанович «квартирне питання» було вирішене 1960 р., коли вона отримала житло на вул. Ежена Потье, 11⁶⁸. 19 серпня 1957 р. народився син Сергій⁶⁹. С.Мережинський згадував: «Мама дуже мене любила, тому намагалася будь-яку вільну хвилину присвятити мені». Уважала, що література формує особистість, збирала велику бібліотеку, дуже шанувала детективи⁷⁰.

У 1950 рр. відбувалися помітні зміни у світогляді О.Апанович. Вона згадувала про візит делегації республіки до 300-ліття Переяславської ради і прийом її президентом АН СРСР у Москві. Під час відвідин мавзолею «вождь світового пролетаріату» не справив на неї великого враження (на відміну від Й.Сталіна колись): «Він викликав у мене справжній шок. Не уявляла, що він такий малий на зріст... А головне – обличчя, воно було іншим, ніж на незліченних портретах, фотографіях, картинах. Рябе обличчя, лоб не вищий за два пальці, безформений ніс, як велика слива, і підборіддя – важке, довге, непропорційне іншим двом частинам обличчя, щось у ньому було брутальне, дуже нагадувало той тип підборіддя, який френологи відносять до вроджених злочинців». Заступник директора Інституту історії, якого О.Апанович у спогадах не назвала, тоді сказав: «І кому потрібен цей гуртожиток»⁷¹.

Саме у 1950-х рр., за її словами, вона почала «прозрівати» – позбулася «поверхового, аполітичного сприйняття подій і явищ». XX з'їзд, розвінчання культу особи Й.Сталіна також вплинули на її професійний світогляд: дійшла думки, що радянська номенклатура відтворила кріпацтво в колгоспах, і мріяла колись написати про це хоча б «у шухляду»⁷². Помітний вплив на погляди О.Апанович справила атмосфера, що панувала в Інституті історії АН УРСР у другій половині 1950-х рр.: «Однак колектив був розколотий на два непримиренних угруповання, між якими точилася затята, жорстока боротьба. Її суті і перебігу я не розуміла, та й не хотіла вникати в усе, трималася осторонь»⁷³.

У рамках тогочасної партійно-ідеологічної системи слід було демонструвати свою лояльність. У березні 1947 р. О.Апанович вступила в партію. Як згадувала Л.Гісцова, вона проводила семінари при школі політосвіти: «Мене так нудить від цього. Але я намагаюсь знаходити такі матеріали, які б були цікаві мені та іншим»⁷⁴. Свою лояльність у розмові з останньою дослідниця пояснювала так: «Вступайте до партійних лав. Не відмовляйтеся, адже треба, щоб серед партійців більше було порядних людей»⁷⁵.

О.Апанович була гармонійно розвиненою особистістю, прагнула до нових знань. Відзначалася обізнаністю з літературою та музикою. Найулюбленіші її музичні твори: симфонія №5 П.Чайковського та «Угорська рапсодія» Ф.Ліста⁷⁶. Відвідувала театри: оперний ім. Т.Шевченка, драматичний ім. І.Франка, російської драми ім. Лесі Українки⁷⁷.

Вирішальне значення у трансформації світоглядних позицій О.Апанович мали 1960-ті рр. Вона писала в автобіографії: «Незабутні 60-ті роки на Україні, зокрема

⁶⁷ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.363. – Арк.3.

⁶⁸ НА ІУ. – Оп.1-Л. – Спр.857. – Арк.43.

⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.935–944. – Од.зб.935. – Арк.1.

⁷⁰ Інтерв'ю з С.Ю.Мережинським 24 травня 2018 р. // Особистий архів С.Савченко.

⁷¹ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко... – С.31–32.

⁷² Там само. – С.34.

⁷³ Там само. – С.37.

⁷⁴ Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р. // Особистий архів С.Савченко.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.1068. – Арк.1.

⁷⁷ Інтерв'ю зі Т.Б.Слюдіковою.

в Києві, відіграли найважливішу роль в моєму житті. Тоді у мене зародилася і розвинулася національна самосвідомість. Рух шістдесятників, спілкування з ними, відстоювання української культури, мови, нації – це для мене було, як спалах»⁷⁸. Серед тих, хто впливав на її світогляд, перш за все, були О.Компан, М.Брайчевський, Я.Дзира. Від археолога В.Довженка вона почула тоді про події Голодомору 1932–1933 рр.: «Розповів, що їх, комсомольців, зібрали і сказали, щоб вони ніякої допомоги не надавали, навіть коли на їхніх очах будуть помирати люди, і навіть діти. Не можна – це класовий ворог. А я ж це бачила, і це мене потрясло»⁷⁹.

У той період, слухаючи «ворожі радіоголоси», прочитавши твори О.Солженіцина, вона утвердилася у думці, що у СРСР створена «справжня рабська праця в таборах політичних в'язнів, ні в чому неповинних людей, як у султанській Туреччині в XVI–XVIII ст.». Сприяло зростанню національної самосвідомості О.Апанович і спілкування з колишнім в'язнем сталінських таборів Г.Кочуром⁸⁰. В.Яремчук зауважує, що етнічна білоруска О.Апанович та її колеги М.Брайчевський, О.Компан, Я.Дзира кожен мали власний шлях «визрівання критичного ставлення до радянської дійсності, зокрема і до постулатів офіційної історичної науки». Він зазначає, що тільки Я.Дзира був етнічним українцем із галицьким менталітетом. Росіянин М.Брайчевський став «ментальним українцем» завдяки своїй учительці української мови, О.Компан (в якій «не було ні краплини української крові») – через шлюб із письменником І.Сенченком та репресування батька. О.Апанович «прийшла до українського берега, занурюючись у світ степового лицарства» та спогадів про Голодомор 1932–1933 рр.⁸¹

Як і в багатьох діячів української науки й культури 1960–1970-х рр. формування самосвідомості відбувалося завдяки національного масштабу проектам, одним з яких став Хортицький заповідник. Дослідниця визнавала: «Хортиця увійшла в моє серце і душу. Я часто там була, я розробляла план панорами, разом з Киценком та іншими спеціалістами я розробляла проект історико-меморіального комплексу»⁸². Як змінювалася О.Апанович у 1960-х рр. ілюструє розгляд постанови уряду про меморіал на Хортиці у Спільці письменників України. Разом із директором Інституту історії АН УРСР К.Дубиною вона була у президії зібрання. Свій виступ розпочала російською мовою. Через це люди з двох останніх рядів демонстративно вийшли із зали. Один зі слухачів надіслав їй записку: «Шановна Олено Михайлівно! Коли б я сам не почув, я би ніколи не повірив, що можна іноземною мовою розповідати про запорізьке козацтво». У перерві К.Дубина запропонував її захистити, але дослідниця козацтва відмовилася. А коли засідання відновилося, почала українською мовою так: «Я хочу сказати, що я взагалі білоруска за національністю, так сталося, що я вчилася більше російською мовою, і це все не тому, що я зневажаю українську [...] а просто тому, що я не хотіла, щоб ваш слух ображала моя недосконала українська мова». Це викликало оплески у залі, а під час перерви один із слухачів підійшов і сказав: «Спасибі, що ви є!»⁸³.

На світобачення О.Апанович у 1960-х рр. значно вплинула і власна наукова праця: «Я прийшла до безкомпромісного пацифізму, антимілітаризму. Війна, особливо громадянська, вже не викликала у мене жодних романтичних почуттів... Війни перешкоджають розвиткові цивілізації»⁸⁴. У зв'язку з активною роботою у Хортицькому заповіднику органи держбезпеки почали проявляти до неї прискіпливу увагу. Існують

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.5.

⁷⁹ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁸⁰ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко... – С.34–35.

⁸¹ Яремчук В. Минувле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С.180–181.

⁸² Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁸³ Там само.

⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.363. – Арк.3–4.

непрямі докази цього. Зокрема в інтерв'ю 1994 р. О.Апанович говорила, що при підготовці матеріалів для Хортиці, молодий чоловік, який допомагав, раптом зізнався, що його викликали у КДБ і доручили стежити за нею⁸⁵. Згодом уточнювала: при підготовці реєстру пам'яток козацтва Міністерство культури УРСР надало асистента, який потім розповів, що приводом його вербування стала демонстрація біля театру ім. І.Франка, в якій той брав участь. Отже його викликали у КДБ і зобов'язали доносити: «Щось вона занадто сильно захоплюється козацтвом»⁸⁶.

Також у зв'язку з великим успіхом лекторію з історії запорізького козацтва в Київському будинку вчених дослідницю викликав і «з підозрою розпитував» директор Інституту історії АН УРСР А.Скаба⁸⁷. За твердженням О.Бажана, «в оперативних і слідчих матеріалах органів КДБ чітко зафіксована участь О.Апанович, М.Брайчевського у діяльності офіційного лекторію у Будинку вчених АН України, а також у цілому ряді неофіційних лекторіїв»⁸⁸. Я.Дзира свідчив, що лекторій, який вели О.Апанович, М.Брайчевський, О.Компан і К.Стецюк у Будинку вчених, закрили, коли на його лекцію весною 1967 р. зійшлося до 1 тис. слухачів⁸⁹.

Підозри в ідеологічній «неблагонадійності» ще виникали у зв'язку з тим, що О.Апанович спілкувалася з дисидентами та колишніми в'язнями сталінських таборів Б.Антоненком-Давидовичем, Н.Суровцовою⁹⁰. Навесні 1968 р. вона підтримала підписантів «листа 139-ти» на ім'я вищого керівництва СРСР проти придушення інакшумства у країні. Також брала участь у «фонді» допомоги політв'язням, створеному В.Чорноволом і І.Світличним. Разом із О.Компан та письменницею Л.Забаштою зібрали 600 руб. для придбання житла поету М.Холодному⁹¹. Мала хороші стосунки з Л.Костенко, відвідувала оселі А.Горської, В.Зарецького, І. та Л. Світличних⁹². Також товаришувала з М.Коцюбинською⁹³. Спілкувалась О.Апанович і з І.Дзюбою, коли він змушений був працювати в газеті Київського авіазаводу⁹⁴.

Син так характеризує атмосферу їхнього помешкання: «Протягом 1960–1980-х рр. мама постійно намагалася слухати “ворожі голоси”, щоб розуміти, що відбувається в світі, якою є правда. На початку 1960-х рр., коли почав діяти дисидентський рух, мама приносила додому деякі примірники “самвидаву”, який читався і обговорювався»⁹⁵. І все ж не можна вважати, що О.Апанович цікавилася лише питаннями наукового та громадського життя. Л.Гісцова свідчить, що в 1970-х рр. після виставки в Києві картин Н. і С. Реріхів вона захопилася східною філософією⁹⁶.

Олена Михайлівна мала дружні стосунки з О.Компан. Л.Гісцова зазначає: «Вони були різні, але багато людей їх плугали: обидві були високі, стрункі, темно-волосі, з рівною поставою, розгорнуті плечі, фігури трохи схожі. Але Апанович була поривчаста, а Компан – спокійна, виважена, стримана»⁹⁷. Корисними й цікавими для Олени Апанович були стосунки з Б.Мозолевським, який редагував її працю про

⁸⁵ Скорина О. Олена Апанович – ювілярка на високому рівні // Українська газета. – 1994. – 15–28 вересня.

⁸⁶ Тарнашинська Л. 55 літ «під знаком Клію».

⁸⁷ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко... – С.36.

⁸⁸ Бажан О.Г. Під пильним контролем КДБ // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.22. – К., 2012. – С.117.

⁸⁹ Дзира Я.І. Десятиріччя творчого спілкування // «Істину встановлює суд історії». – Т.1. – С.158.

⁹⁰ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁹¹ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С.220–221.

⁹² Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та постикальний аспекти). – К., 2010. – С.68.

⁹³ Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р.

⁹⁴ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

⁹⁵ Інтерв'ю з С.Ю.Мережінським 24 травня 2018 р.

⁹⁶ Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р.

⁹⁷ Там само.

«збройні сили України першої половини XVIII ст.». У 1971 р. знаний археолог показував їй та директорів Інституту археології АН УРСР Ф.Шевченку виявлені під час розкопок Товстої Могили артефакти⁹⁸.

Слава «козацької берегині», ледве чи не «єдиного козака в українській історичній науці», обернулася для О.Апанович звільненням з Інституту історії АН УРСР (разом із О.Компан та Я.Дзирою) з 13 вересня 1972 р.⁹⁹ Також їй було усунуто від громадської роботи, фактично заборонено публікуватися. Долі цих трьох «вигнанців» склалися по-різному. На думку Л.Гісцової, «якщо Апанович боролася і не падала духом, то Я.Дзира все це глибоко переживав, на мій погляд. В нього навіть змінилася зовнішність. О.Компан вийшла на пенсію і більше не працювала»¹⁰⁰. С.Мережинський свідчив, що 1972 р. видався дуже важким матеріально: «Мама була вимушена продавати найкращі й найулюбленіші твори: Артура Конан Дойля, Джека Лондона, Теодора Драйзера, Редьярда Кіплінга». Саме тоді О.Апанович із сином вирішили, що йому варто взяти прізвище батька¹⁰¹.

Звісно, не зламатися психологічно в подібних життєвих обставинах допомогли такі риси характеру, як відкритість, щирість, відвертість. О.Апанович мала гарне почуття гумору. Не освоївши друкарської машинки та комп'ютера, дуже багато нотувала, тому у квартирі в неї скрізь були папери¹⁰². Після «шліфування» вона переписувала остаточний варіант: «Я відчуваю якийсь пік мого натхнення, навіть фізично відчуваю, як кінці пальців якимось ніби голками колються, і холод у спині. Я тоді встаю, походжу трошки, заспокоюсь і читаю (а читаю я вголос)... Я з молодих років інтуїтивно писала в ритмі»¹⁰³.

В одній з автобіографій О.Апанович зазначала, що мала заповітом слова свого «духовного батька» Д.Яворницького: «Моїм правилом у житті було – працюй, працюй, не задивляючись уперед і не озирюючись назад, працюй, не сподіваючись нізвідки, ні від кого ні нагороди, ні похвали; працюй доти, поки служать тобі руки і доки б'ється живе серце у твоїх грудях»¹⁰⁴. І громадськість високо оцінила її працю. Згадувала зустріч за часів «перебудови» в будинку культури одного із заводів: «Коли оголосили, що зараз Олена Михайлівна виступить – ми там сиділи ніби в президії, – весь цей зал устав. А я ще була гнана. Я так розплакалась»¹⁰⁵.

За часів незалежності України почався новий етап життя О.Апанович: вона отримала можливість працювати для розбудови держави, «правда з великими перешкодами і труднощами»¹⁰⁶: «У мене була одна свята мета – повернути підступно викрадену в українського народу історичну пам'ять»¹⁰⁷. Стан здоров'я й вік не дозволяли працювати з повним напруженням, тому дослідниця виробила просту життєву філософію «одного дня». Вона так і не стала «старою»¹⁰⁸. Це підтверджує Ю.Мицик: «Це була на вигляд приємна, цілком здоровенька, енергійна, абсолютно з ясным розумом та в гарному гуморі літня жінка. Її висловлювання були дуже логічні, а жарти дотепні, зі влучним і доречним цитуванням. Була дуже тверда та принципова у своїх наукових і громадянських переконаннях»¹⁰⁹.

⁹⁸ Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко... – С.87–88.

⁹⁹ Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О.М.Апанович // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.78.

¹⁰⁰ Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р.

¹⁰¹ Інтерв'ю з С.Ю.Мережинським 24 травня 2018 р.

¹⁰² Інтерв'ю з Л.З.Гісцовою 5 лютого 2017 р.

¹⁰³ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

¹⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.361. – Арк.3.

¹⁰⁵ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

¹⁰⁶ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.3.

¹⁰⁷ Скорина О. Олена Апанович – ювілярка на високому рівні.

¹⁰⁸ Тарнашинська Л. 55 літ «під знаком Кліо».

¹⁰⁹ Інтерв'ю з Ю.А.Мициком 1 квітня 2015 р. // Особистий архів С.Савченко.

1990-ті рр. стали переломними для О.Апанович у методологічних підходах у науці. Зумовлювали це і зняття ідеологічних обмежень, і активна участь у громадсько-політичному житті. Так, вона була присутня на громадському суді над КПРС, який організував В.Чорновіл, та обурювалася, чому так мало вчителів, молоді, звичайних громадян¹¹⁰. Займалася пам'яткоохоронною справою, жіночим рухом (Усеукраїнське жіноче товариство ім. О.Теліги). Як зазначала на врученні нагороди фундації О. і Т. Антоновичів, за півстоліття досліджень козацтво стало «суттю мого ества, пройшло через мій розум, душу і серце»¹¹¹.

Померла Олена Михайлівна 21 лютого 2000 р. На початку того року в неї почалася механічна жовтуха, і під час операції слабке серце не витримало¹¹². Відспівував її о. Юрій Мицик у Благовіщенському храмі УПЦ Київського патріархату при Києво-Могилянській академії. На похороні «козацької матері» було близько 50 осіб¹¹³.

Таким чином, можна зробити висновок, що світогляд знаної історикини формувалася не тільки в перебігу найважливіших подій 1920–2000-х рр., а й визначався її професійною діяльністю. Великий вплив мала родина (надто брат Михайло), найближче оточення. Просопографічний аналіз показує, що становленню як дослідниці допомагали К.Гуслистий, Ф.Шевченко, колеги з Інституту історії АН УРСР О.Компан, М.Брайчевський, Я.Дзира. Але й сама вона власною інтелектуальною працею, постійним прагненням до осягнення нового, критичним ставленням до життя сприяла трансформації себе як особистості. Голодомор 1932–1933 рр. зародив сумніви у справедливості існуючого ладу; репресії, які вона відчула на власній родині, сформували її ставлення до політичної системи; «відлига» розвинула критичну поставу до радянської дійсності; рух шістдесятників і дисидентів визначив національне спрямування наукової творчості; участь у найбільших громадських пам'яткоохоронних ініціативах мала наслідком високий авторитет у широких колах суспільства. Олена Апанович пройшла складний шлях від цілковитої лояльності радянській системі до неконформістського несприйняття її ідеології та знаної вченої в період незалежної держави.

REFERENCES

1. Andriev, V. (2005). Integralnyi napriam suchasnoi istoriohrafii: intelektualna istoriia. *Eidos*, 1, 17–23. [in Ukrainian].
2. Apanovych, O.M. (2004). Fedir Pavlovych Shevchenko: istoryk, arkhivist, istoriohraf, dzhereloznavets, arkhеоhraf, orhanizator nauky, Liudyna. *"Istynu ustanovliuie sud istorii": Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka*, 1, 15–130. Kyiv: Derzh kom. arkhiv Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. (2012). Pid pylnym kontrolem KDB. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 22, 115–134. [in Ukrainian].
4. Bazhan, O.H., & Danyliuk, Yu.Z. (2000). *Opozysitiia v Ukraini (druba polovyna 50-kb – 80-ti rr. XX st.)*. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
5. Blyzniak, M.B. (2006). *Vadyi Arkhyvovych Diadychenko (1909–1973) – istoryk Ukrainy*. Extended abstract of Candidate's thesis. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
6. Chyshko, V.S. (1996). *Biografichna tradytsiia ta naukova biografiia v istorii i suchasnosti Ukrainy*. Kyiv: BMT. [in Ukrainian].
7. Demuz, I., Zlenko, A., Isaikina, O. (2019). Perspektyvy vyvchennia intelektualnoho spivtovarystva v rusli novykh metodolohichnykh kontseptiv. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 6, 172–187. [in Ukrainian].
8. Dmytriienko, M.F. (1999). 80-richchia vid dnia narodzhennia O.M.Apanovych. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 5, 71–86. [in Ukrainian].
9. Dzyra, Ya.I. (2004). Desiatyrichchia tvorchoho spilkuvannia. *"Istynu ustanovliuie sud istorii": Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka*, 1, 150–164. Kyiv: Derzh kom. arkhiv Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Kaparulin, Yu.V. (2014). *Oleksandr Riabinin-Skliarevskyi: intelektualna biografiia istoryka (1878–1942 rr.)*. Kherson: Helvetyka. [in Ukrainian].
11. Kolesnyk, I. (2009). Merezheva model nauky (novyi proekt ukraiskoi istoriohrafii?). *Eidos*, 4, 54–88. [in Ukrainian].
12. Kolesnyk, I.I. (2008). Intelektualne spivtovarystvo yak zasib legitymatsii kulturnoi istorii Ukrainy. XIX stolittia. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 1, 169–193. [in Ukrainian].
13. Liashko, S.M. (2013). Poniattia „naukova biografiia” u teorii ta praktysii istoryko-biografichnykh doslidzhen. *Ukrainska biografiyka*, 10, 25–47. [in Ukrainian].

¹¹⁰ Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко...

¹¹¹ ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр.363. – Арк.1.

¹¹² Інтерв'ю зі Т.Б.Слюдіковою.

¹¹³ Інтерв'ю з Ю.А.Мициком 1 квітня 2015 р.

14. Popyk, V. (2015). Biography – biohrafika – biohrafistyka – biobibliohrafiia: poniatiyni arsenal istoriko-biohrafichnykh doslidzhen. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 3, 122–136. [in Ukrainian].
15. Riepina, L.P. (2011). *Istoriograficheskaya nauka na rubezhe XX–XXI vv.: Sotsialnye teorii i istoriograficheskaya praktika*. Moskva. [in Russian].
16. Smolii, V.A. (Ed.). (2018). *Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriichysannia: subdystylinarni napriamy*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
17. Tarnashynska, L. (2010). *Ukrainske sbistdesiatnystvvo: profili na tli pokolinnia (Istoryko-literaturnyi ta poetykalnyi aspekty)*. Kyiv: Smolokyp. [in Ukrainian].
18. Udod, O. (2015). Istorychna nauka v Ukraini periodu „zastoiu”: problema vzaiemyn istorykyv i vlady. O.A.Udod (Ed.), *Dystylinarni vymiry ukrainskoi istoriografii*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
19. Vashchenko, V. (2009). Kontsept „intelektualna biohrafii” ta konstruiuvannia „naukovykh biohrafii” v ukrainskii istoriografii. *Eidos*, 4, 480–481. [in Ukrainian].
20. Yaremchuk, V. (2009). *Mynule Ukrainy v istorychnii nauki URSS pisliastalinskoi doby*. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”. [in Ukrainian].
21. Yusov, S. (2011). *Istoryk Volodymyr Holobutskyi (1903–1993 rr.): zhyttia, naukova i pedagogichna diialnist*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Oleksandr BON

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Docent at Department of the History of Ukraine,
 B.Hrinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine), o.bon@kubg.edu.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Svitlana SAVCHENKO

Lecturer at Department of the Historical and Civic Education
 B.Hrinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine), s.savchenko@kubg.edu.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7123-9014>

O.Apanovych: Evolution of the Views of the Ukrainian Soviet Historian in the Light of Her Intellectual Biography

Abstract. This article reflects upon the formation of the Soviet/Postsoviet Ukrainian historian, Ukrainian cossaks researcher. There is a scientific challenge of an assessment of the soviet scientists contribution determination and thus the value of their scientific heritage. Despite Soviet ideological framework, the scientist managed to make a significant contribution towards the modern history and heritage protection activities. As O.Apanovych had been living during the rise and fall of the Soviet regime, her biography has a great value for analysis of the Soviet and Postsoviet times and their influence on gains and losses for the Ukrainian science. **The objective** of this article is the analyse the intellectual biography of O.Apanovych in its development as well as research on historians’ daily routines in Soviet and Postsoviet regimes. During the research the **methods** of intellectual bibliography, which has allowed to demonstrate the change in views of the scientist through internal (psychological and views on values) and external (social, cultural, professional), were used. **Conclusions.** The evolution of O.Apanovych views has taken the place not only under the influence of 1920–2000s events but also were determined by her activity and family (including her brother Mykhailo), closest allies, colleagues-scientists. Prosopographical analysis shows that the most significant influence on O.Apanovych formation as a professional had K.Huslystui, F.Shevchenko, colleagues from the academic Institute of History Academy of Sciences of UkrSSR. Significant impact has been made by the 60th movement and dissidents. At the same time, due to the intellectual activities, critical assessment of the social-political life, she was herself an influencer. O.Apanovych became a non-conformist representative of the Ukrainian Soviet historians. During the independence times, due to active social and scientific activity was well regarded in the society.

Keywords: Apanovych, intellectual biography, views evolution, worldview, soviet / postsoviet historians.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Роман ХАРКОВЕНКО

кандидат історичних наук,
доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна), kredo3@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3447-1391>

Олег РІШНЯК

кандидат мистецтвознавства,
начальник відділу реставрації живопису,
Український регіональний спеціалізований
науково-реставраційний інститут «Укразхідпроектреставрація»
(Львів, Україна), olegrishnyak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2423-4843>

З історії пам'яткоохоронної справи в Україні: питання культурної політики та збереження національної спадщини

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.187>

УДК: 719-043.86(477)(091)

Анотація. Мета дослідження – висвітлити історію й особливості формування сфери охорони культурної спадщини України. **Методологія** полягає у застосуванні методів історизму, системності, загальнонаукових методів логіки, компаративного аналізу, спеціально-історичних методів (історіографічного аналізу, ретроспективного аналізу, хронології, історико-системного, історико-генетичного, порівняльно-історичного). **Наукова новизна.** З'ясовано історичні витoki й чинники формування пам'яткоохоронної галузі України, питання культурної політики і збереження національної спадщини. **Висновки.** Питання формування дієвої та ефективної системи охорони культурної спадщини, яка становить основу й запоруку обліку, охорони, збереження її об'єктів і пам'яток, нагальне. Необхідно спрямувати спільні зусилля органів державної влади, місцевого самоврядування, науковців, громадськості на його вирішення. Держава зобов'язана розглядати національну культурну спадщину в контексті культурної політики як стратегічний ресурс країни. Вирішення наявних проблем слід розпочинати з розробки виразної стратегії та розв'язання пріоритетних завдань. Адаже на сьогодні надзвичайно актуальне питання щодо необхідності створення результативної й ефективної системи органів державної влади у сфері охорони культурної спадщини з чітко визначеними повноваженнями, як це передбачено законом України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.). Україна є країною з високим рівнем духовності громадян, який визначається їхнім ставленням до культурних надбань минувшини. Залишені у спадок від попередніх поколінь історичні релікти – підвалина розвитку культури нашої держави й людства загалом. За всієї самобутності українська культурна спадщина становить собою невід'ємну складову світового культурного надбання, яка викликає широкий інтерес у міжнародній спільноті.

Ключові слова: культурна спадщина, пам'яткоохоронна справа, культурна політика, пам'ятка культурної спадщини, об'єкт культурної спадщини.

Питання культурної політики та збереження культурної спадщини досліджуються у працях як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, котрі, залежно від вихідних теоретико-методологічних установок, кола наукових інтересів розглядають їх у різних площинах. Слід підкреслити, що за останній час приділяється дедалі більше уваги вивченню сутності культурної політики, організаційних механізмів, за допомогою яких вона реалізується, ефективності моделей культурної політики, а також феномену культурної спадщини. Сукупність праць, які стосуються проблем культурної політики та збереження культурної спадщини, можна об'єднати в кілька груп залежно від того, в якій науковій парадигмі працює певний автор, яке коло тем він розглядає. Питання дослідження проблеми збереження культурної спадщини в Україні висвітлювалося у працях В.Акуленко, С.Заремби, С.Кота, О.Титової, П.Тронька¹. Слід зазначити, що в більшості з них розглядаються аспекти, пов'язані з пам'яткознавством, характерна їх особливість полягає в тому, що перелічені автори в основному акцентують свою увагу на пошуку шляхів вирішення локальних проблем збереження культурної спадщини.

До нашого часу дійшла величезна кількість древніх пам'яток. Культурна спадщина України – важлива частина загальносвітової культурної скарбниці, формувалася впродовж тисячоліть. Історія українського народу, його звичаї, культурні й національні традиції неодноразово піддавалися різноманітним впливам. Свідченням цього стали сліди декількох культурно-історичних епох, виявлені в різних куточках держави. Від первісних часів до нас дійшли унікальні залишки жител перших людей, древні скульптури з каменю, петрогліфи Кам'яної Могили. У спадок від скіфів і сарматів українці отримали численні городища та кургани. Визначні пам'ятки сучасності успадкували особливості давньоруської культури². У всіх містах України збереглися архітектурно-культурні ансамблі, створені майстрами минулих епох, які становлять історико-культурну спадщину нашого народу.

На сьогодні проблема державного регулювання питань збереження та використання культурної спадщини визнана одним із пріоритетних завдань. Із кожним роком вона набуває більшої актуальності, що викликано загрозою руйнування пам'яток історії, археології, етнографії, архітектури, культури, природи. Крім того, низка факторів екологічного й антропогенного характеру негативно впливає на стан навколишнього природного та культурного середовища, важливою частиною якого є пам'ятки культурної спадщини. Для того, щоб детальніше розібратися з поточною ситуацією у сфері охорони культурної спадщини України, розглянемо витоки збереження пам'яток упродовж ХХ – початку ХХІ ст.

Процес охорони пам'яток культурної спадщини в Україні на початку ХХ ст. характеризувався виникненням у різних регіонах значної кількості громадських формувань. Більшість із них займалася пам'ятками свого краю, а не всієї української

¹ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. – К., 1991. – 274 с.; Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 448 с.; Його ж. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – К., 1998. – 242 с.; Кот С.І. Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С.263–273; Кот С.І. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. – 2005. – №2. – С.128–139; Його ж. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (ХХ – поч. ХХІ ст.). – К., 2020. – 1020 с.; Титова О.М. Деякі проблемні питання обліку пам'яток культурної спадщини в Україні // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.33. – К., 2018. – С.26–28; Основи пам'яткознавства / За заг. ред. Л.О.Гріфена, О.М.Титової. – К., 2012. – 380 с.; Тронько П. Історичні міста в системі пам'яткоохоронної діяльності та регіонально-історичних досліджень // Спеціальні історичні дисципліни. – Вип.4. – К., 2000. – С.355–369.

² Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. – Зошит І: Пам'ятки історії та культури України: Дослідження та збереження / В.О.Горбик, Г.Г.Денисенко, Т.І.Катаргіна та ін. – К., 2005. – С.86; Хливнюк А.В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887–1941 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – С.182; Андрус Г.О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – С.66.

території, що входила тоді до складу різних державних утворень. Серед першочергових завдань були питання налагодження пам'яткоохоронної діяльності, формування правових засад у відповідній сфері, проведення обліку пам'яток, створення загального реєстру³.

Розвиток системи охорони пам'яток культурної спадщини в період Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського, Директорії детально охарактеризував О.Нестуля. Політична ситуація, що склалась в Україні після Лютневої революції, вимагала нових організаційних підвалин пам'яткоохоронної роботи. Зокрема гостро відчувалася необхідність створення всеукраїнського центру, який узяв би на себе функції координації зусиль різних установ, організацій, товариств у справі збереження культурної спадщини, привернув до неї увагу громадськості та урядових інституцій як до завдання національно-державної ваги⁴.

Перші кроки у цьому напрямі було зроблено вже навесні 1917 р., коли ініціативна група з числа діячів науки й культури Києва розробила проект статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні (ЦКОПСіМУ). Програмний характер мали й сформульовані ще в 1917 р. завдання проведення генеральної реєстрації пам'яток України та організації їх планомірного й систематичного дослідження. Того ж року розпочав роботу перший спеціалізований вищий навчальний заклад із підготовки фахівців-пам'яткознавців – Київський археологічний інститут. Докладалося чимало зусиль до повернення в Україну її національних скарбів. Тоді ж визріла ідея оголошення найбільш цінних пам'яток культури національною власністю та передачі їх на утримання й під охорону держави – фактично утворення державних історико-культурних заповідників. Уже наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. було розроблено проект першого в Україні закону про охорону пам'яток⁵.

У роки Української революції 1917–1921 рр. було започатковано державну систему обліку та охорони пам'яток, а також закладено основи національних державних пам'яткоохоронних органів⁶. У структурі Генерального секретарства народної освіти 28 липня 1917 р. створено відділ охорони пам'яток старовини і музеїв. Це був перший державний орган із чітко визначеними адміністративними повноваженнями, який очолював відомий археолог і музеєзнавець М.Біляшівський (автор проекту закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва» 1918 р.).

Багатогранна діяльність М.Біляшівського була тісно пов'язана з різними регіонами України: Київщиною, Волинною, Поділлям, Галичиною, Буковиною. Його внесок у дослідження історії, культури, інтелектуального й мистецького потенціалу двох останніх країв заслуговує на особливу увагу. На Всеукраїнському національному конгресі (6–8 квітня 1917 р.) М.Біляшівського було обрано членом Центральної Ради від Київської губернії, і вже 1 жовтня призначено головою відділу охорони пам'яток і мистецтва⁷. Після припинення діяльності згаданого вище Центрального комітету під керівництвом О.Грушевського новостворений відділ став базисом пам'яткоохоронних напрацювань діячів науки, культури, громадських об'єднань.

³ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2012. – С.132.

⁴ Нестуля О.О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 р. – Полтава, 1993. – С.5.

⁵ Там само. – С.83.

⁶ Kharkovenko R.V. History of the development of registration documentation for objects of cultural heritage in Ukraine // International Journal of Legal Studies. – 2017. – №2 – P.331.

⁷ Ковалевська О.О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С.119–128.

У період гетьманату П.Скоропадського відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва продовжував функціонувати, але вже в іншій державній структурі – Головному управлінні мистецтва та національної культури, створеному 21 червня 1918 р. Залишаючись у віданні Міністерства народної освіти та мистецтва, управління було цілком автономним у своїй діяльності. Як самостійна установа воно розробляло не лише програму розвитку культури, заходи з охорони та збереження пам'яток, але й оперативно впливало на хід їх реалізації. До Головного управління мистецтва та національної культури входили шість відділів, серед них й охорони пам'яток старовини і мистецтва, пластичних мистецтв, художньо-промисловий, архівно-бібліотечний, у компетенції яких були питання, пов'язані з охороною всього комплексу рухомих і нерухомих пам'яток. Працівники відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва згурпували навколо себе фахівців-пам'ятоохоронців, тісно співпрацювали з громадськими організаціями й об'єднаннями, реалізуючи плани у сфері охорони культурної спадщини.

Охорону та облік пам'яток культурної спадщини України намагалася забезпечити Директорія УНР. Проте складні внутрішні та зовнішні обставини знівелювали діяльність Ради Народних Міністрів як центрального органу державної влади. Така ж ситуація спостерігалася й на місцевому рівні⁸. На загальному стані охорони культурної спадщини негативно позначилося припинення діяльності відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, а також той факт, що уряд Української Народної Республіки не опрацював законопроект «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва».

Проте необхідно визнати, що сфера охорони культурної спадщини за часів УЦР, гетьманату й Директорії стала невід'ємною складовою частиною загального державотворчого процесу. Питання охорони, обліку, збереження та використання національного культурного надбання були нерозривно поєднані із завданнями державно-культурного будівництва. У жовтні 1918 р. розпочалася перша реєстрація пам'яток і, незважаючи на зміни урядів, на облік було поставлено 2350 об'єктів⁹.

Радянська влада ухвалила низку нормативно-правових актів, метою яких було не лише забезпечення збереження культурних цінностей, але й служіння їх «на користь новому соціалістичному суспільству». Це декрети «Про знесення пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції» (від 14 квітня 1918 р.), «Про заборону вивезення за кордон художніх цінностей» (від 19 вересня 1918 р.), «Про реєстрацію, узяття на облік та охорону пам'яток мистецтва і старовини» (від 5 жовтня 1918 р.), «Про охорону наукових цінностей» (від 5 грудня 1918 р.). За певних суперечностей правових актів нормотворча діяльність усе ж дозволяла проводити правове врегулювання статусу пам'яток¹⁰.

Провідну роль в організації й розвитку пам'ятоохоронної роботи взяла на себе Всеукраїнська академія наук. 28 травня 1918 р. в Народному комісаріаті освіти було організовано відділ у справах музеїв та охорони пам'ятників мистецтва і створено Комісію з охорони пам'ятників природи, старовини й мистецтва при відділах народної освіти губернських виконкомів. У листопаді 1919 р. відповідно до постанови Наркомосу від 7 грудня 1918 р.¹¹ було створено підвідділ мистецтв та охорони

⁸ *Kharkovenko R.V.* History of the development of registration documentation... – P.337.

⁹ *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – С.14.

¹⁰ *Нестуля О.О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 р. – С.83.

¹¹ Об образовании губернских подотделов по делам музеев и охране памятников искусства и старины: постановление НКП от 07.12.1918 г. // Еженедельник НКП. – 1918. – №22. – 7 декабря. – С.10.

пам'ятників старовини, почав здійснюватися як облік рухомих пам'яток, особливо церковного майна, так і вироблення заходів щодо збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини¹².

У 1919–1921 рр. координацію досліджень у сфері охорони культурної спадщини здійснював Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, утворений при Народному комісаріаті освіти УСРР як окремий відділ. У діяльності цього відділу брали участь Д.Багалій, М.Біляшівський, С.Гіляров, Ф.Ернст, Г.Лукомський, М.Макаренко, В.Модзалевський, Н.Полонська, Ф.Шміт та інші відомі діячі науки й культури. Тривалий час завдання головної державної установи з пам'яткоохоронної справи здійснював Всеукраїнський археологічний комітет, створений 1921 р. на загальних зборах ВУАН¹³. Він розпочав своє функціонування як Археологічна комісія. Значний внесок у вивчення пам'яток історії та культури робили інші підрозділи Академії наук: Комісія краєзнавства (пізніше Український комітет краєзнавства), численні наукові товариства, які спільно проводили заходи зі збереження культурної спадщини. Серед найважливіших і першочергових завдань, що постали перед органами охорони пам'яток та громадськістю, був облік пам'яток культурної спадщини.

У середині 1920-х рр. в УСРР провели масштабну роботу з виявлення, реєстрації та дослідження пам'яток, а також почала впроваджуватися їх облікова документація. Так, Київський губернський комітет охорони пам'ятників давнини, природи та мистецтва визначив категорії обліку музейних пам'яток, співробітники Полтавського комітету розробили анкети для обліку архітектурних та етнографічних пам'яток, програми збору відомостей про пам'ятки археології, архітектури й етнографії надіслав на місця Чернігівський комітет. Відповідна методична робота проводилась і в інших губерніях, але виробити загальну методику обліку на той час не вдалося.

Кількість зареєстрованих об'єктів культурної спадщини на кінець 1920 – початок 1930-х рр. збільшилася від 1300 до 3000 одиниць, у тому числі 552 було визначено як пам'ятки республіканського значення, але загальнореспубліканський облік ще не був завершений¹⁴. У цей період почалося виявлення й узяття на облік пам'яток, пов'язаних із революційними подіями, громадянською війною. Так, було зареєстровано історико-революційні пам'ятки Очакова. На державний облік узято пам'ятні місця, пов'язані з життям Т.Шевченка в Моринцях і Кирилівці на Черкащині, філософа та поета Г.Сковороди на Полтавщині, діяльністю Тульчинської управи декабристів на Поділлі. Академік М.Грушевський опікувався дослідженням київських некрополей. Таким чином, у першій половині 1920-х рр. було досягнуто певних успіхів у виявленні, реєстрації пам'яток, проведенні охоронних робіт, але заходи з охорони і збереження їх не набули системного характеру¹⁵.

Негативно позначилися на загальному стані історико-культурної спадщини розвал народного господарства, пов'язаний із запровадженням політики «воєнного комунізму», голод 1921–1922 рр. у п'яти південних губерніях. Для подолання кризових явищ, збирання коштів «у фонд допомоги голодуючим» почалася кампанія з вилучення релігійного майна з монастирів і церков. У перші місяці діяльності Комісії з вилучення культурних цінностей було допущено помилки, а часом і зловживання, коли з Михайлівського монастиря, Софійського собору, родинного маєтку Апостолів

¹² Положення про пам'ятники культури і природи, затв. постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16.06.1926 р. // Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К., 1970. – С.38–46.

¹³ Кот С.И. Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины). – С.23.

¹⁴ Курас Г.М. Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України. – С.12.

¹⁵ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. – С.156.

у Великих Сорочинцях Миргородського повіту на Полтавщині конфісковувалися предмети високої художньо-історичної цінності.

У цих непростих умовах потрібні були невідкладні заходи зі врятування, збереження музейних раритетів, культових споруд, які першими потрапили під руйнацію. Кампанія з вилучення церковних цінностей довела необхідність активізації заходів з охорони пам'яток, доцільність тісного співробітництва пам'яткоохоронних органів із широкими колами громадськості, передусім зі Всеукраїнською академією наук, її Археологічним комітетом.

Велике значення в розвитку обліку пам'яток у республіці мало Положення про пам'ятки культури і природи 1926 р., в якому йшлося про необхідність реєстрації пам'яток, що мають наукову, історичну та мистецьку цінність. Також у документі зазначалося, що об'єкти, залежно від їх значущості, необхідно відносити до категорії республіканського або місцевого підпорядкування, а особливо цінні з них, згідно з постановою РНК УСРР, оголошувати заповідниками¹⁶. Станом на 1920-ті рр. список нерухомих пам'яток містив 374 об'єкти архітектури, історії, археології. У той час пам'ятками культури і природи опікувався Народний комісаріат освіти УСРР, який реєстрував, вивчав та обстежував їх, розробляв плани дослідження, уживав заходів щодо ремонту, реставрації, утримання. Отже, історична значущість згаданого нормативного акта полягає в тому, що вперше на вітчизняних теренах започатковувалася система державної охорони культурних надбань. Крім того, він став науковим підґрунтям, завдяки чому в подальшому отримали розвиток методологічні принципи пам'яткоохоронної науки й засади державної політики у сфері охорони культурної спадщини.

У 1926 р. на рівні окружних виконкомів приймалися ухвали «Про охорону пам'ятників старовини, мистецтва і природи», пунктом про охорону пам'ятників доповнювалися «Тимчасові правила з будівництва». Функції органу охорони культурної спадщини перейшли до краєзнавчих музеїв. А вже в 1932 р. було проведено перереєстрацію пам'яток архітектури, складено державні списки, а також первинну документацію на них із зазначенням точних адрес, проведено велику організаційну роботу із залучення власників та орендарів до впорядкування і правильної експлуатації будівель, установлено охоронні дошки.

Можна стверджувати, що в 1920–1930-х рр. партійно-урядовими постановами було закріплено створення в республіці системи державних історико-культурних заповідників, серед яких Києво-Печерський, історико-археологічний «Ольвія», Шевченківський у Каневі.

Проте охорона та облік пам'яток культурної спадщини мали і трагічні моменти. Так, масово нищилися культові споруди, пам'ятки матеріальної культури. У той час, коли активно провадилася «боротьба з релігією» та впроваджувалися плани перебудови й реконструкції населених пунктів, ухвалювалися рішення про руйнування культурних надбань. У резолюції ЦК КП(б)У від 30 червня 1928 р. вказувалося, що «релігійні організації, які за перших часів революції протистояли нам як давня монархічна антирадянська сила, за останніх часів, зменшуючи свої демонстративні антирадянські виступи, намагаються вести свою релігійну пропаганду, мобілізуючи маси, прикриваючись лояльністю до радянської влади»¹⁷. Пам'ятки культурної спадщини опинилися в епіцентрі боротьби суспільно-політичних ідей, ставали важливою складовою

¹⁶ Положення про пам'ятники культури і природи, затв. постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16.06.1926 р. – С.42.

¹⁷ Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду: резолюція Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України від 30.06.1928 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1928. – №46. – С.737.

політичного та громадського життя. Цей період характеризувався масовим нищенням об'єктів культури, пам'яток, що було продиктовано ідеологічними засадами більшовицької партії середини 1930-х рр.¹⁸ Отже в 1930–1940-х рр. розвитку охорони та обліку пам'яток культурної спадщини значно перешкоджали надмірна централізація й посилення адміністративно-командних методів управління сферою охорони культурної спадщини.

У повоєнний період Народний комісаріат освіти УРСР «радив науковим і культурно-освітнім закладам посилити збирання місцевого матеріалу з історії краю й про участь місцевого населення у Великій Вітчизняній війні». Після вигнання нацистських окупантів із території республіки РНК УРСР і ЦК КП(б)У у постанові від 1 квітня 1944 р., «надаючи виняткового значення увічненню пам'яті воїнів і партизанів, які загинули в боях за визволення Батьківщини», зобов'язали місцеві органи державної влади взяти на облік усі військові кладовища, упорядкувати та занести їх до Книг пам'яті, установити пам'ятники на братських могилах¹⁹.

Постановою республіканської влади №3076 від 30 грудня 1948 р. було затверджено Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР, відповідно до якого вони поділялися за видами на пам'ятки архітектури, мистецтва, археології та історичні, а за категоріями – загальносоюзного й республіканського значення. Списки пам'яток культурної спадщини складали відомства: Управління у справах архітектури при РМ УРСР опікувалося пам'ятками архітектури, Комітет у справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР – пам'ятками мистецтва. Положення регламентувало проведення науково-дослідних та ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках. Уперше у практиці сфери охорони культурної спадщини було поставлене завдання визначення охоронних зон пам'яток²⁰.

Зазначений документ у частині методики суттєво доповнила інструкція 1949 р.²¹, розроблена на підставі постанови РМ СРСР від 14 жовтня 1948 р.²² В означеному документі детально висвітлювався порядок виявлення, первинного обліку пам'яток архітектури, складання облікових карток на них, подавалися рекомендації з формування списків пам'яток. Наголошувалося на необхідності складати також опорні плани для міст, що мають значну кількість пам'яток, а для окремих пам'яток – визначати охоронні знаки. Крім того, до комплексу робіт з обліку входило складання паспорта на кожну пам'ятку, її фотофіксація та обміри²³.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р. було організовано Міністерство культури УРСР²⁴. Того ж дня розпочало свою роботу Управління музеїв та охорони пам'ятників культури цього відомства. Забігаючи наперед, необхідно зазначити, що за даними Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, із 1963 р. вказане управління перетворено на відділ музеїв й

¹⁸ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. – С.91.

¹⁹ Постанова Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України від 01.04.1944 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1944. – №9. – С.14.

²⁰ Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР: затверджено постановою Ради Міністрів Української РСР від 30.12.1948 р., №3076 // Там само. – 1948. – №7. – С.19.

²¹ Інструкція про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'ятників архітектури на території Української РСР, що перебувають під державною охороною (1949 р.) // Законодавство про пам'ятники історії та культури. – С.139–145.

²² Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 14.10.1948 р. // Зібрання постанов УРСР. – 1948. – №23/24. – С.91.

²³ Інструкція про порядок обліку, реєстрації і утримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР: затверджено постановою Ради Міністрів Української РСР від 16.04.1950 р., №982 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1950. – №10. – С.15.

²⁴ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 10.04.1953 // Там само. – 1953. – №8. – С.13.

охорони пам'яток культури. До функцій цього відділу входило інспектування місцевих органів культури, історичних, краєзнавчих, літературно-меморіальних і художніх музеїв. Він здійснював державний контроль із питань обліку, охорони, збереження та пропаганди пам'яток культури, історії, археології, мистецтва в УРСР²⁵.

Постановою від 28 березня 1956 р. Державному комітету РМ УРСР у справах будівництва й архітектури було доручено видати для службового користування в поточному році список пам'яток архітектури, затверджений цією постановою, і надіслати його виконкомом обласних рад депутатів трудящих, іншим установам та організаціям²⁶.

Списком пам'яток архітектури, затвердженим 1956 р., було взято під державну охорону понад 2057 об'єктів або 1517 охоронних номерів. Із часом його переглянули й з ідеологічних міркувань вилучили значну частину пам'яток, зокрема храмових споруд. Унаслідок чого, за офіційним списком пам'яток архітектури 1963 р., загальна чисельність пам'яткових осібних об'єктів, ансамблів і комплексів республіканського значення становила 864 охоронних номери. До вказаного переліку ввійшли частково й пам'ятки садово-паркової архітектури, що були визначені окремим списком, затвердженим 1960 р., в якому нараховувалося 73 об'єкти.

Важливе значення для розвитку пам'яткоохоронної справи у цей період мало прийняття постанови №970 від 24 серпня 1963 р.²⁷ Визначалося, що у справі обліку, охорони і збереження пам'яток архітектури на території республіки є серйозні прорахунки. У документі акцентувалися обстеження, проведені в 1962 р. Вони показали, що до списку пам'яток архітектури УРСР, які перебувають під державною охороною, і на реставрацію яких витрачено значні кошти, внесено велику кількість старовинних споруд культового призначення, котрі «не мають визначної цінності» в науковому, історичному та художньому аспектах або втратили її внаслідок руйнування й перебудов.

Щоб упорядкувати справу обліку, охорони, збереження та використання визначних пам'яток архітектури УРСР, а також задля більш раціонального витрачання коштів на консерваційні й ремонтно-реставраційні заходи було ухвалено черговий акт²⁸. Виконкомом місцевих рад депутатів трудящих доручалося забезпечити, а Державному комітету РМ УРСР у справах будівництва проконтролювати належність охорони і збереження пам'яток архітектури, суворо дотримуючись Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР, затвердженого постановою №3076 від 30 грудня 1948 р.

Міністерство культури УРСР запровадило нові форми паспортів. Згідно з інструкцією про порядок проведення реєстрації й паспортизації пам'яток історії, археології та мистецтва на території республіки від 10 жовтня 1963 р., основним документом державного обліку вважався паспорт, який складався на основі даних обстеження об'єкта на місці та за матеріалами вивчення архівних документів, публікацій, інших джерел²⁹.

У середині 1960-х рр. було здійснено заходи з організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Ініціаторами об'єднання зусиль громадськості з виявлення, вивчення, збереження пам'яток стала творча інтелігенція.

²⁵ Худoley О.С. Актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні на сучасному етапі // Гілея. – Вип.45. – К., 2011. – С.165.

²⁶ Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР: постанова Ради Міністрів Української РСР від 28.03.1956 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1956. – №9. – С.12.

²⁷ Список пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави: затверджено постановою Ради Міністрів Української РСР від 24.08.1963, №970 // Там само. – 1963. – №5. – С.18.

²⁸ Про впорядкування справи обліку, реєстрації та охорони історико-архітектурних пам'яток УРСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 29.10.1962, №1236 // Там само. – 1962. – №8. – С.19.

²⁹ Інструкція про порядок проведення реєстрації і паспортизації пам'ятників історії, археології та мистецтва на території Української РСР від 10.10.1963 // Там само. – 1963. – №4. – С.23.

Діячі культури закликали вивчати історичні місця й архітектурні цінності краю, збирати, досліджувати матеріали про видатних земляків. 21 грудня 1966 р. в Києві відбувся перший установчий з'їзд товариства, який ухвалив постанову про створення добровільної громадської організації й обрав її керівні органи. Республіканська влада затвердила статут УТОПІК децю згодом – 12 червня 1967 р.³⁰

Важливу роль у проведенні паспортизації пам'яток відіграла спільна постанова від 10 жовтня 1972 р.³¹ Помітним поштовхом у проведенні паспортизації став закон Української РСР «Про охорону і використання пам'ятників історії та культури» (1978 р.)³² Тут варто наголосити, що в 1981 р. УТОПІК разом із Міністерством культури УРСР завершило паспортизацію нерухомих пам'яток за новою уніфікованою формою, на що товариство витратило 1,3 млн руб.³³

Необхідно зазначити, що в 1968 р. на вищому республіканському рівні було схвалено список стародавніх міст, селищ, сіл Української РСР – загалом 196 населених місць, що становлять історичну цінність, і їх забудова має погоджуватися з органами охорони пам'яток культурної спадщини. У цей час облік пам'яток регламентувався короткою інструкцією 1949 р.³⁴, інструкцією про порядок обліку, реєстрації, утримання й реставрації пам'яток архітектури на території Української РСР, що перебувають під державною охороною (також 1949 р.) та інструкцією про порядок обліку, реєстрації й утримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР (1950 р.).

Систему державного управління нерухомою культурною спадщиною було розділено між двома відомствами. Міністерство культури УРСР опікувалося охороною пам'яток історії, археології та мистецтва, а Державний комітет будівництва УРСР – пам'ятками архітектури. Розбіжності у формах облікової документації на пам'ятки значно ускладнювали ведення обліку об'єктів історико-культурної спадщини на загальнореспубліканському рівні.

Надзвичайно відчутною була ця проблема й у зв'язку з підготовкою матеріалів до видання Зводу пам'яток історії та культури України. Загалом ця робота, в якій об'єдналися зусилля установ, громадських організацій, великого загалу пам'ятоохоронців, стала одним із наймасштабніших проєктів щодо вивчення і збереження пам'яток культурної спадщини. Планувалося, що будуть видані томи зводу в кожній союзній республіці по областях. Звід пам'яток історії та культури народів СРСР розглядався як важливий державний документ, котрий включає всі пам'ятки, що знаходяться на державному обліку, і щойно виявлені культурні об'єкти.

Важливою подією у процесі підготовки Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР стала постанова від 2 жовтня 1967 р., ухвалена на спільному засіданні Президії Академії наук СРСР і колегії Міністерства культури СРСР, а також Українського товариства охорони пам'яток історії та культури³⁵.

У 1968 р. видано перші методичні рекомендації, а з наступного року розпочалося натурне обстеження пам'яток, робота з архівними, літературними джерелами. Наукові напрацювання щодо дослідження історико-культурного надбання, методика підготовки видання було викладено у випусках «Методичних указівок щодо

³⁰ *Кот С.* Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – С.128–139.

³¹ Про введення єдиної уніфікованої форми обліку пам'ятників історії та культури в УРСР: спільна постанова колегії Міністерства культури, Держбуду УРСР та Президії УТОПІК від 10.10.1972 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1972. – №5. – С.18.

³² Про охорону і використання пам'ятників історії та культури: Закон Української РСР від 13.07.1978 р., №3600-IX // Відомості Верховної Ради. – 1978. – №30. – С.426.

³³ *Заремба С.З.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – С.103.

³⁴ Коротка інструкція про порядок обліку, реєстрації і утримання пам'ятників мистецтва (1949 р.) // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1949. – №2. – С.24.

³⁵ Про підготовку Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР: постанова Президії Академії наук СРСР і колегії Міністерства культури СРСР від 02.10.1967 // Там само. – 1967. – №3. – С.19.

підготовки Зводу пам'яток історії й культури народів СРСР», де формулювалися основні принципи підготовки та структура як видання у цілому, так й окремих томів, характер вступних статей, матеріалів про пам'ятки різних видів, вимоги до ілюстративного, картографічного наповнення, представлено зразок уніфікованої форми звітної документації на нерухомі пам'ятки культурної спадщини³⁶.

Щодо зводу пам'яток України, то необхідно зазначити, що було заплановано підготувати 28 томів. Така фундаментальна енциклопедична робота дозволила б підняти справу охорони пам'яток на новий рівень, скласти державний реєстр збереження пам'яток, гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені, значно покращити туристичні можливості³⁷.

Підготовка зводу розпочалася за рішенням РМ УРСР від 3 вересня 1982 р. Відповідна робота (з різною інтенсивністю) розгорнулася по всій республіці, де почали діяти редакційні колегії та авторські колективи. Позитивну роль у підготовці томів відіграли укази президентів України, видані у грудні 2000, листопаді 2007 рр.

На сьогоднішній день роботу з підготовки Зводу пам'яток історії та культури України очолює головна редакційна колегія на чолі з академіком НАНУ В.Смолієм. Науково-методичну допомогу здійснюють академічні інститут історії України, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, відповідні архітектурні установи. Зусилля авторських колективів координує центр підготовки Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАНУ.

Під час підготовки зводу приділялася увага всім історичним періодам, значним явищам і постатям у контексті пам'яток культурної спадщини. Це стосується й тих сторінок історії України, які з певних причин не знайшли об'єктивного висвітлення в радянський період (зокрема пам'ятки, пов'язані з функціонуванням Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії тощо). Також потребують уваги пам'ятки, пов'язані з історією козацтва, Другою світовою війною та ін.

Отже, можна констатувати, що в період 1950–1960-х рр. частково було впорядковано пам'яткоохоронну справу, але на тому етапі ще не було повною мірою реалізовано комплексний підхід до її розвитку в Україні.

Період 1970–1990-х рр. відзначився бурхливим розвитком законодавства у сфері охорони культурної спадщини, коли ухвалювалися нормативно-правові акти щодо впорядкування справи обліку та охорони пам'яток, створення державних історико-культурних заповідників³⁸.

Відповідно до постанови Міністерства культури УРСР, Державного комітету РМ УРСР у справах будівництва, президії правління УТОПІК у 1972 р. було започатковано єдину уніфіковану систему обліку нерухомих пам'яток, яка передбачала нові форми облікової документації – облікової картки та паспорта. Їх заповнення регламентувалося спеціальною інструкцією. Постанова також запроваджувала індексацію пам'яток за видовими ознаками й адміністративно-територіальною належністю.

Помітним поштовхом у пам'яткоохоронній сфері стало ухвалення 1978 р. закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури»³⁹, згідно з яким пам'ятки культурної спадщини поділялися за видами на пам'ятки історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва й документальні; визначався порядок

³⁶ Кудерська Н.І. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні // Університетські наукові записки. – Вип.3(39). – Хмельницький, 2011. – С.20–26.

³⁷ Див., напр.: Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання. – Кн.1: Київ. – Ч.3: С–Я / Упор.: В.Горбик, М.Кіпоренко, Н.Коваленко, Л.Федорова. – К., 2011. – С.1255–1258.

³⁸ Нестуля О.О. Висвітлення пам'яток історії робітничого класу і селянства в «Зводі пам'яток історії та культури» // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – К., 1984. – С.18–21.

³⁹ Про охорону і використання пам'ятників історії та культури: Закон Української РСР від 13.07.1978 р., №3600-ІХ. – С.426.

організації державного обліку пам'яток; державне управління пам'яткоохоронною галуззю покладалося на РМ УРСР, а спеціально вповноваженими державними органами охорони пам'яток культурної спадщини, як і раніше, залишалися Міністерство культури УРСР, Державний комітет РМ УРСР у справах будівництва та Головне архівне управління при РМ УРСР.

Головну увагу у цьому законі було приділено забезпеченню збереження пам'яток та їх використання, основними охоронними заходами щодо них визначено реставрацію, консервацію й ремонт, а з метою захисту довкілля пам'яток впроваджувалася вимога встановлення охоронних зон, зон регулювання забудови та зон охоронюваного природного ландшафту. Цей акт акумулював у собі попередні нормативні напрацювання та відображав тодішній стан наукової методики у сфері охорони пам'яток культурної спадщини. Тенденції, що проявлялися в радянському суспільстві 1980-х рр. та глибока економічна криза стали причиною невиконання зазначеного закону органами державної влади всіх рівнів. Проте він залишався чиним понад два десятиліття.

Крім того, важливою віхою у сфері охорони культурної спадщини стала постанова №442 від 6 вересня 1979 р.⁴⁰ Результатом проведеної роботи була публікація впродовж 1983–1986 рр. у видавництві «Будівельник» 4-томного ілюстрованого довідника-каталогу «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», а 1987 р. видавництво «Наукова думка» презентувало каталог-довідник «Памятники истории и культуры Украинской ССР», в якому містилася коротка інформація про понад 49 тис. пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури.

Спільною партійно-урядовою постановою №347 від 27 жовтня 1987 р. проголошувалося, що розвиток радянської архітектури й містобудування має важливе значення в реалізації соціально-економічної політики, розробленої XXVII з'їздом партії. У питанні архітектурної спадщини підкреслювалося, що рівень архітектури більшості промислових будівель і споруд неприпустимо низький, а це не сприяє підвищенню культури праці й негативно позначається на результатах виробництва. Також незадовільно використовується багата архітектурна спадщина народів СРСР⁴¹.

Радянський етап характеризується тим, що законодавство про охорону культурної спадщини того часу формувалося на підставі ідеології, задекларованої в нормативних документах партії. Цінність і засоби збереження чи використання пам'яток історії та культури залежали від їх відповідності ідеологічним постулатам, що призвело до втрати або знищення багатьох⁴².

До ухвалення закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.)⁴³ управління відповідною сферою здійснювалося на підставі нормативно-правових актів СРСР, оскільки власна законодавча база України перебувала на стадії формування.

Необхідно зазначити, що період 1990-х рр. був економічно надзвичайно складним для нашої держави, і це позначилося на сфері охорони культурної спадщини. За свідченнями фахівців, нову облікову документацію на об'єкти культурної спадщини не виготовляли через брак коштів, користувалися старою радянською документацією, розробленою ще в 1970–1980-х рр. Тотальне недофінансування пам'яткоохоронної галузі негативно

⁴⁰ Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави: постанова Ради Міністрів УРСР від 06.09.1979, №442 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1979. – №4. – С.22.

⁴¹ Про організацію виконання постанови Центрального комітету Комуністичної партії СРСР і Ради Міністрів СРСР від 19.09.1987, №1058 «Про дальший розвиток радянської архітектури і містобудування»: постанова Центрального комітету Комуністичної партії України і Ради Міністрів Української РСР, №347 від 27.10.1987 // Там само. – 1987. – №3. – С.18.

⁴² *Kharkovenko R.V.* History of the development of registration documentation... – P.343.

⁴³ Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р., №1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №39. – С.333.

позначилося на результатах роботи з обліку, охорони та збереження пам'яток культурної спадщини. Крім того, відповідне законодавче й нормативне забезпечення функціонування сфери охорони культурної спадщини напрацьовувалося дуже довго, що, своєю чергою, теж не могло не вплинути на загальний стан охорони культурної спадщини.

Таким чином, можна стверджувати, що перше десятиріччя своєї незалежності Україна у сфері охорони культурної спадщини рухалася по інерції за напрацюваннями як законодавчої, нормативно-правової, так і методичної бази часів СРСР.

Після проголошення незалежності України актуальним і доцільним стало питання перегляду засад пам'яткоохоронної політики. Величезний пласт культури потребував урегулювання взаємовідносин на законодавчому рівні. Початок 1990-х рр. був складним періодом як в історії нашої країни, так й у становленні пам'яткоохоронної сфери. Серед важливих напрямів культурного будівництва було та залишається до сьогодні збереження, популяризація національних культурних надбань. Декларувалося, що культурна спадщина – невід'ємна складова світової культурної скарбниці. Про необхідність її збереження стверджує Конституція України⁴⁴ та інші ухвалені в указаний час нормативно-правові акти.

Із метою забезпечення належного обліку пам'яток культурної спадщини урядовою постановою №466 від 12 серпня 1992 р. було затверджене Положення про Державний реєстр національного культурного надбання⁴⁵. У 1993 р. розпочалося складання нових переліків нерухомих пам'яток для внесення до зазначеного реєстру. За основу було взято списки пам'яток архітектури УРСР 1963⁴⁶ та 1979 рр.

Ураховуючи важливість значення відтворення славетних пам'яток культурної спадщини для відродження духовності українського народу та з метою відродження втраченого культурного надбання було видано указ президента України №1138 від 9 грудня 1995 р., яким затверджувався склад Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури⁴⁷. Головою її став очільник Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Тронько. Президентським указом №180 від 12 березня 1996 р. затверджено відповідне положення про комісію при президентові України⁴⁸.

На підтримку ініціативи громадських організацій і відомих діячів культури указом президента України №422 від 12 червня 1996 р. було створено Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О.Гончара⁴⁹.

Важливим досягненням цього періоду в обліку пам'яток національного значення стало опрацювання та затвердження наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України №128 від 2 червня 1999 р. Державного реєстру національного культурного надбання щодо пам'яток містобудування і архітектури України, який налічував понад 3,5 тис. об'єктів⁵⁰. Після цього Міністерство культури і мистецтв України

⁴⁴ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р., №254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – С.141.

⁴⁵ Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р., №466 [Електронний ресурс]: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-p>

⁴⁶ Список пам'яток архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави: затверджено постановою Ради Міністрів Української РСР від 24.08.1963, №970 у редакції від 19.10.2012 [Електронний ресурс]: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-p>

⁴⁷ Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури: Указ Президента України від 09.12.1995, №1138 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138/95#Text>

⁴⁸ Про Положення про Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури: Указ Президента України від 12.03.1996, №180 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180/96#Text>

⁴⁹ Про Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини: Указ Президента України від 12.06.1996, №422 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/620/96#Text>

⁵⁰ Державний реєстр національного культурного надбання щодо пам'яток містобудування і архітектури України: затверджено наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 02.06.1999, №128 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF#Text>

затвердило перелік пам'яток історії, археології та монументального мистецтва, занесених до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Перше десятиріччя незалежності ознаменувалося підготовкою та ухваленням Верховною Радою України закону «Про охорону культурної спадщини», формуванням державної системи управління пам'яткоохоронною галуззю, розробкою нормативних документів, а також загостренням питання необхідності перегляду раніше напрацьованої облікової документації на пам'ятки, коригуванням списків пам'яток і наповненням Державного реєстру культурної спадщини об'єктами, що не були раніше віднесені до пам'яток за ідеологічними ознаками радянської доби, але за своїм історико-культурним змістом поглиблюють об'єктивне висвітлення історії й культури українського народу. Можна констатувати, що в 1990-х рр. не функціонував повноцінний реєстр пам'яток культурної спадщини, а діяв його прототип – Державний реєстр національного культурного надбання.

Отже на рубежі століть в Україні за результатами тотальних обстежень територій і населених місць, наукових розвідок, багаторічної пошукової діяльності не одного покоління пам'яткоохоронців було зібрано величезний пласт інформації про об'єкти культурної спадщини, напрацьовано облікову документацію на численні пам'ятки.

В Україні створено належну законодавчу та нормативно-правову базу, яка відіграє роль регулятора держави, органів охорони культурної спадщини, органів місцевого самоврядування, землекористувачів, юридичних і фізичних осіб незалежно від форм власності, в якій перебувають об'єкти й пам'ятки культурної спадщини. Зокрема обов'язок держави щодо збереження культурної спадщини визначено Конституцією України. Крім закону «Про охорону культурної спадщини», ухвалено інші важливі акти⁵¹. Розроблено та затверджено Генеральну схему планування території України. Одним із ключових її розділів став той, який визначає напрями дій щодо збереження культурної спадщини при здійсненні містобудівних програм і проєктів. Указаний документ затверджений Верховною Радою України та діє як закон. Ратифіковано міжнародні конвенції⁵². Із метою посилення відповідальності за збереження пам'яток, занесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, було запропоновано включити окремий розділ, що стосується питань охорони пам'яток світової спадщини, до проекту закону України «Про охорону архітектурної спадщини».

Необхідно зазначити, що давно назріло питання створення дієвої та ефективної системи охорони культурної спадщини України, адже це стрижень, основа, фундамент і запорука обліку, охорони, збереження об'єктів, пам'яток. На нашу думку, сьогодні необхідно спрямувати всі зусилля органів державної влади, місцевого самоврядування, дослідників і громадськості на вирішення означеного питання. Від цього безпосередньо залежить, в якому обсязі та в якому стані ми передамо об'єкти культурної спадщини прийдешнім поколінням.

⁵¹ Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 рр.: Затверджено Законом України від 20 квітня 2004, №1692-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №32. – С.390; Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004, №1626-IV // Там само. – №26. – С.361; Про основи містобудування: Закон України від 16.11.1992, №2780-XII (із змінами, внесеними Законом України №2257-П від 08.02.2001) [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text>; Про планування і забудову територій: Закон України від 20.04.2000, №1699-III [Електронний ресурс]: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T001699.html; Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999, №687-XIV [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-14#Text>
⁵² Про ратифікацію Європейської конвенції (переглянутої): Закон України від 10.12.2003, №1369-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №15. – С.224; Про ратифікацію Європейської ландшафтної конвенції: Закон України від 07.09.2005, №2831-IV // Там само. – 2005. – №23. – С.282; Про ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини: Закон України від 20.09.2006, №164-V // Там само. – 2006. – №45. – С.438; Про ратифікацію Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи: Закон України від 20.09.2006, №165-V // Там само. – С.439.

Крім того, необхідно констатувати, що результати впровадження адміністративно-територіальної реформи у частині пам'яткоохоронної галузі досить невтішні. Сьогодні спостерігаємо розбалансовану систему управління вказаною сферою; зменшення числа фахівців (для прикладу, якщо раніше у середньостатистичній області було 25 районів, то сьогодні їх усього 4 – як наслідок, відстань до пам'яток і навантаження на кожного фахівця збільшуються, зростає діяльність «чорних археологів»); зниження рівня компетентності й фаховості пам'яткоохоронців (розвиток гальмується відсутністю форми підвищення кваліфікації працівників у сфері охорони культурної спадщини); неконтрольовану забудову в межах історичних міст, історичних ареалів та охоронних зон пам'яток; занадто повільне наповнення Державного реєстру нерухомих пам'яток України; невпровадження електронної версії вказаного реєстру; недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази; «оптимізацію» організаційно-управлінської структури; недосконалість системи обліку й контролю за станом використання, збереження та реставрації пам'яток; «оптимізацію» системи фінансування.

Унаслідок підпорядкування заповідників різним органам влади та організаціям, жоден із них не володіє повною інформацією про діяльність усіх заповідників і стан збереження об'єктів культурної спадщини, розташованих на підконтрольній їм території. На нашу думку, має бути сформована єдина жорстка вертикаль управління пам'яткоохоронною галуззю (чітко та однаково для всіх регіонів підпорядкування й підзвітність структурних підрозділів обласних і районних державних адміністрацій центральному органу виконавчої влади у зазначеній сфері), а також методичний супровід та контроль підрозділів охорони культурної спадщини органів місцевого самоврядування (міських, селищних, сільських рад). Якщо запропоноване не буде зроблене в найближчий час, то спостерігатимемо тотальну деградацію з катастрофічними наслідками для пам'яткоохоронної галузі нашої країни.

Держава має розглядати національну культурну спадщину в контексті культурної політики як стратегічний ресурс. Вирішення наявних питань потрібно розпочинати з розробки стратегії та розв'язання пріоритетних завдань. Адже на сьогодні надзвичайно актуальна необхідність створення результативної й ефективної системи органів державної влади у сфері охорони культурної спадщини з чітко визначеними повноваженнями, як це передбачено законом України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р.

REFERENCES

1. Alekseev, Yu. (1991). Istoriko-kulturnoe nasledie v sotrudnichestve SSSR i stran Vostochnoj Evropy (50–80-e gg.) (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kiev. [in Russian].
2. Horbyk, V., Denysenko, H. (2012). „Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy” u doslidzhenni i okhoroni kulturnoi spadshchyny: dosvid, problemy, perspektivy. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kharkovenko, R. (2017). Istoriohrafia doslidzhennia obliku pamiatok kulturnoi spadshchyny u Naukovo-doslidnomu instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen. *Pytannia istorii nauky i tekhniky*, 3, 62–71. [in Ukrainian].
4. Kharkovenko, R. (2017). Naukovo-metodychni aspekty systemy obliku pamiatok kulturnoi spadshchyny. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 31, 29–36. [in Ukrainian].
5. Khudolei, O. (2011). Aktualni problemy pamiatkookhoronnoi spravy v Ukraini na suchasnomu etapi. *Gileia*, 45, 163–167. [in Ukrainian].
6. Kovalevska, O. (2008). Diialnist Mykoly Bilashivskoho v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 119–128. [in Ukrainian].
7. Kuderska, N. (2011). Stanovlennia i rozvytok zakonodavstva pro okhoronu kulturnoi spadshchyny v Ukraini. *Univertsytetski naukovyi zapysky*, 3, 20–26. [in Ukrainian].
8. Kuras, H. (1992). Chernihivska arkhivna komisiia ta yii vnesok u vvychennia istorii Ukrainy (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
9. Nestulia, O. (1984). Vysvitlennia pamiatok istorii robitnychoho klasu i selianstva v „Zvodi pamiatok istorii ta kul'tury”. *Materialy do Zvodu pamiatok istorii ta kultury narodu SRSR po Ukrainskii RSR*, 18–21. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Nestulia, O. (1993). *Vyzvolni zmahannia ukrainskoho narodu i okhorona pamiatok kultury: 1917–1920 rr.* Poltava. [in Ukrainian].
11. Polyvach, K. (2013). Formuvannia systemy monitoryngu ob'ektiv kulturnoi spadshchyny v Ukraini. *Ukrainskyi beobrafichnyi zhurnal*, 3, 57–63. [in Ukrainian].

12. Tronko, P. (2009). Istorychne misto yak kulturna tsinnist i obiekt pamiatkookhorony. *Ukraina XX st.: kultura, ideolobii, polityka*, 15, 171–183. [in Ukrainian].
13. Tytova, O. (2018). Deiaki problemni pytannia obliku pamiatok kulturnoi spadshchyny v Ukraini. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 33, 26–28. [in Ukrainian].
14. Usenko, O. (2011). Derzhavno-pravove rehuliuвання vidnosyn u sferi okhorony kulturnoi spadshchyny (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
15. Zaremba, S. (1998). *Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury: Istorychnyi narys*. Kyiv. [in Ukrainian].

Roman KHARKOVENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Art Expertise Department,
National Academy of Culture and Arts Management
(Kyiv, Ukraine), kredoz@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3447-1391>

Oleh RISHNIAK

Candidate of Art History (Ph. D. in Art History),
Head of the Department of Painting Restoration,
Ukrainian Regional Specialized
Research and Restoration Institute “Ukrzakhidproektrestavratsiia”
(Lviv, Ukraine), olegrishnyak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2423-4843>

From the History of Monumental Protection Affairs in Ukraine: Issues of Cultural Policy and Preservation of National Heritage

Abstract. The purpose of the study is to show the specifics of the formation of the modern area of cultural heritage protection of Ukraine. The methodology consists in the application of methods of historicism, systematicity, general scientific methods of logic, comparative analysis, special-historical methods (historiographical analysis, retrospective analysis, chronology, historical-systemic, historical-genetic, comparative-historical). **Scientific novelty.** The historical origins and factors of formation of the monument protection branch of Ukraine were investigated. Today there is a rethinking of the role and place of cultural heritage in the life of society and in the life of a particular person. Today, Ukraine is in a state of self-determination, as it is experiencing the effects of globalization, the signs of which appeared several decades ago. The result is a clear decline in the level of culture of the main groups of the population and as a result – insufficient level of attention and care for cultural heritage. **Conclusions.** It should be noted that the issue of creating an effective and efficient system of cultural heritage protection has long been ripe in Ukraine. After all, this system is the core, basis, foundation and guarantee of accounting, protection and preservation of cultural heritage objects and monuments of Ukraine. In our opinion, today it is necessary to direct all efforts of public authorities, local governments, scientists and the public to address this issue. It directly affects the extent to which and to what condition we will pass on cultural heritage sites to future generations. The state should consider the national cultural heritage in the context of cultural policy as a strategic resource of the country. Addressing existing issues should begin with developing a strategy and addressing priorities. After all, today the issue of the need to create an effective and efficient system of public authorities in the field of cultural heritage protection with clearly defined powers, as provided by the Law of Ukraine “On Cultural Heritage Protection” is extremely relevant. Ukraine was and remains a country with a high level of spirituality of citizens, which is determined by their attitude to the cultural heritage of the past. The historical relics inherited from previous generations are the basis for the development of the national culture of the people and humanity in general. For all its originality, the Ukrainian cultural heritage is an integral part of the world cultural heritage, which is of interest to the international community.

Keywords: cultural heritage, monumental protection affairs, cultural policy, cultural heritage monument, cultural heritage site.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Колесник І.

Глобальна історія. Історія понять. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 348 с.

Процес глобалізації, який прискорився на початку 1990-х рр., набув нового смислу, гібридних форм, суперечливого змісту. Фактично одночасно з інтенсифікацією процесу глобалізації виникла міждисциплінарна наукова дисципліна, яка отримала назву глобалістика. Вона стала інтелектуальним продуктом співпраці соціальної філософії та соціології, політології й економіки, соціальної психології і культурології. Майже відразу розпочалася

жвава дискусія з приводу того, де витoki глобалізації, на які періоди, фази, епохи поділяється її історія. У цьому дискурсі відносно швидко сформувалися два основних погляди. Прихильники першого вважали, що сучасна глобалізація є результатом науково-технічної революції та краху комуністичної системи з переходом до вільного світового ринку й демократизацією колишніх авторитарних політичних систем. Адепти другого шукали витoki глобалізації в давніх історичних епохах і наголошували, що людська історія починається тоді, коли з'являється емоційне ставлення до її суб'єктів. Культуру мислення історика визначають різні дискурси, чим їх більше, тим якіснішими є нові теорії та концепції.

Минуле досліджує історія, сучасне – соціологія, майбутнє – футурологія. Найдавнішою серед цих наук є саме історія. Її не можна пояснити детерміновано й неможливо передбачити подальший розвиток подій. На перебіг подій впливають стільки сил, які взаємодіють між собою настільки суперечливо і складно, що найменші зміни (навіть помах крила метелика) можуть призвести до інших наслідків, ніж передбачалося.

Умовно можна вважати, що перша «глобальна історія» за масштабами тодішньої ойкумени була написана самим «батьком» європейської історичної думки Геродотом. До речі, тодішню «локальну історію» викладено в «Історії Пелопоннеської війни» Фукідида. «У широкому сенсі глобальна історія – це історична ідеологія глобалізованого світу» (с.8). Більшість ідеологічних систем: лібералізм, консерватизм, комунітаризм, фемінізм, націоналізм є інтелектуальними конструктами історичного Заходу. Таке ж походження мають навіть ідеології пригноблених – антиколоніалізм та антиглобалізм.

«У вузькому сенсі глобальну історію слід розглядати як різновид сучасного історієписання доби глобалізації, в якому можна виокремити три типи: транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія» (с.9). Причому глобальна історія переважно розуміється не як масштаб, а як вектор дослідження. «Соціальна теологія поєднує трансцендентні сили з людським фактором, вона розкриває теологічні смисли соціально-політичної реальності» (с.9).

У першому розділі праці – «Глобальна історія. Методологія» – зазначено, що «глобальна історія водночас предмет дослідження, певний науковий підхід до історії, процес, об'єкт і методологія» (с.19). Звичайно, поняття «глобальна історія» треба вписати в історичний контекст, тобто розглядати його «соціокультурні обставини, політичний досвід, духовний ландшафт епохи, стан ідеологій, науки та конкретної галузі дослідження, під кутом зору яких і розглядається сенс даного поняття» (с.38). Традиційним об'єктом історичного дослідження є національні держави. Нації «сконструювали себе за допомогою історії, використовуючи уявні, вигадані картини свого минулого для виправдання свого сучасного» (с.43). Фактично, на думку І.Колесник, «глобальна історія» – історична ідеологія світу, що глобалізується (с.53). Однак глобальна історія не ідентична історії глобалізації. Вона є інтелектуальним продуктом глобалізації. Публічна історія редукує здобутки академічної науки до масово-політичного дискурсу.

Другий розділ монографії – «Глобальна історія як ідеологія світу, що глобалізується» – висвітлює суперечливі ідеологічні питання. Критику історичної теорії доцільно ґрунтувати на соціокультурних концепціях, починаючи від ідей М.Данилевського та О.Шпенглера й до цивілізаційних концепцій А.Тойнбі, Ф.Броделя, С.Гантінгтона. Дійсно, «існує не єдина історія, а багато історій, різних за типами, ритмами та модулями» (с.81). Правда, не треба забувати і про принцип взаємозалежності всіх складових світу, який утілюється в єдності в різноманітті (до речі, це офіційний девіз Сполучених Штатів Америки: «E pluribus unum»). Єдина глобальна культура не є однорідною. Але невизнання імперської спадщини є певним запереченням більшої частини людської культури. Більшість імперій породжували гібридні цивілізаційну утворення, які багато переймали від підкорених народів.

Варто зазначити, що у середовищі прихильників розвитку ліберальної моделі глобалізації триває дискусія з приводу стратегії її розвитку. Одна концепція не заперечує збереження національних держав, які консолідуються та керуються наднаціональними політичними структурами і транснаціональними корпораціями. Адепти другої концепції ведуть мову про руйнування національних держав й утворення «світового уряду», який керуватиме глобалізованим світом без посередництва національних держав за допомогою штучного інтелекту. На нашу думку, поспішна відмова від «націєцентричної» історії є ідеологією саме другої стратегії розвитку глобалізації. Тим паче, що націєцентрична історіографія не є монополією країн західного ареалу. Звичайно, не варто переоцінювати есенціалістський підхід до історії і треба пам'ятати, що ключові історичні категорії, такі, як «цивілізація», «нація», «формація», «клас» – не існуючі сутності, а тільки інтелектуальні конструкти. Однак сумнівною є теза про те, що «цивілізація вже безпосередньо не ототожнюється з конкретною історичною реальністю, дедалі помітнішою стає тенденція щодо повної відмови від цього поняття» (с.98). Наприклад, у Києві 2020 р. вийшла друком монографія С.Пирожкова, Н.Хамітова «Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини», яка ставить мету створення суспільства цілісних особистостей, здатних до компромісів та ефективної діяльності.

Популярно в контексті постколоніальних студій вести мову про кризу евроцентризму. Однак варто пам'ятати, що глобальний центр сили перемістився в Європу тільки після того, як британці завдали поразки китайцям в опіумних війнах середини XIX ст. Зрештою, сучасна китайська економіка, яка стрімко розвивається, побудована на європейській моделі виробництва й фінансування. Для перемоги в конкуренції з європейцями китайцям і персам не вистачило західних цінностей, міфів, судового апарату та соціально-політичних структур влади, які формувалися у Західній Європі

віками. Європейці звикли мислити раціонально ще до того, як здобули відчутні технологічні переваги.

Завдяки постколоніальній критиці всі типи історичного письма вважаються самодостатніми й самоцінними. Але це не скасовує факту, що кожен обирає те, що йому ментально ближче. У монографії І.Колесник констатується, що завдання нового глобального історика полягає в тому, щоб подолати уявлення про те, що «європейська сучасність» – це універсальний стандарт для оцінки всіх суспільств у світі (с.102). Однак, наприклад, досягнення анонсованої мети вступу України до Євросоюзу вимагає якраз визнання імперативу європейського шляху розвитку з усіма його стандартами та регламентами. Важко не помітити, що в ідеології євроцентризму ідея політичної, економічної, культурної й технологічної вищості Європи співіснує з поняттями «неісторичних народів», «відсталості». Утім, політична коректність вимагає користуватися терміном не «відсталість», а «статус пізнього приходу». Звичайно, «прискорений розвиток Західної Європи становить не норму, а виняток, що потребує пояснень» (с.107). Нагадаємо, що різним є темп історичного розвитку таких нині провідних країн Західної Європи, як Німеччина і Франція. Констатується, що «дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, котрі традиційно сприймалися як вади української історії, тепер можуть перетворись на переваги» (с.119). Звичайно, можуть за сприятливих обставин, але не зрозуміло, як саме перетворюються на краще. Принаймні український історичний досвід 1917–1922 рр. довів протилежне. Головне, не потрапити в пастку «держави, яка не відбулася» та не опинитися під зовнішнім управлінням зі Сходу або Заходу. Принаймні складовою постколоніальних студій мають бути дослідження неокolonіалізму й того, як плекати власну суб'єктність.

Третій розділ монографії – «Транснаціональна історія» – присвячено розгляду історії появи цього поняття та його історіографічного наповнення. Зазначається, що «виникнення транснаціонального дискурсу пов'язують із рухами феміністок та ЛГБТ-співтовариств» (с.136). На нашу думку, заперечення досягнень західної культури кореспондується із принципами так званої політичної коректності. Яскравий приклад цього дають студентські протести 1987 р. у Стенфордському університеті проти нормативного лекційного курсу «Західна культура». Він складався з наукового аналізу текстів – від Біблії, Гомера й Августина до Мак'явеллі, Галілея, Маркса, Дарвіна, Фройда. Натомість учасники протесту вимагали включити до курсу «небілих» авторів та авторок-жінок. Мовби це підвищить гідність їхньої культури та самоповагу студентів, котрі до неї належать. Наголошувалося, що канон «пригнічує психіку» жінок і національних меншин. У підсумку ідеологія мультикультуралізму вимагає розглядати історичні процеси винятково крізь призму раси або гендеру. «Предмет транснаціональної історії – відкрите поле для численних дослідників глобальної історії товарів, глобальних біографій, життєвого світу рабства, сенсу експлуатації, культурних трансфертів, міграції, модернізації і залежності» (с.154). Яскравий предмет транснаціональної історії – це історія рабства. У XVI–XIX ст. до Північної Америки було завезено близько 10 млн невольників з Африки. Акції приватних компаній, котрі торгували рабами, купували чимало західноєвропейців середнього класу. На ці гроші работорговці споряджали судна, купували людей на Африканському континенті та перевозили їх в Америку. Тут вони продавали «живий товар» власникам плантацій, а на виручені гроші придбавали цукор, какао, каву, тютюн, бавовну, ром. Далі поверталися в Європу, де це все продавали, відтак знову вирушали в Африку. Зачароване коло. Упродовж XVIII ст. така торгівля приносила акціонерам великі прибутки.

На нашу думку, предметом транснаціональної історії має бути й антиглобалізм. Нагадаємо, що Ш. де Голль відстоював ідею «Європи батьківщин», а не «Сполучених Штатів Європи». Навіть у сучасному Європейському Союзі національна держава ще не релікт минулого. Тому «криза національної держави як одиниці історичного аналізу» (с.137) виглядає перебільшеною. Сьогоднішній глобалізований світ одночасно орієнтується на гіперцентралізацію й нескінченну фрагментацію, глобалізація невіддільна від глокалізації. Тим паче, що пандемія коронавірусу показала, що за надзвичайних умов саме національна держава залишається головним «антикризовим менеджером». Пандемія швидко перевела глобалізацію з часово-просторового в переважно віртуальний вимір. Нинішнє століття може стати епохою банкрутства технологічної утопії з її штучним інтелектом, тотальною віртуалізацією («держава у смартфоні»), спробами технократичного контролю масової соціальної поведінки.

Четвертий розділ – «Соціальна теологія» – ґрунтується на християнській теології. Констатується, що «світова історія рухається тим шляхом, який не завжди зрозумілий і доступний секулярному мисленню» (с.183). Звичайно, це так, але власні соціальні теології мають інші світові релігії: буддизм, іслам, індуїзм, конфуціанство. У глобалістиці часто протиставляють «китайську» та «американську» моделі глобалізації. Це неминуче актуалізує цивілізаційний підхід як у глобалістиці, так і глобальній історії.

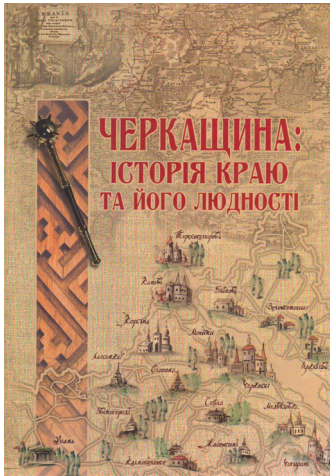
У п'ятому розділі – «Перехресна історія» – звертається увага на те, що «втрачає сенс дихотомія центр – периферія, котрі опиняються в єдиному інформаційному просторі» (с.233). Але існують такі поняття, як «інформаційний імперіалізм», коли більшу частину інформації продукують саме країни глобального центру, а не глобальної периферії. Крім того, нікуди не зникають відмінності між рівнями багатства країн центру й периферії. До речі, саме доступ до соціальних мереж вважається стимулом до таких революційних подій, як «Арабська весна» 2011 р. Адже можливість для соціально неадаптованої особи користуватись інтернетом ще не наближає її статус до середнього класу. Зрештою, «перехресна історія не заперечує значення метанаративів у глобальній історії та слугує засобом їх конструювання» (с.286).

Цікавим є заключний підрозділ монографії, присвячений українській проекції перехресної історії. «У XIX ст. українські території ввійшли в орбіту європейської світ-економіки» (с.314). Але, додамо, що саме у статусі приєднання до центру в ролі периферії. Крім того, позаминуле століття не принесло жодного покращення етики капіталізму. Зрештою, «глобальна історія в усіх своїх різновидах – транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія – є інструментом модернізації свідомості українських інтелектуалів у глобалізованому світі» (с.331). Кожна хронологічна точка історії слугує свого роду перехрестям. Із минулого до неї веде один хронотоп, натомість доріг у майбутнє – ціле розгалуження.

Сенс читання – у конструюванні нового смислу. Висловимо читацьке побажання: у можливому новому виданні монографії додати до покажчика список літератури, що важливо для бібліографії розвитку вітчизняної історичної глобалістики та досліджень української історії в контексті глобальної історії.

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), martynov.andriy15@gmail.com

Черкащина: історія краю та його людності /
За ред. В.Масненка, В.Поліщука. – Черкаси:
Вид. Чабаненко А.Ю., 2017. – 698 с.

Історичний гранднатив – жанр, не особливо популярний у вітчизняній історіографії. Якщо ж твори такого плану за останні кілька десятиріч з'являлися, то до них, як правило, пред'являлися значні претензії. Проте інколи публікувалися достатньо вдалі наукові проекти, що були не лише підсумком багаторічних досліджень, але й результатом витворення певної ідеї. Один із таких, присвячений історії Черкащині, з'явився 2017 р. Вочевидь, цьому сприяла загальна зміна соціальних настроїв після подій 2013–2014 рр.

Саме слово «Черкащина» вперше фіксується в науковій літературі 1864 р., а потім уже на початку ХХ ст. та в 1920-х рр. У ті часи воно мало вузьке значення, окреслюючи межі Черкаського повіту, та побутуючи нарівні з назвами Канівщина чи Звенигородщина. Проте з 1954 р., коли було створено Черкаську обл., воно набуває вже регіонального характеру, поглинаючи назви інших округ. Від того часу з'являється й більш ширший інтерес до цього краю (раніше друкувалися лише дослідження вузького характеру).

Можемо згадати лише декілька загальних розвідок, присвячених Черкащині, в яких, утім, не розкривалася її повна історія. Вони з'явилися в радянський період та, відповідно, мали ідеологічний характер, який спрямовувався на формування відповідних уявлень щодо «класової боротьби» й «українсько-російської дружби». Звісно, у тих кількох виданнях побіжно було представлено інформацію щодо геології, географії, флори та фауни, археологічних пам'яток. Найбільш презентативним серед них став 24-й том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений Черкаській обл. (1972 р.). Однак, зрозуміло, на даний момент ця книга занадто застаріла, хоч нею ще й досі продовжують користуватися краєзнавці (позаяк достойної заміни цьому виданню не було). На глибше висвітлення історії регіону був спрямований навчальний посібник А.Чабана «Історія Середньої Наддніпрянщини» (2011 р.).

Відповідно, вихід друком нової узагальнюючої праці з історії Черкащини (тираж 1 тис. прим.) зумовлений як суто науковою необхідністю, так і суспільною потребою. Крім того, поява цієї книги цілком укладається в наукові та суспільно-політичні процеси в Україні, адже є потреба й у сучасному баченні минулого, відповідному до вже наявної нової інформації, і у критичному підході до історії як науки. Так само нагальна й «декомунізація» історичної пам'яті, що в буквальному сенсі тисне на громадян багатьма радянськими постулатами і сфальсифікованим минулим.

Авторами нової праці виступили знані фахівці, котрі вже не один десяток років займаються дослідженням краю – С.Горошко, К.Івангородський, О.Компанієць, В.Масненко, Ю.Михайлюк, В.Поліщук, Ю.Присяжнюк, М.Сиволап, С.Шамара, М.Щербина. Власне, їхні багаторічні напрацювання й лягли в основу видання.

Хронологічний діапазон надзвичайно широкий – від геологічного архею й до часу виходу книги. Зрозуміло, що це аж ніяк не дозволяє детально оглянути багато процесів, які відбувалися у краї, а проте загальне уявлення дослідникам представити все ж таки вдалося. Географічно охоплюється, зрозуміло, Черкащина «в широкому сенсі, яка об'єднує кілька локальних територій (власне Черкащину, Чигиринщину, Звенигородщину, Уманщину, Полтавську сторону тощо)» (с.5).

Структурно видання містить дев'ятнадцять розділів, в яких представлено геологічні та біологічні процеси, що вплинули на формування сучасного рельєфу, природи Черкащини, появу тут перших стоянок первісних людей (від 130 тис. років тому), подальше заселення краю, освоєння його вже в давньоруські часи й до сучасності. Автори висвітлюють такі питання, як поширення державності на цих землях (Русь, Золота Орда, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія, УНР, СРСР), протистояння місцевого населення із владою, його соціально-економічне становище, етнічний і національний склади, визвольна боротьба, участь у державотворенні тощо. Причому розгляд історії державно-політичних процесів явно переважає.

Вагомим позитивним моментом представленого узагальнюючого дослідження з історії Черкащини стала його джерельна та історіографічна база. Автори використали значний масив опублікованих і неопублікованих документів із місцевих, центральних архівів України, наукову літературу різних історіографічних шкіл, напрямів. Лише вибрана бібліографія містить 254 позиції (не враховуючи тих праць, що зазначаються по тексту книги). До неї було включено найбільш поширені та доступні видання. І це – ще один величезний позитив у цій праці, адже дослідники, краєзнавці, зацікавлені читачі відтепер мають можливість відштовхуватися саме від цього списку у своїх подальших розвідках. Це тим більш важливо, що до сьогодні не було створено узагальнюючих бібліографічних публікацій з історії Черкащини (в окремих випадках маємо лише вибіркові видання). Своєю чергою це наштовхує на думку щодо необхідності підготовки ширшого бібліографічного довідника.

Значний фактичний матеріал, обсяг джерел і літератури спонукає до подальшого вивчення місцевої історії, аж до того, щоб позбуватися «білих плям», історичних міфів, хибних стереотипів. У цьому й полягає головна роль представленої книги. Вона відкриває можливості вже для наступного кроку – створення широкого полотна реальної історії Черкащини.

Про можливість такої перспективи та про напрями подальших досліджень свідчить сама структура видання, адже періоду від 1917 до 2016 рр. присвячено 243, від 1793 до 1916 рр. – 52, від 1714 до 1793 рр. – 27, від середини XVI ст. до 1714 рр. – 116 сторінок. Тобто, уже це нам показує, що найбільші прогалини в історії Черкащини припадають на XVIII – початок XX ст. – якраз на ті часи, коли край активно залюднювався, коли тут з'являлося найбільше сіл, поселень, містечок, коли він перестав бути ареною воєнних потрясінь (за винятком Коліївщини), коли активно розвивалася промисловість, прокладалися нові шляхи, залізниці, будувалися церкви та монастирі, з'являлися банки, змінювалася й ускладнювалася система управління.

До позитивів видання можна також віднести і спробу авторів увести в розповідь людський фактор. Так, вони звертаються до генеалогії окремих відомих родин Черкащини, до біографічного матеріалу знаних її уродженців та жителів. У порівнянні з радянським викладом, де право на життя мали суто свої герої, «будівничі соціалістичного майбутнього», партійні ідеологи, у цьому виданні ми вже бачимо представників духівництва, купців, холодноярських повстанців, діячів ОУН, черкашан-учасників радянсько-фінляндської війни та ін.

Не обійдено увагою й чимало трагічних тем в історії краю – різанина в Умані періоду гайдамаччини (с.302–303), Голодомор 1932–1933 рр. (с.433–439), репресивна політика (с.458–463), розстріл співробітниками НКВС ув'язнених в уманській тюрмі в 1941 р. (с.470–471) тощо. Звертаються автори й до замовчуваних у радянський період сюжетів. Наприклад, це стосується приїзду до Умані 1941 р. А.Гітлера та Б.Муссоліні, життя населення, організації влади, у тому числі місцевого самоврядування, у період німецької окупації та ін.

Однак не слід сприймати опубліковану книгу в ідеалізованому світлі. Вона, безумовно, має перехідний характер. І, звісно, із часом доволі значну частину інформації буде переглянуто. Тим більше, уже зараз можемо говорити, що виклад не позбавлений вад. Можливо, їх варто розцінювати як результат певного компромісу, адже досі немає єдиної програми вивчення Черкаського регіону (планові дослідження в навчальних закладах, музеях, заповідниках – це лише виконання обов'язкових умов діяльності, але не програма). Кожна наукова структура, не кажучи вже про адміністративні органи, живе своїм власним життям. Навіть проведення місцевих і загальноукраїнських конференцій не рятує ситуацію. Хоча, з іншого боку, такий стан характерний і для інших регіонів нашої країни.

Відзначаючи високий професіоналізм авторів, не можна не зауважити: наявність відвертих помилок; некритичне наслідування вже традиційних уявлень; бажання уникати певних проблем.

До помилок слід віднести ототожнення кам'яних антропоморфних стел (мал. на с.46) з енеолітичною середньостогівською культурою, тоді як вони належать до ямної культурно-історичної спільності доби ранньої бронзи (ямна та кемі-обинська культури); застаріле датування лебедівської культури XI–VIII ст. до н. е. (за новітніми дослідженнями має бути XII–X ст. до н. е.)¹; віднесення зарубинецької культури до епохи ранніх слов'ян (її атрибутування як ранньослов'янської останнім часом ставиться під сумнів і цей підрозділ варто було б об'єднати з наступним, де йдеться про черняхівську та київську культури, назвавши «Латен і пізньоримський час»); датування джучидських монет Василицького скарбу 1290–1312 рр. (насправді – 1347–1376 рр.)²; неодноразова згадка Чигиринського староства в той період, коли його не існувало (воно згадується лише від середини XVII ст., а в люстраціях 1620–1630-х рр. ці землі числяться у складі Корсунського староства³); присвоєння Максимові Кривоносу статусу черкаського полковника Війська Запорозького (таким його нарекла художня література історико-романтичного спрямування XIX ст.: роман «Вогнем і мечем» Г.Сенкевича, трилогія «Богдан Хмельницький» М.Старицького та ін., а за нею й деякі історики)⁴; приписування цієї ж посади майбутньому гетьманові Петрові Дорошенку (так його величає «Літопис» Самійла Величка – джерело порівняно пізніше, створене на початку XVIII ст., сповнене багатьох неточностей і вигадок)⁵ тощо.

Подеколи автори йдуть за традиційними поглядами на історію Черкащини, які в багатьох випадках становлять собою спадщину романтичної та народницької історіографії XIX ст. Наприклад, це стосується уявлень про появу й роль у житті регіону монастирів (с.223). Думка про їх існування на Черкащині ще у XVI ст. не витримує жодної критики, адже вони з'являються тут тільки від 1620-х рр. Доти були лише володіння окремих київських обителів. А вся інша інформація – це більше народні перекази, сприйняті за реальні факти. Наприклад, жодної ролі козацтво не відіграло у відродженні Мотронинського монастиря, оскільки й самого його тоді ще не було. Так само ніколи не ховали в Канівському монастирі (оскільки його також тоді ще не існувало) ані Івана Підкову, ані Якова Шаха, ані Самійла Кішку. Усе це історіографічні легенди.

¹ Куштан Д.П. Південь Лисостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи // Археологічний альманах. – Вип.29. – Донецьк, 2013. – С.185.

² Зразюк З.А., Строкова Л.В., Хромов К.К. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV в. из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Восточная нумизматика в Украине. – Ч.П: Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К., 2007. – С.119.

³ Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Уклад. Р.Майборода. – К., 1999. – С.301–302.

⁴ Куштан Д. Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від заснування до 1652 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип.28. – К., 2019. – С.229.

⁵ Куштан Д. Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від 1653 р. до ліквідації) // Там само. – Вип.29. – Ніжин, 2020. – С.195.

Абсолютною фантазією, заснованою лише на деякій схожості топонімічних назв та аж ніяк не на археологічних даних, стали «давньоруські міста» Кульдюрів на місці Сміли (Юрова гора) та Чюрнаїв на місці Чорнявки. Автор цих ідей Л.Махновець у першу чергу був літературознавцем, філологом, перекладачем. Вони не набули підтримки серед археологів-русистів⁶. Археологічні дані свідчать про те, що у Дніпро-Тясминському межиріччі відсутні археологічні пам'ятки давньоруського часу (XI–XIII ст.). Південний кордон Київської Русі на Правобережжі маркований «змінюваними» валами, що проходили правим берегом р. Рось (там і зосереджені городища «своїх поганих»), на Лівобережжі – валами та низкою городищ уздовж лівого берега Дніпра і правого берега Сули.

Те саме стосується й міфічного городища Татинець – ще однієї вигадки, заснованої на літописній згадці про однойменний брід (від старорус. «тать» – «розбійник») південніше Переяслава. Локалізацію Татинця поблизу Черкас піддав критиці ще М.Максимович⁷. Утім версія про локалізацію Татинецького броду в районі Черкас прижилася. Городище ж Татинець – це непорозуміння, якщо не свідомо містифікація, автором якої став знаний радянський археолог, майбутній академік Б.Рибаків, коли створив карту пам'яток Русі⁸. Жодних слідів давньоруського городища в районі Черкас чи його околиць (с. Червона Слобода) археологічно не зафіксовано.

У книзі присутні не лише міфічні події, «місця слави», але й вигадані історичні особи. Це, зокрема, «господар» Києва та округи (у тому числі Черкас) початку XIV ст. князь Станіслав Київський (с.104) – особа, якої в реальності не існувало, і котра відома лише за пізніми (після XVI ст.) літописами, де йдеться про нібито «київський похід» Гедиміна. Те саме можна сказати і про постать «переможця татар» Матвія Кміти (с.121), якого зустрічаємо в генеалогічних легендах низки литовсько-руських родів (Кмітів, Вороничів, Єльців). Можливо, його прототипом був реальний черкаський намісник Кміта Олександрович (1494–1496 рр.).

Цілком очевидно, що автори уникають розв'язання певних питань, намагаючись або дистанціюватися від гатю, або ж просто підтримуючи привабливу думку. Наприклад, фантастичним виглядає твердження про те, що італійський мандрівник Плано Карпіні проходив через уже згадуваний міфічний Татинець (с.102). Якщо відомо, що його маршрут пролягав на схід – до ханської ставки у Сараї на Волзі – тож логічно, що після Канева він мав переправитися на лівий берег. Тоді «селищем алана Міхея» цілком міг бути, наприклад, Переяслав.

Такий підхід зменшує увагу до значніших фактів в історії Черкащини, які ставали визначальними для всього краю. Це можна сказати про битву на Синіх Водах (1362 р.), після якої територія, де згодом з'явилися Черкаси і Звенигород, перейшла не просто до складу Великого князівства Литовського, а до васального Литві Подільського князівства Коріатовичів. Пізніше, принаймні ще близько 80 років, вона (з Черкасами включно) належала до Східного Поділля. Черкаси ж у складі Київського князівства закріпилися вже тільки за Омельковичів (із середини XV ст.). Про це свідчать незаперечні факти: а) Черкаси серед подільських міст у «Списку руських міст дальніх і ближніх» (між 1387 і 1392 рр.); б) згадка про «черкаського воеводу» Бедриха, слугу подільського князя Федора Коріатовича (1392 р.); Черкаси серед подільських міст у грамоті польської королеви Ядвіги (1395 р.); в) черкаський староста в 1409 р. Рафал зі Слупова – колишній подільський намісник; г) Черкаси в переліку подільських замків у «Списку міст Свидригайла» (1432 р.). Власне, «подільська сторінка» історії Черкас

⁶ Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – Мал.44.

⁷ Максимович М. Собрание сочинений. – Т.ІІ. – К., 1877. – С.344, 351.

⁸ История культуры Древней Руси: Домонгольский период. – Т.І. – Москва; Ленинград, 1948. – С.30–31 (карта-вклейка).

відома вже давно: про це писали М.Грушевський, О.Білецька, В.Михайловський, автори цих рядків, інші дослідники. Відповідно, похід київського князя Скиргайла (1393 р.) – це аж ніяк не звільнення Канева, Черкас і Звенигорода від «ординських ханів» (с.111), а натомість ліквідація великим князем литовським Вітовтом удільного князівства Коріатовичів.

Відповідно, усе це зачіпає й питання щодо заснування Черкас (центр цілого регіону). Утім чіткої позиції у книзі так і не визначено. Лише наведено запропоновані істориками версії (с.131). Але ж читач залишився без виразної відповіді, тобто фактично йому доводиться самому обирати той зручний варіант, який припаде до душі, а не буде науково обґрунтований. І це за цілковитою очевидністю того, що офіційна «черкеська» версія заснування міста в 1286 р. є анахронізмом без жодних серйозних підтверджень (як письмових, так й археологічних). До того ж ґрунтується вона на твердженнях істориків XVIII ст. В.Татищева та І.Болтіна, котрі здебільшого переслідували у цьому питанні ідеологічні, а не наукові цілі.

Бракує у книзі й більш конкретної історії сіл і міст, їх заснування, розвитку, тлумачення назв. Зрозуміло, що подібне завдання не ставилося, але зняти його в такому виданні з порядку денного також неможливо. Регіональна історія – це, усе ж таки, передовсім історія місцевих поселень і їх жителів. А загальна історія тут повинна служити тільки тлом. Тим паче, що заглиблення в історичну інформацію вже сьогодні дає серйозні підстави для спростування багатьох міфологічних нагромаджень⁹.

Таким чином, маємо найкращу на сьогодні узагальнюючу працю з історії Черкащини, створену за останні 200 років, відколи взагалі на цей край почали звертати увагу дослідники. Книга надзвичайно інформативна, прекрасно ілюстрована. Вона має свої вади, які, проте, вказують на шляхи подальших студіювань. Цілком можливо, що саме це видання дасть можливість найперше черкаським фахівцям продовжити вже розпочату роботу і створити точніший та історично реальніший гранднартив, підштовхне до переосмислення багатьох позицій з історії Черкащини, дослідження й аналізу історичних джерел.

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор,
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна), lastov@ukr.net

Дмитро КУШТАН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут археології НАН України
(Київ, Україна), kushtan_dp@ukr.net

⁹ Ластовський В. Наукова міфологізація історії Черкащини та проблеми її подолання // Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі. – Л.; Торунь, 2021. – С.184–197.

Казачество в тюркском и славянском мирах /
Отв. ред. В.В.Грибовский, В.В.Трепавлов. –
Казань: Институт археологии им. А.Х.Халикова
АН РТ, 2018. – 804 с.

Козацтво в тюркському і слов'янському світах /
Відп. ред. В.В.Грибовський, В.В.Трепавлов. – Казань:
Інститут археології ім. А.Х.Халікова АН РТ, 2018. – 804 с.

Коллективна монографія за редакцією авторитетних фахівців В.Грибовського і В.Трепавлова стала, по суті, першою спробою комплексного вивчення тюркського та слов'янського козацтва як етносоціального явища, що існувало на просторах Євразії (степова зона України,

Північний Кавказ, Поволжя, Південний Урал, Західний Сибір, Казахстан) у XIV – на початку XX ст. Ця праця – результат зусиль великого колективу авторів із різних наукових центрів Російської Федерації (13), України (9), Республіки Казахстан (1). Організаторами проекту виступили Інститут археології ім. А.Халікова Академії наук Республіки Татарстан та інститут міжнародних відносин Казанського федерального університету.

Перший розділ – «Історіографія історії козацтва в аспекті тюрксько-слов'янських взаємозв'язків» – представлений трьома нарисами авторства В.Грибовського, В.Яценка та Ж.Сабітова. Найбільш інформативним є перший параграф – «Козацтво і його зв'язок з тюркським світом в історіографії пізньої Російської імперії, СРСР та пострадянського простору» (В.Грибовський). Автор узагальнив широке коло літератури, яку було розглянуто в аспектах становлення, реалізації та зміни наукових парадигм. Якщо в історичній науці Російської імперії керувалися, головним чином, наративом колонізації, то в радянській історіографії тематика трактувалася у трикутнику штампів: «колонізація», «феодалізм», «турецько-татарська агресія». Для пострадянської історіографії (російської, української, казахстанської), на думку В.Грибовського, характерний еkleктизм. Пошук шляхів подолання еkleктизму й деконструкції однолінійних еволюціоністських побудов у вивченні козацтва привів дослідника до проблематики чоловічих союзів як універсального явища світової історії (докл. див. розділ II цього видання).

В.Грибовський широко використовує праці американських та європейських авторів, що дозволило йому проаналізувати методологічні орієнтири сучасних козако-й тюркознавчих студій на пострадянському просторі. Історіографічне дослідження дозволило обґрунтувати актуальність вивчення таких аспектів проблематики: 1) ставово-вікова структура тюркських козаків і фактори її зміни у східнослов'янських козацтвах; 2) соціальна специфіка безсімейних груп, їх відкритість до прийому представників різних етносів і станів; 3) реципрокні й редистрибутивні механізми формування та підтримки влади в козацьких спільнотах; 4) соціокультурна дифузія серед слов'янського й тюркського прикордонного населення; 5) фактори війни та миру на степовому покордонні; 6) вплив лінійних кордонів на характер зв'язків і відносин українського й російських козацтва із тюркськими народами; 7) козацтво та експансія Російської держави в напрямку тюркської ойкумени; 8) інфільтрація й соціалізація представників тюркських народів у козацьких військах Російської імперії; 9) козацтво та тюркський світ у процесах модернізації. Реальні практичні кроки в їх вивченні представлені у цій колективній монографії.

Наступні два нариси присвячено аналізу зазначеної проблематики в українській (В.Яценко) й казахстанській (Ж.Сабітов) науках. Таке структурування розділу призвело до не завжди виправданих повторів – перш за все у викладі досягнень пострадянських національних історіографій. У праці В.Яценка можна було б розвинути ті сюжети української історіографії, яким у В.Грибовського було приділено недостатньо уваги – погляди на тюрксько-українське сусідство М.Грушевського, М.Слабченка, М.Тищенка, О.Рябініна-Скляревського та ін. Також було розглянуто й досягнення представників української діаспори – праці В.Дубровського, О.Оглоблина (власне їхні публікації ще в радянській Україні, до еміграції), орієнталіста О.Пріцака. Проте, на наш погляд, слід було зупинитися й на розвідках низки інших істориків – І.Боршака, Д.Дорошенка, О.Субтельного тощо.

Концептуальні засади колективного дослідження викладено у другому розділі, який присвячено соціальній типології козацьких спільнот. Ця частина монографії повністю авторства В.Грибовського. На підставі виявлених ознак (вікові класи, ініціації, сезонні збори, різномірний склад учасників, тимчасові ієрархії, за певних умов перетворювалися в основи патрон-клієнтського гуртування, або навпаки – інституціоналізували щосезонне оновлення) він визначає соціальну типологію ранніх козацьких спільнот як безсімейних, структурованих, що функціонували за принципом чоловічих союзів.

Намагаючись осмислити значення чоловічих союзів у процесах формування держави та суспільства, а також виявити риси цього інституту в козацтва, В.Грибовський звернувся до історії питання та провів історіографічний аналіз проблеми. Основну увагу він зосередив на полеміці німецького етнографа й історика Г.Шурца з американським ученим Л.Г.Морганом і його послідовниками. На наш погляд, авторові вдалося переконливо довести, що схема Моргана – Енгельса архаїзує козацтво, зводячи його до «стадії військової демократії», «додержавного суспільства», або ж, навпаки, модернізує, наділяючи характеристиками пізнього порядку (демократія, республіка, ринкова економіка). Також, уважає В.Грибовський, сучасні неоеволюціоністські моделі степових суспільств не змогли пояснити існування козацьких спільнот Євразії в XV–XIX ст. Автор актуалізує призабуті ідеї Г.Шурца і справедливо вважає, що його теорія, з урахуванням корекції та досягнень субстантивістської антропології, має суттєвий дослідницький потенціал і дозволяє визначити нові підходи до вивчення чоловічих союзів як основи козацтва.

Як стверджує В.Грибовський, козацтво дає приклад існування пізніх і великих форм чоловічих союзів, котрі розвинулися на територіях, не охоплених регулярним впливом держави. Приклади, наведені дослідником, демонструють, що цей інститут може довго залишатися на маргінесі держави, наповнюватися різним культурним, соціальним, політичним, етнічним змістом, інтеріоризувати зовнішні впливи, створювати основу для нових держав і включатися у складні державні системи, утворюючи специфічні соціально-правові ніші в їх структурі.

В.Грибовський розглядає козацтво євразійських степів як феномен тюркського світу, генетично пов'язаний із чоловічими союзами. На думку автора, первісну форму козацтва становив віковий клас неодруженої молоді, зайнятий військовим і мирними промислами. Ідентифікувати це явище, через відсутність репрезентативної джерельної бази, можна, лише починаючи з періоду Золотої Орди. Ця традиція продовжувала існувати в євразійському степу й у наступні часи. Сплеск козакування в XV ст. В.Грибовський, посилаючись на дослідження В.Трепавлова і Джу-Юп Лі, пояснює наслідком розладу «системи Чингіз-хана», що призвело до повернення «часів Темуджина». Згодом степовий фронтір, через міграційні процеси, стає територією

активних міжетнічних контактів тюрків і східних слов'ян. Це призводило до асиміляції менших за чисельністю тюркських етнічних груп, трансформації етноконфесійної ідентичності та етнічної історичної пам'яті раннях козацьких спільнот.

На окрему увагу заслуговують ідеї автора про чоловічі союзи у причорноморських степах XVI–XVIII ст. Він доводить наявність у запорозьких козаків типових рис чоловічого союзу: загальні трапези, «престижне» вживання алкоголю, блокування сім'ї та спадкових статусів, недопуск жінок або їх безстатусність, інститут побратимства, поведінкові стереотипи й т. п. Цікавими є висновки про те, що перебування козаків на Запоріжжі завжди відрізнялося рухливістю, сезонністю, промисловою спрямованістю, періодично оновлюваними рангами й тимчасовим характером гуртування. Саме через рухливість запорожців, на думку автора, їх поселення майже не вловимі для археологів, а матеріальні залишки Січей, що існували, як вважається, до середини XVII ст., так і не було знайдено.

В.Грибовський констатує, що чоловічі союзи були явищем універсальним, але в умовах степового фронтира українські й російські козаки запозичили не лише термінологію, а весь номенклатурний комплекс, пов'язаний із первісним козацтвом. Тюркські традиції козакування і степового вождівства активно та успішно засвоювалися, збагачувалися представниками інших етносів, стаючи для них основою соціальних відносин зі власною системою цінностей.

Еволюція чоловічого союзу, стверджує В.Грибовський, могла йти або по лінії зміцнення сезонного оновлення ієрархій, як це сталося на Запоріжжі, або в напрямі патрон-клієнтського гуртування, яке переростає у систему: князь і його дружина (хан та його батери), що було характерним для всіх тюркських козаків. Автор зазначає, що державотворчий потенціал козацтва (з посиланням на дослідження Джу-Юп Лі) було реалізовано лише у двох випадках: відносно стійкі держави та ідентичності виникли в Казахському ханстві (XV ст.) та українській Гетьманщині (XVII ст.). На цій основі в епоху модерну утворилися нації казахів й українців.

Уважаємо, що В.Грибовському вдалося запропонувати доволі струнку, функціональну модель для вивчення й розуміння тюркських та слов'янських козацьких спільнот XV–XIX ст. Водночас, інші автори мали можливість сформулювати свої методологічні підходи, конкретизувати термінологію, подати огляд джерельної бази дослідження й історіографії окремих проблем.

Проект став серйозною науковою платформою для трансляції поглядів різних історичних шкіл, до яких належать його учасники. Також необхідно враховувати, що крім методологічних і термінологічних розбіжностей серед авторів є й локальні особливості формування козацьких спільнот всього Євразійського степу. Це яскраво демонструє третій розділ – «Рання історія козацтва (XV – перша половина XVII ст.)». Так, у першому та другому параграфах викладено погляд на козацтво як результат завоювання Монгольської імперії й Золотої Орди, диференціації тюркського світу пост-золотоординського часу. У дослідженні В.Трепавлова останній сибірський хан Кучум представлений як утікач, позбавлений трону, «блукач-козак», вимушений переховуватися після поразки від козацького загону Єрмака в 1582 р. Також розглянуто казус мірзи Газі бен Урака, представника правлячої в Ногайській орді гілки роду мангітів, яку в 1530-х рр. було відсторонено від влади. Вийшовши з Орди, він поставив себе фактично поза її системою та, за поняттями тієї епохи, виявився типовим «козаком-волоцюгою». Згодом Газі бен Урак став бієм Малих Ногаїв. На цих прикладах тюркське козакування показано як стан поза статусом, стан невизнаності поваленого правителя, а також стан великого кочового колективу, який відколовся від основної маси свого народу, але зберіг традиційну соціальну структуру й характер кочової економіки.

А.Беляков, дослідивши мешчерських козаків, висвітлив формування окремої військово-службової групи Московської держави, що складалася з тюрків і мордві. Автор зазначив, що до середини XVI ст. всі згадки про козаків на московських землях пов'язані винятково зі служилими татарами. Дослідник реконструював внутрішню організацію й функції мешчерських служилих козаків (татар) у першій половині XVII ст. та підкреслив, що на кожному історичному етапі Московської держави загонами тюркського козацтва знаходять свої аналогії у структурі російського війська.

У нарисі Б.Черкаса, який присвячено появі українського козацтва, викладено усталений у сучасній українській історіографії погляд на його соціальне й етнічне походження, що дещо дисонує із заявленою у вступі програмою дослідження козацтва – спочатку як феномена тюркського світу XV–XVI ст., а згодом і явища, що мало велике значення в історії України, Росії, Казахстану.

Відносини українських і російських козаків з їхніми тюркськими сусідами, як уже зазначалося, становлять окремий аспект дослідження. Проте у четвертому розділі – «Російське й українське козацтва у відносинах із тюркськими народами та державами» – представлені лише кілька історичних сюжетів. У параграфі «Донське козацтво й османський Азов: культура прикордонних відносин» (автор Д.Сень) на широкій джерельній базі проаналізовано позаконфронтаційні практики у другій половині XVI ст. – 1736 р. Серед першорядних питань автор виділяє наступні: процедура (традиція) «замирення/розмирення» Війська Донського та османського Азова, яка включала не тільки усний переговорний процес, а й письмову форму комунікації; утеча (перехід) людей із Дону в Азов або навпаки; форми, способи обміну козаків і турків інформацією; торговельні відносини; взаємна участь сторін в «окупних операціях», пов'язаних з історією місцевої та транскордонної работорівлі; еволюція взаємних культурних/політичних уявлень козаків і турків одне про одного. Різноманіття проявів і прикладів прикордонних відносин між козаками й турками, зафіксованих Д.Сенем, свідчить про існування особливої культури порубіжного діалогу. Такі комунікативні практики, як чергування війни та миру, справедливо вважає автор, належали до числа факторів, що забезпечували стійкість самого існування донського козацтва.

У дослідженні Т.Чухліба висвітлено геополітичне значення Османської імперії та Кримського ханства для України у другій половині XVII – на початку XVIII ст., прагнення її звільнитися від влади Москви й Варшави. Автор проаналізував окремі спроби гетьманів зміцнити українську державність під заступництвом Османів. Детальний виклад складного комплексу проблематики не перевантажено зайвим фактичним матеріалом, що дозволило чітко й переконливо сформулювати висновки.

Нарис В.Грибовського присвячено «Ханській Україні» (1680-ті – 1760-ті) – буферному утворенню на українсько-молдавському кордоні під османсько-кримським суверенітетом. Ханську Україну представлено як зріз історичних «нашарувань», в яких присутні й ранні контакти східних слов'ян із тюркським світом, і формування українського козацтва у зоні інтенсивної міжетнічної взаємодії, і його подальших трансформацій, пов'язаних із виникненням та розпадом Української гетьманської держави. Принципово важливим для В.Грибовського є розуміння Ханської України як окремого українського козацького району Кримського ханства. Ідеться про включення в османсько-кримську систему володінь острівця українського козацького ладу, а не його відтворення українською еміграцією на чужій території. У цьому районі степу вперше Дике Поле перетворилося в розмежовану й адміністративно впорядковану територію, де державно-правове регулювання витісняло архаїчні форми соціальної інтеграції, обміну та господарської діяльності.

У цілому представлені три сюжети демонструють різноманітність конфронтаційних і позаконфронтаційних практик у відносинах українських та російських козацьких спільнот із Кримським ханством, Османською імперією й підлеглими їм народами. Але заявлена в розділі проблематика заслуговує більш докладного, комплексного вивчення. Уважаємо, що для повноти висвітлення історії українського козацтва та його зв'язків із тюркськими народами та державами цей розділ було б корисно доповнити дослідженнями періодів другої половини XVI – першої половини XVII ст. і Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.).

Розділ п'ятий – «Представники тюркських народів у козацьких військах Російської імперії» – присвячено характеристиці того, наскільки козацькі війська були відкритими для прийому представників тюркських народів і виявлення конкретних форм інтеграції тюркського елементу в організаційне та соціокультурне «тіло» козацьких формувань. У першому параграфі досліджено етапи й тенденції етнічної історії донських татар – козаків-мусульман (автор С.Черніцин). Вони становили компактну групу у складі Війська Донського, зберегли мусульманське віросповідання, окремі особливості побуту, і отримали повноправне становище, рівне з усіма донськими козаками. Ця група мала своє поселення – ст. Татарська (в районі Черкаська – столиці війська), а також с. Дар'їнське. Після масового відтоку донських татар до Туреччини в 1860-х рр., ст. Татарська була переведена у статус хутора, який проіснував до початку XX ст.

Автор другого параграфа – «Тюркський елемент в історії Уральського (Яїцького) козацького війська» – О.Дубовиков акцентує увагу на відсутності протистоянь на етноконфесійному ґрунті у цьому соціумі. Татари, як і представники інших етносів у складі згаданого війська, прагнули зберегти свої віру, традиції, часто проживали в окремих селищах або в осібних частинах одного селища, намагалися уникати мішаних шлюбів. Серед іншого, динаміку прийняття татар до лав козацтва автор пов'язує з коливаннями державної політики, кого приймати у військо, а кого – ні (заборони приймати втікачів – російських підданих або «іногородців»).

У третьому параграфі – «Татари-козаки у складі Оренбурзького козацького війська» (автори Р.Амінов, Є.Годовова, І.Загідуллін, Н.Халіков) – висвітлено основні етапи формування тюркських груп у складі іррегулярного війська, які у цілому збігаються з етапами становлення самого війська, а їх служба на Оренбурзькій лінії практично не відрізнялася від військової повинності козаків інших етноконфесійних груп. Татари, башкири, нагайбаки, казахи, хоч і в незначній кількості, усе ж були представлені навіть в офіцерському корпусі цього війська.

Огляд історії татар-козаків Західного Сибіру представлений З.Тичинських. Дослідниця висвітлила механізм входження татарських формувань у Російську державу, яка активно використовувала адміністративну структуру завойованих держав – після поразки Сибірського ханства окремі представники його верхівки «змінити одного господаря на іншого» й активно брали участь у підкоренні Сибіру, що дозволило уникнути насильницької християнізації, зберегти родоплемінні зв'язки та відокремлене становище служилого татарського стану. Створення окремих козацьких одиниць із сибірських татар пов'язано зі зміцненням російської влади в регіоні та розширенням кордонів.

А.Урушадзе висвітлив історію терського козацтва як прикладу прикордонного співтовариства, що розвивалося в тісній взаємодії з місцевими культурними традиціями, нормами соціального життя й політичними структурами народів Північного Кавказу, у тому числі тюркомовних. Автор виділяє три етапи в історії терського козацтва як піонера російської колонізації регіону. Перший (середина XVI ст. – початок

XVIII ст.) – від появи вільних козаків на Терекі до Перської походу Петра I. У цей час козаки виступали як самостійна сила російської колонізації, вони формували й підтримували власну систему зв'язків і союзів із горянами, яка не завжди збігалася із зовнішньополітичним курсом Російської держави. Другий (із XVIII ст. – до закінчення Кавказької війни в 1860-х рр.) – участь козаків в імперській колонізації Північного Кавказу, коли терське козацтво стало однією зі структур політики Росії, спрямованої на провокацію конфліктів. Третій (до громадянської війни на Терекі 1917–1920 рр.) – станове замикання козацтва. Російська імперія послідовно проводила політику «покозачення» Північного Кавказу, переселяла козаків із Дону, Хопра, Волги, Дніпра, в яких не було досвіду взаємодії з корінними народами регіону, що унеможливило гармонійне співіснування з горянами. Після падіння романовської держави, утративши її підтримку, терське козацтво зійшло з історичної арени.

В.Грибовський у параграфі «Інфільтрація ногайців до складу Чорноморського козацького війська» простежив процес перманентних міграцій ногайського населення з кавказьких володінь Османської імперії, лівобережжя Кубані на підконтрольну Росії територію (правобережжя Нижньої Кубані) після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Згодом цих ногайців зарахували у чорноморські козаки й вони склали окремих Татарський курінь (деяких «татар» приписали до інших куренів). Вони зберегли іслам і не перейняли уклад чорноморського козацтва, що демонструє різноманіття міжетнічних контактів та формування нових прикордонних спільнот.

В останньому параграфі О. Дубовиков зробив спробу підбити підсумок вивчення етноконфесійного складу російського козацтва XVIII – початку XX ст. Огляд містить історіографію питання, фактичні та статистичні дані. Автор умовно поділяє війська на три групи – старі, частково (умовно) старі й нові, при цьому здатність інтегрувати іноетнічні та іноконфесійні елементи виступає і як критерій класифікації, і як характерна особливість.

У шостому розділі – «Групи тюркських народів зі статусом козацьких військ Російської імперії» – показано, що надання такого статусу різним тюркським групам на периферії Росії, крім військових завдань, визначалося необхідністю гнучкого балансу між централізацією й автономією, допоки не з'явилася можливість запровадження загальнодержавних порядків. Перші два параграфи (автори Р.Буканова, С.Шестакова) присвячено історії башкирсько-мещеряцького війська 1787–1791 – іррегулярного формування, що існувало в 1798–1865 рр. на території Оренбурзької, Самарської, Пермської, Вятської губерній та використовувалося для охорони Оренбурзької й Сибірської укріплених ліній, для участі у війнах проти інших держав. Ці дослідження тематично є продовженням параграфа другого третього розділу про ранню історію козацтва, а саме мещерських козаків. Р.Буканова починає історію формування башкирсько-мещеряцького війська екскурсом про службу башкирів і мещеряків (мішарів) Московській державі та Російській імперії до 1798 р. Авторка описала внутрішній устрій війська, його участь у походах і несенні прикордонної служби. С.Шестакова дослідила спроби реформування війська в 1830–1850-х рр. та причини його скасування в 1865 р. на тлі загальної кризи й модернізаційних тенденцій у Російській імперії.

Л.Маленко (Рощина) подала огляд козацьких військ у Північному Причорномор'ї та Криму в останній чверті XVIII–XIX ст., які відіграли значну роль у військовому, адміністративно-політичному та економічному утвердженні Російської імперії в регіоні. Нові формування наповнювалися місцевим населенням, вихідцями з підвладних Османській імперії територій та українських земель. Утім тюркськими були лише Кримськотатарське військо, іррегулярні полки, набрані з кримських татар, і лейб-гвардії Кримськотатарський ескадрон. Зміст параграфа не вповні відповідає назві розділу,

адже йдеться і про Греко-Албанське, Бузьке, Катеринославське, Чорноморське, Усть-Дунайське Буджацьке, Азовське, Дунайське та інші козацькі війська, які могли мати у своєму складі представників тюркських народів, але це не знайшло статистичного та фактологічного відображення в тексті. Тут логічним було б відсилання до шостого параграфа п'ятого розділу видання, автор якого, В.Грибовський, простежує інфільтрацію ногайців до складу Чорноморського козацького війська.

В.Грибовський виклав історію Ногайського козацького війська на Молочних Водах, а також роль Баязет-бія у створенні цього формування та його комунікації з російською владою. Автор зазначив, що Баязет-бій під виглядом козацького війська безуспішно намагався облаштувати власний традиційний бійлик.

Розділ сьомий – «Козацькі війська Османської імперії і Кримського ханства» – висвітлює спектр можливостей інтеграції «готових» українських та російських козацьких спільнот у соціально-політичний простір мусульманських держав і цілеспрямоване створення зі слов'янського або тюркського елемента іррегулярних формувань, аналогічних козацьким військам Російської імперії.

У першому параграфі Д.Сень зробив значний внесок у вивчення козацтва Кримського ханства (Кубані) наприкінці XVII–XVIII ст., як «донекрасівського» періоду, так і, власне, некрасівців-старообрядців. Водночас хотілося б скласти більш повне уявлення про участь останніх у військових кампаніях кримців та про їхні спроби повернутися в російське підданство (згадується лише про невдалі намагання російської влади вивести їх з Османської імперії). Поза увагою автора залишилася низка аспектів – «кара-ігнат-козаки» у зимовому поході Кирима Гірея 1769 р. на фортецю Св. Єлисавети та їхні прохання про повернення до Росії 1772 і 1775 рр.¹ Уважаємо, що окремим сюжетом цього розділу мало б стати продовження викладу історії некрасівців із кінця XVIII ст., часу масового переселення на Дунай і переходу в підданство Османської імперії.

В.Мільчев проаналізував перебування запорожців у підданстві Кримського ханства в контексті геополітичних змін і наростання гегемонії Російської імперії. Запропонований текст добре структурований, містить вступ та поділ основного змісту на тематичні блоки: перехід запорозьких козаків у кримське підданство; порядок, час і місце розташування козацьких Січей у ханських володіннях; кошові отамани; військові кампанії козацтва; політична орієнтація запорожців у 1709–1734 рр.; запорожці у Кримському ханстві за часів Нової Січі (1734–1775 рр.). Таким чином, автор доволі повно розкрив історію Війська Запорізького Низового в підданстві Гіреїв (Олешківська та Кам'янська Січі) й перебування окремих груп і представників запорожців у Кримському ханстві після повернення війська в російське підданство.

Параграф третій, також авторства В.Мільчева, – «Буткалі: запорожці в турецьких володіннях після ліквідації Січі. 1775–1791 рр.» – є продовженням попереднього, розкриває подальшу долю запорожців, котрі знайшли притулок на підвладних Османській імперії теренах. Автор порівнює політику російського й турецького урядів, які в перші два десятиліття не змогли запропонувати колишнім запорожцям прийнятні умови та надати певну територію для розселення. Тільки російсько-турецька війна 1787–1791 рр. розставила все по своїх місцях, спричинивши інституціоналізацію двох «постзапорозьких» військ – російського Чорноморського й турецького Буткальського. Утім, у цьому розділі також хотілося б бачити окрему розвідку, присвячену історичному досвіду існування в османських володіннях Задунайської Січі.

¹ Див.: Архив внешней политики Российской империи. – Ф.123. – Оп.2. – Д.27; Андреева С. До питання про перебування козаків-некрасівців під владою Кримського ханства // Козацька спадщина. – Вип.2. – Нікополь; Дніпропетровськ, 2005. – С.81–84 та ін.

Дослідження О.Пригаріна та В.Полторака присвячене османському козацькому війську (1853–1877 рр.) як іррегулярному формуванню, яке складалося переважно з представників різних слов'янських народів. Автори подали історію його створення і трансформації як наслідок цілеспрямованої діяльності Садика-паші (М.Чайковського) на тлі модернізаційних процесів в Османській імперії. Інтерес представляє минуле козацьких підрозділів в турецькій армії (проіснували до середини ХІХ ст.), що разом із докладним описом організаційного устрою османського козацького війська, його участі у воєнних кампаніях і ролі, що відводилася йому у планах створення козацького гетьманату України та Бессарабії під османським суверенітетом (також проєкт Садика-паші) виводить нас на новий рівень знань про козацькі війська в Османській імперії.

Приклад стійкого іррегулярного утворення, типологічно близького (за своїми функціями й управлінням) до козацьких військ Російської імперії, демонструє В.Грибовський у п'ятому параграфі. Ідеться про так звану Кубанську варту, сформовану османцями для захисту фортеці Анапа в 1780-х рр. з окремих груп ногайців (котрі осіли на Кубані після російсько-турецької війни 1768–1774 рр.) та адигів. Автор апелює до ранньої історії козацтва й, за слабким відлунням у джерелах, розпізнає основні загальні закономірності в ногайсько-адигейському конгломераті, що виник навколо Анапи.

«Просопографічні й мікроісторичні аспекти вивчення тюркського та слов'янського козацтва» (розділ восьмий) «олюднюють» це дослідження, переводять його в «антропологічний вимір». Такий підхід став корисним інструментом пізнання історичного соціуму, в якому жили та діяли герої представленого наративу. Це дозволило відтворити живу, яскраву, захоплюючу картину історії українського й тюркського козацтва.

Так, Ж.Сабітов, розглянувши життєписи султанів-чингізидів Уруса, Абулхаїра, Мугаммеда Шейбані й Гусейна Байкари, чие козакування завершилося приходом до влади, створив колективну біографію царевича-козака ХІV–ХV ст. У дослідженні Д.Вирського вперше в російськомовній історіографії представлено захоплену одисею українського козака та «шляхтича худого» Якуба Кимиковського, викладену у творі першої половини ХVІІ ст. Мартина Пашковського «Історії турецькі й сутички козацькі з татарами...». В.Грибовський висвітлює кілька епізодів із життя полонених турків і запорожців у фортеці Азов наприкінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст., а також казус Якуба-аги, литовського татарина, останнього гетьмана Ханської України, котрий згодом став російським чиновником Я.Рудзевичем. Т.Кузик, також уперше в російськомовній літературі, представила біографію нащадка ногайських мурз Івана Чугуївця. Завершує ряд персоналій останній кошовий отаман Задунайської Січі Йосип Гладкий у викладі Л.Маленко (Роциної) – складна історія українського козака в пошуках успіху, достатку і слави.

Безумовно, цей розділ прикрашає книгу, і може бути доповнений ще багатьма персоналіями. Уважаємо, що було б логічним розмістити тут життєпис Садика-паші (М.Чайковського), увагу якому приділено у сьомому розділі (автори О.Пригарін і В.Полторака), а також біографії представників російського козацтва, наприклад ватажків донських і кубанських козаків-старообрядців кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.

Видання добре ілюстроване – представлено оригінальні історичні карти, малюнки, гравюри, фотографії, реконструкції, на яких зображено зовнішній вигляд, побут, військову службу, розселення козацтва. Але, для полегшення сприйняття інформативно насиченого матеріалу та для більш чітких уявлень про козацькі спільноти, хотілося б також бачити й карти-схеми, що відбивають історичну динаміку.

Отже основні цілі розглядуваного видання досягнуті. Козацтво представлено як явище з модифікаціями соціальних статусів, етнічних ідентичностей та політичних лояльностей на стику тюркського і слов'янського світів. У цілому редакторам удалося об'єднати локальні дослідження в рамках колективної монографії. Утім автори й редактори не повністю змогли витримати методологічну єдність, охопити тематично, хронологічно, географічно всі прояви феномена козацтва не тільки як складової національних історій Росії, України, Казахстану, але й історії всесвітньої. Частина висунутих авторами пояснювальних моделей, окремих і загальних висновків потребують подальшого доопрацювання, додаткових підтверджень, а також є платформою для майбутніх дискусій і запрошенням до діалогу.

Враження від видання позитивні, але виглядає воно дещо калейдоскопічно, адже не всі розділи сприймаються як єдине тематичне ціле й це не компенсує коротка редакторська анотація у вступі та висновки. Уважаємо, що рецензована книга заслуговує на перевидання з урахуванням критичних зауважень, виправлення вад і розширення кола авторів, у тому числі й за рахунок фахівців з України та інших країн (приміром Польщі).

Віталій АНДРЕЄВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), v.andriev@kubg.edu.ua

Світлана АНДРЕЄВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця кафедри української літератури,
компаративістики і грінченкознавства,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), ss.andrieva@kubg.edu.ua

Кожухаров А.

Личните академични документи на българската морска образователна система (1892–1946). – Варна: Више военноморско училище им. Н.Вапцарова, 2021. – 204 с.

Кожухаров А.

Особові академічні документи болгарської системи морської освіти (1892–1946). – Варна: Више військово-морське училище ім. Н.Вапцарова, 2021. – 204 с.

Україну пов'язує з Болгарією не тільки етнічно-мовне коріння та історичні події «на суходолі», від часів Великого переселення народів до сьогодні, а ще й велика морська історія, яка розгорталася на Чорному морі. Формування болгарського військового й торговельного флоту, як і в Україні, проходило в добу модернізації та боротьби за незалежність.

На початку 2021 р. побачила світ нова монографія відомого болгарського військово-морського історика Асена Кожухарова, в якій розглядається формування системи документообігу морської освіти Болгарії 1892–1946 рр. Автор – викладач історії флоту у провідному національному військово-морському виші – досліджував тему чотирнадцять років. Для її розкриття він залучив фонди 18 архівів, музеїв, приватних колекцій, що дозволило провести історичний аналіз документів, виданих випускникам системи морської освіти у зазначений період. Деякі фрагменти книги вже публікувалися¹, але в окремому виданні багато що переосмислено та доповнено.

Прагнучи чіткості у використанні сучасної історичної термінології, А.Кожухаров пропонує запровадити в науковий обіг і дає теоретичне обґрунтування терміна-назви для позначення, на його думку, «поки що безіменної допоміжної історичної науки – атестатика» (с.6–7), котру він розглядає як частину джерелознавства. Попри певну дискусійність, саме завдяки А.Кожухарову термін «атестатика» прижився в болгарському документознавстві. Розглядаючи особливості атестатів, дипломів про вищу освіту, автор вважає, що право на існування мають і такі нові поняття, як «емісія особових академічних документів», власне «особовий академічний документ» – важливе історичне джерело. Подібні документи можна віднайти в будь-якому (державному, приватному), а не тільки у спеціалізованому архіві.

А.Кожухаров досліджує особові академічні документи Морського училища, яке 1904 р. було реорганізоване у середній технічний навчальний заклад. Він детально аналізує вплив на документотворення (оформлення атестатів зрілості випускникам морських спеціальностей) політичної кон'юнктури, іноземних запозичень, реформ орфографії болгарської мови початку ХХ ст. (с.52).

Донедавна вважалося, що розташоване у Варні Морське училище стало вищим навчальним закладом в 1942 р. Однак, провівши ретельний аналіз змін у документації, А.Кожухаров виявив, що фактично це відбулося ще в 1920 р. Причини, чому це широко не афішувалося, полягали в умовах мирного договору, який завершив Першу світову війну. Переможена Болгарія могла мати тільки одне військово училище – піхотне

¹ Кожухаров А. Българската военноморска образователна система според личния архивен фонд на капитан Георги Дюлгерев // Исторически преглед. – 2009. – №1/2. – С.215–224; Кожухаров А. Атестатите и зрелостните свидетелства на Морското училище (1892–1946 г.) // Исторически преглед. – 2012. – №1/2. – С.115–135.

у Софії. Тому флотських офіцерів за «старими взірцями Петербурзького морського корпусу» готували у Варні в рамках тимчасового курсу. Проте вже з 1920 р. курсантам, котрі його закінчували, видавали атестат про вищу освіту на підставі постанови Ради міністрів Болгарського царства (с.66).

На рубежі XIX–XX ст. національна система військово-морської освіти запозичила низку італійських та австро-угорських елементів, де школи зі статусом середніх визначалися як «академії». Ці запозичення стали природним процесом, оскільки саме в академіях торгівлі й мореплавства (Трієст) та в морській (Ліворно) студіювали майбутні офіцери болгарського флоту.

Дослідження особових академічних документів кваліфікаційних курсів охоплювало і структури морських спеціальних шкіл та практичного училища рибальства в період між світовими війнами. Ці установи, окрім спеціальності, давали учням можливість здобути загальну восьмикласну освіту. Пізніше їх вихованці довгий час домагалися визнання власних документів, і в кінцевому підсумку тільки в 1940-х рр. змогли перекваліфікувати їх на атестат зрілості (с.133, 144).

У монографії простежуються зміни у системі оцінювання знань учнів із 6-бальної (яка домінувала в болгарській цивільній школі тих часів) у 12-бальну (російську військовою) та наступне повернення до попередньої системи, що зумовлювалося намаганнями позбутися впливу військових навчальних закладів колишньої Російської імперії (с.127, 147).

За допомогою методу історичної типології автор виявив 45 емісій документів, з яких 6 – про вищу освіту, 11 – атестати зрілості. Встановлено фактори, що впливали на зміну зовнішнього вигляду і змісту документів, спадкоємність емісій дипломів та атестатів, висвітлено їх значення як важливого історичного джерела. У додатках до монографії подано зразки дипломів, свідоцтв, атестатів.

Болгарський досвід може стати у пригоді при вивченні історичної еволюції українського флоту та вітчизняних військово-морських навчальних закладів. Високо оцінюючи працю А.Кожухарова, зауважимо вагомий внесок автора в розвиток допоміжних історичних і міждисциплінарних досліджень, нової наукової термінології. Монографію гідно оцінять не тільки дослідники морської освіти, а й фахівці з допоміжних історичних дисциплін.

Віктор САВЧЕНКО

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України,

Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського

(Одеса), lanjeron15@gmail.com

Каліщук О.

Волинь '43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. – Л., 2020. – 528 с.

Сучасна історіографічна ситуація в Україні та Польщі породила чимало викликів для професійних істориків. Наявність суперечок щодо трактування подій минулщини, ідеологічна заангажованість і вплив історично-суспільних стереотипів актуалізують для сучасних дослідників пошук нових методологічних підходів. Саме тому поява монографії докторки історичних наук, професорки Оксани Каліщук, в якій авторка вдало поєднала найновітніші методологічні тенденції історичної науки та величезну історіографічно-джерельну базу, є претензійною відповіддю тим актуальним викликам, що стоять перед сучасною історіографічною наукою.

Сьогодні аксіоматичним стало твердження про волинські події 1943–1944 рр. як про найдражливішу, найскладнішу та найтрагічнішу сторінку спільної українсько-польської історії. Тож не дивно, що міжнаціональне протистояння українців і поляків у роки Другої світової війни є не просто складовою історичної пам'яті українського та польського суспільств, досі викликає гострі суперечки не лише у середовищі істориків, але й пересічних громадян, десятиліттями посідаючи «найвищі рейтинги» у суспільних дискурсах, неодноразово стаючи предметом політичних маніпуляцій. Амбітність авторки осягнути всі багатогранні складові історичної пам'яті про події на Волині у воєнні роки, спроба роздивитися всі деталі через «криве дзеркало» пам'яті та неупереджено їх узагальнити, викликає, щонайменше, інтерес і повагу.

Рецензована праця стала свого роду підсумком інтелектуального та публіцистичного доробку вітчизняних і польських дослідників за останні три десятиліття, засвідчує той факт, що процес пошуку нових джерел, їх систематизація й інтерпретація не припинялися впродовж цього часу, тривають донині. У книжці вдало поєднано аналіз історіографії та суспільного дискурсу, котрі взаємодоповнюють один одного, дозволяючи поглянути на проблему різноаспектно, в усіх її можливих варіаціях.

Монографія розділена на два великих блоки: «Волинські події – поле битви національних історіографій» та «Війни за історію» і пам'яттєвий дискурс». У першому розділі О.Каліщук детально аналізує польську й українську історіографію від комуністичних часів до періоду незалежності, порівнює західноєвропейську, північноамериканську та сучасну російську історіографію, доходючи висновку, що в нинішньому суспільному просторі тема Волині '43 надактуальна не лише в Польщі, Україні, а й у Російській Федерації та країнах Заходу, і становить невід'ємну частину наукового дискурсу.

Проводячи аналіз історіографічною процесу, авторка звертається до спадку комуністичної доби, коли, з одного боку, в обох країнах тему міжнаціонального протистояння в роки Другої світової війни замовчували, а з іншого – було зібрано фактичний матеріал, котрий став підґрунтям для досліджень у демократичних Україні й Польщі.

Цікавим сюжетом стало відстеження змін тенденцій у національних історіографіях у поглядах на Волинську трагедію. Авторка стверджує про зближення різних течій у польській історіографії, випрацювання колегами з-за Бугу одноставнішого

погляду та активізацію спроб популяризації «чорно-білого» бачення подій 1943–1944 рр. у суспільстві з метою утвердження «національної рації». Інституціалізація й державна підтримка досліджень волинської теми в Польщі позначається на фаховому діалозі, який на сьогодні фактично припинений.

Обнадійливими для вітчизняної історичної науки виявилися висновки дослідниці щодо повільного, але впевненого поступу у вивченні проблеми українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. Обґрунтовуючи його, О.Каліщук звертає увагу читачів і на появу поважних, комплексних студій українсько-польських взаємин у ХІХ–ХХ ст. В.В'ятровича, Б.Гудя, І.Льюшина, і на накопичення фактичного матеріалу такими краєзнавцями, як Я.Царук, І.Ольховський, І.Пуцук, котрим удалося представити свідчення українських очевидців. Саме це дозволяє сподіватися як авторці рецензованої монографії, так й усім нам, що позицію українських істориків почують польські колеги.

Серед зауваг щодо першого розділу монографії, хотілося б акцентувати на тому, що тут проаналізовано невеликий історіографічний доробок комуністичного періоду. Автори рецензії свідомі того, що у часи СРСР факт українсько-польського протистояння на Волині замовчувався, а тому історіографічний доробок цього періоду незначний. Усе ж уважаємо, що більш пильної уваги заслуговують спогади членів радянських партизанських загонів, навіть попри їх суб'єктивність і малу інформативність. Згаданий аспект підсилив би повноту розгляду історіографії.

Аналіз доробку західних фахівців дозволив О.Каліщук зробити невтішний для українських істориків висновок про те, що, незважаючи на роль арбітра, яку бере на себе західна історіографія в полеміці української й польської сторін, усе ж більшість західноєвропейських і північноамериканських істориків роблять висновки на основі польських джерел, публіцистики.

Примітною особливістю рецензованої книжки став соціологічний зріз проблеми, що представлений різноплановими діаграмами, схемами, графіками тощо. Підсумовуючи соціопитування, статистичні дані, авторка ілюструє еволюційний поступ у свідомості українців та поляків щодо розуміння і сприйняття волинських подій. Представлені статистичні дані унаочнюють сплески суспільного дискурсу й дозволяють провести аналіз тих факторів, які мали на нього прямий чи опосередкований вплив. Від себе рецензенти вважають за необхідне акцентувати увагу на тому, що досі у вітчизняній науці ніхто не аналізував суспільний дискурс і формування історичних стереотипів через соціологічну складову, а між тим, саме такий підхід дозволяє унаочнити загальну картину.

Другий розділ розкриває особливості формування та реалізації політики історичної пам'яті в Польщі й Україні, проливає світло на міфологізацію Волині⁴³, висвітлює роль церкви у процесі українсько-польського порозуміння. О.Каліщук, зокрема, звертається до християнських цінностей, які водночас об'єднують і роз'єднують українців та поляків. Авторка відстежує роль християнської моралі, котра неминуче веде до формули «Пробачаємо та просимо прощення!».

Вирізняє з-поміж інших досліджень книгу й те, що окремим блоком О.Каліщук досліджує мистецьке та літературне відображення Волинської трагедії в Польщі й Україні, і простежує, наскільки це відображення здатне впливати на суспільно-історичні стереотипи суспільства. Зроблені висновки невтішні, адже в нашій країні тема міжнаціонального протистояння на Волині в роки війни майже не представлена у художній літературі (як, власне, і в кінематографі чи театрі), натомість у Польщі на сьогодні використовують чималий арсенал літературно-мистецьких засобів, через які формується національна свідомість та історична пам'ять громадян цієї держави.

Цікаві дослідження комеморативних практик, адже, як стверджує О.Каліщук, саме модерний «культ комеморації» став своєрідною «сучасною приватизацією минулого», способом скасовувати бар'єри між нами теперішніми та реальністю минулого. Сьогодні є очевидною важливість для польської сторони символічних жестів і демонстративних акцій у царині пам'яті про міжнаціональний конфлікт часів Другої світової війни. Поряд із цим слід визнати той факт, що потенціал задіяння комеморативних практик в українсько-польському історичному діалозі використаний далеко не повністю.

Авторка монографії аналізує комеморативні практики щодо волинських подій у розрізі їх функціонування в музейному й публічному просторі, звертаючи увагу на наявність маркерів, котрі визначають громадську позицію. Водночас у монографії обійдено увагою проблеми меморіалізації трагедії, а якраз це, на нашу думку, є невід'ємною складовою комеморативних практик. Автори рецензії свідомі того, що меморіалізація волинських подій може бути предметом окремих розвідок, і все ж переконані, що необхідно було б принаймні окреслити загальні тенденції меморіалізації українсько-польського протистояння років війни задля цілісної картини у царині комеморації.

У межах другого розділу Волинська трагедія аналізується крізь призму «гібридних воєн», а це ще більше актуалізує досліджувану проблему й переводить її в політичну площину. Авторка на численних прикладах ілюструє, як складну історичну минувшину використовують у сучасних реаліях для розпалювання міжнаціональної ворожнечі та ненависті.

Рецензована монографія містить інформативно цікаві й великі за обсягом додатки. Це, фактично, повне зібрання всіх тематичних документів, у той чи інший спосіб дотичних до теми Волині⁴³. Авторка ділить їх на три групи: політика, церква, громадськість. Важливо наголосити, що додатки подаються українською та польською мовами, а тому будь-який документ придатний для ознайомлення мовою оригіналу, що дозволяє до найменших тонкощів вникати в його зміст.

Окремо про бібліографію. У монографії О.Каліщук вона становить майже 3000 позицій (що вже цінне для тих, хто зацікавиться темою Волинської трагедії) і поділена на такі блоки: «Інформації про офіційні заходи вшанування пам'яті жертв українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни», «Архівні джерела та збірники документів», «Спогади й розповіді про події в окремих місцевостях», «Українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни: історіографічні дослідження», «Автореферати дисертацій», «Вивчення міжетнічних відносин на пограниччі у школі та вишах», «“Волинські події”: політичний і суспільний виміри», «Монументи, пам'ятні дошки на вшанування жертв українсько-польського конфлікту», «“Волинсько-малопольська трагедія” у літературі та мистецтві», «Повідомлення про наукові конференції, круглі столи, виставки», «Рецензії», «Бібліографічні матеріали». Важливим елементом видання став науково-довідковий апарат, а наявність іменного покажчика лише підтверджує дотримання авторкою стандартів.

І, насамкінець, дизайн обкладинки – на чорному тлі багрово-червоні сліди крові – не просто привертає увагу, але й налаштовує на важкий сюжет. Ураховуючи неспадуючу актуальність проблеми в останні роки, книгу неможливо не помітити. На жаль, тираж її становить усього 100 прим. Залишається сподіватися, що в недалекому майбутньому видання буде додруковане або ж перевидане.

Тема та назва монографії засвідчують той факт, що в польському й українському суспільствах є певна міфологізація подій на Волині в роки Другої світової війни,

що пов'язані з міжнаціональним протистоянням, а також те, що ці суспільні міфи досі працюють, викривлюючи реальний стан речей, цифри жертв цього протистояння, його винуватців. Власне, це викривлення розпочалося з кінця 1940-х рр., до чого значною мірою доклалася радянська система. Прикладами міфологізації можуть слугувати дата 11 липня 1943 р., з якою пов'язують розгортання гострого конфлікту на Волині, або ж проблема кількості жертв трагедії, що є особливо увиразненим в останні роки, чи міфологізація постаті С.Бандери та його ролі в розгортанні українсько-польського протистояння.

І попри те, що історики досі не порахували жертв міжнаціонального конфлікту (і, швидше за все, ніколи вже не порохують), маємо численні приклади, коли переважно політики називають дедалі нові (зазвичай щораз більші) цифри. Цей приклад, до речі, також підтверджує тезу про міфологізацію трагедії. А, між тим, професійний історик має неупереджено оперувати фактами й чітко усвідомлювати, що ані вояки Армії крайової, ані бійці УПА не були ні святими, ні єдино винними в конфлікті між поляками та українцями, що розгорівся в роки Другої світової війни. Ідеалізація жодної зі сторін недопустима. Саме таким безпристрасним поглядом оцінює Волинь⁴³ професорка О.Каліщук.

Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор,
декан факультету історії, політології та міжнародних відносин,
Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича
(Чернівці, Україна), dobrzanskiy@i.ua

Людмила СТРІЛЬЧУК

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри всесвітньої історії,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки
(Луцьк, Україна), Strilchuk.Lyudmila@vnu.edu.ua

Віктор БУРЕНКОВ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ КЛАН

СЕРЕД ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ УРСР ТА СРСР
(КІНЕЦЬ 1920-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

Буренков В.

Дніпропетровський клан серед політичних еліт УРСР та СРСР (кінець 1920-х – початок 1990-х рр.). – Запоріжжя: Гельветика, 2020. – 290 с.

Монографію кандидата історичних наук Віктора Буренкова присвячено одному з класичних аспектів дослідження політичних еліт пострадянського простору. Цей аспект важливий не лише при вивченні політичної історії України у ХХ ст., але й при студіюванні сучасних українських політичних еліт. Порушена у праці проблематика має значний науковий інтерес з огляду на масштаби впливу дніпропетровського клану та розміри радянського

бюрократичного апарату. Незважаючи на те, що В.Буренков зосереджується на регіональному вимірі теми, розглядаючи її в контексті Дніпропетровщини, його дослідження має набагато ширше значення. Чого вартий хоча б кар'єрний шлях генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва! Заслуговує на увагу також предмет вивчення – розвиток локального клану, що може розглядатися як еталонна модель формування регіональних політичних еліт.

Використана автором методологія ґрунтується на доробку дослідників радянської номенклатури – як західних (Й.Армстронг, Й.Мозес, Й.Віллертон), так й українських (М.Дорошко, В.Васильєв, П.Киридон, В.Крупина). Примітно, що В.Буренков використовує теоретичні та фактологічні напрацювання молодих фахівців, зокрема Ю.Кузьменко. Загалом автор залучив значний історіографічний масив та джерельну базу (матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, держархівів Запорізької і Дніпропетровської областей). Усе це позитивно позначилося на рецензованому дослідженні, роблячи його новаторським.

Окремо наголосимо на міждисциплінарному характері праці. В Україні зазначена тема перебуває у предметному полі історичної науки. Натомість у Польщі й більшості європейських країн – на стику історії й політології. Автор послуговувався класичними текстами методології політичної науки (В.Парето, Р.Міхелс, Г.Моска). Уважаємо, що проблематика рецензованої монографії ідеально пасує до запропонованих ними теорій. Тож у тексті їм можна було б присвятити більше уваги. Це сприяло б створенню ширшої і зрозумілішої перспективи для читачів з-поза пострадянського простору. З іншого боку, із розумінням ставимося до того, що в історичному дослідженні важко в повній мірі оперувати класичною політологічною термінологією. В усякому разі вкотре наголошуємо на значному інтердисциплінарному характері студії В.Буренкова й зараховуємо її до переліку книжок, рекомендованих до ознайомлення фахівцям із політичних еліт, причому не лише українським.

Праця складається з чотирьох розділів. Перший присвячено методологічним і теоретичним аспектам. Ще раз акцентуємо, що ключове поняття владних еліт розглядається з політологічної перспективи. У другому розділі аналізується процес утвердження радянського владного режиму на Дніпропетровщині. Окрему увагу у цьому розділі присвячено численним адміністративним змінам. Уміщена тут інформація

буде цікавою не лише для істориків і політологів, але й для краєзнавців. Третій розділ охоплює відрізок часу від смерті Й.Сталіна до початку 1970-х рр. Власне, у цій частині монографії ключову увагу приділено ролі представників дніпропетровського клану в управлінні СРСР (так звана «українська група»). Чільне місце при цьому відводиться вже згадуваному вихідцеві з Дніпропетровщини Л.Брежнєву. На особливу увагу читачів заслуговує пункт 3.2 «Представники дніпропетровського клану в боротьбі за владу (1964–1972 рр.)», де аналізуються важливі аспекти протистояння різних груп у середині компартії. В останньому, четвертому, розділі йдеться про період від 1970-х рр. до проголошення незалежності України. Наприкінці його автор аналізує окремі аспекти активності дніпропетровського клану вже під синьо-жовтим прапором. Сподіваємося, що саме у цьому напрямі В.Буренков продовжить своє дослідження, розширивши горизонти наукового пошуку у царині політичних наук.

Водночас маємо звернути увагу й на деякі вади рецензованої монографії. По-перше, авторові слід було б активніше послуговуватися усними свідченнями ще живих представників дніпропетровського клану, їхніх родичів і друзів. Використання джерел «живої історії» суттєво підвищило б інтерес до книжки з боку як істориків, так і політологів. По-друге, В.Буренков не наважився на формулювання політологічної дефініції «радянського політичного клану», а це збагатило б радянологію та в перспективі спричинилося б до впливу на термінологічний апарат політичних наук. Урешті-решт, не варто було переобтяжувати текст науковою термінологією. Це розширило б читацьку аудиторію поза межі вузького кола фахівців, адже нині в Україні праці на історичну тематику користуються неабияким попитом. Тим паче, що в монографії часто трапляються відсилання до найбільш актуальних періодів (Друга світова війна) чи одіозних постатей (М.Хрущов).

Насамкінець зазначимо, що в публікації представлено цікаві й цінні спостереження над розвитком державного апарату УРСР і СРСР, а також над процесами формування радянських політичних еліт. Монографія В.Буренкова є цінним текстом для (не лише українських) експертів у галузі історії та політології. Вона стане у пригоді фахівцям, котрі досліджують різні аспекти поняття влади і стане джерелом розширення знань з радянської історії.

Матеуш КАМІОНКА

доктор філософії в галузі політології
та публічного адміністрування, доцент,
Краківський педагогічний університет
(Краків, Польща), mattkamionka@gmail.com

ХРОНІКА

Ольга Морозова (Миколаїв)

Ольга Гайдай (Миколаїв)

Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини: до 100-річчя підписання Ризького договору»

Захід відбувся 10 червня 2021 р. в Миколаєві в рамках традиційного Міжнародного наукового Ольвійського форуму та з нагоди 25-річчя заснування Чорноморського національного університету ім. Петра Могили. Організаторами виступили Українсько-польський науково-дослідний інститут і кафедра історії ЧНУ ім. Петра Могили, а співорганізаторами – Університет гуманітарних та природничих наук ім. Яна Длугоша (Ченстохова), Миколаївське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького. Метою дискусії визначалося дослідження різних аспектів українсько-польських відносин, зокрема значення Ризького договору для подальших взаємин двох країн і народів.

Спільна історична минувшина українців та поляків має велику кількість як позитивних, так і негативних проблемних моментів. Упродовж століть формувалися стереотипи й упередження, що досі ускладнюють взаєморозуміння та розвиток українсько-польської співпраці. Звернення до «гострих» питань історії дасть можливість подолати стереотипи й міфологізацію образу сусіда в національній свідомості українців. Лише діалог допоможе з'ясувати позиції сторін і знайти шлях до порозуміння, виробити практичні рекомендації щодо узгодження важких моментів спільної минувшини.

У конференції взяли участь майже півсотні дослідників з України (Київ, Дніпро, Харків, Одеса, Черкаси, Івано-Франківськ, Чернівці, Херсон, Ізмаїл, Первомайськ, Миколаїв), Польщі (Варшава, Ченстохова, Познань, Жешув), Угорщини (Сегед). До заходу долучилися також студенти-історики ЧНУ ім. Петра Могили, представники громадськості міста Миколаєва.

Почесними гостями й учасниками форуму були консулка Республіки Польща в Одесі *Жанета Дела*, голова Союзу литовців Херсонщини, радниця почесного консула Литовської Республіки у Херсонській обл. *Наталія Дануте Бімбїрайте*, директор Українсько-польського наукового історичного центру Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького д-р іст. наук, професор *Євген Сінкевич*.

Конференцію відкрив ректор ЧНУ ім. Петра Могили д-р техн. наук, проф. *Леонід Клименко*, який наголосив на вагомості заходу й зазначив, що співпраця з польськими колегами – один із пріоритетних напрямів діяльності вишу. З вітальною промовою звернувся проректор із наукової роботи д-р наук із держ. управл., проф. *Володимир Беглиця*. Він підтримав пропозицію до всіх учасників форуму продовжувати науковий діалог у межах спільних проєктів. Консулка Республіки Польща в Одесі *Жанета Дела* побажала всім плідної дискусії. Модераторками конференції стали директорка Українсько-польського науково-дослідного інституту ЧНУ ім. Петра Могили професорка кафедри історії *Ольга Морозова* та заступниця директорки доцентка кафедри історії *Ольга Гайдай*.

Пленарне засідання розпочалося з виступу професорки *О.Морозової* на тему «Ризький мир та його значення для України». Дослідниця зазначила, що історики по-різному оцінюють ту угоду. Вітчизняні підкреслюють, що Українська Народна Республіка була для Ю.Пілсудського лише інструментом досягнення ширшої мети – знищення Російської імперії, мала бути державою-сателітом, цілком залежною від Польщі. Натомість польські наголошують на фактичному визнанні Варшавою незалежності України напередодні підписання Ризького миру, сприянні внаслідок зусиль польської дипломатії визнанню УНР також Латвією й Фінляндією. Як українські, так і польські фахівці вважають, що Варшавський договір, укладений Ю.Пілсудським і С.Петлюрою 1920 р., фактично вивів Україну з дипломатичного вакууму, створеного навколо української держави західними країнами. Однак підписання 18 березня 1921 р. Ризького миру між представниками РСФФР і УСРР, з одного боку, та Польщі – з іншого, фактично анулювало союз Пілсудського – Петлюри. Найбільшою жертвою Ризького договору стала УНР: українські землі було поділено між Польщею та радянською Росією, загострилася проблема кордону.

Продовжив пленарне засідання проф. *Євген Сінкевич* доповіддю «Ризький мир – ключові питання». Він звернув увагу на факт активізації уваги дослідників як з України, так і Польщі до проблеми договору 1921 р. у зв'язку зі 100-річчям з дня його підписання. Так, питання українських національно-визвольних змагань і, зокрема, Ризького миру порушувалися на конференції, що відбулася у квітні поточного року у Прикарпатському національному університеті ім. В.Стефаника. На заході було зазначено, що визвольний рух українського народу необхідно розглядати у проміжку між 1914 і 1923 рр., згідно з рецепцією Д.Дорошенка. Є.Сінкевич зауважив, що, на його думку, верхня межа повинна визначатися не формальним рішенням Ради послів держав Антанти щодо територіальних і політичних змін на українських землях (1923 р.), низку положень якого не було виконано, а Ризьким миром 1921 р., коли II Річсполита фактично узгодила свої східні кордони, а українці отримали «квазі-республіку» УСРР, представники якої формально стали одними з підписантів угоди. Також було наголошено, що українська закордонна історіографія однозначно трактує Ризький мир як зраду Польщею свого союзника – УНР, з яким попередньо було підписано Варшавську угоду (1920 р.). Цей договір порівнюють з Андрусівським (1667 р.). Є.Сінкевич привернув увагу присутніх також до обставини, що вояків-уенерівців було інтерновано в таборах подалі від місцевостей, де проживало етнічно українське населення.

Завершив пленарну частину завідувач кафедри методології та історії історіографії Університету гуманітарних і природничих наук ім. Я.Длугоша габліт. д-р, проф. *Тадеш Сроґош*. У своїй доповіді «Гайдамацькі рухи та Коліївщина – польсько-український протокол розбіжностей» він акцентував увагу на тому, що впродовж століть міжетнічні відносини відбувалися у складних обставинах. У XVIII ст. на взаємину впливали соціальні, національні, релігійні, міжнародні фактори. Нерідко історики доволі необ'єктивно представляли події. Починаючи з XVIII ст., змінювалися масштаби конфлікту, коливаючись між спорадичною співпрацею та геноцидом, що, безсумнівно, вплинуло на їх історичне сприйняття. Фахівець наголосив, що сьогодні треба прагнути до примирення між братніми народами. Утім це не означає ігнорування складних і болючих питань. У польсько-українському історіографічному дискурсі можна виділити кілька спірних проблем: характер гайдамацьких рухів; позиція Росії під час Коліївщини; роль Юзефа Габрієля Стемпковського у придушенні повстання; масштаби жорстокості з обох сторін конфлікту, включаючи кількість убитих в Умані; наявність або відсутність програми державотворення в лавах повстанців; використання понятійного апарату з ідеологічними особливостями; загальна оцінка подій, яка частково впливає з ідеологічних причин. Т.Сроґош запропонував спільну польсько-українську дослідницьку програму, яка сприятиме уникненню розбіжностей у поглядах. Суть її полягає в тому, щоб увести протилежні думки до наукового дискурсу, урахувавши культурну складову проблеми, що не була збережена ані з української, ані з польської сторони.

Робота секцій розпочалася з доповіді канд. іст. наук *Дмитра Бондаренка* (Серед) «Центральна та Східна Європа в геополітиці часів I світової війни та системи міжнародних відносин, 1914–1921», котрий звернув увагу на ключові моменти європейської геополітики перших десятиліть XX ст., окресливши згаданий регіон як історичний у просторі

між Німеччиною та Росією, як арену суперництва великих держав. Доповідач навів тезу Г.Маккіндера про те, що хто править Центральною і Східною Європою, той домінує в Євразії та світі. Напруженість між великими державами породила дві проблеми: польське й балканське питання.

Доцентка *Наталія Шевченко* (Миколаїв) зосередилася на історико-культурній спадщині країн Центрально-Східної Європи у часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої як на підґрунті для сучасного міжрегіонального співробітництва. Було зазначено, що для Польщі, Литви, Білорусі, України спільна історико-культурна й політична спадщина стала вагомим аргументом у вимогах незалежності на початку ХХ ст. Драматичні події боротьби за власну суб'єктність 1918–1921 рр. цих народів, що по праву вважали себе спадкоємцями польсько-литовської держави й активно до неї апелювали, засвідчили існування спільних геополітичних проєктів відродження самостійності як складових колишньої конфедераційної Речі Посполитої.

Проф. *Марек Миколайчик* (Познань) у доповіді «Варшавська битва 1920 р. за відгукми й коментарями західних учасників і спостерігачів» наголосив на значенні польсько-радянської війни, зокрема оборони Варшави, для процесу відбудови незалежної Польщі. На думку дослідника, імовірна поразка обернулася б включенням більшості польських земель до складу червоної Росії та створенням усіченої польської державності зі столицею в Познані чи Кракові. Набагато гірший сценарій означав би переможний похід більшовиків на захід і захоплення цілої Європи.

Проф. *Микола Михайлуца* (Одеса) висвітлив проблеми та становище православної Одещини в непівській ретроспективі (перша половина 1920-х рр.). Сутність піднепівського суспільства Одеси того періоду він схарактеризував словами історика В.Савченка, який визначив, що воно було «розділеним не тільки за соціальним, класовим, партійним, національним критеріями, однак і за конфесійним також». На думку М.Михайлуци, саме 1920-ті рр. стали вирішальними в державно-церковних взаєминах в УСРР. Українські більшовики діяли за вождівським сценарієм, намагаючись «боротьбу з релігією поставити науковіше», «розпочати кампанію після серйозної підготовки», як писав їх ідейний натхненник.

Докторки *Анна Чернецька-Габерко* та *Кароліна Студницька-Мар'янчик* (Ченстохова) представили доповідь щодо смерті Ю.Пілсудського. Проаналізувавши джерельний матеріал з Опавського земського архіву, дослідниці навели факти, що розбудували легенду про кончину польського маршала.

Професорка *Ірина Шандра* (Харків) дослідила транспортні проєкти на українських землях у першій чверті ХХ ст., дійшовши висновку, що, попри лише часткове втілення розроблених підприємцями заходів на початку ХХ ст., напрями економічних удосконалень на українських землях стали наочним свідченням стратегічного бачення розвитку території.

Канд. іст. наук *Максим Зелінський* (Херсон) представив результати вивчення умов Ризького миру 1921 р. в оцінці польських націонал-демократів. Дослідник зауважив, що напередодні підписання угоди Україна вкотре у своїй історії опинилася в ролі «розмінної монети» між Варшавою й Москвою. Укладений у Ризі 18 березня 1921 р. мирний договір перекреслив далекосяжні амбіційні проєкти Ю.Пілсудського щодо федералізації Польщі та звів нанівець його спроби послабити радянську Росію. Натомість результати Ризької угоди засвідчили перемогу інкорпораційної програми лідера націонал-демократії Р.Дмовського, яка передбачала унітарний устрій держави та відмову національним меншинам у праві на власну територіальну й культурну автономію.

Д-р *Пьотр Кжиковський* (Варшава) висвітлив геостратегічні та геополітичні наслідки Ризького договору. На його думку, підписаний у березні 1921 р. акт став найважливішою мирною угодою міжвоєнного періоду у Східній Європі, що мало вирішальне значення не лише для долі підписантів, а й регіону Центрально-Східної Європи у цілому. Зокрема для Польщі це вможливило завершення періоду відбудови держави та демаркації кордонів, перехід до мирного розвитку. Для інших країн було покладено початок визнанню їхньої державності. П.Кжиковський вважає, що це також був документ про визнання обома сторонами незалежності України, а це мало колосальне значення для консолідації національної ідентичності українського населення.

Олексій Щетінін (Київ) звернув увагу на релігійний чинник в українсько-польських відносинах на Правобережжі початку ХХ ст. Історик порушив питання, наскільки дві найбільші християнські конфесії регіону напередодні І світової війни – римо-католицька та православна – збігалися з етносами, з якими їх ототожнюють, тобто з поляками та українцями. На думку О.Щетініна, відносна релігійна свобода того часу (приміром, право законно відпадати від панівної релігії) активізувала місіонерську діяльність як католиків, так і православних. Однак католицька церква, котра звикла десятиліттями жити під тиском із боку влади, скористалася свободою, повернувши за невеликий відрізок часу певну частину православних до своєї пастви. Натомість православна, котра користувалася практично повною підтримкою адміністрації, втратила ознаки свого панівного становища та не змогла забезпечити успіх власної контрмісії, адже мала суперником не тільки римо-католиків, але і протестантів.

Наталія Курільчук (Київ) виступила з доповіддю «Ризький мир і жителі “Олевського прикордоння”»: між кордонами і реаліями життя». Дослідниця наголосила, що період боротьби за незалежність України 1917–1921 рр. став одним із найдраматичніших не лише в історії всієї держави, а й конкретних її регіонів та запропонувала ввести в науковий обіг поняття «Олевське прикордоння». Н.Курільчук звернула увагу на те, що жителі сучасної Олевщини, так само, як і деяких інших районів історичної Волинської губернії, були втягнуті у вир боротьби між УНР, більшовиками та поляками. Ключовою подією у цьому процесі варто вважати підписання Ризького мирного договору в 1921 р., що призвело до поділу Волині й Полісся на дві частини, коли ряд сіл і містечок опинилися у складі Польщі та УСРР.

Ангеліна Буланова (Дніпро) розповіла про повстанський рух на Катеринославщині 1918–1921 рр. як об'єкт радянської пропаганди. Дослідниця стверджує, що найбільш поширеним було автоматичне навішування ярлика «петлюрівщини» на будь-який прояв соціального невдоволення або національної свідомості та ототожнення повстанських селянських загонів із «кримінальними бандитами». Історикиня наголосила, що радянські методи пропаганди виявилися досить дієвими, адже негативний контекст у визначеннях «петлюрівець» або «куркуль» відчувається й сьогодні.

Грунтовними та дискусійними стали доповіді професорки *Лілії Циганенко* (Ізмаїл) «Польські шляхтичі в житті міст Південної Бессарабії (XIX – початок ХХ ст.)», професорів *Володимира Комара* (Івано-Франківськ) «Політика Польщі щодо УНР у міжвоєнний період» та *Юрія Котляра* (Миколаїв) «Терор голодом проти селянського повстанського руху на Миколаївщині у 1921 р.», габіліт. д-ра *Марека Жили* (Варшава) «Безпека Польщі в контексті польсько-українського військового співробітництва в історичній перспективі», доц. *Владислава Пархоменка* (Миколаїв) «Ризька мирна угода 1921 р. у спогадах І.Мазепи», доценток *Інни Підберезних* (Миколаїв) «АСЕАН – Польща: діалог партнерства» та *Ольги Гайдай* (Миколаїв) «Стиль життя в системі соціальної стратифікації», доц. *Бориса Драмарецького* (Київ) «Повсякденне життя українського населення в УСРР та Польщі на початку 20-х рр. ХХ ст.», доцентки *Ольги Скус* (Умань) «“Польське питання” в репресивній політиці сталінського режиму на Уманщині», канд. іст. наук *Тараса П'ятничука* (Чернівці) «Нереалізовані плани: США та Друга Річ Посполита в 1918–1921 рр.», канд. іст. наук *Андрія Стародуба* (Київ) «Ризький мир та початковий етап інституалізації православної митрополії в Польщі», докторки *Кінги Фінк* (Жешув) «Польсько-українські контакти у музичному середовищі Львова на рубежі XIX і ХХ ст. (на основі діяльності Яна Чубського та Станіслава Бурси)», кандидатки іст. наук *Наталії Буланової* (Дніпро) «Повсякденне життя польського населення Кам'янського наприкінці XIX – на початку ХХ ст.», *Наталії Трифонової* (Київ) «Ризький мир та останні грошові емісії Директорії», *Олександра Карабіна* (Черкаси) «Українські і польські добровольчі формування з австрійсько-угорських військовополонених у роки Першої світової війни», *Геннадія Коваля* (с. Новосафронівка, Миколаївська обл.) «Візит начальника польської держави маршала Пілсудського до Франції у лютому 1921 р.»¹.

¹ Див.: Олівійський форум – 2021: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі: XV міжнар. наук. конф. 10–13 червня 2021 р., м. Миколаїв: Програма та тези доп. Міжнар. наук. конф. «Українсько-польські відносини: до 100-річчя підписання Ризького договору». – Миколаїв, 2021. – 80 с.

Слід зауважити, що проблематика конференції викликала чималий інтерес. Не дивлячись на гострі дискусійні моменти дослідники дійшли консенсусу в розв'язанні спірних питань історії. Захід сприяв виробленню об'єктивної оцінки взаємовідносин між українцями й поляками та підтвердив, що накопичений упродовж століття різноплановий історичний, історіографічний матеріал вимагає подальшої рефлексії, усебічного узагальнення. Результати форуму мають практичне значення та можуть бути використані при розробці стратегії розвитку українсько-польських відносин.

Учасники конференції відзначили високий науковий та організаційний рівень заходу. Організатори висловили вдячність адміністрації університету у сприянні проведенню наукового діалогу й усім учасникам і гостям – за інтерес до спільних ініціатив, цікаву полеміку, плідну роботу. Було наголошено на вагомості дискусії для подальшого розвитку українсько-польських наукових контактів. Учасників форуму було запрошено на наступний захід – «Балто-Чорноморський союз: історія та сучасність», який відбудеться у Чорноморському національному університеті ім. Петра Могили на початку червня 2022 р. в рамках щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Ольвійський форум – 2022: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі».

Сергій Таранець (Київ)

Документальна спадщина Куренівського тримонастир'я: нові археографічні відкриття

В історії Білокриницької церковної ієрархії Куренівські старообрядські монастирі, що раніше розташовувалися в Ольгопольському повіті Подільської губернії, відігравали неабияку роль. Надзвичайно довго Нікольський чоловічий монастир був не лише головним центром протиокружництва, збирав тисячі паломників з усієї Російської імперії, але й кузницею кадрів для старообрядців-попівців. У цій старообрядській обителі зародилася ідея неокружництва, сформована тривалими антисинодальними та антимонархічними настроями прихильників давнього благочестя. Зі стін Нікольського монастиря вийшов засновник давньопробославної церкви старообрядців, що не сприймали Окружного послання, перший неокружницький єпископ Антоній II, зведений на московську кафедру 24 липня 1864 р. митрополитом Кирилом Білокриницьким. У неокружницькій архієреї було висунуто цілу низку священноносіючів монастиря, серед яких імена єпископів Симеона (Бельченка), Кирила I (Яблочникова), Мефодія (Соколова), Іова (Борисова), Філагрія (Казаєва), Сави (Суржикова), Петра (Глазова). Упродовж 1859–1933 рр. у чоловічому монастирі розташовувалася офіційна резиденція старообрядських єпископів балтських¹.

У зв'язку з цим упродовж століть у чоловічому і двох жіночих монастирях склався багатий пласт стародавніх рукописів, стародруків, листів, різного роду грамот, постанов і розпоряджень. Однак у 1932 р. при закритті монастирів більшу частину документальних цінностей було знищено сільськими більшовицькими активістами. На колгоспний двір звозилися ікони, книги та документи, із-поміж яких були й кількасотрічні. У голодному 1933 р. все це використовувалося в ідальні для колгоспників як паливний матеріал, а з пергаментних сувоїв, крайній термін створення яких датується XIV ст., сільські трактористи виготовляли прокладки для сільгосптехніки, із великих ікон теслярі майстрували клітки для утримання свиней². За розпорядженням влади, у 1933 р. зняли куполи з храму Успіння Пресвятої Богородиці в новому жіночому монастирі, а в 1935 р. його, так само, як і храм Миколи Чудотворця у чоловічому монастирі, розібрали, а матеріалом послуговувалися для будівництва колгоспного зерносховища³. У келіях, що залишилися, ченці та черниці, яким нікуди було подітися, доживали віку, інші монастирські приміщення використовували для облаштування колгоспної адміністрації, магазину, дитячого садка, бібліотеки, клубу тощо, деякі будівлі було зруйновано.

Разом із монастирським майном постраждали бібліотеки монастирів та їхні архіви. Проте втрачено було не все. Значну частину монастирських книг і рукописів розібрали місцеві старообрядці, завдяки чому такі старовіри, як С.Д.Березов, С.С.Глазков, А.П.Вдовиченко, А.С.Кравцова та інші поповнили свої власні зібрання, використовуючи богослужбові книги для здійснення домашніх богослужінь. У 1980-х рр. рідний брат Олени Севастьяніви Березової Петро Севастьянович (1914–1994 рр.), який у той час жив у м. Ківерці Волинської обл., намірився написати історію Куренівських монастирів, тому взяв із сімейного архіву багато документів і фотографій, але довести справу до кінця йому не вдалося – він помер, унаслідок чого був загублений і архів, що йому належав⁴.

¹ Тут і далі слово «старообрядницький» і похідні від нього подаються у варіанті автора (*прим. ред.*).

² Таранець С. Куренівське тримонастир'я як один з провідних центрів старообрядців у Росії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського: Серія «Історія». – Вип.20. – Вінниця, 2012. – С.259.

³ Архів Музею історії та культури старообрядства України (далі – АМІКС України). – Спогади старообрядців та про старообрядців. А.І.Годований.

⁴ Там само. – М.Ф.Недзеленко.

⁵ Там само. О.С.Березова.

У 1973 р. в с. Куренівка побувала археографічна експедиція Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова на чолі з І.В.Поздєєвою. У складі експедиції перебували Т.О.Круглова, О.М.Сморгунова, Є.М.Попов і Ю.К.Фрейдман. Вони здійснили польовий опис книг куренівських старообрядців, значну частину з яких було передано в наукову бібліотеку вишу.

Учасники експедиції отримали десятки цінних стародруків, рукописів, дореволюційну світську літературу та періодичні видання. За свідченнями вчительки російської мови й літератури Куренівської загальноосвітньої школи О.С.Березової, москвичі заповнили книгами цілу вантажівку. Так, із бібліотеки відомого церковного діяча С.Д.Березова була отримана Тріодь цвітна (Москва, 1642 р.), Тріодь пісна (Москва, 1648 р.), Тріодь пісна (Москва, 1650 р.), Мінея січнева (Москва, 1644 р.), Мінея вереснева (Москва, 1644 р.), Мінея листопадова (Москва, 1645 р.), Мінея травнева (Москва, 1646 р.), Мінея червнева (Москва, 1646 р.), Октай (XVII ст.), Часослов (Почаїв, XVIII ст.), Часовник (XVIII ст.), Каноник (XVIII ст.), Часослов (1772 р.).

Із зібрання іншого, не менш відомого, церковного діяча С.С.Глазкова в наукову бібліотеку МДУ надійшов Часослов (Львів, 1642 р.), Апостол (1791 р.), Мінея святкова (Почаїв, 1806 р.), Обідниця на крюках (1887 р.), Служби на Великдень (1910 р.), Часослов (початок XX ст.), Тріодь пісна на крюках (початок XX ст.), значна кількість дореволюційної світської літератури й періодики.

Із бібліотеки А.П.Вдовиченко отримано Євангеліє повчальне (XVII ст.), Часовник (XVIII ст.), два примірники Псалтиря (XVIII ст.), Устав (XIX ст.), Катехізіс (XIX ст.), два примірники Каноника (40-ві рр. XIX ст. та початок XX ст.), богослужбовий Збірник (кінець XIX – початок XX ст.), інші видання.

Із колекції А.С.Кравцової в НБ МДУ надійшла Тріодь цвітна (Москва, 1647 р.), Тріодь пісна (Москва, 1650 р.), Часослов (1772 р.), Пролог (весна, близько 1793 р.), Псалтир (Клиніці, XVIII ст.), Каноник (XIX ст.), друкована збірка духовних віршів, богослужбові книги тощо.

У Куренівці члени експедиції виявили та отримали рукописний Часослов (1784 р.), що належав А.В.Данилової, Обідницю на крюках (1887 р.) і Тріодь пісню на крюках (середина XIX ст.) С.С.Глазкова, Синодик Куренівських монастирів (перша половина XIX ст.) та Каноник (40-ві рр. XIX ст.), що перебував у власності С.Д.Березова. Рукописний чернечий Збірник із колекції А.П.Вдовиченко датований першою половиною XVII ст. Він згодом отримав науковий опис у праці Н.А.Кобяк та І.В.Поздєєвої⁵.

У відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук зберігається ще один цінний екземпляр із Куренівки – рукописне Куренівське Євангеліє тетр молдавського ізводу, що датується другою чвертю XVII ст. Після розгрому Нікольського монастиря рукопис потрапив у Білу Криницю разом з екземпляром Скитського патерика болгарського ізводу у списку XVI ст. Книга примітна тим, що на арк. 132–138 у ній є запис: «Сіє святое Євангеліє благословеніє в церковь святителя Христова Ніколи Куреневскаго монастиря инок Александр 1862 года декабря 17 дня»⁶. Відомо, що в 1972 р. в Білій Криниці Чернівецької обл. працював лєнінградський дослідник М.Ю.Бубнов, який доставив до Бібліотеки Академії наук СРСР понад 70 примірників стародруків і рукописів XV–XIX ст., у тому числі Куренівське Євангеліє. Завдяки старанням цього фахівця у відділі рукописів було сформовано Білокриницьке територіальне зібрання⁷.

Бібліотеці Нікольського чоловічого монастиря належав Синодик Куренівських старообрядських монастирів. Першу частину цього документа автор цих рядків виявив 14 квітня 2004 р. у с. Куренівка Чечельницького р-ну Вінницької обл. у ході историко-археографічної експедиції. Друга частина була доставлена в Москву 1973 р. археографічною експедицією МДУ ім. М.В.Ломоносова під керівництвом І.В.Поздєєвої⁸. Нині ця частина зберігається у фонді відділу рідкісних книг і рукописів НБ МДУ під №787⁹.

⁵ Кобяк Н.А., Поздєєва И.В. Славяно-русские рукописи XIV–XVII вв. Научной библиотеки Московского государственного университета. – Москва, 1986. – С.73.

⁶ Отдел рукописей Библиотеки РАН. – Белокриницкое собрание. – Куренёвское Евангелие. – 2-я четверть XVII в.

⁷ Бубнов Н.Ю. Старообрядческий центр в селе Белая Криница // Книга в России: Из истории духовного просвещения. – Санкт-Петербург, 1993. – С.102.

⁸ Кобяк Н.А., Леренман Н.М., Поздєєва И.В., Смиланская Е.Б. Задачи и результаты комплексных археографических экспедиций Московского университета 1966–1980 гг. // Русские письменные и устные традиции и духовная культура. – Москва, 1982. – С.37.

⁹ Отдел редких книг и рукописей Научной библиотеки Московского государственного университета (далі – ОРКР НБ МГУ). – Молдавско-украинская коллекция 1973 г. – №787. с. Куренёвка Берёзовы С.Д. и А.А. Синодик Куренёвского монастыря. – Часть 2-я. – 1-я половина XIX в.

Про єдність двох згаданих частин Синодика свідчить розмір аркуша й почерк упорядника, характерні для пам'ятки маргінальні записи на берегах сторінок, що представляють собою імена та прізвища жертводавців монастиря. Фрагмент, який зберігається в Москві, має 38 арк., а знайдений автором цього допису в Куренівці – 32 арк. Документ складається з трьох основних розділів. У першому з яких викладено загальні молитви за покійних (починаючи від Адама та Єви й закінчуючи всіма православними християнами). У другому розділі поминається весь чернечий чин чоловічого та жіночого монастиря, причому в підзаголовку, що стосується Нікольської обителі, перераховані вселенські й московські дорозкольні патріархи, старообрядські єпископи, архимандрити, настоятелі, священники, дякони, схимники, ченці. Другий підзаголовок включає у себе поминання покійних старожіночого монастиря, містить список схимниць і черниць. Третій розділ являє собою поминання благодійників Нікольського чоловічого монастиря¹⁰.

Синодик почав складатися в 1820-х рр., хоча Т.А.Круглова датувала його 1866–1867 рр.¹¹ На нашу думку, таке датування неточне, про що свідчать записи при поминанні єпископів і жертводавців монастиря та членів їхніх родин. Наприклад, сім'я київського купця Фадея Денисовича Попова зафіксована у складі самого благодійника і його дружини. Отже під час перебування Ф.Д.Попова в монастирі на молінні в нього ще не було дітей. Крім того, у документі дружиною купця значиться Катерина, а не Віра, як було насправді. Катерина була дружиною його старшого сина Миколи, який народився 1814 р. Крім того, у Синодику допущено помилку у записі батьківства купця: «Данилович» замість Денисович¹². Усе це свідчить про те, що текст про Попових уписували у Синодик пізніше їхніх жертвоприношень і ближче до 1813 р.¹³

Не пізніше 1844 р. міг побувати в Куренівці купець Петро Микитович Дехтерьов. У Синодику він записаний як представник м. Калуга, проте відомо, що П.М.Дехтерьов був переведений із калузького в київське 1-ї гільдії купецтво 1844 р.¹⁴ Важливим є також той факт, що жертводавцем монастиря був відомий петербурзький старообрядець Сергій Григорович Громов, котрий помер 1840 р. Його діти не могли жертвувати на згадану обитель, оскільки відійшли від старообрядства та приєдналися до офіційної церкви¹⁵. З іншого боку, Синодик не міг бути складений і пізніше 1859 р., адже того року настоятель чоловічого монастиря Варлаам (Римарев) був зведений у сан єпископа, а в документі він записаний серед священноіноків. До нього монастир не мав єпископів¹⁶.

Загалом у Синодику серед пойменованих благодійників чоловічого монастиря числиться 103 купецькі роди, причому лєвова частка припадає на московське купецтво – 51 сімейство. Далі слідували: м. Балта Подільської губернії – 10 родин, м. Санкт-Петербург – 6 родин, м. Кишинів і Бендери Бессарабської губернії, Кременчук і Крюків Полтавської, с. Плюське Херсонської – по 3 родини, м. Одеса та м. Бердичів Київської губернії – по 2 родини. По одному купецькому роду припадає на жертводавців із Києва, Єлисаветграда, Херсона, Калуги, Астрахані, Новочеркаська, Брацлава Подільської губернії, Ржева Тверської, Хвалинська Саратовської, Богородська Московської, а також слободи Пилипонівки-Бершадської та с. Петрашів Подільської губернії. У чотирьох випадках походження благодійників невідоме. Першим серед дарувальників Нікольського монастиря записаний рід найвідомішого російського промисловця Сави Васильовича Морозова. Незважаючи на фрагментарність і незакінченість Синодика, серед жертводавців Куренівських монастирів числиться понад 100 різних

¹⁰ АМІКС України. – Синодик Куренівського монастиря. – Р.34. – Часть 1-я. – 1-я половина XIX в.; ОРКР НБ МГУ. – Молдавско-украинская коллекция 1973 г. – №787. с. Куренівка Березовы С.Д. и А.А. Синодик Куренівського монастиря. – Часть 2-я. – 1-я половина XIX в.

¹¹ Круглова Т.А. Обзор кириллических рукописных книг Молдавско-украинской коллекции Московского университета // Русские письменные и устные традиции и духовная культура. – Москва, 1982. – С.241.

¹² Таранец С. Куренівське тримонастир'є: історія російського старообрядческого центра в Україні. – К., 1999. – С.138.

¹³ Державний архів Київської обл. (далі – ДАКО). – Ф.280. – Оп.2. – Д.991. – Л.11; Державний архів м. Києва. – Ф.17. – Оп.1. – Д.102. – Л.408 об.

¹⁴ ДАКО. – Ф.280. – Оп.2. – Д.991. – Л.4–5, 14.

¹⁵ Вургафт С.Г., Ушаков И.А. Старообрядчество: Лица, предметы, события и символы: Опыт энциклопедического словаря. – Москва, 1996. – С.81.

¹⁶ Державний архів Хмельницької обл. – Ф.315. – Оп.1. – Д.1503. – Л.3.

родів, 1286 імен купців та членів їхніх сімей, 391 особа разових подавців. Ці неповні дані ще раз підкреслюють, яке величезне значення мало Куренівське тримонастир'я у старообрядському світі.

У Синодику значиться 573 особи чернечого сану, зокрема на кладовищі чоловічого монастиря покоїлося 449 осіб, серед них – 108 схимників, 287 ченців, 34 настоятелі (з них 14 схимників), 16 священників та 4 диякони. За списком жіночого монастиря значиться 142 черниці, у тому числі 51 схимниця¹⁷.

Останні записи у Синодик внесено 1928 р., тобто вже після смерті ігумені новожіночого монастиря схимниці Фаїни (Долгополової). Усього додатково було вписано 92 людини, серед них – 3 настоятелі, 1 священник, 24 схимники, 46 ченців, 15 схимниць і 7 черниць. Усі вони введені у загальний список спочилих насельників монастирів. Ім'я єпископа Сави (Суржикова), який помер 1946 р. і похований у Куренівці, у документі не відображено.

Ще одну книгу, що належить бібліотеці чоловічого монастиря, виявлено 8 вересня 2016 р. в Бершаді Вінницької обл. під час проведення нашої чергової історико-археологічної та етнографічної експедиції. У дяка Пилипонівської старообрядської громади Г.Ф.Толстова був придбаний Псалтир, що датується другою половиною XVII ст. Про належність цієї книги до бібліотеки Куренівського монастиря свідчить такий запис: «[...] Куренёвского монастыря куплена настоятелем иноком Геннадием»¹⁸.

5 травня 2021 р. діти О.С.Березової (Олена Павлівна та Олександр Павлович Ткачі) передали до фонду музею дві листівки із зображенням Ніколо-Успенського храму нового жіночого монастиря, 24 примірники стародруків і рукописів, серед яких налічується 8 рукописів, датованих кінцем XVIII ст. – 1967 р., у тому числі Празники на крюках (утрачені перші аркуші, а сам рукопис залитий олією), що датуються кінцем XVIII ст., «Сповідання православної віри першого собору» середини XIX ст., «Молитва Богородиці ченця Петра Студійського» другої половини XIX ст., «Канон Казанської Богородиці» (втрачено початок) другої половини XIX ст., а також два листи неокружницького єпископа Йосипа Нижегородського, адресованих до пастви Подільської губернії, один з яких датовано 1906 р., а другий (втрачена четверта частина аркуша) теж відноситься до початку XX ст. Другий документ містить печатки єпископа Йосипа Нижегородського. Серед іншого матеріалу Олена Павлівна та Олександр Павлович Ткачі передали звіт голови колгоспу «Червоне поле» с. Куренівка І.Ф.Шепітка, підготовлений учителькою російської мови О.С.Березовою (рукопис датується 1949 р.), а також поштову листівку 1967 р. родичів з Оренбурга, адресованих Севастяну Дорофійовичу та Горпині Олександрівні Березовим із привітаннями у зв'язку з черговою «річницею Жовтня»¹⁹.

Найціннішим придбанням став лист єпископа Йосипа Нижегородського, адресований такому собі Трохиму Тимофійовичу. Він стосувався старообрядців, які проживали у с. Старий Майдан (його мешканці просили архієрея поставити для них священника). Крім того, у листі повідомлялося про прибуття до Нижегородської губернії ченця Куренівського монастиря Іони для постригу й висвячення у священноіноки для майданських старообрядців. Із листа відомо, що С.Д.Березов виконував обов'язки кореспондента й був тією контактною особою, яка підтримувала відносини чоловічого монастиря з різними регіонами країни, у тому числі Нижегородською губернією²⁰. Другий лист було адресовано священникам Никону, Малахю, Мехею та диякону Євтихю. Це була відповідь на лист о. Мехея, в якому той просив поставити священника на одну з подільських парафій. У цьому листі єпископ Йосип звинувачував в ересі єпископів Петра Бендерського й Кирила II Балтського, що визнали Окружне послання, і слав на них прокляття за віровідступництво²¹.

Олена Павлівна та Олександр Павлович Ткачі передали кілька стародруків, серед яких найціннішим виявився Апостол, виданий Московським друкарським двором близько 1635 р.

¹⁷ АМІКС України. – Синодик Куренёвского Никольского монастыря. – №Р-34. – Ч.1. – Л.32.

¹⁸ Там само. – Журнал реєстрації експонатів. – №СТ-62. Псалтир. Друга половина XVII ст.

¹⁹ Там само. – №Р-67 – Р-74.

²⁰ Там само. – Письмо єпископа Йосифа Нижегородского Трофиму Тимофеевичу. – 1906. – 26 февраля.

²¹ Там само. – Обличительное письмо єпископа Йосифа Нижегородского, адресованное священникам Никону, Малахю, Мехею и диякону Евтихию. Начало XX в.

Цей примірник, що раніше належав Нікольському чоловічому монастиреві, містить безліч записів XVII–XVIII ст., зокрема й запис великого князя та государя Петра I. У бібліотеці С.Д.Березова збереглася Мінея загальна, видана Московським друкарським двором у 1650 р., яка раніше теж належала чоловічому монастиреві. Бібліотеці Успенської старожиночої обителі належав Пролог (весна), що датується другою половиною XVIII ст. У ньому міститься запис черниці Досифеї (Разуваєвої). Кінцем XVIII ст. датується старообрядський Збірник, до складу якого ввійшли ранкові та вечірні молитви, павечерниця, початок часів, канон Пресвятій Богородиці, опівнічниця Воскресінню, тропар ангелу Христову та інші молитвослів'я. С.Д.Березову належав Псалтир, виданий у Почаєві в першій половині XIX ст., Страсті Христові, видані там само наприкінці XVIII ст., Часовник із канонами початку XIX ст., Каноник початку XX ст., Короткий молитвослов другої половини XIX ст., тлумачення «Возможно ли кому после святых отец седми вселенских соборов и девяти поместных что-нибудь ново вводить или убавить» початку XX ст. Із Куренівського новожиночого монастиря до нас дійшла «Обедница знаменного и демественного распева с архиерейским служением», видана в Києві 1909 р. у видавництві «Знаменное пение». Тут слід зазначити, що цією книгою активно користувалася рідна сестра Севастьяна Дорофійовича – Веренія, яка постриглася у черниці Ніколо-Успенського монастиря й понад два десятки років (1906–1928 рр.) була його уставницею. На одній зі збережених монастирських фотографій її зображено саме з цією книгою²².

Серед друкованих видань початку XX ст. найцікавішими виявилися «Голос русской литературы современных писателей, служащий в защиту старообрядцев», виданий у Чернівцях 1903 р., «Чем победили старообрядцы» авторства А.Пороховщикова, видана в Москві 1905 р., «Беседы старообрядцев с миссионерами в Москве в январе – феврале 1906 г.», опубліковані в Москві 1906 р. окремим відбитком із «Голоса старообрядца», деякі числа журналу «Старообрядческая мысль», а також 1-ша книга додатку до часопису «Миссионерское обозрение», видана у Санкт-Петербурзі 1899 р.²³

Підсумовуючи, слід зауважити, що навіть ті незначні відомості, які дійшли до нашого часу про склад бібліотеки Куренівського тримонастир'я, свідчать про її великі масштаби. Після закриття монастирів у Куренівці більшу частину архівних документів, стародруків, рукописів було знищено. Через невігластво місцевих більшовицьких активістів постраждали навіть найдавніші пергаменні сувої часів Київської Русі. Врятована частина монастирського майна потрапила в руки насамперед місцевих старовірів, завдяки чому була збережена й отримала своє друге життя за результатами археографічних експедицій Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, Бібліотеки Академії наук СРСР та історико-археографічних й етнографічних експедицій Національної академії наук України.

²² Там само. – Журнал реєстрації експонатів. – №СТ-78.

²³ Там само. – №СТ-67 – СТ-71, СТ-76.

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ

30 років незалежності України: наукове осмислення: бібліографія / Упор. Д.Стегній; наук. ред., авт. вступ ст.: Г.В.Боряк, В.В.Головко. – К.: Вид-дім Вінніченко, 2021. – 640 с.

Антипова О.
Польська криза 1956 року: міжнародний та український контекст / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 304 с.

Археологія і давня історія України. – Вип.2(35). – К.: Ін-т археології НАН України, 2020. – 430 с.

Боровик М., Дробкова Н., Пастушенко Т.
Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян. – К.: Саміт-книга, 2020. – 352 с.

Боряк О.
«Як янгол вестиме до Бога...»: поховальна обрядовість українсько-білоруського пограниччя. – Вип.1: Студії та матеріали з культурної антропології Українського Полісся. – К.: ДІА, 2021. – 352 с.

«Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви»: Круглий стіл: Програма та матеріали (м. Кам'янець-Подільський, 17 черв. 2021 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 62 с.

Віднянський С., Вегеш М.
Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 372 с.

Вирський Д.
Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 288 с.

Гейстінгс М.
І розверзлося пекло... світ у війні 1939–1945 / Пер. з англ. Р.Клочка. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2019. – 752 с.

Гуржій О.І., Реєнт О.П.
Славетна Україна: битви та повстання від княжої до імперської доби. – К.: Арій, 2021. – 352 с. (серія «Таємниці історії»)

Документальна спадщина Свято-Преображенського Мгарського монастиря XVII–XVIII ст. / Гол. упор. о. Ю.Мицик. – Т.4: Документальна спадщина монастирів Гетьманщини. – К.: Фоліант, 2020. – 506 с.

Духовні обсерги рідного краю / Упор.: Л.Голота, Є.Букет. – Кн.6. – К.: Укр. пріоритет, 2011. – 240 с.

З історії книжкової культури України: дослідження ретроспективних книжкових, образотворчих, музичних видань та історичних колекцій з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – К.: Академперіодика, 2021. – 400 с.

З нагоди 175-річчя заснування Кирило-Мефодіївського товариства: Круглий стіл (17 груд.

2020 р.): Тези доповідей / Наук. ред.: О.П.Реєнт, О.Л.Вільшанська; упор. Д.О.Ніколайчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 159 с.

Земський І.С.
Історичний процес очима інституціоналізму. – Хмельницький: Бедрихів край, 2019. – 518 с.

Іваненко О.
Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 280 с.

Історія релігій в Україні: актуальні питання. – Л.: Логос, 2021. – 212 с.

Історія України 2019: Бібліограф. покажчик / Упор.: Н.Г.Вошецька, О.В.Литвин, Т.В.Приліпко. – К.: Вид-дім Вінніченко, 2020. – 592 с.

Кампі А.
Муссоліні / Пер. з італ. Г.Залевської. – К.: Ніка-Центр, 2020. – 200 с.

Капітан Л.
Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської країни, 1944–1964 рр. – К.: Варта, 2013. – 583 с.

Капітан Л.
Літературне життя Закарпаття 1945–1950-х років: від творчої свободи до концепції «інженерів людських душ». – К.: Фоліант, 2011. – 140 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2019 рік / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 42 с.

Кот С.
Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 1020 с.

Кримський А.Ю.
Історія хазар / Гол. редкол. О.В.Богомолов; упор.: О.Б.Бубенок, О.О.Хамрай, В.В.Черноіваненко. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2018. – 216 с.

Лазуренко В.
Богдан Хмельницький і напруження церков Суботова. – Х., 2021. – 232 с.

Литвин В.
Будівничі українського національного відродження XIX–XX ст.: Постаті. Ідеї. Візії / За ред. В.А.Смоля. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 463 с.

Литвинов В.
Латинсько-український словник: Антична, середньовічна й ренесансна лексика: У 4 т. – К.: Наук. думка, 2020. – Т.2. – 811 с.

- Матяш І.**
Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 503 с.
- Матяш І., Тертична А., Манасієва І.**
Українсько-болгарські відносини: офіційна і культурна дипломатія (1918–1944). – К.; Софія: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 372 с.
- Мицик Ю.**
Від трипільців до кіборгів: Коротка історія України. – Вид.2-ге, переробл. – К.: Кліо, 2020. – 688 с.
- Могаричев Ю.М.**
Православные святые средневековой Тавриды. – Симферополь, 2012. – 240 с.
- Моця О.**
Протоміста Подесення в процесі одержавлення регіону / Відп. ред. В.Ричка. – Вип.1: Шестовицький археологічний комплекс. – К.; Чернівці, 2020. – 228 с.
- Моця О., Казаков А.**
Давньоруський Чернівці. – К.: Стародавній світ, 2011. – 316 с.
- Пам'ять, якій не буде кінця:** Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С.Конева». – Х.: Раритети України, 2020. – 88 с.
- Пономаренко А.**
Прапор перемоги: Ігри для дорослих. – К.: Укр. пріоритет, 2019. – 448 с.
- Православ'я в Україні:** До 400-річчя з часу відновлення православної ієрархії Київської митрополії Єрусалимським патріархом Феофаном / Під ред. митрополита Київського і всієї України Епіфанія. – Вип.Х. – К.: Рута, 2020. – 708 с.
- Серед а.**
Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст. = XVII–XVIII: Yuzyil belgelerinde Osmanli-Ukrayna diplomasisi. – 2-ге вид. – К.; Стамбул: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2019. – 176 с.
- Соціум. Документ. Комунікація** / Гол. ред. С.Орлик. – Вип.11. – Переяслав-Хмельницький: ПХДПУ, 2021. – 416 с.
- Степанчук Ю., Гальчак С., Лисий А.**
Ліквідація московським самодержавством державної автономії України-Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст.: Хронологічний довідник. – Вінниця, 2021. – 160 с.
- Сторінки воєнної історії України** / Відп. ред. О.Є.Лисенко; гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.23. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 327 с.
- Тинченко Я.**
Українська армія у 1920 році: Військовий союз з Польщею, війна з Радянською Росією та інтернування. – К.: Темпора, 2020. – 244 с.
- Томазов В.**
Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 354 с.
- Удод О., Ясь О.**
Культурний простір української історіографії у світлі радянзації та соціокультурних трансформацій XX – початку XXI ст. / За ред. В.А.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 400 с.
- Удод О., Ясь О.**
Просторово-регіональна сегментація української історіографії: радянська спадщина, сучасний стан і перспективи: Аналітична записка / За ред. В.А.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 48 с.
- Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990)** / Відп. ред. В.А.Смолій; кер. авт. кол. Л.Якубова. – К.: Академперіодика, 2021. – 544 с.
- Україна в Центрально-Східній Європі** / Відп. ред. В.А.Смолій. – Вип.19/20. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 353 с.
- Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019)** / Відп. ред. В.А.Смолій; авт.: В.Головка, Л.Якубова. – К.: Академперіодика, 2021. – 592 с.
- Україна й українці** в постімперську добу (1917–1939) / Відп. ред. В.А.Смолій; кер. авт. кол. Л.Якубова. – К.: Академперіодика, 2021. – 620 с.
- Українці в Китаї** (перша половина XX ст.): Енциклопедичний довідник. – Одеса, 2021. – 634 с.
- Фан Б.**
Шарль де Голль / Пер. з фр. З.Борисюк. – К.; Л.: Ніка-Центр, вид-во А.Антоненко, 2020. – 184 с.
- Филипчук О.**
Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом. – Вип.8: Золоті ворота. – К.: Лаурис, 2020. – 584 с.
- Шаповал В.М., Корнєєв А.В.**
Історія основного закону (до 25-ліття прийняття Конституції України). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 126 с.
- Шевченко С.В.**
Імперія терору. – К.: Фенікс, 2021. – 368 с.
- Юго-Запад. Одессика:** Историко-краеведческий научный альманах / Глав. ред. В.А.Савченко. – Вип.3. – Одесса, 2021. – 272 с.
- Юрій Андрійович Мицик:** Біобібліографія / Упор. І.Тарасенко; вступ. В.Брехуненко. – К.: Рута, 2020. – 176 с.
- Яблонський В.**
Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки). – К.: КНТ, 2020. – 648 с.
- Ruthenica:** Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи / Наук. ред.: В.Ричка, О.Толочко. – Т.XVI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 246 с.

Літературу підібрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Мушка та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Острівська

CONTENTS

***

To the 30th Anniversary of Ukraine's Declaration of Independence

Danylenko V. (Kyiv), Kotsur V. (Perciaslav). Ukrainian Independence as a Historical Inevitability 4

***

HISTORICAL ARTICLES

Braichevska O. (Kyiv). "Ambassadors to Other Nations": Criteria for Selecting Candidates According to Byzantine Written Sources of the Fifth – Thirteenth Centuries 23

Zatorskyi N. (Fribourg, Switzerland). The Consecration of Metropolitan Spyridon in the Context of the *Epistle of Misael* 1476 ... 31

Shevchuk A. (Zhytomyr). District and Main Courts in Right-Bank Ukraine (1797–1831): Arrangement, Staffing and Activities ... 50

Matiasz I. (Kyiv). Ukrainian Diplomatic Service 1917–1921: Formation of Instruments of Public and Cultural Diplomacy 65

Kovalkov O. (Kropyvnytskyi), Horodnia N. (Kyiv). Ukrainian SSR Population's Attitude to the Entry of Soviet Troops in Afghanistan 80

Chura V. (Lviv), Marchuk V. (Ivano-Frankivsk). Participation of the Party-State Establishment of the Ukrainian SSR Western Regions in the Putsch of the State Committee on the State of Emergency (August 1991) 91

Meleshchenko T. (Kyiv), Voloshyn I. (Cherkasy). Ukraine's Path to NATO: Main Problems, Achievements and Prospects of Euro-Atlantic Integration 104

Aleksiiivets L. (Ternopil), Valion O. (Ternopil). Trade and Economic Cooperation Between Ukraine and the Republic of Belarus: Historical Discourse (1991–2020) 114

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Zatyliuk Ya. (Kyiv), Aristov V. (Kyiv). *A Brief Historical Description about Little Russia...* and Ukrainian Historiography of the End of the Eighteenth Century 127

Scheda S. (Kyiv), Shevchuk V. (Kyiv). Creation and Development of the Armed Forces of Ukraine: Historiographical Dimension 148

PERSONALITIES

Utkin O. (Kyiv). Professor B.Martos: Organizational and Scientific-Pedagogical Activity 163

Bon O. (Kyiv), Savchenko S. (Kyiv). O.Apanovych: Evolution of the Views of the Ukrainian Soviet Historian in the Light of Her Intellectual Biography 175

SUPPORT for HISTORY LECTURER

Kharkovenko R. (Kyiv), Rishniak O. (Lviv). From the History of Monumental Protection Affairs in Ukraine: Issues of Cultural Policy and Preservation of National Heritage 187

BOOK REVIEWS and SURVEYS

Kolesnyk I. Global History. History of Concepts (**Yu.Martynov, Kyiv**) 202

Cherkasy Region: History of the Region and Its Population (**V.Lastovskyi, Kyiv; D.Kushtan, Kyiv**) 206

Cossacks in the Turkic and Slavic Worlds (**V.Andriciev, Kyiv; S.Andricieva, Kyiv**) 211

Kozhukharov A. Personal Academic Documents of the Bulgarian Maritime Educational System (1892–1946) (**V.Savchenko, Odesa**) 220

Kalishchuk O. Volyn'43: Historiographical Cognition and a Crooked Mirror of Memory (**O.Dobrzhanskyi, Chernivtsi; L.Strilchuk, Lutsk**) 222

Burenkov V. Dnipropetrovsk Clan Among the Political Elites of the UkrSSR and the USSR (Late 1920s – Early 1990s) (**M.Kamionka, Kraków, Poland**) 226

CHRONICLES

Morozova O. (Mykolaiv), Haidai O. (Mykolaiv). International Scientific Conference "Ukrainian-Polish Relations: To the 100th Anniversary of the Signing of the Treaty of Riga" 228

Taranets S. (Kyiv). Documentary Heritage of Kurenivske Trymonastyrnia: New Archeographic Discoveries 233

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine 238